

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія: Філологія

2008

10

1

УДК 80 (477) + 82
ББК 81.411.1я + 83.3
В 48

**Наукові записки. Серія: Філологія. Збірник наукових праць. Вип. 10. У 2-х т./
Наук. ред. – Іваницька Н.Л. – Вінниця, - 2008. Т. 1. 287 с.**

**Затверджено як фахове видання постановою Президії ВАК України від 06.02.2004 р.
№ КВ-8416/7.**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Іваницька Н.Л., доктор філологічних наук, професор (науковий редактор)

Дудик П.С. , доктор філологічних наук, професор (м. Вінниця)	Рибінцев І.В. , доктор філологічних наук, професор (м. Вінниця)
Руснак І.Є. , доктор філологічних наук, доцент (м. Вінниця)	Куцевол О.М. , доктор педагогічних наук, професор (м. Вінниця)
Бєлєхова Л.І. , доктор філологічних наук, професор (м. Херсон)	Буніятова І.Р. , доктор філологічних наук, професор (м. Київ)
Шульжук К.Ф. , доктор філологічних наук, професор (м. Рівне)	Теклюк В.Я. , кандидат педагогічних наук, доцент (м. Вінниця)
Ямчинська Т.І. , кандидат філологічних наук, доцент (м. Вінниця)	Козачишина О.Л. , кандидат філологічних наук, доцент (м. Вінниця)
Федчук Л.І. , кандидат філологічних наук, доцент (м. Вінниця)	Каленич В.М. , кандидат філологічних наук, асистент (м. Вінниця) (відповідальний за випуск)

Коректори: **Ілініч С.Ю., Змієвська О.О.**
Комп'ютерний набір: **Ольшевська-Мельник Т.В.**

Друкується за ухвалою вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 6 від 31 січня 2008 р.)
При використанні матеріалів збірника покликання на «Наукові записки» є обов'язковим.

Адреса редакції:

Інститут філології й журналістики, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21100; т. (80432) 27-55-89.

ISBN 9666-2917-01-2

© Автори статей, 2008
© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2008

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОЛОГІЇ

Петро Дудик, Варвара Теклюк
(Вінниця)

МОВА Й МОВЛЕННЯ: ДЕЯКІ СПІЛЬНІ Й ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ

Обидва поняття-терміни – *мова* й *мовлення* в лінгвістичній теорії і практиці – найбільш об'ємні за притаманними їм одиницями, ознаками й найбільш уживані. Водночас зовсім чіткого розмежування їх і дотепер немає. Це, окрім багатьох інших причин, пояснюється тим, що обидва терміни однокореневі (інша річ, російська мова, в якій обидва терміни різнокореневі: *язык* і *речь*, чим значною мірою й полегшується розмежування їх).

Термін *мова* серед українців має прадавнє використання. Й дотепер він комунікативно домінує навіть у суто лінгвістичній сфері, ще більше – в побутовій, офіційно-діловій, науковій тощо.

Варто, мабуть, зауважити, що чіткого, до того ж повного розмежування обох термінів – *мова* й *мовлення* – немає й бути не може, бо те спільне, що їм властиве, переважає над диференційним, розмежувальним. У малооб'ємній статті про обидва поняття-терміни можна, певна річ, висловитись тільки про дещо з найбільш суттєвого.

Проблема, яка стала об'єктом нашої уваги, має певні, нижчепоіменовані основні часові віхи свого розгляду, наукового осмислення. Стисло зупинимось на цьому.

Наукові підвалини трактуванню мови й мовлення заклав широковідомий у світовому мовознавстві німецький учений, основоположник теорії загального мовознавства Вільгельм фон Гумбольдт (1769-1835). Кожне мовлення, за його розумінням, суб'єктивне, водночас ще більшою мірою об'єктивне, бо спільне й однакове для всіх, через що й усім зрозуміле. Варті уваги й такі міркування цього дослідника: «Людина надає мовленню особливого характеру через свою індивідуальність»; «Мова не є чимось замкненим у собі: жива хвиля б'є по ній вічним прибоєм із невичерпних джерел індивідуального мовлення»; «Особиста творчість «безперервно прагне внести в мову що-небудь нове»...

Інший всесвітньознаний і винятково оригінальний мовознавець – Фердинанд де Сосюр (1857-1913) – поглибив розмежувальну теорію (частково й практику) *мови* й *мовлення*. У своїй широкознаній класичній праці «Курс загальної лінгвістики» (1916; рос. переклад 1933 і український 2001 року) він по-науковому зосередився не стільки на виявленні спільного між мовою і мовленням, скільки на їхніх диференційних розрізнявальних ознаках. Те, що є в мові, обов'язкове для всіх членів певного суспільства; мова становить найбільш суттєву частину тієї реалії, яка поіменовується Ф. де Сосюром *мовною діяльністю*, що в загальному вияві репрезентує собою тісніше поєднання того, що сукупно позначається мовою й мовленням. Зауважимо, що не все, винятково важливе й новаторське в лінгвістичній концепції Ф. де Сосюри уявляється всеповно прийнятним у сучасному мовознавстві. Це й зрозуміло: науково-лінгвістичне мислення (як і загалом мислення) постійно зростає, поглиблюється, деталізується, уточнюється. Наприклад, Ф. де Сосюр вважав, що «мовна діяльність має дві сторони: індивідуальну та соціальну, причому зрозуміти їх окремо, одну від одної, неможливо» [7, с. 19], що в теоретичному лінгвістичному мисленні потрібно розрізняти *лінгвістику мови* і *лінгвістику мовлення*: це начебто «дві зовсім різні речі», дві окремі лінгвістики, що «в мовленні нічого немає колективного [це, мабуть, слушно тільки у власне фізіологічних і акустичних вимірах. – П.Д. і В.Т.]: прояви його – індивідуальні й миттєві». Насправді ж «в індивідуальному мовленні усіх, хто належить до будь-якої мовної спільноти, колективно

усвідомлюване і вживане (лексика, граматики, фонетика та ін.) по-особливому переважає над індивідуальним – переважає всією сукупністю своєрідних словесних та інтонаційних засобів і навичок, якими характеризується мовлення окремої особи» [1, с. 28].

У науці про українську мову (в україністиці) терміни *мова* і *мовлення* досить широко усталилися тільки у 80-ті роки ХХ ст. Цьому вагомо сприяла праця російського лінгвіста Олексія Леонтьєва (нар. 1936) «Язык, речь, речевая деятельность» (1963) і дослідження методичного спрямування українського мовознавця-психолога Івана Синиці, автора книги «Психологія усного мовлення учнів» (1984). Раніше, в 1965 році, вийшла друком його праця «Психологія писемної мови учнів» (мало б бути – *мовлення*, а не *мови*).

Розрізняються і вже досить просторо коментуються поняття терміни *мова* і *мовлення* в найбільш авторитетних, узагальнюючих сучасних лінгвістичних працях – в енциклопедіях. Вдамося до окремих визначаючих цитатій. У «Русском языке. Энциклопедии» читаємо: «Мова [язык] стихійно виникла в людському суспільстві як розвиваюча система дискретних (членоподільних) звукових знаків, котрі служать для мети комунікації і здатна передати всю сукупність знань та уявлень людини про світ...» [5, с. 410]. *Мовлення* – конкретне говоріння, котре реалізується в звуковій (у тому числі внутрішнє проговорювання) або писемній формі... [5, с. 255].

Або: в «Лингвистическом энциклопедическом словаре»: «Основний об'єкт вивчення мовознавства... – природна людська мова (в опозиції до *штучної мови* і мови тварин), виникнення та існування якої нерозривно пов'язане з виникненням та існуванням людини» [3, с. 604]. «*Мовлення* – конкретне говоріння, яке зреалізовується в часі і втілене в звукову (в тому числі й у внутрішнє проговорювання) або писемну форму. Під *мовленням* розуміють як сам процес говоріння (мовленнєву діяльність), так і його наслідок (мовленнєве творіння, яке фіксується пам'яттю або письмом)» [3, с. 414].

Або: в «Українській мові. Енциклопедії»: «*Мова* – характерний для людського суспільства специфічний вид знакової діяльності, який полягає в застосуванні історично усталених в певній етнічній спільноті артикуляційно-звукових актів для позначення явищ об'єктивної дійсності, їх ідеальних відображень у свідомості з метою обміну між членами спільноти осмислюваною інформацією та фіксації інформації шляхом механічного звукозапису або переведення звукових мовних актів у письмові знаки» [6, с. 318]. «*Мовлення* – процес реалізації мовної діяльності, єдиний об'єктивний прояв *мови*». Мовлення «охоплює такі конкретні аспекти мови, як усне висловлення вголос, мовлення без сприйманої на слух артикуляції (так зване внутрішнє мовлення), письмова фіксація висловлень у процесі їх формування, а також тексти як письмове відображення чи усні повторення процесів висловлення і як результати цих процесів» [6, с. 327] (при всій шані до широковідомого автора обох цитатій – акад. О.С. Мельничука – все ж вважаємо, що в них (цитатах) відсутнє дещо більш чітке розмежування мови й мовлення).

Проблемою мови й мовлення більшою чи меншою мірою займалися лінгвісти різних часів. Зрештою, в минулому і в наш час багато-пребагато лінгвістів привносять у розуміння сутності *мови* й *мовлення* свої окремі доповнення, уточнення: бо мова й мовлення такою мірою об'ємні (максимально об'ємні!), різнотипові за своїм складом, що ця проблема, ця сфера наукової та практичної діяльності нам видається вічною, такою, яка всеповно, всевимірно ніколи не буде збагнена. Тому, не вдаючись до неможливої всебічності в цій сфері, нижче спрямуємо свою увагу тільки на окремих ознаках та виявах проблеми *мови* й *мовлення*, маючи на увазі переважно не теоретичний, а педагогічно-практичний аспект (обмежено вдаючись при цьому до цитатій).

На наш погляд, майже однаково важливою для сучасної україністики повинно слугувати вивчення і мови, і мовлення. Бо обидва терміни теоретично й практично важливі.

Мова – це статика, системна цілісність мовних одиниць, мовлення ж – це динаміка, рух, дія-діяльність мови, всіх тих одиниць – від фонем і до речень, з яких витворилася мова. Мовою як системою фіксується наявність уже сформованих різнотипних мовних

одиниць, за кожною з яких історично закріпилась певна семантика (в повнозначних словах) і стилістична функція (функції), або тільки відтінок певної семантики, лексичного значення (афікси – префікси, суфікси) і функція (стилістична), або здебільшого тільки стилістична функція (в неповнозначних словах).

Мова, як це загальновідомо, виникла, витворилась із мовлення, тобто з реального колективного використання одиниць мови. Мова – творіння не однієї особи, а певної кількості осіб, з яких витворився народ, репрезентований родом, племенем, народністю або нацією. Це різні вияви, різновиди суспільства, поза яким мови немає, бо обов'язковою умовою існування й розвитку мови будь-якого людського суспільства, колективу людей є постійний обмін думками з долучуваними до них почуттями. Наприклад, разом із загибеллю певного народу гине, відходить у некомунікативне минуле і його мова в її усній формі. Отже, мова – це в усіх випадках продукт певного колективу, який використовує мову у своєму, практично реалізованому мовленні.

Про суспільний характер мови переконливо свідчать й інші факти, ситуативні реалії. Якщо дитина не буде виховуватися серед людей, вона, не навчиться й говорити. Якщо помістити немовля будь-якої національності в чужомовне середовище, оточення, воно оволодіє мовою цього середовища. Навіть доросла людина, яка потрапляє в іншу мовленнєву ситуацію (чужомовну), з часом може забути свою рідну мову. Бо, як це загальновідомо, дитина навчається послуговуватись тією мовою, якою користуються ті, хто її оточує (батьки, близькі родичі, знайомі й незнайомі). Від них дитина переймає навички і вміння вимовляти кожний звук, будь-яке звукосполучення, засвоює слова з усталеною за ними семантикою, оволодіває морфемами, граматичними формами, синтаксичними конструкціями і тією стилістичною функцією (чи функціями), яка закріпилась у мовленні за кожною з мовних одиниць.

Мовлення – це процес використання мови всім народом і кожною окремою особою. Мова – явище загальне, всенародне, мовлення – явище часткове, індивідуальне, бо дещо по-особливому реалізується в устах кожного з носіїв мови.

Усі члени суспільства послуговуються тими самими фонемами, їхніми звуковими відтінками, словами, різновидами речень, які сформувалися в колективному мовленні. Без цього взаємне спілкування було б неможливе.

Неоднакове й реальне буття мови й мовлення. На характер, сутність мовлення впливає вік людини, її освіченість, професія, середовище, в якому вона живе. Кожна особа має свої, більшою чи меншою мірою неповторні чи тільки досить своєрідні мовленнєві звички, дещо індивідуальні, по-своєму вживає різні ресурси мови, її засоби – фонетичні, морфемні, морфологічні, синтаксичні, орфоепічні, акцентні й графічні (в писемному мовленні). Кожен із мовців надає своєму мовленню своєрідних значеннєвих та ритміко-інтонаційних відтінків. Особливо велика роль у творенні нових слів, певних структурних ознак речення належить особам непересічним, видатним, талановитим, особливо ж – геніальним, винятково й масштабно обдарованим, водночас і універсально знаючим. Тільки мовлення, а не мова може реалізовуватись по-різному: може бути голосним або тихим, притишеним, тривалим або стислим, швидким чи уповільненим тощо. Тільки мовлення знаходить свій вияв в інтонації, супроводжується жестами, мімікою.

У мові через мовлення щонайбільше і по-своєрідному віддзеркалюється динамізм життя сучасної цивілізації, її минуле і перспективи на майбутнє. У мові статично сконцентровано те, що витворилося в суспільстві впродовж усього її буття, функціонування.

Вдамося ще й до інших думок про мову й мовлення, що їх свого часу висловив Ф. де Сосюр: «Мова необхідна, аби мовлення було зрозумілим і завдяки цьому результативним, проте мовлення необхідне, аби сформувалась мова; в історичному плані факт мовлення завжди передує мові» [7, с. 32]. «Мова – це не діяльність, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом» [7, с. 26]; «Мова – це скарб, відкладений практикою мовлення у мовців однієї спільності, це граматична система, потенційно

(віртуально) наявна в кожному мозку, точніше, в мозках сукупності індивідів; адже мова неповна в кожному з них, вона існує вповні лише в колективі» [7, с. 25-26]. Скільки мовців – стільки ж індивідуальних, певною мірою неповторних мовлень. Усі мовні одиниці, які на основі мовлення сформувалися, використовуються «у процесі мовлення залежно від мети, призначення, умов і сфери спілкування» [7, с. 7]. «Мовці, які добре володіють літературною мовою, знають мовні засоби літературної мови, швидко відшуковують потрібні мовні одиниці у процесі мовлення автоматично» [7, с. 15].

Найбільш доречне й досконале використання мови і мовлення становить об'єкт такої галузі лінгвістичних знань, як *стилістика*. «У процесі мовлення ми постійно користуємося прийомами добору, зіставлення, заміни і знову зіставлення мовних одиниць, доки, нарешті, здійснюємо остаточний вибір» [4, с. 15] мовних засобів у самій системі мови.

Розрізнення понять *мова* й *мовлення* потрібне [про це вже частково йшлося] не тільки з погляду теоретичного, але й практичного. Наприклад, лікують не дефекти мови (їх немає), а дефекти мовлення. Учителі формують культуру мовлення учнів. Прийнято також говорити про логічність та емоційність мовлення радіо, телебачення, артистів, учителів, журналістів, зрештою, представників усіх інших спеціальностей.

Як відомо, кожна з «живих» літературних мов, слугує засобом спілкування для певного народу (зрідка двох чи й кількох народів, націй): українська – для українців, німецька – для німців, австрійців і т. ін. У кожній розвиненій мові сотні тисяч, подекуди й мільйони слів, ще більше властивих їм лексичних значень, морфологічних форм. Зі смертю людини припиняється існування її мовлення (лише частково воно може зберігатися в записах: у книжках певної особи, її статтях, листах померлого або на магнітофонній плівці, в лазерному диску тощо). Усі носії мови суттєво розрізняються своїм мовленням, хоча й послуговуються тією самою мовою, всіма її одиницями. Особистісної власності на мову немає, особистісним, суто індивідуальним є мовлення – як усне, так і писемне.

Високий рівень розвитку мови, який відтворюється в мовленні, поіменовується такими термінами, як *культура мови* і *культура мовлення*. Першим терміном позначається високий рівень розвитку мови, її нормативності, всі її усталені ресурси – фонетико-орфоепічні, лексичні, фразеологічні, граматичні й стилістичні, а *культура мовлення* – це найраціональніше, стилістично (функціонально) вмотивоване користування тим, що є в мові, з чого вона витворилася, тобто всіма без винятку мовними одиницями в кожній окремій сфері спілкування, в обох формах мови – в усній та писемній. Водночас *культура мови* й *культура мовлення* – часто вживані терміни, окрема галузь україністики, має свій конкретний і окремий об'єкт вивчення, тобто певні конкретні мовні одиниці (у фонетиці вивчаються звуки, фонemi, в лексикології – слова з властивою їм семантикою, у граматиці – елементи граматичної будови мови, у стилістиці – функції всіх без винятку мовних одиниць). *Культура мови* й *культура мовлення* – це тільки високий рівень розвитку мови і найбільш доцільне використання всіх без винятку мовних явищ, усього, що є в мові.

Людині властиве природне, подекуди й неусвідомлюване прагнення до нового, до інновацій у всьому, що пов'язане з її життям (у діях, думках, у мовленні), прагнення мати у своєму розумовому арсеналі й використовувати реалії, елементи того, що позитивно вирізняє окрему особу серед співрозмовників.

У процесах усного й писемного мовлення людина майже постійно схиляється не тільки до того, щоб якнайдоцільніше що-небудь сказати чи написати, щоб на цій основі в усіх випадках репрезентувати себе серед інших якнайкраще. У мисленні й мовленні завжди взаємодіють такі два визначальні чинники, як зміст і форма висловлювального в усній, особливо в писемній формі. Це, звісно, досягається поступово, здобувається життєвим досвідом, особистісними знаннями, загальною і професійною ерудицією мовця.

У жодному разі явища *мови* й *мовлення* не протиставні одне одному, але й не тотожні. Співвідношення між мовою і мовленням – це співвідношення загального (мови) і

часткового (мовлення). У цьому співвідношенні, коли сприймати його в різночасових вимірах, мова є провідним і регулюючим началом, чинником, бо мовлення індивіда витворюється під впливом мовлення колективу, бере початок від уже наявної мови і тому є вторинним явищем. У мовленні конкретно і завжди індивідуально, особистісно виражається мова – у формі усної розмови або в записаному тексті. У мовленні всіх членів кожного окремого народу знаходить свій вияв і всенародне мовлення (крім тих випадків, коли таке мовлення виступає як частковість, тобто, зокрема, у формі діалектного мовлення). Неприпустимим належить вважати протиставлення мови мовленню чи мовлення мові, бо мова зберігає свою основну сутність, системність також і в індивідуальному мовленні.

З лексемою *мова* і з лексемою *мовлення* витворилась величезна кількість уживаних у лінгвістиці і в практиці мовлення словосполучень; лише деякі з-поміж них: *українська мова, мовні засоби, навчання мови, рідна мова, заняття з української мови, мовна освіта, поліфункціональність мови, функції мови, мовне оформлення тексту, значення мови, уроки української мови, нормативність мови, звуковий склад мови* і т.д. і т.ін.; *рідне мовлення, мовленнєвий розвиток, мовленнєві вміння, жанри мовлення, мовленнєвий процес, сприймання рідного або ж чужого мовлення, формули мовленнєвого етикету, інтонація мовлення, вимоги до культури мовлення, виразність (логічність, точність, чистота, образність, доречність і т.ін.) мовлення, удосконалення власного мовлення, мовленнєва культура, поглиблення культури мовлення* і т.д. і т.ін.

Тема мова й мовлення такою мірою безбережна, що в окремій малооб'ємній статті стало можливим сказати про обидві реалії тільки, мабуть, дещо з найголовнішого. Усе ж наприкінці нашої розмови про мову й мовлення звернемо увагу на таке: чим доречніше людина висловлюється усно й писемно, тим швидше й легше вона встановлює контакти з іншими носіями мови. Це певною мірою вберігає її від самотності, яка несумісна зі щастям. Спілкуючись, людина змінюється, відмовляється від певних звичок у власній поведінці, передусім у мовленнєвій, бо по-різному сказане слово неоднаково впливає на співрозмовників, по-різному налаштовує їх на ті чи інші дії, спосіб мислення, на їхню почуттєвість. Вихована людина прагне сформувати, витворити в собі не будь-які, а тільки соціально й етично позитивні мовленнєві навички, бо тільки на їхній основі може зреалізуватись належний, високий рівень культури мовлення особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дудик П.С. Стилістика української мови. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 368 с.
2. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 464 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 686 с.
4. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
5. Русский язык. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 432 с.
6. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.
7. Фердінанд де Сосюр. Курс загальної лінгвістики. – К.: «Основи», 1998. – 328 с.
8. Язык и речевая деятельность // Общее языкознание. – Минск. – 1983. – С. 140-154.

АНОТАЦІЯ

Стираючись на вже добуте в теорії і практиці мови й мовлення, у статті висловлено деякі уточнюючі, додаткові міркування з цієї проблеми.

Ключові слова: мова й мовлення, стилі мови, стилістика мови, стилістика мовлення.

The article covers some details, additional thoughts and ideas connected with the problem of language and speech. It is based on the achieved results in the theory and practice of the given phenomena.

Key words: language, speech, styles of language, styles of word, stylistics of speech.

Василь Шинкарук
(Київ)

РЕЧЕННЄВА АКТУАЛІЗАЦІЯ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ ЗНАЧЕННЄВИХ ВАРІАНТІВ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ДИКТУМУ

Проблема часу завжди була в центрі уваги найвидатніших мислителів, учених, постійно виявляючи свою парадоксальність: що більших успіхів досягала наука, то гостріше поставало питання вивчення природи часу, набуваючи все більшого значення в різних галузях пізнання і в суспільному житті. Здобутки в дослідженні часу окремими науками визначають актуальність розгляду взаємозв'язків реального часу з формами його відображення в тій чи іншій сфері діяльності, зокрема і в мовній. Диктумні відношення є стрижнем мовної системи. Тільки через інтеграцію всіх диктумних відношень у мові можна з'ясувати характер відображення нею топологічних і метричних параметрів реального часу.

Виокремлення часової локалізації як окремої категорії пов'язано з іменем Е. Кошмідера, який виділив дві групи фактів за їх відношенням до часу:

1) конкретні факти, що здійснювалися в певний час, який має точне календарно-хронологічне визначення; 2) абстрактні факти, що не пов'язані зі строго визначеним, властивим тільки їм індивідуальним часом [6, с. 131]. Ці дві групи фактів неоднаково проектується на лінію часу: конкретні факти мають на ній своє власне індивідуальне місце, їх вирізняє своє «місцеперебування в часі» чи «часове місцеперебування» (Zeitstellenwert), тоді як абстрактні факти не локалізовані на лінії часу [6, с. 132].

О. О. Потебня писав: «...слов'янські дієслова можуть означати дії чи в часі самого його здійснення – конкретно (*Я пишу тепер: Я писав, коли він ввійшов*), чи як можливість його, здібність, звичку до нього (*Я даремно пишу; Пишу ... вечорами*) – абстрактно» [8, с. 206].

Т.В. Булигіна розуміє часову локалізацію як «...події і процеси, що подані як конкретні, реально наявні в певний момент чи період часу, а також як ситуації в стани, що стосуються конкретного часового відрізка» [3, с. 19]. Вона розглядає предикації як такі, що описують реальні події, повторювані невизначено скільки (напр.: *Кожного разу, коли я відчиняв двері, я бачив...*) і мають значення часової локалізації, хоч і невизначеної.

Поняття часової локалізації потребує певних пояснень. «Часова домінанта» цього терміна часто наштовхує на його переважно темпоральне тлумачення, наприклад, у тому розумінні, що вираження повторюваних і звичайних дій у плані минулого часу (*він завжди спішив* та ін.) подає локалізацію в часі, тому що подія локалізована у сфері минулого. До речі, у рамках того самого часового плану дія може бути локалізованою і нелокалізованою в часі, пор. *він тоді помилився – Він часто помилявся*.

Напевно, усуненню непорозуміння може сприяти паралельне вживання термінів, що трапляються в деяких працях: «локалізованість у часі, конкретність / нелокалізованість у часі, неконкретність» [2, с. 139-147].

Проте це зовсім не означає, що ми заперечуємо наявність зв'язку між часовою локалізацією і темпоральністю. Протиставленням часова локалізація / нечасова локалізація можуть бути зайняті всі основні компоненти речення: не тільки предикати і суб'єкти, але й об'єкти, а також обставини. Так, наприклад, у реченні *У тридцять четвертому році, коли у відставці був, він книгу написав «Майбутня війна». Ось цю. Генерали, коли вони у відставці, люблять книги писати* (О.Гончар) відображено таке співвідношення: 1) конкретний суб'єкт (*він*) + конкретний предикат, віднесений до конкретного моменту в минулому (*написав*) + конкретний об'єкт (*книгу*) – 2) узагальнений клас суб'єктів в узагальнених умовах (*генерали, коли вони у відставці*) + узагальнений

предикат, що віднесений до узагальненого теперішнього часу (дія – властивість *люблять* (*писати*) + узагальнений об'єкт (*книги*)).

Значення часової локалізації/нелокалізації виділяють здавна. Ще О.О.Потебня, критикуючи вчення Ф.Буслаєва та М.Некрасова про позачасовість російського дієслова, розрізняв «зміст особистої думки» і форму цього змісту (ми сказали б зараз – граматичні форми і функції цих форм), вказуючи, що форми майбутнього часу в російській і українській, старослов'янській, сербській мовах можуть означати звичну дію [8, с. 119-123].

О.В.Бондарко виділив часову локалізацію в окреме ФСП (функціонально-семантичне поле) [1, с. 58-59]. Підставою для цього послужило те, що семантика часової локалізації не збігається ні з аспектуальністю, ні з дейксисною темпоральністю, хоч і перетинається з ними. Прив'язування дії до часової осі дає змогу на когнітивному рівні розгорнути відношення дейксисної темпоральності, таксису, аспектуальності, датування.

Від вузького розуміння часової локалізації/нелокалізації тільки як актуальності/неактуальності дії, позначуваної формами теперішнього часу, лінгвістика перейшла до широкого трактування цього явища, пов'язавши його з різними видами, ступенями мислення та подання інформації: 1) рівень спостереження – зображення – локалізація; 2) рівень знання – інформування – нелокалізація у зв'язку з розширеними часовими сферами; 3) рівень пізнання – умовивід – нелокалізація у зв'язку з постійністю часового плану [5, с. 179-180].

На морфологічному рівні функції часової локалізації не виражаються. Видо-часові форми дієслова здатні виражати часову локалізацію лише в синтагматичному плані, на рівні речення, а тому вони виступають як синтаксичні засоби. На підрівні власне семантичної структури функції часової локалізації зумовлюють переважно предикати дії та процесу. При цьому часова локалізація залежить від суб'єкта. Ця залежність не строга, вона лише віртуально уможливорює функцію часової локалізації, не виключаючи й нелокалізації. У класифікації непередикатних знаків І.Р.Вихованця [4, с. 40-42] суб'єкт-діяч (агентив), експерієнсив та носій всеохопного фізичного стану закладають основу для вираження локалізації, що на семантико-синтаксичному підрівні актуалізується в конкретності суб'єкта. Конкретність агентива на власне синтаксичному підрівні виражають синтаксеми з відповідним лексичним наповненням: *Дівчинка співає пісню*, *Василь ремонтує стілець*, *Невістка вишиває рушник* (у цей момент) і т.д. Певну роль відіграє в цьому також і конкретність об'єкта.

На підрівні поверхневої синтаксичної структури в простому реченні для вираження часової локалізації використовуються видо-часові дієслівні форми. Форма доконаного виду, вжита в первинній функції, завжди виражає часову локалізацію, напр.: *Іван заплакав*, *вибіг з хати* (О.Кобилянська); *Втіху собі я в борні відшукаю* (О.Олесь).

Детальніша часова локалізація відбувається за допомогою вторинних предикатів (згорнутих або розгорнутих). Оскільки вони є основним засобом передавання семантики датування, то на множині семантичних конкретизаторів часової локалізації перетинаються ФСП часової локалізації з ФСП датування: *В лютому відгуляли весілля* (А.Чайковський). Дія *відгуляти* стосується псевдодати (в лютому) і водночас локалізується рамками названого місяця.

Часова локалізація як категорія диктуму – це фіксація описуваних подій на часовій осі, де початком відліку є момент мовлення. План змісту часової локалізації становить протиставлення *тепер* (збіг з моментом мовлення) – *до* (передування йому) – *після* (слідкування за ним). Часову локалізацію виражають засоби дієслівної категорії часу, а також лексичні засоби типу *сьогодні*, *завтра* тощо. Напр.: *Завтра їду* (О.Гончар); *Вчора дивлюся телевизор, і раптом...* (Ю.Збанацький).

Момент мовлення мовця є основним вихідним пунктом часових відношень. Крім того, у ролі вихідного пункту часової локалізації може виступати будь-який інший момент, напр.: *Я не знав, що мене зустрінуть* (Ю.Федькович); *Шевченко ще не раз*

повернеться до цієї теми (В.Озюк). Той «інший момент», про який ідеться, становить вторинний вихідний пункт часової локалізації, похідний від основного, первинного. Так, у наведених вище прикладах мовець немов переноситься в минуле і з цього погляду описує визначену ситуацію як майбутню.

Як відомо, існують складні типи часової локалізації, серед них ті, що не мають актуальної співвіднесеності з часом мовлення. Така, наприклад, часова співвіднесеність елементів плану розповіді у випадках типу *Вона сіла на стілець, поклала руки на коліна і замислилася* (М.Черемшина). Кожна дія, що введена у план розповіді, займає певне місце на «часовій лінії». Проте ні окремі дії, ні вся їх сукупність у тих випадках, коли розповідь не пов'язана з певними реальними подіями минулого, не мають актуальної співвіднесеності з моментом мовлення (з теперішнім моментом автора художнього твору). Подібні типи часової локалізації вторинні в тому розумінні, що їх можна розглядати як результат перетворень та змін основного (первинного) типу часової локалізації, вихідним пунктом якого є комплекс «я – тепер – тут».

Іноді локалізацію дії в часі отожднюють з визначенням дати, конкретного часу тощо. До речі, наявність чи відсутність таких визначень, впливаючи на варіанти всередині значення локалізації, не змінює основної характеристики дії чи ситуації загалом, пор.: *Поїзд прибув о 8 год. 25 хвилин...* (Григор Тютюнник); *Поїзд прибув* (Ю.Збанацький).

За наявності визначень дати та інших часових орієнтирів може йтися про варіанти «фіксованої локалізації в часі». Проте ознака локалізації широко подана і за межами подібних визначень «*поза часом*» – у варіанті «нефіксованої локалізації». Для констатації значення локалізації достатньо, щоб у реченні було відображено конкретну подію, яка займає певне («яке-небудь одне») місце розташування в часі. Момент чи період часу, до якого «прив'язана» подія, можна лише припустити. Напр.: *Чінка... Зараз все болить, ні до чого не доторкнутися, але це, напевно, пройде. Все проходить* (Панас Мирний). Предикат *пройде* (на відміну від *проходить* у цьому ж тексті) характеризується ознакою локалізації, бо він припускає, що подія досягне результату в якийсь (один) момент майбутнього.

Фіксована часова локалізація не обов'язково пов'язана з обставинними словами. Пор.: *Саме в цю хвилину з двору показалася собака і побігла на дорогу... Ось біжить собака! – сказав Андрій* (Ю.Збанацький). Тут показником фіксованої локалізації у прямій мові є локалізатор *ось*; конкретна просторова локалізація нерозривно пов'язана з часовою локалізацією.

Як відомо, категорія синтаксичного часу не збігається з морфологічною. Протиставлення теперішнього, минулого і майбутнього часів дієслова має своє граматичне вираження в спеціальних показниках – суфіксах і закінченнях, які формують часову парадигму дієслова. Морфологічна категорія часу в інфінітивних реченнях не реалізується, проте їм притаманна синтаксична форма, за допомогою якої вони конкретизують необхідність, можливість, бажаність та ін. дії в часовому плані. Інфінітивні речення займають окреме місце у співвіднесеному ряді тричленного протиставлення за категорією синтаксичного часу. Формальним показником при цьому є «синтаксичний нуль» дієслівної зв'язки *бути* в теперішньому і форм *було, буде* в минулому та майбутньому часі. Важливою особливістю інфінітивних речень є те, що не всі їхні різновиди можуть однаково формозмінюватися за категорією часу. Це зумовлено тим, що в інфінітивному реченні взаємодіють два різних часових плани: а) власне час, який не можна відокремити від значення предикативності; б) значення постпрезентності: що сильніша модальна семантика повинності, необхідності, то обмеженіше утворюються і функціонують у мові часові форми, і навпаки. Так, жива й продуктивна парадигма часу притаманна реченням типу: *Мені, напевно, не жити* (О.Кобилянська).

З усіх форм синтаксичного часу значно продуктивніший минулий час. Однією з причин, що визначають перевагу конструкцій з *було*, вірогідно, є сама мовна природа інфінітивного речення, специфіка його семантики: у ній вже є значення повинності. А

звороти з *буде* немовби поєднують у собі два різнопланові майбутні часи – один семантичний і другий граматичний.

Основну роль у моделюванні часових відношень відіграє категорійна ситуація таксису, яка встановлює головні та другорядні дії в межах цілісного періоду часу, об'єднуючи значення всіх компонентів одного поліпредикативного комплексу, що відокремлює його від іншого. Ситуація таксису перебуває в певних стосунках з іншими темпоральними ситуаціями, поєднуючи їх між собою.

Темпоральна структура має як час внутрішній, так і зовнішній, що детермінований категорійними ситуаціями темпоральності й аспектуальності. Темпоральність визначає або відносну часову локалізацію речення як цілісного періоду часу в загальному текстовому оточенні (тут початком є момент мовлення мовця та встановлюється «оповідний час»), або абсолютну часову локалізацію даної лінгвістичної одиниці (початком відліку служить момент мовлення або дії персонажа), що вказує на відношення дії одного речення до іншого, детермінуючого таким чином зовнішній час цілісного періоду. Тут важливе місце належить часовим дієслівним формам.

У мові творів українських авторів типовими відношеннями дій у часі в межах речень є відношення одночасності, послідовності та різночасності, що зумовлено домінантним становищем категорійних аспектуальних ситуацій, а саме: тривалості, лімітативності, фазовості та перфектності. Тут враховується факт висунення на перший план часових інваріантних характеристик, унаслідок чого традиційне сприйняття цих термінів зазнає трансформаційних змін. Так, для функціонування тривалості основним принципом є довжина не одного процесу, а декількох, представлених у ситуації; у репрезентації лімітативності пріоритет надають характеристикам, пов'язаним із досягненням зовнішньої, експліцитної межі; у реалізації фазовості – виділення не стільки фази перебігу одного окремого процесу, скільки взаємна обмеженість, акцентуація процесів ситуації в цілому на загальному фоні одночасних дій та ін.

Інваріантом відношень *одночасності* виступає категорійна ситуація тривалості, яка характеризує дії як безперервний, необмежений межею цілісний процес. Зміст тривалості реалізується, насамперед, дієслівними формами недоконаного виду, що належать до початку відліку – моменту мовлення мовця, напр.: *Смеркає, і вітер стихає від цілоденної борні, ізнемагається...* (Дніпрова Чайка); *Невже Андрій стояв за хатою – проводив сумними очима дитину в місто* (Г.Косинка). Ці речення належать до початку відліку – моменту мовлення мовця та реалізують унаслідок функціонування дієслів недоконаного виду категорійну темпоральну ситуацію тривалості. Розглянутий інваріант може функціонувати – за наявності певних семантичних показників – у варіантах кратної, локалізованої або одночасно кратної та локалізованої тривалості.

Іноді одночасні відношення реалізують дієслова доконаного виду. При цьому функціонує категорійна ситуація статальності (завершеної) тривалості або локалізованої статальної тривалості: *А цвинтар, що праворуч, зарився в стоси жовтого листя, і по коліна загрузли могильні верби* (М.Хвильовий). У цьому реченні виділяємо категорійну ситуацію статальної тривалості внаслідок використання дієслів доконаного виду, які виражають результат, що триває в теперішньому мовленнєвій оповіді.

Інваріантом відношень *послідовності* є категорійна ситуація лімітативності, що репрезентує субкатегорію лімітативності, яку, в свою чергу, тлумачимо як ситуацію, що представляє дії як відокремлений межею цілісний факт. Основними формами, що зумовлюють функціонування цієї ситуації, є дієслова доконаного виду: *Менандр зайшов в робітню, напевно, ще раз надивитись на рідні твори, і місяць слідком за Менандром прокрався у двері й променем срібним облив олімпійську красу* (Дніпрова Чайка). У наведеному реченні функціонування категорійної ситуації лімітативності, яку репрезентують дієслова доконаного виду, дає змогу реалізувати послідовні дії.

Зазначений інваріант вживається як локалізована лімітативність, кратна лімітативність, локалізована кратна лімітативність, лімітативна тривалість (у дієслів

недоконаного виду, семантика яких вказує на послідовність), локалізована лімітативна тривалість, локалізована кратна лімітативна тривалість (за наявності певних детермінантів кратності та локалізованості).

Поєднання *одночасності та послідовності* утворене з декількох блоків, кожен із яких реалізує або темпоральну одночасність, або темпоральну послідовність у функціонуванні дієслів спочатку доконаного виду, а потім недоконаного виду або навпаки.

О.О.Потебня вперше надав належної уваги фактам часової нелокалізації дії, яку назвав абстрагованою тривалістю, що становить 2-ий ступінь тривалості дії [8, с. 37]. Функцію часової нелокалізації він відносив до категорії виду. Цінними є спостереження вченого над різними ступенями абстрагованості. З його викладу практично випливає, що на абстрагованості ґрунтується звичайність дії, а також її можливість, потенційність. Цю думку він ілюстрував речення *Верблюди несуть (и носили) 17 пудів, т.е. поднимают, может нести* [8, с. 91]. На цій підставі він виділив конкретні та абстраговані часи.

Звичайно, праці О.О.Потебні про вид і час бракує завершеності, проте головне її значення полягає в з'ясуванні змісту виду і часу як окремих, хоч і взаємопов'язаних категорій, накресленні подальших шляхів досліджень. Тут, ніби в зародку, бачимо елементи функціонального (ономасіологічного) аналізу, подибуємо цілий ряд далекосяжних думок, що стосується, зокрема, часової нелокалізації.

У реалізації функцій абсолютної часової нелокалізації часо-видові форми, а конкретно – форма теперішнього недоконаного виду (далі НВ) виражає тільки часову нелокалізацію, втрачаючи функції дейкисної темпоральності. Пор.: *Я бачу, як Оксана робить вправи. Вона обертається навколо своєї осі, потім зупиняється і підіймає руки вгору* (теперішній актуальний, часова локалізованість) і *Земля обертається навколо своєї осі* (теперішній постійний, часова нелокалізованість). Умови нейтралізації темпоральності визначають насамперед семантичні типи предикатів і комунікативний контекст.

У разі відносної часової нелокалізації видо-часові форми все-таки вказують на загальну часову зону, а тому нейтралізація тут неповна. Вживання часових форм у розширеному, узуальному значеннях, значенні відносної становості, відносної постійності і т.д. є відображенням не реального, а психологічного часу, а тому теж свідчить про певний ступінь нейтралізації реального часового значення, пор.: *(У цю мить) я пишу роман* (1) – *Я пишу роман (протягом року)* (2) – *Я пишу роман (взагалі)* (3). У наведених прикладах інтенсивність нейтралізації теперішнього часу різна. У першому нейтралізації немає зовсім, у другому – інтенсивність нейтралізації незначна, а в третьому інтенсивність нейтралізації значна, хоч і не повна. Звичайно, найбільшій інтенсивності нейтралізації досягає при абсолютній часовій нелокалізації (відносно повна нейтралізація).

Отже, у конструкціях часової нелокалізації можна виділити три ступені часової нейтралізації: 1) детерміновану (синтагматичну), 2) відносно повну (у реченнях абсолютної часової нелокалізації) і 3) неповну (у реченнях відносної часової нелокалізації).

Відносна часова нелокалізація – це локалізація все-таки в межах певної часової зони, тоді як абсолютна нелокалізація – це нелокалізація, що торкається всіх трьох часових сфер реальності. Асоціативна вона закономірно сприймається як завжди теперішнє постійне, хоч це справедливо лише для когнітивної абсолютної нелокалізації, пор.: *Дніпро впадає в Чорне море*. Онтологічна абсолютна нелокалізація являє собою абсолютний стан, а тому взагалі існує поза часом, має трансцендентний характер, пор.: *Атоми складаються з ядра і електронів*. Асоціація з постійним теперішнім є підставою для вживання саме форм презенса (здебільшого НВ) для вираження абсолютної часової нелокалізації. Тому слід визнати, що невластиві первинною функцією презентних форм НВ за умови відповідного типу контекстів є вказівка на абсолютну часову нелокалізацію.

Вживання форм минулого і майбутнього часу у функції абсолютної нелокалізованості відбувається через розширення рамок минулого, який перестає бути

власне минулим, бо крім вказівки на буттєвість стану (факту) в минулому, не заперечується його буттєвість у теперішньому і ймовірно передбачається буттєвість цього ж стану в майбутньому. Тому в цьому випадку виступає такий різновид транспозиції як метонімія. Якщо розглядати минулий (майбутній) час як частину єдиного цілого – часової осі, то можна трактувати випадки як граматичну синекдоху.

На мовну інтерпретацію різноманітних аспектів понять реальності і часу мають істотний вплив розумові процеси їх абстрагування, різні психологічні й емоційні фактори відображення об'єктивного часу в людській свідомості, а також процеси узагальнення суб'єкта і об'єкта, пов'язані з абстрагуванням часу. І все-таки основою складних, непрямих відображень у розглядуваній семантичній сфері є об'єктивні властивості реальних процесів і ситуацій у їх реальному існуванні в просторі та часі. Отже, аналізуючи речення з боку їх модальної організації, обов'язково потрібно врахувати специфіку відображення в них об'єктивної реальності. Ця специфіка виявляє себе в найхарактернішій ознаці – широкій абстрагованості, узагальненості.

У термінології О.В. Бондарка, ця максимальна узагальненість на шкалі часової нелокалізації іменується «часовою узагальненістю», «позачасовістю», «усечасовістю» і являє собою «найвищий ступінь генералізації ситуацій у реченнях на зразок сентенцій, суджень про постійні закономірності» [9, с. 217]. Отже, абстрактне речення, «не закріплене за певною денотативною ситуацією» [10, с. 34], повинне характеризуватися абстрагованістю всіх його структурно-семантичних компонентів, а вона стає досяжною унаслідок підміченої ще О.М.Пешковським можливості вживати слова у двох значення: «...кожне слово взагалі може вживатися і в загальному, і в частковому значенні. Кажучи «дайте мені хліба», я можу мати на увазі який завгодно хліб, і тоді слово це буде мною вжито в загальному значенні, а можу мати на увазі той хліб, на який зараз дивлюсь..., і тоді це слово буде мати частковий зміст» [7, с. 373].

Узагальненість у реченнях має свою природу. Це цілком відчутна, особлива мовна організація, що зумовлюється такими факторами:

- 1) узагальненістю суб'єкта та об'єкта дії;
- 2) узагальненістю предиката, його часовою нелокалізованістю (панхронізмом), бо «ступінь часової локалізованості факту обернено пропорційний ступеню його узагальненості» [10, с. 45];
- 3) узагальненістю інших (якщо вони є) структурно-семантичних компонентів речення;
- 4) можливою і наявністю спеціалізованих показників узагальненості й абстрактності – лексичних, морфологічних і синтаксичних.

Отже, описуючи речення з диктумним значенням реальності, треба обов'язково брати до уваги узагальненість їх змісту, що дає змогу встановити реальність події в найбільш широкому її розумінні. Ситуативно неактуалізоване речення зберігає свої диктумні ознаки відношення змісту до дійсності, але стосунок таких ознак до мовця в момент мовлення при цьому втрачається.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. – Л.: Наука, 1971. – 116 с.
2. Бондарко А.В. Об актуализационных признаках предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С. 139-147.
3. Булыгина Т.В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – С. 7-85.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
5. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
6. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза // Вопросы глагольного вида. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 105-167.
7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.

8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1-2. – 536 с.
9. Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. – М.: Наука, 1987. – 348 с.
10. Цейтлин С.Н. О выражении конкретности / абстрактности в русском языке // Функциональный анализ грамматических категорий. – Л.: Ленингр. гос. пед. ин-т, 1973. – С. 32-46.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто особливості реченнєвої актуалізації темпоральності в системі значеннєвих варіантів семантико-синтаксичної категорії диктуму. Проаналізовано значення часової локалізації/нелокалізації та форми її реалізації в мові.

Ключові слова: диктум, семантико-синтаксична категорія, дієслово, темпоральність, часова локалізація/нелокалізація.

The article focuses on the peculiarities of the temporality actualization in the system of semantic variants in the semantic-syntactic category of dictum. It analyses the meaning of temporal localization / non-localization and the forms of its realization in language.

Key words: dictum, semantic-syntactic category, verb, temporality, temporal localization / non-localization.

*Ніна Іваницька
(Вінниця)*

АБСОЛЮТИВНО-РЕЛЯТИВНА ПРИРОДА ПОВНОЗНАЧНОГО СЛОВА І ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

Проблема взаємодії лексики і синтаксису в сучасному мовознавстві вирішується в плані встановлення семантико-синтаксичних класів слів, визначення закономірностей лексичного наповнення синтаксичних конструкцій, а також виявлення закономірностей впливу сполучуваності слів на синтаксичну структуру речення. "Кожна словоформа виявляє системно-структурну взаємодію усіх рівнів мови, тому вона служить матеріалом для фонологічних, граматичних і лексикологічних досліджень", – наголошував академік В.М. Русанівський [15, с.14].

Речення являє собою комплекс словоформ, які перебувають у певних синтаксичних зв'язках і відношеннях. Сучасні мовознавці, далі розвиваючи ідеї провідних вітчизняних учених, значно розширили, збагатили і конкретизували більшість положень, що стосуються осмислення цієї сторони реченнєвої структури. Синтаксис як галузь граматичної будови мови об'єднує мовні елементи, які або безпосередньо формують повідомлення, або служать компонентами його структури [16, с.6]. До останнього часу синтаксисти більше уваги приділяли основним одиницям синтаксису – реченню і словосполученню. Останнім часом не лише посилилась увага до слова як елемента, який безпосередньо (у вигляді словоформи) входить у речення, але й, можна вважати, слово стало невід'ємною складовою всієї синтаксичної науки про речення, словосполучення і зв'язки слів. У сферу синтаксису входять такі одиниці, які "належать до інших сфер мови і беруть участь в утворенні синтаксичних одиниць, це – слово і форма слова" [16, с.6]. У зв'язку з посиленням уваги вчених до слова як структуроутворюючого елемента словосполучення і речення поширеними в синтаксисі стали теорії, пов'язані з вивченням сполучуваності слів, відомі під назвами "сполучуваність", "валентність", "дистрибуція" "інтенція", "семантична вибірковість", "семантична потенція", "конфігурація" [11, с.25]. Хоча кожен із термінів стосується певного об'єкта дослідження, використовується найчастіше для опису лексичних властивостей слів, усі вони мають одну спільну ознаку, що лежить в основі виникнення відповідних теорій, – наявність у повнозначних словах

потенційних можливостей, які реалізуються в контексті, вступати чи не вступати у сполучуваність з іншими словами чи словоформами. М.П. Кочерган, досліджуючи лексичну сполучуваність на загальному фоні "слово і контекст" і розмежовуючи лексико-синтаксичну і лексико-фразеологічну сполучуваність, пише: "Для визначення лексико-синтаксичної сполучуваності достатньо знати, до якого граматичного класу належить слово. Сама граматична характеристика слова вказує на його сполучуваність із іншими розрядами слів" [11, с.29].

Кожному повнозначному слову притаманні синтаксичні ознаки сполучення з певним колом форм, які його поширюють, тобто притаманна сполучуваність. Система прислівних зв'язків в українській мові є досить складною. На сполучуваність слів і, отже, на реалізацію повнозначними словами їхньої семантики впливає частиномовна приналежність, морфологічний склад (особливо наявність префіксів), відношення мотивованості значення, тобто лексико-граматичні ознаки.

При вивченні складу і властивостей синтаксичних компонентів, а також їхнього місця в синтаксичній структурі речення ми використовуємо термін "сполучуваність" як лексико-синтаксичну особливість повнозначних слів, що виявляється в утворенні набору підпорядкованих словоформ, який залежить від умов реалізації синтаксичних зв'язків відповідних граматичних розрядів слів. Обов'язкова сполучуваність розглядається як ознака мовного елемента, що виявляється в залежному елементі, який вимагається як змістом, так і формою мовних одиниць. Термін О.М. Пешковського "сильне керування", використаний ним для позначення зв'язку дієслова з відмінковими формами іменника, необхідними для завершення вираженого дієсловом змісту, найповніше розкриває поняття обов'язкової сполучуваності. Теорія факультативної й обов'язкової сполучуваності, безумовно, не обмежується виявленням відношення між дієсловом і його субстантивними залежними, хоч і простежується найбільш виразно і повно саме в дієслівній сполучуваності [2; 9; 13].

Вчення про сполучуваність із розмежуванням обов'язковості – необов'язковості, що в загальних рисах співзвучне з теорією валентності, далі розвинуто вченими [1; 4; 11; 17], надійно увійшло в синтаксичні теорії про внутрішню будову простого речення, його формально-граматичні і семантичні особливості. Семантичні особливості слів, які простежуються в плані можливостей реалізації семантики, є невід'ємною частиною вчення Н.Ю.Шведової та Г.О.Золотової про словосполучення і речення. Н.Ю.Шведова, безпосередньо не акцентуючи на таких зв'язках, все ж будує класифікацію слів, виходячи із їхньої сполучуваності з орієнтацією на синтаксичну структуру речення [16, с.16-18]. "Слова, які обов'язково вимагають залежної форми, що інформативно доповнює, розкриває їхній зміст, і практично не вживаються абсолютивно", Н.Ю.Шведова називає "інформативно недостатніми словами" [16, с.16] Специфіка таких слів, на її думку, полягає в тому, що залежні від них слова завжди мають конкретніше лексичне значення, ніж слова, граматично головніші. "Компоненти, що об'єдналися, з точки зору смислової, власне змістової, в такому сполученні, не можуть бути роз'єднані: головне слово, через абстрактність свого значення недостатньо інформативне, компенсується залежною словоформою, яка забезпечує інформативність таким способом утвореного сполучення" [16, с.16]. Приклади-ілюстрації інформативно недостатніх слів свідчать про те, що їх основу складають слова, традиційно названі "зв'язковими" в структурі члена речення (*бути, вважатися, зробитися* та ін.). Все ж у сферу інформативно недостатніх слів автор включає не лише зв'язки, але й інші, такі, що регулярно сполучаються з певними морфологічними формами (*выглядеть как-нибудь, выдать себя за кого-нибудь, относится к кому-нибудь как-нибудь*), тобто такі, які традиційно не вважалися допоміжними, а розглядалися як такі, що виявляють здатність самостійно утворювати члени речення. Г.О.Золотова пов'язує сполучуваність слів із їхніми синтаксичними потенціями в сфері утворення синтаксичних компонентів речення [4; 5].

Виявлені відмінності в повнозначних словах повністю стосуються основного питання – встановлення розрядів слів, здатних утворювати окремий компонент формально-граматичної структури речення, і слів, які беруть участь в утворенні синтаксичних компонентів аналітичної будови.

Науковці Вінницького державного педагогічного університету впродовж багатьох років працюють над науково-дослідною темою "Абсолютивно-релятивні параметри повнозначних слів і структура речення". У статтях і кандидатських дисертаціях (В.А. Тимкова, Л.В. Прокопчук, Н.Б. Іваницька, Л.М. Коваль, Н.І. Кухар, В.М. Каленич, Т.В. Савчук) викладено теоретичні засади й подано класифікацію слів деяких повнозначних частин мови, що зводиться до їхнього ранжування на такі групи: слова абсолютивної семантики, слова релятивної семантики, інформативно недостатні слова, слова відносно релятивної семантики [7; 8; 10; 12; 14; 18].

1. Слова абсолютивного (автосемантичного) значення, чи закритої семантики, з самодостатнім смислом (*вікно, краєвид, жовтий, сміятися, рости, світити, розвиватися* і т. д.) не потребують компенсації їхнього змісту іншими словами, тому зв'язок їх з іншими словами ослаблений. У синтаксисі самодостатність змісту слова сприяє формуванню ним окремого компонента синтаксичної структури речення. Наприклад: *Поруч дзюркотів ясний струмок* (О.Гончар); *Опівдні розвідники повернулися* (О.Гончар); *Текстологія – важлива, переважно літературознавча дисципліна* (Л.Булаховський); *Ніч пливе за вікном, наче птах на важкому крилі* (Л.Первомайський). Кожне з речень складається із повнозначних слів закритої семантики і тому здатних окремо чи разом із неповнозначними формувати синтаксичний компонент речення, абсолютивність значення слова регулюється його семантичним показником, який легко і однозначно визначається системою конкретної мови. "Закритість" семантики слова пояснюється його можливістю самостійно реалізувати значення поза синтагматичними обов'язковими сполучуваностями з іншими словами в словосполученні чи реченні.

2. Слова релятивного значення чи релятивної семантики (синсемантичні слова), з семантичною і граматичною заданістю заповнення позиції після них відповідними граматичними формами (*турбуватися про що-небудь, міркувати про що-небудь, освітлювати що-небудь, надокучати кому-небудь, обслуговувати кого-небудь, що-небудь*), на відміну від перших, будучи повнозначними, не можуть самостійно реалізувати семантики; вони є словами відкритої семантики і потребують компенсації змісту іншими, залежними від них словами. Крім семантичної недостатності, їм властиве однозначне граматичне прогнозування заповнення, яке виявляється, насамперед, у тому, що слово компенсує недостатню семантику через приєднання іншого слова, що стоїть у певній граматичній формі, якою найчастіше буває той чи інший відмінок залежного слова. Семантико-граматична заданість заповнення відкритої позиції слова характеризує більшість слів сучасної української мови і виявляється в наявності сильних прислівних зв'язків між залежним і підпорядковуючим словами.

У синтаксисі релятивність значення слова з семантичним і граматичним прогнозуванням залежної форми є вирішальним фактором при визначенні функції допоміжних слів, що беруть участь в утворенні аналітично виражених форм синтаксичних компонентів (наприклад, розряди повнозначних слів із модальним значенням): *Світе мій! Моє ти небо! Солов'єм якби я став, про любов свою до тебе я б на світ весь заспівав* (В.Сосюра); *Хотів би я стати явором в полі, що він по ньому тужив у неволі, та не хотів би я каменем стати, що він на ньому любив тисати* (А.Малишко). Виділені в реченнях слова є словами релятивного значення з семантичним і граматичним прогнозуванням заповнення відкритої позиції при них (*став* + повнозначне слово – іменник у формі орудного безприйменникового; *хотів би* + дієслово у формі інфінітива *стати*, що, у свою чергу, вимагає компенсації семантики словом-іменником в орудному відмінку). Конструкції "слово з семантичним і граматичним прогнозуванням позиції щодо

заповнення + слово-компенсатор значення" становлять єдиний синтаксичний компонент – у наведених прикладах присудок непростої будови.

Крім цього, релятивні особливості слів із граматичним і семантичним прогнозуванням позицій є також основною умовою виділення синтаксичних компонентів у структурі речення, які підпорядковують обов'язкові поширювачі: *Розвиток функціонального мовознавства викликав нову постановку питання про взаємовідношення мови і мислення, змісту і форми* (В.Русанівський); *Створення економічних районів повинно принести великі зміни у лісове господарство* (М.Чабанівський); *Зенітка не давала їм спуститися нижче, вести прицільний вогонь* (А.Головка); *Батарея прикривала командний пункт дивізії* (А.Головка); *Весна повільно розгортає крила над тишею досвітніх нив і міст* (Л.Первомайський); *Не потребує доказів значення мовознавства при численних видах редагування тексту* (Л.Булаховський). Виділені слова є словами релятивної семантики з семантичним і граматичним прогнозуванням позиції (*розвиток* чого? – *мовознавства*; *викликав* що? – *постановку*; *постановку* чого? – *питання*; *взаємовідношення* чого? – *мови, мислення*; *створення* чого? – *районів*; *не давала* чого? – *спуститися*; *вести* що? – *вогонь*; *прикривати* що? – *пункт*; *розгортала* що? – *крила*; *не потребує* чого? – *доказів*; *значення* чого? – *мовознавства*). У складі словосполучення такі слова підпорядковують залежні сильним прислівним зв'язком; у реченнях вони утворюють окремі синтаксичні компоненти із залежними від них обов'язковими поширювачами.

3. Слова релятивного значення чи слова відкритої семантики, з семантичною заданістю заповнення відкритої позиції (*знаходиться* де? – *в приміщенні, за містом, біля школи, під стелею, близько і т. д.*). На відміну від слів релятивної семантики з семантичною і граматичною заданістю заповнення, слова цієї групи, безумовно, з недостатньою семантикою, прогнозують заповнення відкритої позиції при них не конкретними морфологічними формами, а набором наявних у мові форм з відповідним категорійним значенням: *На галявині біля струмка розташувались на привал бійці маршової роти* (О.Гончар); *Взвод молодого лейтенанта Федоренка розташувався перед сценою* (Ю.Збанацький); *Повернувшись до кубрика, Ерік і Стюпа розташувались на своїх ліжках* (М.Трублаїні). Варіанти прийменниково-відмінкових форм імені та прислівника з локалізуючим значенням свідчать про відсутність граматичної заданості компонента при дієслові-присудку *розташуватися*; постійне заміщення цієї позиції одним із можливих варіантів підтверджує релятивний характер семантики дієслова (*розташуватись* де? – *на галявині, біля струмка, край дороги, в лісі, перед сценою, на ліжках*).

4. Група слів відносно релятивної семантики (Н.Ю.Шведова називає їх "словами, яким властивий високий ступінь регулярності і прогнозування зв'язків" [16]). Об'єднує лексеми, які в одних випадках реалізують семантику самостійно, поза синтаксичним оточенням, а в інших – вимагають обов'язкового поширення їх залежними словоформами (*читати, малювати, шити, співати*). Такі слова можуть мати ознаки слів абсолютної семантики, бути самодостатніми для утворення окремих синтаксичних компонентів. У такому разі вони проектує у реченні позиції, що їх заміщують факультативні компоненти прислівної залежності (*На дозвіллі хлопець малює*), а в інших випадках можуть виявляти ознаки слів релятивної семантики (*Хлопець малює картину*).

Ознака семантичної неповноти притаманна словам різних частин мови, але найпоказовішими в цьому плані є дієслова, зокрема перехідні, хоч останні також не завжди мають чітко окреслені межі між їхнім абсолютним і релятивним уживанням. "Необхідно відзначити ... нечіткість меж між прямоперехідними, непрямоперехідними і неперехідними значеннями дієслів. Вони часто збігаються в одному дієслові (наприклад, "говорити")", – вказував В.В.Виноградов [3, с.64]. Цю ж думку проводить Я.Оравець: "Дієслово або має значення, що вимагає окремого слова для вираження предмета, на який переходить дія чи від якого походить дія (чи лише один із цих предметів), або воно

виражає обидва предмети вже своїм лексичним значенням, так що їх потрібно виражати окремими словами" [13, с.43].

Отже, опозиція "абсолютивність – релятивність семантики" повнозначних слів базується на "інформативній достатності – інформативній недостатності", формалізованій сполучуваністю слів. Усі повнозначні слова, що вживаються абсолютивно, є інформативно достатніми словами. Усі слова релятивної семантики (з семантичним і граматичним прогнозуванням форм, з семантичним прогнозуванням позицій, слова відносно релятивної семантики в окремих уживаннях) є інформативно недостатніми словами. Семантичні властивості слів, що виявляють синсемантизм, відіграли свою роль у виникненні багатьох категорій, понять у традиційній граматиці, наприклад, дієслівної категорії "перехідність – неперехідність", поняття "складений присудок" та ін. У сферу необхідних категорійних ознак прямого додатка також входить його синтаксична ознака – обов'язково супроводжувати член речення, виражений інформативно недостатнім словом.

Теорія "прислівних поширювачів" у синтаксичній структурі речення також ґрунтується здебільшого на семантичних ознаках інформативно недостатніх слів. Інформативна недостатність по-різному виявляється в конкретних словах, як і в одному й тому самому слові з різними значеннями. Безумовно, зв'язки і допоміжні дієслова характеризуються вищим ступенем інформативної недостатності, ніж інші слова релятивної семантики. Але і серед зв'язок та допоміжних дієслів інформативна недостатність виявляється в неоднакових пропорціях. Зв'язкова функція в чистому вигляді властива лише слову *бути*. "Зв'язка *бути* – не дієслово, хоч і має дієслівні форми, їй не властиве значення дії. Вона мислиться поза категоріями виду і часу. Решта зв'язок в російській мові (*стать, становиться, делаться*) являють собою гібридний тип слів, що поєднують функції дієслова і зв'язки", – писав В.В.Виноградов [3, с.478]. Тому у сфері повнозначних слів релятивної семантики виділяємо групу слів, максимально збіднених семантично, які займають крайній полюс на осі "семантично достатні – семантично недостатні". Такі слова входять у сполучення слів, утворених сильними прислівними зв'язками і є допоміжними елементами синтаксичних компонентів непростої (аналітичної) будови – складених компонентів синтаксичної структури речення. Такі слова називаємо "інформативно недостатніми словами". Вони включають дієслівні зв'язки, модальні дієслова, іменники з ослабленим значенням (*вид*), прикметники (*повинен*), прислівники (*варто*), що регулярно сполучаються із залежними від них словоформами: *став інженером, може прийти, вид занять, повинна відповідати, варто замислитись*. Усі інформативно недостатні слова не утворюють самостійних компонентів формально-граматичної структури речення.

Для виявлення формально-граматичних і семантичних ознак компонентів формально-граматичної структури речення доцільно виділити зі складу інформативно недостатніх слів такі, які не лише ніколи не вживаються абсолютивно, тобто постійно мають релятивну семантику, але й у системі мови переважно супроводжуються обов'язковою сполучуваністю з однією і тією самою морфологічною формою "*може* + інфінітив", "*повинен* + інфінітив", "*становить* + іменник у знахідному відмінку", "*являє собою* + іменник у знахідному відмінку", "*варто* + інфінітив". Саме така закріпленість певної словоформи при словах релятивної семантики найповніше виявляє як їхню інформативну недостатність, так і фіксує недостатність значення підпорядковуючих слів і інформативність підпорядкованих. Подібні сполучення слів являють собою фіксовані в системі мови моделі синтаксичних компонентів аналітичної будови. У складі підпорядковуючих елементів таких сполучень слів переважно вживаються зв'язки, допоміжні дієслова, які не лише регулярно супроводжуються залежними від них формами повнозначних слів, але і в сполученнях слів виявляють повну чи майже повну відсутність предметного значення, що компенсується залежним словом. Саме в цьому полягає їх інформативна недостатність у складі компонентів формально-граматичної структури речення. Основними ознаками інформативно недостатніх слів вважаємо такі: а)

приналежність до категорії повнозначних слів; б) обов'язкове поширення словами, що забезпечують однозначність і визначеність назви; в) нездатність уживатися абсолютивно; г) наявність переважно фіксованої форми іншого слова, що завершує їхнє значення; г) здатність утворювати разом із залежними словами сполучення слів; д) властивість утворювати разом із залежним словом аналітично виражений компонент синтаксичної структури речення.

Особливе місце в системі повнозначних слів займають, як бачимо, слова абсолютивної семантики, які реалізують слабкий (факультативний) зв'язок слів у словосполученнях. При транспонуванні таких словосполучень у речення вони завжди утворюють окремі компоненти синтаксичної структури, що займають позиції: а) підмета: *Запишившись, **Кіра** не зводила очей з своєї мами* (О.Копиленко); *От і **мак** зацвів* (О. Олесь); б) присудка: ***Поблискувало** осіннє сонце* (Б. Харчук); ***Хрущі гули** в тополях* (З.Тулуб); в) обов'язкового компонента прислівної залежності: ***Ми пісню Шевченка** в майбутнє несе* (В.Сосюра); ***Парубки нахмурились і люто махали граблями й вилами*** (В.Винниченко); г) факультативного компонента прислівної залежності: *У траншею **зливою** влилося сонце* (Я.Баш); ***Над Дніпром** багряний місяць сходить у безоднях золотих криниць* (Т.Масенко).

Слова релятивної семантики реалізують сильний (обов'язковий) зв'язок слів, утворюючи при цьому словосполучення чи сполучення слів. При транспонуванні словосполучень зі словами релятивної семантики в речення такі слова також утворюють окремі компоненти синтаксичної структури речення, заміщуючи позиції: а) підмета: ***Практичне застосування** верби різноманітне* (З журналу); б) присудка: ***Люблять** кияни своє місто* (З газети); в) одну з неголовних позицій членів речення: ***Після від'їзду** новобранців Троянівка опустіла* (Г.Тютюнник); ***Довгий і складний** шлях пройшло людство від перших **спроб відірватись** від землі до **прориву** в космос* (З журналу).

При транспонуванні в речення сполучень слів із інформативно недостатніми слова вони не утворюють окремих синтаксичних компонентів. Відповідні синтаксичні позиції заміщують сполучення обох повнозначних слів, які становлять єдине синтаксичне ціле – окремий компонент синтаксичної структури: а) підмет: ***Бути борцем** за дальший розквіт нашої країни – честь для кожного українця* (З газети); б) присудок: ***Наш письменник покликаний бути не писарем, не реєстратором** менших чи більших подій, а натхненним співцем свого часу, живописцем свого народу* (О.Гончар); в) один з неголовних компонентів: ***Побачення тривало добрих дві години*** (З.Тулуб); ***Трохи більше як сорок років** тому недалеко звідси вдарилася перша нафтова свердловина* (В.Коротич).

Отже, дослідження сполучуваності повнозначних слів української мови у зв'язку з виявленням їхніх потенцій проектувати синтаксичні позиції і брати участь в утворенні компонентів синтаксичної структури речення дозволяє зробити такі висновки:

1. Лексична семантика повнозначних слів, що відіграє першочергову роль у формуванні підрядних зв'язків, зумовлює їхня сполучуваність, забезпечуючи тим самим поділ на слова абсолютивної, релятивної і відносно релятивної семантики. Лексичні властивості слів абсолютивної семантики сприяють її реалізації безвідносно до інших слів у словосполученні й реченні, забезпечують їм можливість вступати у словосполучення, проектуючи при цьому периферійні позиції для факультативних синтаксичних компонентів синтаксичної структури речення. Такі слова утворюють самостійні компоненти. Заміщуючи відповідні позиції в реченні, вони ніколи не поширюються обов'язковими компонентами прислівної залежності.

2. Лексичні властивості слів релятивної семантики сигналізують про семантичну недостатність повнозначних слів, які вимагають інших слів для її завершення, утворюючи при цьому словосполучення і проектуючи позиції для обов'язкових синтаксичних компонентів у синтаксичній структурі речення. Такі слова утворюють самостійні компоненти, що завжди поширюються залежними від них обов'язковими компонентами.

3. Лексичні властивості інформативно недостатніх слів зумовлюють обов'язкову

сполучуваність їх з іншими словами, що компенсують значення перших. Ці слова разом із залежними утворюють сполучення слів, що являють собою семантичні єдності, які, граматикалізуючись, утворюють синтаксичні компоненти аналітичної будови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М.: Наука, 1967. – 252 с.
2. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения// Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 389-435.
3. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – 3-е изд. – М.: Высшая школа., 1972. – 614 с.
4. Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
5. Золотова Г.А. К. дискуссии о соотношении синтаксиса и семантики// Вопр. романо-германской филологии: Синтаксическая семантика. – М., 1977. – Вып. 112. – 61-69.
6. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
7. Іваницька Н.Б. Дієслова української та англійської мов у їхній проекції на денотат // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Збірник наукових праць. Серія: Філологія. Вип. 8. – Вінниця, Вид-во "Діло". – 2006. – с.26-34.
8. Каленич В.М. Одновалентні дієслівні предикати у двоскладних реченнях української мови// Українська мова. – 2005. – № 5. – С. 46-53.
9. Кацнельсон С.Д. Типология языка и языковое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 266 с.
10. Коваль Л.М. Інформативна недостатність повнозначного слова як граматичне явище// Актуальні проблеми менталінгвістики: Зб. наук. пр. – Черкаси: Вид-во Черкаськ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2003. – С. 56-62.
11. Кочерган М.П. Слово і контекст. Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1980. – 182 с.
12. Кухар Н.І. Граматична та семантична типологія факультативних компонентів (ФК) з атрибутивним значенням// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Філологія. Вип. 4. – Вінниця, 2002. – С. 65-70.
13. Оравец Я. К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении// Единицы разных уровней грамматического строя языка в их взаимодействиях. – М., 1969. – С. 41-48.
14. Прокопчук Л.В. Лінгвістична сутність категорії порівняння// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Філологія. Вип. 2. – Вінниця, 2000. – С. 106-110.
15. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – 314с.
16. Русская грамматика: Синтаксис: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т. 2. – 709 с.
17. Степанова М.Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике// Иностр. яз. в школе. – 1973. – № 6. – С. 12-22.
18. Савчук Т.В. Функціональна специфіка релятивних дієслів української мови (система прислівних позицій)// Філологічні студії: Зб. наук. статей. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет ім. М.Коцюбинського, 2005. – Вип.3. – С.57-60.

АНОТАЦІЯ

У статті подано основи класифікації повнозначних слів за їхніми дистрибутивними ознаками, а також вплив автосемантизму та синсемантизму на формально-граматичне членування речення.

Ключові слова: *повнозначне слово, слова абсолютної семантики, слова релятивної семантики, інформативно недостатні слова, компонент формально-граматичної структури речення.*

The article gives the basis of notimal words classification according to their distributional properties. It also covers the influence of autosemantism and synsemantism on the formal-grammatical sentence partitioning.

Key words: *notimal word, word of absolute semantics, word of relative semantics, informatively insufficient words, the component of formal-grammatical sentence structure.*

Лариса Кравець
(Київ)

МОВНА КАРТИНА СВІТУ І НАЦІОНАЛЬНИЙ СВІТОГЛЯД

Зміна наукових парадигм у сучасній лінгвістиці, розуміння мови як динамічної системи спричинили підвищену зацікавленість учених проблемами мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини, що у свою чергу, привело до поглибленого вивчення мовної картини світу. Саме поняття “мовна картина світу” не має однозначного тлумачення в науці, тому мета цієї статті – через аналіз різних поглядів українських і зарубіжних учених дати оптимальну характеристику поняття “мовної картини світу”.

Поняття “картина світу” належить до загальнонаукових і є настільки складним і багатограним, що не підлягає уніфікованому визначенню. І хоч сам термін виник тільки в кінці XIX- на початку XX ст., відмінності у світогляді як окремих людей, так і цілих народів помітили ще в античні часи. Перші спроби побудувати картину світу зробили Фалес, Анаксимандр, Анаксимен (624 – 547 рр. до н.е.). Згодом їхні ідеї розвивали Гераклід, Піфагор та його учні, Емпедокл, Анаксагор, Левкіпп, Демокрит, Епікур, а також Аристотель. Завершили формування античних уявлень про світ Евклід, Архімед і Клавдій Птоломей [7, с.11]. До аналізу явища, яке тепер називають картиною світу, в різний час і з різних позицій також зверталися Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, І.Г. Гердер, А. Шлейхер, В. фон Гумбольдт, О. Шпенглер, Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, А.Ейнштейн, В.І. Вернадський, М. Планк, М. Вебер, І.О. Бодуен де Куртене, Л. Вайсгербер, Е. Сепір, Б. Уорф, Р.О. Якобсон, Ю. Лотман та ін.

Виникнення терміна “картина світу” стало можливим тільки з появою науки, тобто коли світ і людина почали розглядатися відсторонено й осмислюватися як суб'єкт і об'єкт: “Картина світу, сутнісно осмислена, означає, таким чином, не картину, що зображує світ, а світ, який розуміють як картину... Не картина світу перетворюється із попередньої, середньовічної, в новоевропейську, а світ загалом стає картиною, і цим відзначається сутність Нового часу” [12, с.49-50]. Уперше цей термін почав уживати стосовно фізики Г.Герц, згодом ним послуговувалися також А.Ейнштейн, В.І. Вернадський, М.Планк та ін. У працях цих вчених картина світу тлумачилася дуже широко, відзначалися тільки найзагальніші риси цього поняття. Спочатку картину світу пов'язували з результатами наукових досліджень і не відокремлювали наукове розуміння світу від ненаукових уявлень. Але з розвитком науки “наочна модель почала заміщуватися інтерпретованою абстрактною математичною конструкцією, що, у свою чергу, поставило питання про багаторівневий характер наукових теоретичних понять у їх відношенні до реальності і привело врешті-решт до розрізнення у самосвідомості фізиків структури наукової картини світу і структури самого світу” [11, с.14]. З часом термін “картина світу” вийшов за межі фізики і набув загальнонаукового статусу.

У сучасній лінгвістичній науці поняття «картина світу» є фундаментальним, оскільки виражає особливості самої людини, її життя, взаємодію її з іншими людьми і навколишнім середовищем. Це поняття розуміється більшістю сучасних учених як цілісний глобальний образ світу, який лежить в основі світогляду людини. У будь-якому суспільстві картина світу є для людини тією основою, на якій формуються уявлення про ідеальну чи допустиму будову суспільства і світу загалом.

Образ світу формується у процесі взаємодії людини з довкіллям як результат її багатогранної духовної і фізичної діяльності і є не тільки знанням про різні об'єкти пізнання, а й чуттєво-емоційною інтерпретацією їх. Це суб'єктивний образ об'єктивної реальності. Тому вчені говорять про наявність індивідуальних картин світу, в кожній з яких відображуються риси характеру її носія, його природні здібності, період життя, рівень розвитку, професійна діяльність тощо. Але водночас у різних індивідуальних картинах світу наявні спільні елементи, які сприяють взаєморозумінню людей. Ці спільні

елементи пов'язані з національністю, віросповіданням, належністю до певної соціальної групи, культурним вихованням. Індивідуальні картини світу динамічні – вони змінюються впродовж усього життя людини. Повнота індивідуальної картини світу залежить від активності суб'єкта, інтенсивності його духовних пошуків та особливостей сприйняття і трансформації досвіду світорозуміння, набутого попередніми поколіннями. Існуючи у свідомості людини, картина світу може втілюватися в мові, різних формах людської поведінки, матеріально-чуттєвій практиці, продуктах культури тощо. Індивідуальна картина світу, реалізована в певній формі, може істотно впливати на загальну картину світу, навіть призводити до кардинальних змін у ній. Так, на зміну світогляду впливають великі відкриття. Наприклад, перша наукова картина світу пов'язується з ім'ям Аристотеля, який створив формальну логіку, тобто вчення про доказовість, головний інструмент виведення і систематизації знання; розробив категорійно-понятійний апарат; утвердив правила організації наукового дослідження (історія питання, постановка проблеми, аргументація, обґрунтування рішення); диференціював саме знання, виділивши природничу, математичну і метафізичну галузі науки. Друга наукова картина світу виникла внаслідок переходу від геоцентричної моделі до геліоцентричної, спричиненого відкриттями Н.Коперника, Г.Галілея, І.Кеплера, Р.Декарта, І.Ньютона. Особливо великий вплив на формування наукової картини світу мав механіцизм І.Ньютона, відповідно до якого будь-яка реальність пояснювалась за допомогою законів механіки. Появу третьої картини світу прийнято пов'язувати з відкриттями А.Ейнштейна, зокрема з його теорією відносності. У результаті відкриттів цього вченого наукова картина світу набула релятивного характеру, зазнали змін уявлення про час, простір, причинність, неперервність тощо. Для того, щоб такі зміни світогляду, а отже, і картини світу відбулися, “відкриття мусять бути адаптовані соціумом, котрий включає їх результати в загальну картину світу, – зауважує В.І.Постовалова. – Інакше вони так і залишаться жити тільки в культурі” [11, с.50].

Крім індивідуальної картини світу, існує також національна картина світу, в якій знівельовані нюанси індивідуального світосприйняття і обов'язково наявні національно-специфічні та універсальні ознаки. Національна картина світу – це не сума індивідуальних картин, а набагато складніше утворення, в основі якого лежать архаїчні елементи, які істотно впливають на всю структуру і процеси, що протікають у ній. На це вказували з різних позицій і в різний час К.Юнг, О.Шпенглер, А.Тойнбі, Л.Гумільов, Л.Данилевський та ін. У національній картині світу взаємодіють загальнолюдські, національні й особистісні уявлення про навколишнє середовище. Участь у формуванні національної картини світу окремих особистостей зумовлює її подвійну природу як явища індивідуального і соціального водночас. Загальнолюдські уявлення про світ сприяють тісному зв'язку і єдності знань і поведінки людей у суспільстві, роблять картину світу ефективним засобом соціальної інтеграції, універсальним посередником у міжкультурній комунікації.

Відповідно до форм суспільної свідомості виділяють також міфологічну, релігійну, мистецьку, філософську, наукову цілісні картини світу, кожна з яких відображує дійсність через свою призму, але жодна з цих картин не може замінити інші. Фрагменти світу відображаються у локальних картинах світу, якими є фізична, хімічна, біологічна, геологічна, технічна, соціологічна, системна, кібернетична, інформаційна, екологічна, математична та ін. [11, с.33].

Дослідники (Ю.Д. Апресян, В.І. Карасик, О.С. Кубрякова, В.А. Маслова, В.М. Телія, А.А. Уфимцева) констатують також існування наївної картини світу, яка протистоїть науковій. Наївна картина світу постала на основі практичного знання і, з погляду істинності, не поступається науковій. Вона є більш пристосованою до повсякденного життя людини, але не менш складною і водночас цікавою, ніж наукова. У наївній картині світу вчені виділяють наївну біологію, наївну геометрію, наївну фізику, наївну етику тощо. Наївна картина світу, як і всі інші картини світу, тісно пов'язана з

панівним світоглядом певної історичної епохи і водночас є засобом формування цього світогляду [11, с.117].

Справжній цілісний і глобальний образ світу творять усі перераховані картини світу разом, тому що “об’єктом загальної картини світу є світ у цілому, вся об’єктивна реальність, а не окрема частина чи аспект дійсності” [11, с.37]. Геокліматичні умови проживання, відповідний тип господарювання, етнічне оточення, історія народу, його вірування і традиції, культура відображаються в концептуальній картині світу, яку певною мірою репрезентує мова.

Спосіб сприйняття і організації об’єктивної дійсності певним колективом відображається у категоріях, одиницях і формах мови. У мові людина закріплює і зберігає результати пізнання об’єктивної дійсності, з покоління в покоління передає набутий досвід і знання, через мову сама збагачується досвідом інших. Вислів “мова – це найдорожчий скарб” є не тільки красивою метафорою, а й містким визначенням ролі мови в житті і окремої нації, і всього людства, тому що в ній зберігається інформація, збирана мовним колективом впродовж усього його існування, фіксується все національно-культурне надбання народу – носія мови. Мова є основною формою реалізації мовної свідомості багатьох поколінь людей, носіїв певної мови. Виражені у мові знання і уявлення про довкілля складаються в деяку єдину систему поглядів, свого роду колективну філософію, яка прищеплюється всім носіям мови і регулює їхню поведінку. “Слово матері, слово народної пісні, історія, закодована в думах, піснях, переказах, засвідчена в історичних пам’ятках, козацьких літописах, історія, яка повернулася до українців у страшних документах голодомору, духовного винародовлення, – все це формує національно-мовну свідомість, а вона в свою чергу впливає на всі сфери суспільного життя українців,” – зазначає С.Я.Єрмоленко [4, с.391]. Отже, мова не тільки відображає навколишній світ, а й інтерпретує його, створюючи особливий світ, в якому живе людина. Об’єднуючи людей через спілкування, через збереження і передачу культури, мова формує націю.

Ідея існування національно-специфічного мовного світогляду зародилася в німецькій лінгвофілософії кінця XVIII – початку XIX ст. (І.Г.Гердер, А.Шлейхер, В. фон Гумбольдт). Одним із перших сформулював і розробив цю думку на початку XIX ст. В. фон Гумбольдт. Розуміючи мову як особливу “роботу духу”, вчений вважав, що мова є проміжним світом між зовнішньою дійсністю і мисленням, а не прямим відображенням довкілля, у ній відбувається інтерпретація світу людиною. Мова допомагає людині пізнавати світ, і водночас це пізнання залежить від мови. За В. фон Гумбольдтом, різні мови є різними світоглядами, бо у них відображується різне бачення одних і тих же речей. Слово виступає відбитком чуттєвого образу предмета, що сформувався в душі людини в момент творення слова, і є відповідником не самого предмета, а його розуміння в акті мовотворення. Пізніше ця думка В. фон Гумбольдта розвивалася у філософській теорії М.Хайдеггера, лінгвістичних працях Е.Бенвеніста та інших дослідників.

В. фон Гумбольдт, висловлюючи міркування про те, що уявлення людини про світ значною мірою залежить від її мови, порушив питання про мовні картини світу. Учений вважав, що мова впливає і на формування системи понять і цінностей народу, який нею розмовляє, і як система світобачення регулює людську поведінку. Ця ідея у XX ст. розроблялася в працях Е.Сепіра, Б. Уорфа, Л.Вайсгерберга і здобула назву теорії лінгвістичної відносності.

У вітчизняному мовознавстві погляди В. фон Гумбольдта були теоретично переосмислені О.О.Потебнею. Учений, зокрема, вважав, що мова впливає не тільки на формування народної свідомості, а й на хід думок окремої людини: “Людина, яка розмовляє двома мовами, переходячи з однієї на другу, змінює водночас характер і напрям течії своєї думки, притому так, що зусилля волі лише змінює колію її думок, а на подальшу течію впливає лише опосередковано” [10, 260]. Розуміли мову як колективний витвір духовної енергії народу і такі українські мовознавці, як К.П.Михальчук, І.І.Огієнко,

В.І.Сімович, М.Д.Гладкий, О.Б.Курило, О.Н.Синявський, С.С.Смеречинський та ін. “Мова – це наша національна ознака, – писав І.І.Огієнко, – в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національної організації. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова, як певний орган культури, традиції. В мові – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання” [9, 126]. Такі погляди прогресивних українських учених були надійним підґрунтям у відстоюванні самобутності української мови, її національно-специфічних рис.

Мовна картина світу перебуває у складному співвідношенні з концептуальною картиною світу. Вирішення цього питання у науці безпосередньо залежить від розв’язання проблеми співвідношення мислення і мови. Послідовники В. фон Гумбольдта Е.Сепір і Б.Уорф твердили, що мова відіграє особливу роль у процесі сприйняття людиною дійсності. Основні положення їхньої теорії лінгвістичної відносності такі: 1) мова зумовлює спосіб мислення народу, який нею говорить; 2) спосіб пізнання реального світу залежить від того, якою мовою мислять люди. Подібних поглядів дотримувався і Л.Вайсгербер. Учений вважав, що в мові закладена сила, яка істотно впливає на свідомість її носія у всіх сферах духовної культури. Мову він розумів як первинну дійсність, а отже, людина пізнає не об’єктивну дійсність, а ту мову, носієм якої вона є. Л.Вайсгербер поділяв думку Е.Сепіра і Б.Уорфа про те, що людина завжди бачить світ крізь призму рідної мови, тому світ постає в її уяві таким, яким його дає змогу побачити мова. На думку цих учених, люди, які говорять різними мовами, живуть у різних світах.

Істотно доповнили теорію лінгвістичної відносності її прихильники Д.Хаймс, Д.Олфорд, Дж.Керрол. Так, наприклад, Д.Хаймс увів ще один принцип функціональної відносності мов, згідно з яким між мовами існують відмінності в характері їх комунікативних функцій.

Але теорія лінгвістичної відносності зазнала і різкої критики за абсолютизацію впливу мови на мислення і пізнавальну діяльність людини, за нехтування ролі практичної діяльності людини тощо (Б.А.Серебренніков, Д.Додд, Г.В.Колшанський, Е.Холленштейн). Г.В.Колшанський, зокрема, був переконаний, що мова – це не окрема сутність, яка стоїть між світом і мисленням: “мова виступає формою оволодіння світом, але не формою особливого світу. Ось чому не можна говорити окремо про мовну свідомість, окремо про мовний третій світ і окремо про мовну картину світу. Мова не являє собою, відповідно, і особливого інструмента пізнання, як не є вона і деміургом свідомості” [6, с.25-26]. Картина світу, за Г.В.Колшанським, – це сукупність наукових знань про світ [6, с.21], а мовна картина світу – це “вторинне” існування об’єктивної картини світу [6, с.40]. Згодом погляди Г.В.Колшанського критично оцінив О.О.Корнілов, указавши на методологічну неточність підходу вченого до проблеми мовної картини світу: “варто було диференціювати пізнання наукове і пізнання первинне, мовне, донаукове. Ці два процеси розрізняються як за характером суб’єкта діяльності (у першому випадку це колективний розум всіх поколінь людей, які займаються професійно пізнавальною, тобто науковою діяльністю, а в другому – це колективна свідомість окремого етносу – носія мови), так і за часом здійснення (наукове пізнання безперервне, його швидкість постійно збільшується, нове знання замінює старе, процес динамічний; мовне пізнання світу відбулося давно, на етапі становлення етносу і його мови, це зліпок з свідомості представників етносу в епоху його становлення)” [7, с.14–15].

Б.А.Серебренніков визнавав навісність різних типів мислення, які постійно змінюють один одного і взаємопереплітаються [11, с.85]. Свідомість учений пояснював як “знання, які функціонують у процесі освоєння дійсності людиною. Наявність у людини свідомості означає, власне, що у неї в процесі життя, спілкування, навчання склалась або складається така сукупність (чи система) об’єктивованих у слові, більш або менш узагальнених знань, за допомогою яких вона може усвідомлювати навколишнє і саму себе, пізнаючи явища дійсності через співвідношення з цими знаннями” [11, с.106]. Дослідник

виділяв дві картини світу – концептуальну і мовну, які тісно пов'язані між собою [11, с.107].

Ідеї В. фон Гумбольдта набули нового звучання у когнітивній лінгвістиці, завданням якої став опис концептуальних структур, які стоять за мовними структурами. Розуміння мови як специфічної для кожного народу системи когнітивно-вербальних моделей, уперше сформульоване В. фон Гумбольдтом, підштовхнуло до пошуку мовних універсалій і причин їх появи. Цій проблемі були присвячені праці А. Вежбицької, О.Д. Шмельова, А. Залізняка, Ю.С. Степанова та ін. Осмислення сутності концептів, які безпосередньо не спостерігаються, у термінах конкретних явищ дало підстави дослідникам вважати, що відповідні концептуалізації нав'язуються мовою. Важлива роль у цьому процесі відводиться метафорі. Дж. Лакофф і М. Джонсон доводять, що “більша частина нашої повсякденної концептуальної системи за своєю природою метафорична”, тому способи осмислення людиною дійсності в певній культурі визначають концептуальні метафори [8, с.25].

Погляд на мову як одну з форм суспільної свідомості поряд з масовою свідомістю, мораллю, правом, мистецтвом, наукою, філософією, релігією, ідеологією, дає підстави вченим говорити про різне відображення світу в свідомості людини, а відповідно, і різні образи світу, які містять різні знання про світ як за обсягом і характером інформації, так і за роллю та місцем цих знань у структурі суспільної свідомості (В.Н.Телія, М.Ф.Алефіренко, О.О.Корнілов, К.К.Жоль, С.Я.Єрмоленко, В.В.Жайворонок, Л.І.Шевченко). Мова творить власну картину світу, у якій відображуються і фіксуються не тільки знання про світ, але і помилкові уявлення про нього, відчуття і оцінки його, процес і результати споглядання, фантазії і мрії, вигадки. Мовна картина світу не тотожна іншим картинам світу: “мова виражає людську свідомість, яка має кілька компонентів: логіко-понятійний, сенсорно-рецептивний, емоційно-оцінний, морально-ціннісний, міфологічний. У людській свідомості об'єктивний світ не відображається дзеркально (і свідомість не прагне цього), а переломлюється, перетворюється в форму особливого світу. Саме цей відображений у мові вторинний світ і представляє мовна картина світу” [7, с.99].

Мова – це не тільки форма свідомості, але і знаряддя одержання знань та засіб оформлення одержаного знання. Формування мовної картини світу безпосередньо пов'язане з нейродинамічною діяльністю правої і лівої півкуль кори головного мозку і механізмами перекодування інформації від першої сигнальної системи до другої. Людина пізнає світ і за допомогою органів чуття, і за допомогою мови, яка визначає вербальну інтерпретацію зовнішнього світу. У складній взаємодії нейродинамічних механізмів мозку і семіологічних ресурсів мови важливу роль відіграє слово. Будучи основним засобом формування і способом існування поняття, воно видозмінює зв'язки і відношення між елементами свідомості і, як наслідок, впливає на динаміку мовної картини світу [1, с.39-52].

Концептуальну картину світу репрезентує не тільки мова, а й образотворче мистецтво, ритуали, етикет тощо. У мові структури ментального плану перетворюються в значення – структури мовної свідомості, в яких зафіксоване загальнонаціональне бачення світу. Концептуальна картина світу складається з концептів як результатів відображення дійсності, тоді як в основі мовної картини світу лежать значення, втілені в готову (фіксовану) форму, та значення, добуті із мовних форм і потім абстраговані на цій основі. На думку вчених, мовна картина світу означає основні елементи концептуальної картини світу і пояснює засобами мови зміст концептуальної картини світу [11, с.107]. Оскільки у творенні концептуальної картини світу беруть участь як вербальні, так і невербальні типи мислення, то вона багатша мовної картини світу. На це вказують Б.А.Серебренніков, Н.Д.Арутюнова, О.С.Кубрякова, М.Ф.Алефіренко, С.Г.Тер-Мінасова, Н.Б.Мечковська, О.О.Селіванова та ін. О.С.Кубрякова зазначає, що концептуальна картина світу – це “динамічне утворення у свідомості людини, яке служить обробці інформації про світ і водночас нагромаджує цю інформацію в узагальненому вигляді, – складніше за своїм

субстратом і своєю будовою, ніж система значень відомих людині мовних одиниць” [11, с.142]. Динамічність концептуальної картини світу спричиняє різні перетворення мовних одиниць, появи у них концептуальних значень, які розширюють семантичне поле того чи іншого мовного знака. Унаслідок цих змін слово починає функціонувати як культурний концепт [5, с.51-53]. Поєднання в концептуальній картині світу концептів мовної і немовної природи досить ускладнює виділення мовної картини світу.

Концептуальна і мовна картини світу постійно взаємодіють. Роль зачинателя у цій взаємодії відіграє концептуальна картина світу, але сама вона змінюється не тільки під впливом мовної картини світу, а й тих знань, які людина одержує невербальним шляхом. “Мова – її інвентар і правила комбінації – підключають до концептуальної моделі світу, тобто до його власне понятійного відображення, і “наївну” картину світу, властиву повсякденній свідомості, а крім того, ще й природну логіку мови” [11, с.177].

Поняття “мовна картина світу” розглядається тільки у зв’язку з конкретною національною мовою, оскільки саме по собі воно є науковою абстракцією. У національній мовній картині світу фіксується унікальний світогляд певної нації, сформований у процесі її історичного розвитку, але неоднаково властивий різним членам мовного колективу. Кожен мовець є носієм індивідуальної мовної картини світу, яка являє собою своєрідну маніфестацію національної картини світу. Тому національну мовну картину світу можна розглядати як узагальнення всіх індивідуальних мовних картин світу [7, с.115]. Кожна національна мовна картина світу містить велику кількість специфічних для певної культури понять, які й визначають її неповторність. Водночас, як зазначає А.Вежбицька, “існують також семантичні і лексичні універсали, які вказують на спільну понятійну базу, на якій ґрунтуються людська мова, мислення і культура” [2, с.321–322]. Вивчення єдиної понятійної бази – один із актуальних напрямів сучасної лінгвістики.

Отже, мовна картина світу – це інтерпретативне відображення навколишнього світу в мовних знаках, формах, категоріях, значеннях. Основою мовної картини світу є універсальні логічні категорії, національні особливості світобачення, світосприйняття і світорозуміння, а також закономірності національної мови. Відповідно до різних видів людської свідомості, виділяють наївну мовну картину світу, наукову мовну картину світу, мовну картину світу окремої нації, індивідуальну мовну картину світу тощо. У сучасній науці термін “картина світу” часто замінюється термінами “когнітивна модель світу”, “ментальна модель”, “ментальна репрезентація”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики. – М.: Гнозис, 2005.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с. – С.321 – 322.
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. – 2 изд. – М.: Прогресс, 2000. – 398 с.
4. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999. – С. 391.
5. Жайворонок В.В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення // Культура народів Причорномор'я. – 2002. – № 32. – С. 51–53.
6. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: КомКнига, 2006. – 128 с. – С.25–26.
7. Корнілов О.О. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с. – С. 11.
8. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А.Н.Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
9. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Довіра, 1992. – 141 с. – С. 126.
10. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с. – С. 260
11. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А.Серебренников, Е.С.Кубрякова, В.И.Постовалова и др.; Отв. ред. Б.А.Серебренников; АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1988. – 215 с. – С. 12–13.

12. Хайдеггер М. Время картины мира // Хайдеггер М. Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – 447 с. – С. 49–50.

АНОТАЦІЯ

У статті всебічно проаналізовано поняття “мовна картина світу”, його співвідношення з поняттями “наукова картина світу”, “індивідуальна картина світу”, “концептуальна картина світу”. Розглянуті чинники, що впливають на формування мовної картини світу.

Ключові слова: картина світу, мовна картина світу, національний світогляд.

Such notion as “linguistic situation of the world”, its relation with notions of “scientific situation of the world”, “individual situation of the world”, “conceptual situation of the world”, is comprehensively analysed in the article. The factors which influence the formation of the linguistic situation of the world are examined.

Key words: situation of the world, linguistic situation of the world, national conception of the world.

Ірина Руснак
(Вінниця)

ПОЕТИКА „ЧУЖОГО СЛОВА” В РОМАНІ „КУЛАК” УЛАСА САМЧУКА

В одній зі своїх статей авторка проаналізувала різні форми діалогу „свого” слова з „чужим” у творчості Уласа Самчука й потрактувала специфіку цього діалогу як одне зі свідчень формування модернізованої реалістичної художності письменника [4, с. 29-34]. Тоді в центрі уваги були такі знаково-естетичні феномени, як назва твору й епіграф, однак поза межами дослідження залишилися інші форми діалогу „свого” й „чужого”, зокрема цитата в тексті, примітка, згадка імені автора, назви його твору чи імені окремих персонажів тощо. Тож метою цієї розвідки є осмислення поетики „чужого” слова в його різноманітних проявах на матеріалі роману „Кулак” У. Самчука.

Цитата в цій розвідці розуміється як „чуже” слово в „своєму”. „Чуже” значиме для літератури, оскільки розширює межі конкретного твору та збагачує його за рахунок уже існуючих смислів. Воно є цитатою за умови, коли сприймається читачем як репрезентант будь-якого іншого тексту. Г. Левінтон зазначав, що цитування – це таке включення елемента „чужого” тексту в „свій”, яке за рахунок асоціацій, пов’язаних із текстом-джерелом, впливає на авторський текст і модифікує його семантику [2, с. 52]. Власне, традиційне розуміння цитати й ґрунтується на цій особливості: „Цитата – це дослівний уривок із іншого твору, вислів, що наводиться для підтвердження або заперечення певної думки з дотриманням усіх особливостей чужих міркувань та з посиланням на авторитетне джерело” [3, с. 571].

У романі „Кулак” У. Самчука, як, зрештою, й у інших його творах, чимало цитат із найрізноманітніших текстів. Найчастіше „чужий текст” представлений творами авторитетних авторів – уривками з прози чи поезії класиків європейських літератур, наукових праць західних та українських філософів тощо. Ступінь пізнаваності цитат („чужого” слова) у романі може бути різним – від одиниць, які можна легко ідентифікувати, до прихованих. Залежно від цієї обставини цитати поділяють на експліцитні (явні) та імпліцитні (приховані). Останні потребують особливої читацької компетенції, бо від встановлення їхньої тотожності залежатиме правильна інтерпретація тексту. Якщо читачеві вдасться пізнати чужорідний фрагмент, незалежно від точності

його відтворення, тільки тоді в нього виникнуть асоціації, що збагачують авторський текст смислами першоджерела.

У романі „Кулак” У. Самчука легко впізнаються цитати, авторство яких зазначено самим письменником, навіть коли пряма вказівка на назву цитованого твору відсутня. Наприклад, наведені уривки дають можливість встановити, з яких саме творів вони походять. Це вірші „Муки кохання” Г. Чупринки [5, с. 117], „Звезды” О. Блока [5, с. 113], „Вечер”, „У меня не живут цветы” М. Гумільова [5, с. 63] та інші. Однак пряме маркування імені письменника не завжди дозволяє встановити, з якого саме твору запозичено уривок, особливо це стосується творчості європейських поетів. Скажімо, він цитує Е. Верхарна:

*О, раса дивная! И океан, и полюс,
и небо, и земля – все, все в руке твоей,
Владычествуй !
або :
Рукой уверенной ты раскрываешь дали,
Той справедливости, что снится нам в веках.*

Очевидно, У. Самчук користувався перекладами, які сучасному читачеві недоступні. Те ж саме стосується й цитати, переданої українською мовою:

*Доки палатимуть полум'ям груди,
Дайте пожити мені, дайте пожити* [5, с. 113-114].

Однак роль експліцитних та експліцитних цитат у романі У. Самчука тотожна. Вони використовуються для характеристики героїв (дають інформацію про їхню лектуру, характеризують інтелектуальний рівень та естетичні вподобання), для підтвердження висловлюваних у діалогах думок чи для розгортання полеміки між персонажами, тобто в поезиці У. Самчука цитата виступає як дієвий засіб розгортання мисленневих побудов.

Ремінісценцій у романі „Кулак” значно менше, аніж цитат, однак ці випадки досить цікаві. Зупинимося на одному, оскільки він має пряме відношення до розуміння авторського задуму й ідеї твору. За своєю природою це паралітературна ремінісценція, „її виявлення можливе завдяки встановленню вузького семантичного кола відсилань до вірогідного джерела” [3, с. 314]. Фраза „Кулаки всього світу – повстаньте!” є, безперечно, прихованим, неточним відсиланням до іншого тексту – до праці „Три джерела й три складові частини марксизму” Леніна, епіграфом до якої є заклик: „Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”. Завдяки такому підходу до проблеми автор викликає цілком зрозумілі асоціації, відтак сама назва твору сприймається як складна громадсько-політична паралітературна ремінісценція.

Як відомо, назва твору відкриває текст і тим самим стає відправною точкою його розгортання, відтак вона виконує роль анотації, оскільки повідомляє, про що піде мова в даному тексті. Із одного боку, вона може програмувати читача на певне прочитання твору, з іншого – може розшифровуватися тільки після знайомства з ним. Назва роману „Кулак” провокує певний ракурс бачення художнього тексту й сприймається як промовистий словесний символ, за яким криється трагічний зміст колективізації в Україні початку 30-х років і ліквідації куркуля (рос. кулака) як ворожого класу. Навіть у наш час, коли роман залишається справжньою terra incognita, серед електронних інформаційних джерел можна відшукати твердження про те, що У. Самчук написав свого часу „політично загострений роман „Кулак”, в якому показав абсурдність насильницької колективізації”. Безперечно, політична загостреність твору відчутна в епізодах осмислення поразки українців у визвольних змаганнях, розвінчання советофільських настроїв, поширених серед західноукраїнської молоді в 20-30-х роках, а також у потужному антисоветському пафосі. Однак панівне уявлення про кулака як заможного експлуататора й ворога советської влади приводить до руйнування читацького „горизонту очікування”. У. Самчук вкладав у поняття „кулак” зовсім інший, власний смисл, чим потверджував принципову позицію щодо культу бідності, проголошеного більшовиками. Не випадково советська критика

називала його „*співцем куркульства*” (Ю. Мельничук). Рушієм поступу людства письменник вважав шляхетну особистість, котра має сумління, відчуває потребу в чесній праці, особисту відповідальність за своє буття. Шляхетність – це синонім напруженого життя, яке постійно прагне перевершити себе, поривається до намічених обов’язків і вимог. Шляхетна людина – духовно багата, а тому ніколи не опуститься до матеріального зубожіння. У советській державі, де бідність було проголошено найбільшою чеснотою, а основним принципом щасливого життя – рівний розподіл, колективістська свідомість не дозволяла особистості виділитися з-поміж загалу. Будь-яке інше право, крім рівності в бідності, засуджувалося як привілей. Ось чому Самчуків „Кулак” являє собою гімн натхненній праці, життєвій активності європейського гатунку, матеріальним і духовним цінностям, які однаково вартісні для митця; кулак для нього – це господарник, грюндер у кращому розумінні цього слова, інтелектуал, конкістадор і будівник власного життя.

Отже, назва роману сприймається як паралітературна ремінісценція соціально-політичної природи, як мнемонічний слід, яким автор викликає складні асоціації в реципієнта.

Алюзія у романі „Кулак” представлена найрізноманітнішими прикладами. Як правило, це відсилання до певного літературного джерела, явища культури, історичної події з розрахунку на ерудицію реципієнта, який має можливість розшифрувати закодований сенс. Алюзія – прийом текстотворення, суть якого полягає в співвіднесенні авторського тексту з прецедентними фактами. Такою в У. Самчука є згадка про Соціалістичний конгрес у Марселі [5, с. 112]. Йшлося про робочий конгрес гедистів – представників французького робітничого руху на чолі з Ж. Гедом, що відбувся в Марселі 1892 року. На відміну від звичайної цитати алюзія в цьому випадку має мінімальний семантичний потенціал. Крім буквального смислу, який закладено в неї, є ще й інший план, що примушує читача згадувати конкретний історичний факт, зіставляти його з явищами сучасності, а відтак викликає відповідні відчуття й асоціації. Теми духовної сутності пролетаря, соціалістичних і комуністичних рухів у Європі 20-30-х років ХХ століття, які активно осмислює автор у романі, починають сприйматися в часовому розвитку, рельєфно, доповнюються додатковими відтінками й суттєво впливають на розгортання ідеї твору.

Згадка про „*пам’ятник на спомин Франко-Пруської війни 1811 року*” [5, с. 183], є своєрідним відсиланням читача до певного явища мистецтва, пов’язаного з важливою в європейській історії подією, а лаконічний натяк на „*дванадцять пунктів Вільсона*” [5, с. 112] – до конкретного історичного документу, що відіграв вирішальну роль у історії США. У першому випадку маємо згадку про пам’ятник Фолькерсшлахтденкмаль (у перекладі з німецької мови означає „Битва народів”, 1898-1913), споруджений на честь вояків австрійської, пруської та російської армій, які загинули в битві з армією Наполеона 1813 року під Лейпцигом; в іншому – про чотирнадцять пунктів послання президента США Вудро Вільсона до Конгресу від 8 січня 1918 року, в якому було викладено умови миру. Названі алюзії доповнює інша: „*Австралія спосна з Британією*” [5, с. 232], яку можна розгорнути в твердження, що від часів завоювання Д. Куком Австралія, хоч і отримала незалежність на початку ХХ століття, і надалі залишалася членом Британської Співдружності. Асоціативний ряд, який створюють наведені лаконічні натяки, досить потужний, оскільки він допомагає розгортанню в романі проблеми мирного співіснування європейських народів, місця України серед інших європейських держав.

Осібним випадком алюзії є використання імені персонажів відомих читачам літературних творів, окремі дослідники іменують її ономастичною цитатою. У романі „Кулак” письменник згадує Митька Карамазова з „Братів Карамазових” Ф. Достоевського, Пера Гюнта з однойменного роману Г. Ібсена, художника з „Портрета” М. Гоголя й Андрія Халепу з роману „Хочу!” В. Винниченка. Важливо зазначити, що в контексті первинного використання за конкретним іменем літературного персонажа закріплюються певні конотації, які при вторинному використанні, тобто в Самчуковому тексті, знову

актуалізуються. У серці Митька Карамазова Бог бореться з чортом, його вустах Ф. Достоевський сказав, що людину притягує й „ідеал Мадонни”, й „ідеал содомський”; гоголівський художник зобразив на своєму полотні диявола; Пер Гюнт – герой компромісу, пристосуванства, авантюризму; Андрій Халепа – блудний син, який пройшов болісний шлях пошуку власної української ідентичності. Алюзія сприяє актуалізації певної конотативної ознаки, зображенню конкретного літературного образу з комплексом тільки йому притаманних рис, розкриттю внутрішнього світу героїв. Головні персонажі роману „Кулак” відмежовуються від тих ідеалів, якими живуть названі вище літературні герої, втілюючи тим самим ідею У. Самчука про сильну українську людину, котра шляхом власного вдосконалення може змінити світ навколо. Виразником віталістичної концепції письменника виступає діяльна людина, яка відмовляється від фантастичних проєктів і революційного шляху перебудови власного життя. Вона відвойовує в історії свободу вибору, дії, а відтак – можливість впливати на хід самої історії. Психологічний портрет такої європеїзованої, ідеальної особистості акумульовано в образах підприємця Лева Бойчука та маляра Юрія Павловського. Отже, єдина функція номінативної алюзії – відсилання до іншого тексту – доповнюється встановленням тотожності на сюжетно-образному рівні.

Ономастична цитата виявилася особливо могутнім засобом акумуляції цитатного потенціалу та його активізації в романі У. Самчука, що зумовлено специфічними властивостями власного імені в художньому тексті. Так, імена відомих західних філософів, якими рясніють сторінки роману (Е. Кант, А. Шопенгауер, Ж.Е. Ренан, Ф. Ніцше), дозволяють побачити, що письменник підтримував культурну традицію вісниківів, яка полягала в орієнтації на цінності, пропаговані мисленниками-ідеалістами. У цей контекст вписується й неточна цитата Д. Донцова про те, яким шляхом українці перетворюються на справжніх європейців.

Суттю Самчукових образів у романі „Кулак” є індивідуалізм, який визнає абсолютні права особистості, її свободу і незалежність від політичних режимів. Вони мають власну ідею, що становить сенс їхнього життя. Тому серед літературних персонажів їм значно ближчий не Пер Гюнт Г. Ібсена, а Бранд, серед визначних рис якого переважають цілісність натури, сила волі й вірність обов’язку. Тут варто наголосити, що появу сильної особистості, індивідуаліста в художній літературі спричинила свого часу ідея Ф. Ніцше про „надлюдину”. І цей момент зафіксовано в романі „Кулак” не тільки на рівні алюзії про „бестію” („білява бестія” – „надлюдина”), а й на рівні цитати в сильній позиції. Епіграфом до твору стала фраза філософа: „Я дуже щасливий, що поставив проти себе все хоре та добродійне”.

Епіграф уже з самого початку маркований як „своє – чуже” слово, оскільки з одного боку він інтегрований в авторський текст, а з іншого – чітко відокремлений від власне авторського як відверто чужорідний елемент, як „текст у тексті”, як експліцитна, явно виражена цитата (особлива позиція епіграфа визначається його віддаленістю від тексту за рахунок пробілу й зсуву вправо, іноді – маркуванням його іншим шрифтом, курсивом, розрядкою й обов’язково – вказівкою прізвища автора уривка, який цитується). Це розкриває природу цитати як „живця” (фр. *greffe* – Ж. Дерріда): текст будується як розгортання цитати, як імпровізація на чужу тему, оголошену на початку. Ця обставина дала можливість С. Кржижановському визначити епіграф як „надтекст” і як „збагачений заголовок”, взаємозалежність якого з авторським текстом обов’язково треба з’ясовувати [1, с. 112].

У романі „Кулак” особливо важливими є сенсоутворюючі можливості епіграфа, оскільки його класична модель („чуже” слово, яке передує „своєму”) активно використовується письменником для створення нових смислів, на основі „чужого” будується „свій” матеріал. Це точна цитата, яка знаходиться в прямому відношенні до авторського світогляду, який відображається в романі. Епіграф із Ф. Ніцше, по суті, є відповіддю на те, з чим саме матиме справу реципієнт під час рецепції тексту. У цьому

значенні цитата в сильній позиції значно ширша від звичайної цитати, бо між „чужим” і „своїм” текстами утворюється специфічний текстовий простір, у якому прочитуються як смисл цитованого уривка, так і смисл авторської позиції.

Завершуючи розмову про поетику „чужого” слова в романі „Кулак”, варто наголосити, що різні його прояви (цитата, ремінісценція, алюзія, епіграф) можуть розглядатися як специфічний вид взаємин. „Чуже” слово в новому тексті, будучи принципово пізнаваним, дозволяє розширити смисл нового тексту за рахунок „нароощування” окремих смислів претексту. Виявлення способів актуалізації „чужого” слова в прозі У. Самчука допомагає, з одного боку, простежити неперервний полілог письменників різних культур на рівні змістових структур, а з іншого – відкриває нові підходи до осмислення творчості одного з резонансних у рецептивному плані українських письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кржижановский С. Искусство эпиграфа (Пушкин) // Литературная учеба. – 1989. – № 3. – С. 102-112.
2. Левинтон Г. К проблеме литературной цитации // Материалы XXIV науч. студ. конф.: Литературоведение. Лингвистика. – Тарту, 1971. – С. 51-57.
3. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. – Т. 2 / Авт.-уклад. Ю. Ковалів. – К.: ВЦ „Академія”, 2007. – 624 с.
4. Руснак І. Назва твору й епіграф як форми діалогу з „чужим” словом у прозі Уласа Самчука // „Наукові записки” Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія. Випуск 9 / Відп. ред. Н. Іваницька. – Вінниця: ТОВ „Ландо ЛТД”, 2007. – С. 29-34.
5. Самчук У. Кулак: Роман у 2-х ч. – Чернівці: Бібліотека „Самостійної думки”, 1937. – 279 с.

АНОТАЦІЯ

У статті на матеріалі прози У. Самчука аналізуються різні форми діалогу з „чужим словом”.

Ключові слова: „чуже” слово, „своє” слово, цитата, ремінісценція, алюзія, епіграф.

In this article different forms of dialogues with „smb. else's” words are analyzed on the basis of Ulas Samchuk's prose.

Key words: „smb. else's” words, „my” word, a quotation, an allusion, a reminiscent, an epigraph.

*Світлана Терехова
(Київ)*

ЕГОЦЕНТРИЧНЕ Я В СВІДОМОСТІ І МОВІ

Вивчення егоцентричних слів, або указівних особових репрезентацій, привертає увагу дослідників з давніх часів. Як центр координат комунікації егоцентричне Я останнім часом досліджується з точки зору прагмалінгвістики, соціолінгвістики, психолінгвістики, лексичної семантики. Проте залишається поза увагою типологічне дослідження егоцентричних корелятивів, зокрема в параметрах функціональної семантики.

Функціонально-семантичні дослідження аналізованого матеріалу не проводилися в типологічному зіставленні української, російської і англійської мов. Окремі праці, присвячені розробці функціонально-семантичної, лексико-граматичної [2; 3; 7; 10; 12; 16 та ін.] і типологічної теорій [4-6; 18 та ін.], не зосереджують увагу на поставленій проблемі, хоча її постійна присутність у повсякденному житті людини підсилює її

актуальність і нагальну потребу в розв'язанні у статті досліджуються функціонально-семантичні особливості репрезентації егоцентричного *Я* в типологічному зіставленні української, російської й англійської мов як результат поняттєвої диференціації системи орієнтаційних координат (СОК) носіями мов.

В усіх зіставляваних, як і в багатьох інших мовах світу, точкою відліку комунікації (тобто центром СОК) є найецентричніші репрезентації – особові займенники першої особи однини укр., рос. *я*, англ. *I*. Займенник *я* належить до ключових, універсальних понять культури, яким окреслюється теологічна домінанта життя людини і без якого не можна зрозуміти ні її механізм, ні напрям її розвитку, ні її сутності. Глибина культури певною мірою визначається багатством і глибиною смислів, визначених у семантичному обсязі *я* [19, с. 123].

З давніх-давен репрезентації “*я*” символізували центр всесвіту, його вісь, означали сходи до неба, в яких уособлюються сім язичницьких небес як найвищих станів буття. “*Я*” являє собою антропоморфну модель всесвіту в мікрокосмічній інтерпретації, порядок всесвіту, його гармонію, єдність початку й кінця, тобто все, що свідомість пов’язує з божественною точкою [1, с. 272; 17] відліку навколишнього світу. В англомовній культурній традиції ступінь егоцентричності “*я*” найвищий у свідомості носіїв мови (навіть у графічному зображенні). У слов’янській культурі центром уваги особи є не стільки “*я*”, скільки друга особа (однина) “*Ви*” [18, с. 15]. Це дещо по-різному проектує функціонально-семантичні, прагмасемантичні й асоціативні репрезентації “*я*” в зіставляваних мовах.

Оскільки кожна мова має можливості репрезентації суб’єктивності й мовлення уможлиблює їх реалізацію в дискретних одномоментних актах, то саме особові займенники 1-ої ос. однини виступають головними експлікантами суб’єктивності [3, с. 296-297]. Це єдині мовні одиниці (МО), яким властива природна референційна співвіднесеність в умовах канонічної, завжди егоцентричної ситуації мовлення “*мовець – адресат*” [7, с. 18], що реалізується, перш за все, при називанні мовцем самого себе [10, 15; 13; 18; 21; 5]. У складі тематичних груп (ТГ) особових займенників аналізовані МО виступають умовно опозитивними, тобто їх опозитивність реалізується в контекстуальній конфронтації: *я – ти, я – ми, я – інші*, що може бути узагальненим у підкреслено егоцентричному варіанті “*я – не я*” (пор.: 3, с. 294). Ці МО мають поширені словозмінні парадигми з суплетивним відмінюванням, які з часом дещо скоротилися [пор.: 13; 9; 20, 5, с. 2]. Вони утворюють відносно закриті парадигми в зіставляваних мовах, характеризуються лаконічною повнотою семантичного вираження й функціональною самодостатньою вичерпністю. Універсальність цих МО визначає багато спільного в їх репрезентаціях у мовах і мовленні. За Ю.Степановим, у референційному просторі першої особи осмислюються суб’єктивні стани [16, с.234-236]. Своєрідність особових займенників 1-ої ос. полягає в референційності їх семантики, унаслідок чого вони не є самодостатніми: вони не вказують поза контекстом на образ певної особи; вони відсилають до адресанта або адресата мовлення як тотожних індивідуалізованих репрезентацій комунікантів [12, с.36]. Традиційно вважаються опозитивними особові займенники-репрезентації “*я*”, “*ти*” й 3-ої ос. на основі розподілу комунікативних ролей. Проте цим взаємодія МО в системі функціонально-семантичного поля (ФСП) особового вказування не обмежується; вона значно складніша [10, с. 258].

Парадигми особового вказування на особу мовця репрезентовані в зіставляваних мовах, передусім, займенниками укр., рос. *я*, англ. *I*, які виражають “псевдоім’я “*я-зараз*”, яке завжди в контексті можна інтерпретувати як “це є”; фактично *я* виражає “біографію цього” [11, с. 117, 124, 382]. У вказівній системі ці репрезентації виступають центром координації, відносно якого організується дейктичний простір – час за ознакою наближеності / віддаленості об’єкта від мовця [10, с.260]. Окрім егоцентричного вказування на мовця, аналізовані МО в супроводі особової форми дієслова репрезентують реальний момент виконання певної дії, пропозицію тощо [3, с.298-299]. На

функціональному рівні репрезентації опозитивних “я” – “ти” трансформуються в межах актантів комунікації (агент мовлення, адресат) [10, с.259]. Спостерігається в окремих випадках семантична синонімія форм називного й непрямого відмінків (родового й давального): укр. *я – мені*, рос. *я – мне*, англ. *I – me*, наприклад: укр. *мені хотілося б сказати* – *я хотів би сказати*, рос. *мне хотелось бы сказать* – *я хотел бы сказать*, англ. *let me say / tell you – I'd like to say* (у наведених прикладах, разом із зміною аспектуальної форми, дещо змінюється і стилістична маркованість: нейтральна форма активного стану перетворюється у ввічливу форму пасивного стану (“...сказати про...”) або підкреслює умовний стан дії за наявності протиставного сполучника – “...хотів би сказати, але...”, “...хотілося б сказати, але...”); *me too – I am too* та ін. Англ. *I* також може бути вживаним у супроводі означального препозитивного прикметника: *Alas! What shall poor I become ?; Wretched I, to love in vain ? (Roundalay)* [21, 5, с. 2]. Зіставляювані МО виступають у мові й мовленні центром і “ключем” системи внутрішніх референцій, у яких індивід визначається в обраних ним самим способах репрезентації себе як мовця [2, с. 289], унаслідок чого *я* може бути визначеним лише в “термінах породження мовлення (locution), а не в термінах об’єктів...” [2, с. 286-287].

В українській і російській мовах уживані в родовому відмінку з прийменником *у(в)* та в давальному відмінку з прийменниками укр. *до*, рос. *к(ко)* ці МО виражають дейктичне просторово-особове вказування на певне місце, де живе, працює, перебуває тощо мовець: укр. *заходьте до мене, гості дорогі...*, рос. *заходите ко мне, гости дорогие...* В англійській же мові потребується додаткова об’єктна репрезентація: *let's go to my place* (але *come to me* “підійдіть до мене”). У розмовному мовленні укр. *мені*, рос. *мне* уживаються також із підсиленням емоційно-експресивним значенням досади, скептичного або негативного ставлення до когось- чогось-небудь за умови особистого зацікавлення мовця в чому-небудь [13, 17, с. 2013, пор. із: 15, 10, с. 618], за рахунок якого вказівна функція дезактуалізується: укр. *теж мені, приятель*, рос. *тоже мне, приятель*. Також у сполученні рос. *уж эти / этот / это мне кто-, что-нибудь: Друг поехал на чужбину, Дальнюю сторону. Ох уж эта мне чужбина, Горькая кручина (Пушк.)*. Пор.: укр. *ох, та ж мені чужина*; англ. *oh, that terrible foreign land* тощо.

Специфічним у семантиці рос. *я* є поєднання дейктичного особового вказування з об’єктною функцією займенника: *Баратынский говорит, что в женихах счастлив только дурак; а человек мыслящий беспокоен и волнуем будущим. Доселе он я – а тут он будет мы (Пушк.)* [13, 17, с. 2014]. В українській і російській мовах можливі дещо подібні дейктично-референційні вказування на одну, окрему особу на протигагу декільком, багатьом: укр. *забудьте про “я”, тільки “ми”*, рос. *забудьте о “я”, только “мы”* та ін. Також у функції іменника (невідмінювано) укр., рос. *я* виражає підсилену егоцентричну семантику усвідомлення людиною її власної сутності, себе в навколишньому світі: укр. *Фізична неволя не дозволяє моєму “я” виявитися (Кравч.)* [15, 10, с. 618], рос. *Моё я погаснет, точно лампа, у которой прикрутили фитиль (Купр.)* тощо. В усіх зіставляюваних мовах ці МО, вжиті у значенні іменника, означають категорію суб’єкта і визначення мовцем себе як індивіда [13, 17, с. 2015; 15, 10, с. 618; 21, 5, с. 2-3]. У такому разі номінативна іменникова функція майже повністю дезактуалізує егоцентричне значення особового займенника, хоча за умови контекстуального повтору можлива актуалізація анафоричної семантики, як правило, у супроводі присвійних або вказівних займенників, наприклад: укр. *власне я, своє я*, рос. *собственное я, свое я*, англ. *The I which we think of when we say myself... is not true I, the I that is thinking, but merely a pseudo-I, a synthesis of thoughts and feelings reflected in this I, which are immediately or intuitively identified with that I* [21, 5, с. 3]. Такі репрезентації функціонують як філософський, медичний і психологічний терміни. Англ. *I* невідмінювано вживається в функції об’єкта мовлення, як додаток. Така тенденція була особливо поширена в XVI-XVII ст.: *My father hath no childe but I (A.Y.L.)* [21, 5, с. 2-3]. Пор. також із англ. *The unchanged and*

unchangeable "I" of the world (Ep. John), It would be the same as to say the soul of the soul, or the body of the body, or the I of me (Wollaston) [21, 5, с. 2].

Дещо по-іншому представлені в зіставлюваних мовах непрямі, редуковані особові референції із вказуванням: 1) на думку, погляд, смак мовця: укр. *як / якби на мене*, рос. *по мне; как по мне*, англ. *as for me; to my mind* тощо; 2) на межу терпіння мовця: укр. *годи з мене*, рос. *будет с меня, с меня хватит / достаточно*, англ. *that's enough for me* тощо; 3) на заперечення, відмову мовця: укр., рос. *я не буду, не я буду* (семантична інверсія як засіб акцентування інтенції), англ. *I will not, not me* тощо; 4) на попередження, погрозу: укр., рос. *я вас / тебе...*, укр., рос. *я вам дам...*, укр. *ось я тобі / його*, рос. *вот я тебе / его* та подібні, укр. прост., фам. *наплачуться він [ще] в мене*, прост., фам. *наплачется он у меня*, укр. прост. *я тобі дам (покажу [де раки зимують])*, рос. прост. *я те / тебе дам (покажу [где раки зимуют])*, пор.: англ. *you'll be sorry, I won't put up with it, you'll see*; 5) на незадоволення мовця щодо дії, яка відбулася за його відсутності: рос. *без меня меня женили*; 6) на відмову від взаємовідносин, допомоги, "нічого не знаю": укр. *я не я, і хата не моя*, рос. *я не я, и лошады не моя*; 7) на байдуже ставлення: укр. *про мене*, наприклад: *Зараз збирай своє манаття та про мене хоч в очерет тікай з моєї хати (Коцюб.)*; 8) на особливості свого власного статусу: укр., рос. *не будь я...* або бажаного нереального статусу: укр., рос. *будь я...*, англ. *if I were ...*; 9) на підтвердження відповідності певному статусу, рівню тощо "ще б пак!": укр., рос. *я думаю!*, пор.: англ. *to do him justice*; 10) на застереження: укр. *гляди (ж) мені*, рос. *смотри (ж) мне*, пор.: англ. *you have been warned*; егоцентричні репрезентації – вказування: 11) на ухвалу кого-, чого-небудь: укр. *оце (це, се) [ї] я розумію*, рос. *вот это [у] я понимаю*, пор.: англ. *that's another way round, that's I see* [13, 17, с. 2015; 15, 10, с. 618; 21, 5, с. 2-3]; 12) на привернення уваги аудиторії: англ. *I say*; 13) на вираження обіцянки, погодження: англ. *I will* (наприклад, на весіллі); 14) англ. *I know not what* – про невідоме, що не можна висловити. У наведених вище прикладах слабка референційна семантика частіше поєднується з різними виявами модальності, що в цілому більш характерно для англійської мови [22, с. 386, 394-395; 8, с. 303]. Аналізовані егоцентричні репрезентації також вказують (15) на швидкість певної дії, моментальну реакцію іншої особи, відзначену мовцем, що викликало його враження від побаченого: укр. *тільки його й бачили*, рос. *только его и видели*, пор.: англ. *he swept away, he got away, he flew away* та ін. В англійській мові наявні паралельні форми вираження об'єктного відмінка *I: with me, to give you and me* тощо та заст. *...with my cossen Edward and I... (Jonson), to give you and I a right understanding... (Papers)*, також в емоційній функції: діал. *Let thee and I go our own waay, And we'll let she go shis'n* [21, 5, с. 2].

Егоцентрична семантика підсилюється при вказуванні мовцем на себе як на високоповажну особу, що виражається й графічно (за допомогою великих літер), пор.: англ. *I AM, the lord Jehovah, the Selfexistent; And God saide vnto Moses, I am that I am: And he said, Thus shalt thou say vnto the children of Israel, I AM hath sent me vnto you (Bible); Jehovah – Father – great I AM, We worship Thee (Olivers)* [21, 5, с. 2-3]. Пор.: укр. *Ми, Микола II*, рос. *Мы, Николай II* та ін. Англ. *I* у метафоричному контексті репрезентує референційне значення усвідомлення свого я певною особою; його вживання є певним виявом егоїзму: *I-ety, I-hood, I-ness, I-ship, I-ism, I-now*. Наприклад: *Who can comprehend his own^{MI} personelity^{MI}, that is his *I-ship (Coleridge)*, подібно до укр. *якати*, рос. *якать* та ін.

В українській і російській мовах збереглося запозичення з церковнослов'янської *аз*, обмежене семантично. Проте стилістично воно може бути вживаним, з одного боку, як високий стиль мовлення, а з іншого – як вияв іронічного, глузливого [13, 1, с. 62].

На відміну від англійської мови, укр. *я*, рос. *я* мають нульове вираження у складі узагальнено-особових речень, проте їх присутність підсилюється граматичною формою співвідносного дієслова у реченні та референцією до колишнього досвіду самого мовця.

Отже, структурно ці парадигми є двочленими, проте розбіжності на семантичному й стилістичному рівнях репрезентації (в українській і російській мовах це нейтральна й

застаріла МО, в англійській – нейтральна номінативна й присвійна репрезентації) не залишають лакун на функціональному рівні.

Певною мірою загальну, абстрактну дейктично-референційну семантику спроможні репрезентувати загальні іменники, такі, як укр. *людина*, укр., рос. *особа*, *адресат* / *адресатка*, *адресант* / *адресантка*, укр. розм. *чоловік*, рос. *человек*, англ. *a person*, *an addressee*, *an addressant* тощо. В англійських репрезентаціях безвідносна анафоричність у ЛСВ “будь-яка особа” підсилюється через уживання загальних іменників з неозначеним артиклем. Проте варто зазначити про певну специфіку названих англійських корелятивів. Англ. *person*, ужите в множині, на відміну від інших зіставляваних репрезентацій, означає “народ, люди” [19, с. 1036].

Отже, егоцентричні репрезентації “я” в зіставляваних мовах збігаються у вказуванні на 1-шу ос. однини (мовця), проте різняться багатьма своїми вторинними значеннями і функціонуванням у порівнюваних мовах. Вони характеризуються відносною опозитивністю у складі ТГ та ФСП. Їм властиві як традиційні референційні типи вказування (анафоричний, дейктичний і власно референційний), так і перехідний (дейктично-анафоричний) тип.

Проведене дослідження дозволяє поновити і поглибити наукові знання в галузі типології мов та загальної лінгвістики щодо репрезентації системи егоцентричних МО, просунутися далі у визначенні функціональної семантики, зокрема структури ТГ як складника ФСП, аналізі відношень у складі ТГ, типології особової семантики СОК тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большой этимологический словарь современного английского языка / М.М. Маковский. – М.: Издат. центр “Азбуковник”, 2005. – 526 с.
2. Бенвенист Э. Природа местоимений // Общая лингвистика / Пер. с фр. Ю.Н.Караулова. – М.: Прогресс, 1974. – С. 285-291.
3. Бенвенист Э. О субъективности в языке // Общая лингвистика / Пер. с фр. Ю.Н.Караулова. – М.: Прогресс, 1974. – С. 292-300.
4. Бородина М.А., Гак В.Г. К типологии и методике историко-семантических исследований / АН СССР, Ин-т языкознания. – Л.: Наука, 1979. – 232 с.
5. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998 – 768 с., 1 ил.
6. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
7. Кравченко А.В. Вопросы теории указательности: Эгоцентричность. Дейксис. Индексальность. – Иркутск, 1992. – 212 с.
8. Лингвистический энциклопедический словарь / АН СРСР, Ин-т языкознания; гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
9. Новикова Л.П. К проблеме местоименной семантики // Актуальные проблемы германистики и романистики: Сб. ст. – 2006. – Вып.10. – Ч.1. Слово в языке и речи. – С. 258-263.
10. Рассел Б. Исследование значения и истины / Пер. с англ. Е.Е.Ледникова, А.А.Никифорова. – М.: Идея-пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – 400 с.
11. Селиверстова О.Н. Местоимение в языке и речи / АН СССР. Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1988. – 151 с. – Библиогр.: с. 147-150.
12. Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т. / Ред. Л.С.Бархударов, В.В.Виноградов. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1950-1967.
13. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2-х т. / Ред. Л.Л.Гумецька та ін. – К.: Наук. думка, 1977-1978.
14. Словник української мови: В 11-ти т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні; ред. І.К.Білодід. – К.: Просвіта, 1970-1981.
15. Степанов Ю.С. Безличность и неопределённая референция // Язык: система и функционирование: Сб. науч. ст. – М.: Наука, 1988. – С. 226-236.
16. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2004. – 991 с.: ил.
17. Тер-Минасова С.Г. Личность и коллектив в языках и культурах // Вестник Московского университета. Сер.19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2003. – №2. – С. 7-17.
18. Топоров В.Н. Из индоевропейской этимологии // Топоров В.Н. Исследования по этимологии и семантике: В 2-х т. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – Т.2. – Кн.1. – С. 123-153.
19. Longman Dictionary of English Language and Culture. – Harlow, Edinbourg Gate: Pearson Education Ltd., Longman: Person Education Ltd., 2005. – 1620 p.

20. Old English Dictionary. – Oxford: the Clarendon Press, 1970. – Vol. 1-13.
21. The Linguistics Encyclopedia. / Ed. by K.Malmkjaer. – London & N.Y.: Routledge. Taylor & Francis Group, 2000 (repr. 1997).

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена функціонально-семантичним репрезентаціям егоцентричного Я в українській, російській і англійській мовах і у свідомості їх носіїв. Типологічний підхід, запроваджений у дослідженні, дозволив віддзеркалити особливості усвідомлення цих указівних репрезентацій носіями зіставляваних мов. У статті розглядаються традиційні типи референційних (у широкому розумінні терміна) відношень у досліджуваних мовах та перехідний (дейктично-референційний) тип на основі моно- і полісемантичності, моно- і поліфункціональності аналізованих мовних одиниць.

Ключові слова: референція, система орієнтаційних координат, номінація, функціонально-семантичне поле.

The article deals with functional-semantic level of analysis. Contrastive approach introduced in it is aimed at studying extra-lingual and lingual characteristics of the egocentric I. It permits to see both common and specific features of the analyzed coordinates at the levels of ideas and in languages. Traditional types of reference as well as its “transitive” (deictic-referential) type are described in the article on the basis of mono- and polysemy, mono- and poly-functionalism of the analyzed language units.

Key words: reference, system of orientation coordinates, nomination, functional-semantic field.

Лілія Федчук
(Вінниця)

РЕЛЕВАНТНІ КРИТЕРІЇ СЕМАНТИЧНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПРЕДИКАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Двоїста природа мови, згідно з якою одне й те ж речення є одночасно одиницею двох рівнів – власне мовного і мовленнєвого, білатеральний характер мовних одиниць, відповідно до якого речення має формальну та семантичну структури, що перебувають у діалектичній єдності й можуть розглядатися як на мовному, так і на функціональному рівнях, а також асиметрія мовного знака, яка виявляється у відсутності однозначної відповідності між формою й змістом, – ускладнюють розв’язання проблеми усвідомлення різноманіття предикативних конструкцій і подання їх у чіткій системі, яка б відтворила взаємозв’язок мовної форми та її значення.

Проблема типології речень, здійснена з урахуванням не лише їхніх формальних, а й семантичних характеристик, хоч і має певну традицію у русистиці (В.Г. Адмоні [1], Т.Б. Алісова [2], Н.М. Арват [3; 4], Н.Д. Арутюнова [7], Г.О. Золотова [10], С.Д. Кацнельсон [12], Т.П. Ломтев [13], О.І. Москальська [14], Н.Ю. Шведова [15]) та україністиці (Н.Л. Іваницька [11], І.Р. Вихованець [8]), однак і на сьогодні залишається не розв’язаною [огляд основних підходів до вивчення семантики речень та здійснення на їх основі класифікацій предикативних одиниць див.: 4, с. 4-16].

Дискусійний характер вирішення цієї проблеми робить актуальним дослідження окремого фрагмента синтаксичної системи з метою пошуку таких критеріїв їхньої внутрішньої диференціації, які б відтворили взаємозв’язок між семантичною організацією синтаксичних одиниць і її поверхневою репрезентацією.

Перспективним, зокрема для практики навчання мови як нерідної, вважається виділення й аналіз певного кола синтаксичних структур, об'єднаних однією мовною семантикою.

Мета статті – виявити критерії внутрішньої семантико-структурної упорядкованості таксономічних речень – логіко-семантичного класу предикативних одиниць, мовною семантикою яких є значення включення окремої реалії (елемента чи підкласу) в клас. Розуміння мовної семантики традиційно пов'язується зі здатністю речень виконувати номінативну функцію, тобто бути знаком певної ситуації [про речення як знак ситуації див.: 2; 9; 14]. Для опису мовної семантики використовується усталене в лінгвістичній літературі поняття пропозиції. Пропозиція – це семантична структура, яка, дублюючи позначувану реченням ситуацію, фіксує денотат – той чи інший фрагмент об'єктивної дійсності, і сигніфікат – ті логіко-філософські категорії і тип судження, за допомогою яких людина усвідомлює даний факт реального світу [про пропозицію та етапи розвитку цього поняття в лінгвістиці див.: 7, с. 21-43].

Пропозитивну (семантичну) структуру прийнято моделювати у вигляді предикатного виразу, що складається з предиката, який репрезентує саме відношення, і його аргументів – елементів позначуваної ситуації.

Денотативною (онтологічною) основою таксономічних речень є наявність у кожній матеріальній та ідеальній субстанції ознак одиничних і загальних, існування яких зумовлює об'єктивну згрупованість предметів реального світу. Належність об'єкта до того чи іншого класу з'ясовується шляхом застосування розумово-пізнавальної класифікаційної операції включення (інклюдії). Логічна структура, що є результатом такого пізнання, утворює екстралінгвістичну ситуацію класифікаційного відношення включення, яка й позначається таксономічним реченням.

Отже, пропозитивна (семантична) структура таксономічних речень, дублюючи структуру позначуваної ситуації, включає компоненти з такими значеннями: «відношення включення» (семантичний предикат), «окрема реалія», «клас, до якого належить ця реалія» та «критерій включення» (семантичні аргументи).

Мовна репрезентація зазначеної пропозитивної структури здійснюється шляхом відбору номінативних знаків, зорієнтованих на позначення відповідних елементів семантики, й об'єднання граматичних засобів, які оформляють ці знаки, в єдину предикативну конструкцію. Отже, формальну будову таксономічних речень можна подати у вигляді такої абстрактної структурної схеми: ім'я окремої реалії – ім'я критерію включення – ім'я відношення включення – ім'я класу, до якого належить окрема реалія. Прикладом речення, в якому знаходять експліцитне мовне вираження всі елементи позначуваної пропозиції, може бути таке: *Бензол (ім'я окремої реалії) за складом (ім'я критерію включення) належить (ім'я відношення включення) до ненасичених вуглеводів (ім'я класу, до якого належить окрема реалія).*

Інвентар мовних одиниць, здатних заповнювати позиції компонентів абстрактної структурної схеми таксономічних речень, утворює систему їхніх конкретних мовленнєвих реалізацій.

Аналіз фактичного матеріалу показав, що в мові існує значний потенціал засобів граматичного оформлення компонентів таксономічних речень, разом з тим простежується чітка закріпленість певних їх наборів за тим чи іншим типом номінативного знака. Пошуки причин, які зумовили такий взаємозв'язок, дозволили дійти висновку, що неоднорідність конкретних мовленнєвих існувань таксономічних речень детермінується перш за все номінативною специфікою тих вербальних одиниць, які репрезентують учасників описуваної ситуації. Причому для імен різних учасників відношення включення лінгвістично релевантними виявляються різні аспекти семантично двоїстих за своєю природою номінативних знаків. Більша значущість одного з аспектів зумовлюється позицією номінативного знака щодо логічного суб'єкта і предиката: в імені окремої реалії, яке виконує роль логічного суб'єкта, активізується його референційно-екстенсійний

бік, тобто співвіднесеність з певною кількістю елементів об'єктивного світу, а в імені класу, яке функціонує як частина логічного предиката, актуалізації підлягає інтенціонал, тобто його сигніфікативний зміст.

Здійснений у зазначених аспектах аналіз імен, зафіксованих у позиціях учасників відношення включення, дозволив виділити серед знаків компонента зі значенням “окрема реалія” імена з конкретною (чітко визначеною) референцією та імена з неконкретною (чітко не визначеною) референційною співвіднесеністю, а серед знаків-найменувань компонента зі значення “клас” – категоріальні й дескриптивні імена, суттєвою ознакою яких є відповідно таксономічний і дескриптивний типи знакових значень [про типи знакових значень див.: 5; 6].

Кожному з типів номінативних знаків відповідає певний набір граматичних засобів. Так, імена, що позначають чітко заданого представника того чи іншого класу предметів об'єктивної дійсності, тобто конкретні імена, в структурі таксономічних речень реалізуються:

1) власними назвами (іменниками чи словосполученнями), наприклад: *“Спартак”* – одне з найбільш популярних спортивних товариств;

2) словосполученнями із загальним іменником у ролі головного компонента й означенням, яке звужує референцію імені до одного предмета: *Область Саар* – одна з високорозвинутих індустріальних областей Германії;

3) особовими чи вказівними займенниками: *Це фундук*.

Неконкретні (широкі, загальні) назви, тобто імена, що позначають будь-якого представника того чи іншого класу або сукупність усіх його елементів, реалізуються:

1) загальними іменниками: *Буряк* – трав'яниста рослина сімейства маревих;

2) словосполученнями із загальним іменником у ролі головного компонента й означенням, яке не звужує референцію імені до одного предмета: *Домашні кози* – тварини з розряду парнокопитних.

Для оформлення категоріальних (полісемних, таксономічно-ідентифікуючих) найменувань, тобто імен, які імпліцитно несуть у собі суму таксономічно структурованої інформації про елементи позначуваних ними класів, застосовуються:

1) загальні іменники: *Пароплав “Ангара” був тусром*;

2) словосполучення термінологічного характеру, значення яких значно ширше від суми значень тих слів, які їх утворюють: *Архіміцети* – клас *нижчих грибів*.

Дескриптивну (моносемну, описову) номінацію, тобто номінацію, яка несе в собі вказівку на один або декілька експліцитно представлених ознак, здійснюють:

1) іменники-антропоніми: *Під вечір дізнались деталі: він кандидат, дружина теж кандидат, дочка – школярка*;

2) словосполучення, значення яких дорівнює сумі значень слів, які їх утворюють: *Пампа* – трав'яниста рівнина.

Отже, виявлена у ході аналізу способів мовної репрезентації предметних позицій закріпленість певних наборів граматичних засобів за тим чи іншим типом номінацій засвідчує внутрішню упорядкованість таксономічних речень і доцільність подальшої класифікації аналізованих предикативних одиниць за референційно-інтенціональними особливостями тих номінативних знаків, які заповнюють предметні позиції абстрактної структурної схеми.

Виділені типи номінативних знаків складають дві пари співвідносних диференційних ознак, які кваліфікуються як семантико-структурні, оскільки схарактеризовані ними речення відрізняються одне від одного не тільки граматичною оформленістю предметних компонентів, але й відповідною їм семантикою, в основі якої лежить відображення більш конкретного вияву таких максимально абстрактних категорій, як “класифікаційна реалія” та “клас”.

Кожне реальне таксономічне речення характеризується певною комбінацією цих ознак, послідовне врахування яких дало можливість виділити в рамках єдиного логіко-семантичного класу таксономічних речень чотири семантико-структурні підкласи:

1) таксономічні речення з конкретнореферентним іменем у позиції компонента зі значенням “окрема реалія” і категоріальним іменем у позиції компонента зі значенням “клас”;

2) таксономічні речення з іменем неконкретної референції у позиції компонента зі значенням “окрема реалія” і категоріальним іменем у позиції компонента зі значенням “клас”;

3) таксономічні речення з конкретнореферентним іменем у позиції компонента зі значенням “окрема реалія” і дескриптивним іменем у позиції компонента зі значенням “клас”;

4) таксономічні речення з іменем неконкретної референції у позиції компонента зі значенням “окрема реалія” і дескриптивним іменем у позиції компонента зі значенням “клас”.

Подальше дослідження конкретних реалізацій виділених семантико-структурних підкласів показало, що знакове значення їхніх предметних імен зумовлює й інші специфічні для речень кожного підкласу риси, такі, наприклад, як певний набір граматичних засобів оформлення предикатної позиції та мовленнєву семантику всієї синтаксичної конструкції, тобто ту інформацію, яку вона несе в собі. А це, в свою чергу, є ще одним свідченням доцільності здійснюваної класифікації.

Так, у таксономічних реченнях, предметні позиції яких займають відповідно конкретнореферентне та категоріальне імена, позицію відношення включення здатна заповнювати лише дієслівна зв'язка *бути*: *Зі скелі побачили червону цятку. Це телопея*. Вживання таких предикативних конструкцій у мовленні дає змогу передати чітко не диференційоване значення таксономії-впізнання та таксономії-номінації.

У реченнях з іменем неконкретної референції в позиції компонента зі значення «окрема реалія» та категоріальним іменем в позиції компонента зі значенням «клас» роль предиката виконують абстрактна зв'язка *бути*; дієслово *належати*; поєднання абстрактної зв'язки *бути*, зв'язкової конструкції *бути* з чи дієслова *належати* з іменем таксономічного оператора. Наприклад: *Багрянки – водорості*; *Багрянки належать до водоростей*; *Багрянки – тип водоростей*; *Багрянки із сімейства водоростей*; *Багрянки належать до сімейства водоростей*; *Багрянки – один із типів водоростей*. У мовленнєвій семантиці таких предикативних конструкцій, окрім таксономічного значення, наявний елемент пояснювальної інформації (глобальної кваліфікації).

У таксономічних реченнях із дескриптивним іменем у позиції компонента зі значенням «клас» роль предиката здебільшого виконують такі граматичні одиниці: абстрактна зв'язка *бути*, зв'язкова конструкція *бути* одним з, дієслово *належати* та його поєднання з іменником *число*. Наприклад: *Фудзі – вулкан правильної конусоподібної форми*; *Фудзі – один із вулканів правильної конусоподібної форми*; *Фудзі належить до вулканів правильної конусоподібної форми*; *Фудзі належить до числа вулканів правильної конусоподібної форми*. *Гепард – мешканець рівнинних пустель і саван*; *Гепард – один із мешканців рівнинних пустель і саван*; *Гепард належить до мешканців рівнинних пустель і саван*; *Гепард належить до числа мешканців рівнинних пустель і саван*. Такі предикативні конструкції, функціонуючи в мовленні, комбінують таксономічне значення зі значенням параметризованої кваліфікації.

Отже, як свідчать результати компонентного аналізу таксономічних речень, одним із критеріїв внутрішньої семантико-структурної упорядкованості предикатних конструкцій, виділених в окремий логіко-семантичний клас на основі спільної мовної семантики, доцільно вважати номінативну специфіку засобів мовної репрезентації їхніх предметних компонентів, оскільки знакова природа імені є тією ланкою в ланцюжку взаємозв'язаних і взаємозумовлених сутностей, яка, відображаючи денотативну природу

позначуваної субстанції, конкретизує узагальнене значення компонента семантики й одночасно детермінує набір граматичних засобів його оформлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г. Типология предложения и логико-грамматические типы предложения // Вопросы языкознания. – 1973. – № 2. – С. 46-57.
2. Алисова Т.Б. Опыт семантико-грамматической классификации простых предложений // Вопросы языкознания. – 1970. – № 2. – С. 91-98.
3. Арват Н.М. До питання про семантичну типологію речення // Мовознавство. – 1979. – №2. – С. 24-31.
4. Арват Н.Н. Семантическая структура предложения в современном русском языке. – К.: Высшая школа, 1984. – 159 с.
5. Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 156-249.
6. Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Радуга, 1982. – Вып. 8. – С. 5-40.
7. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
8. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
9. Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики, 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 349-372.
10. Золотова Г.А. К типологии простого предложения // Вопросы языкознания. – 1978. – № 3. – С. 49-61.
11. Іваницька Н.Л. Двоскладні речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
12. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
13. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 198 с.
14. Москальская О.И. Вопросы синтаксической семантики // Вопросы языкознания. – 1977. – № 2. – С. 45-56.
15. Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание: 7 Междунар. съезд славистов. – М.: Наука, 1973. – С. 458-483.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена виявленню лінгвістично релевантних критеріїв диференціації предикативних конструкцій зі значенням включення.

Ключові слова: *речення зі значенням включення; номінативні знаки; конкретні, загальні, категоріальні та дескриптивні імена.*

The article establishes linguistically relevant criteria for the differentiation of the predicative structures with the meaning of including.

Key words: *sentences with the meaning of including; nominative signs; concrete, general, categorial and descriptive names.*

*Ольга Куцевол
(Вінниця)*

КРЕАТИВНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНО-КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА

Викладання літератури, як ніякий інший шкільний предмет, потребує творчого підходу, це зумовлено своєрідністю професійної діяльності словесника, її структурою та функціями. Творчий фактор, який виконує роль загального в педагогічній професії в цілому, специфічно втілюється в праці вчителя літератури, що має креативогенну сутність і пов'язана з естетичним феноменом літературного твору. Психологи доводять, що вивчення мистецьких дисциплін відрізняється від інших шкільних предметів,

більшість з яких передбачає насамперед логічні операції, опанування понять і формул, тобто розвиток теоретичного мислення. Мистецтво загалом і література зокрема звернені до сенсорної сфери, емоцій та почуттів людини, спрямовані на те, щоб захопити її, примусити співчувати та співпереживати. Причому духовні цінності сприймаються нею не як щось надособистісне, а як здобуток власного життєвого досвіду [4, с.5].

Специфічним є спілкування словесника та учнів на уроці літератури, що детерміновано його роллю як організатора діалогу в системі "письменник – читач". Реалізація професійно-комунікативної функції потребує від учителя літератури, окрім загальнопедагогічних, ще й своєрідних креативних якостей та здібностей. Їх теоретичне обґрунтування і є **метою нашої статті**.

Проблема комунікативної діяльності вчителя-словесника та його ролі у формуванні особистості була предметом дослідження багатьох учених (Г.Васянович, Л.Мацько, Т.Симоненко, Т.Іванової, В.Кан-Калика, М.Никандрова та ін.). Методологічні основи організації діалогічної взаємодії закладено філософами Сократом, Платоном, М.Бахтінім, Г.Бушем та ін. Використання діалогу в практиці загальноосвітніх та вищих навчальних закладів вивчали В.Біблер, О.Бодальов, С.Курганов, Г.Кучинський, Г.Столяров, В.Морозов та ін. Про специфіку міжособистісної комунікації на уроці літератури писали Н.Волошина, Є.Пасічник, І.Синиця, Б.Степанишин, Г.Токмань та ін.

Педагоги й методисти сходяться на думці, що жодна інша шкільна дисципліна не надає таких широких можливостей особистісної комунікації з творінням великих майстрів і відкриття їх ідейно-художніх глибин, як урок літератури. Тут відбувається не просто передача певної навчальної інформації, а значно складніший і багатогранніший процес – введення молодого покоління в храм національного та світового письменства, залучення до безперервного діалогу культур, епох, традицій, особистостей, позаяк література узагальнює багатовіковий людський досвід духовно-емоційного ставлення людини до світу й виступає унікальним засобом її творчого розвитку. Від того, як учитель зуміє організувати це спілкування з творами красного письменства, залежить подальший культурний розвиток кожної дитини, її розумовий та духовний рівень, естетичні смаки та читацькі вподобання і, без перебільшення сказати, духовність усієї нації.

Професійно-комунікативна діяльність учителя літератури спрямована на організацію міжособистісного спілкування суб'єктів навчально-виховного процесу, розвиток їхніх комунікативних, перцептивно-естетичних, емпатійних здібностей. Вона ґрунтується на знанні соціально-психологічних основ викладання свого предмета, психічних станів учнів, закономірностей сприйняття явища літератури та інших мистецтв, законів людського спілкування.

Вивчення літератури потребує специфічної форми інтеракції вчителя й учнів – спілкування, що ґрунтується на принципах відкритості, щирості, свободи та рівноправного партнерства. Тут абсолютно неприйнятний вольовий стиль керування класом, авторитарне нав'язування педагогом своїх естетичних смаків, знеособлення думки школярів, оскільки осмислення художнього образу базується на тонкому індивідуальному сприйнятті. "Естетичні смаки й уподобання мають інтимний, особистісний характер, а тому уніфіковано-авторитарне насадження естетичного ідеалу неодмінно призводить до спотворення художнього виховання, до викривлення естетичних смаків, до духовного каліцтва" [6, с.104].

Професійно значущими для здійснення комунікації в системі "письменник – учитель – учень" є такі креативно-естетичні якості особистості, як естетична емпатія – здатність тонко сприймати художні образи, створені митцем. Учитель неспроможний наказати учневі почувати чи думати так, як він хоче, дивитися на літературних персонажів його очима, оскільки сприйняття письменницького задуму – це глибоко суб'єктивний процес, зумовлений особливостями кожної окремої людини. У цьому й полягають об'єктивні труднощі викладання літератури.

На уроках літератури має реалізовуватися спільна діяльність словесника зі своїми вихованцями, формулу якої “вивів” Є.Ільїн: “Творча основа, духовна рівність та міжособистісне спілкування” [1, с.78]. Серцевиною такого уроку є художньо-дослідницька функція вчителя, організація учнів для здобуття вивідних знань, на відміну від отримання готової, механічно завченої й особистісно не осмисленої інформації. Тоді школярі, визначивши спільно з учителем мету й вектор пошуку, разом стають на стежку дослідження. Це забезпечує духовну рівність суб’єктів комунікації, її демократичний характер і сприяє особистісному осягненню істини. Причому шукають і діти, і словесник, оскільки перед великою літературою вони рівні, і кожен може знайти щось своє, особистісно значуще, досі невідоме.

Тому для будь-якого педагога, особливо для вчителя літератури, шкідлива роль ментора, а продуктивна позиція фасилітатора, котрий забезпечує сприятливі умови для продуктивної навчальної діяльності школярів, прояву їхньої творчої активності. Якщо словеснику разом з учнями буде цікаво в мандрівці до істини, то це сприятиме зростанню їхнього інтересу до літературного твору, уважному вчитуванню в письмений рядки, активному обміну думками, враженнями, почуттями, прагненню до відкриття *с в о г о* Шевченка, Франка, Стуса.

Необхідно застерегти, що принцип рівності в комунікативній взаємодії все ж передбачає певну дистанцію між педагогом та учнями, проте це не китайська стіна, яку не можна подолати, а сходинка, на яку мають піднятися діти й на яку піднімається педагог.

Психологи довели, що учень сприймає всі впливи навчального матеріалу через особистість учителя, а значить, через спілкування з ним. І якщо ця комунікація не зацікавлює, а викликає неприйняття особистості педагога, ситуацію внутрішнього напруження, дискомфорту, невпевненості в собі, фрустрацію або повну байдужість, то ця негативна реакція стомлює дітей і поширюється на виучуване. Одним з антистимуляторів організації комунікації є авторитарний стиль спілкування, коли учень сприймається лише як об’єкт впливу, а не повноправний партнер, самокерована, самостійна та вільно діюча особистість.

Дослідники визначають такі умови ефективності професійно-комунікативної діяльності вчителя: здатність відчувати комунікативну ситуацію та уроці, долати психологічні бар’єри, вирішувати конфлікти, бути небайдужим до особистості учнів, оптимістично зарядженим [3]. Досвідчений словесник Ю.Львова зазначає, що “при доброзичливості педагога, при його готовності допомогти своєму вихованцю виникає почуття єдності учня і вчителя, їхнього спільного сходження на гору. І навіть якщо це сходження повністю не відбулося, і відповідь учня оцінена низьким балом, він не образиться, а лише усвідомить своє незнання чи невміння, захоче краще підготуватися наступного разу” [2, с.55].

Комунікативна діяльність учителя літератури пов’язана ще з однією специфічною особливістю викладання його дисципліни: на цьому уроці часто використовується художньо-виразне читання, оскільки сприйняття літературного твору може відбуватися не лише органом зору, а й слуху – через звучання поетичного слова. Майстерне виразне читання будить емоції слухачів, задіює відтворювальну уяву, допомагає сприйняттю й осмисленню окремих художніх образів та ідейно-естетичної концепції твору загалом. Погоджуємося з Б.Степанишиним, що “коли завдяки проникливому, інтонаційно багатому читанню виникає співпереживання думок і почуттів автора й читця з почуттями учня-слухача, коли забринять струни серця і душі, – створюється сприятливий ґрунт для ідейно-естетичного аналізу твору” [6, с.104].

Психологи з’ясували, що вплив словесних образів на реципієнтів значно посилюється зоровими образами малярства, скульптури, архітектури, театру, балету, кіно та телебачення. Це має враховувати вчитель, доцільно використовуючи на уроці літератури засоби наочності. Тут відкривається багатство можливих варіацій, що залежать від літературного матеріалу, загальнокультурного тезаурусу педагога та рівня

інтелектуального й естетичного розвитку його вихованців. Потрібно дослухатися до голосу письменника, котрий часто підказує читачеві, з якими мистецькими явищами порівнювати створені ним образи, як-от І.Франко, передбачає зіставлення свого Мойсея з мікеланджелівським, що став поштовхом для авторського задуму; М.Старицький присвятою п'єси “Талан” усесвітньо відомій акторці театру корифеїв М.Заньковецькій спонукає до знайомства з її особистою і театральною долею; П.Загребельний, розповідаючи в романі “Диво” про Софійський собор, спрямовує на порівняння авторських описів з враженнями сьогоднішніх читачів від цієї архітектурної перлини Київської Русі.

Ще однією самобутньою рисою міжособистісної комунікації на уроці літератури є її емоційна наснаженість, що також зумовлюється специфікою предмета. Літературні твори неможливо вивчати неемоційно, бо це суперечить естетичній природі художнього слова, яке несе величезний емоційний заряд. Читачі проймаються почуттями персонажів, співчують їхнім долям, порівнюють власне ставлення з авторською позицією. Отже, учитель повинен зважати на це, вибудовуючи навчальний діалог з урахуванням настроєвої домінанти художнього твору. Таким чином, емоційна палітра уроків вивчення різних за змістом творів суттєво відрізнятиметься. Наприклад, розмова про демонологічних персонажів В.Короліва-Старого “Потерчата”, “Хуха-Муховинка” буде пройнята іскристим гумором, кепкуванням над людськими забобонами, уїдливими сатиричними нотками, а читання оповідання В.Земляка “Тихоня” (5 кл.) про дружбу підлітка Толі й робочої конячки Тихоні, котра “окрім дошкульного батога, іншої ласки не мала,” – ліричною, довірливою настроєністю, співчуттям та щирим бажанням допомогти братам нашим меншим, засудженням людської байдужості тощо.

Учитель літератури має перевагу перед викладачами інших дисциплін, оскільки може відшукати емоційну домінанту в самому матеріалі уроку, у письменницькому творі, який дає імпульс емоційній настроєності читачів. Проте водночас йому набагато важче, бо необхідно підтримувати власне творче самопочуття, самоналаштованість на творче спілкування з учнями й письменником на *кожному* (!) уроці. Коли ж такої емоційної стабільності немає й один урок (вивчення твору улюбленого словесником митця чи так званий “відкритий”) проводиться на високій ноті, а інші – сіро, буденно, то в дитячих душах може зародитися невіра в щирість свого педагога. Так само шкідлива надмірна афектація, неприродна акторська гра.

У викладанні літератури особливе значення має не лише зміст інформації, яка передається учням, а і її зовнішнє втілення. Відтак важливою є проблема формування креативно-експресивних якостей учителя (голос, жест, міміка), його ораторських умінь, що забезпечують повноцінне втілення літературного матеріалу.

Результатом комунікації на уроках літератури може бути розвиток словесних творчих здібностей школярів. Спогади багатьох письменників дають підстави стверджувати, що після зустрічі з явищами великої літератури, краса й глибина яких розкрилась саме на цих заняттях, вони стали на стежку самостійної творчості. Шкільними програмами передбачено проведення спеціальних уроків розвитку зв'язного мовлення, на яких відбувається перша проба пера учнів. У кращих словесників це дійсно уроки творчості, тут народжуються письмові та усні роботи, тематика й жанри яких не залишають дітей байдужими. Наприклад, складаються казки на сучасний кшталт, загадки, твори за коміксами, буріме, пародії, листи до літературних героїв та ін. Досвід Л.Толстого, М.Рибникової, В.Сухомлинського, К.Чуковського й багатьох інших вітчизняних та зарубіжних педагогів підтверджує невичерпні можливості розвитку дитячої літературної творчості. Певні методичні рекомендації з цього питання можна почерпнути в учителів-практиків Є.Ільїна, М.Девдери, Ю.Львової та ін.

Підводячи підсумок, можна зробити висновок, що професійна комунікація *вчителя-словесника* вимагає від нього нестандартного художньо-педагогічного мислення, специфічних креативних якостей: комунікативних, перцептивно-емоційних, естетичних,

експресивних, емпатійних, загостреного чуття й розуміння образного слова. Викладач літератури приречений на творчість, що зумовлюється, по-перше, предметом його діяльності – осягнення ідейно-естетичних глибин художніх явищ вселюдської культури; по-друге, специфічною естетичною природою процесу передачі учням літературних знань; по-третє, особливою роллю у творенні особистості дитини, її інтелекту, душі, моралі та естетичних смаків. Викладання літератури в школі – це частина духовного життя країни, і на вчителів-словесників покладена важлива місія бути активними учасниками естафети духовних скарбів нації й людства новим поколінням, котрі запалюють у їхніх серцях вогник творчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ильин Е.Н. Герой нашего урока. – М.: Педагогика, 1991. – 287 с.
2. Львова Ю.Л. Как рождается урок. – М.: Знание, 1976. – 64 с.
3. Морозов В.В. Формування готовності студентів ВНЗ до діалогічного навчання: Дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.04. - Кривий Ріг, 2000. - 196 с.
4. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна і мистецька: Навч. посібник / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. - К., 2002. - 270 с.
5. Симоненко Т.В. Формування професійної мовно-комунікативної компетенції студентів філологічних факультетів: Автореферат дис. канд. пед. наук: 13.00.02. - К., 2007. - 40 с.
6. Степанишин Б.І. Викладання української літератури в школі. – К.: Проза, 1995. – 254 с.

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлюються креативні засади професійно-комунікативної діяльності вчителя-словесника, обґрунтовуються значущі креативні якості особистості.

Ключові слова: *професійно-комунікативна діяльність, навчальний діалог, креативні якості особистості.*

The creative foundations of linguistic teacher's professional communicative activity are presented in the article; personality's significant creative qualities are being grounded.

Key words: *professional communicative activity, teaching dialogue, personality's creative qualities.*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КАТЕГОРІЙНОЇ МОРФОЛОГІЇ І СЛОВОТВОРУ

Інна Беркешук
(Кам'янець-Подільський)

СТРУКТУРА ВЕРБАЛЬНОГО ТА АДВЕРБІАЛЬНОГО БЛОКІВ СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧАСТИН ТІЛА ТА СПОСОБИ Й ЗАСОБИ ЇХ ТВОРЕННЯ

Тривалий час ключова роль у систематизації та класифікації дериватів, а також у їх структуруванні відводилась словотворчому форманту, який виконує класифікаційну, поняттєву, уточнювальну, семантичну та оцінно-стилістичну функції, а роль твірної основи залишалась поза увагою.

На сучасному етапі розвитку української дериватології актуальності набуває питання виявлення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних слів, а розв'язання цього питання можливе тільки в рамках підходу, який сформувався порівняно недавно. У словотворі він названий основоцентричним, бо зорієнтований на твірну основу як типологізувальний чинник. Метою основоцентричного напрямку є опис дериваційного потенціалу різних класів твірних лексем, з'ясування лінгвальних та екстралінгвальних чинників, які детермінують їх словотворчу здатність.

Дослідження словотвору з опертям на твірну основу потребує детального аналізу дериваційної спроможності усіх частин мови, оскільки аналіз спільних та відмінних особливостей у реалізації дериваційного потенціалу класів твірних різної частиномовної належності сприяє створенню загальної типології словотвору.

Комплексною класифікувальною одиницею основоцентричної дериватології для встановлення словотвірної спроможності різних лексико-граматичних класів твірних є словотвірна парадигма (СП) – набір похідних від однієї твірної основи на одному ступені деривації [10].

Мета дослідження – проаналізувати структуру вербального та адвербіального блоків СП назв частин тіла.

Відповідно до поставленої мети визначаються конкретні **завдання**:

- інвентаризувати твірні іменники – назви частин тіла у сучасній українській мові;
- виявити частиномовну і семантико-словотвірну структуру похідних, утворених від іменників на позначення частин тіла;
- дослідити словотворчу спроможність аналізованих твірних, способи та засоби реалізації словотвірних значень зазначених десубстантивів.

Дієслова, які утворені від назв частин тіла людини, становлять невеликий пласт лексики. Зафіксовано 39 дієслів, мотивованих назвами аналізованої лексико-тематичної групи.

У межах дієслів, що походять від іменників на позначення частин тіла, засвідчені деривати, які реалізують такі семантичні позиції:

- 1) діяти за допомогою того, що названо твірним;
- 2) набувати предметної ознаки;
- 3) наділяти предметною ознакою;
- 4) втрачати те, що названо твірним;
- 5) позбавити того, на що вказує твірне.

Більша частина дієслів, мотивованих назвами частин тіла людини, вказує на дію, яку виконують тими частинами тіла, що названо твірними. Таке загальне СЗ Т.М.Лагута

поділяє на часткові СЗ [13, с.13-14]: 1) виконувати дію за допомогою призначеного для неї предмета, названого твірним іменником; 2) виконувати дію за допомогою не призначеного для неї предмета, названого твірним іменником.

Від 10 соматизмів походять такі деривати із вказаною семантикою: *волосатися, горлати, горланити, горлопанити, колінкувати, колінчити, кулачити, пащекувати, ручкатися, хавкати, цибати, чубити, язичити*. Від останнього похідного утворюється ще декілька дериватів, які відрізняються між собою лише певними відтінками у значенні: *язичити* (розпускати плітки), *поязичити* (наговорити чогось поганого про кого-небудь), *поязичитися* (сказати неправду), *проязичити* (розголосити), *проязичитися* (проговоритися). Деривати *зубоскалити, скалозубити* та *рукоблудничати* утворені за моделлю “залежний іменник + дієслово” та мотивовані сполученнями слів відповідно “зуби + скалити (скалити + зуби)” та “руки + блудити”.

Є низка дериватів, семантика яких описує дію, за допомогою якої предмет чи особа набуває певної частини тіла. Для таких дериватів характерна семантична позиція “набувати предметної ознаки”, наприклад: *горбатитися, горбитися, окостеніти*. Деякі із дієслів, зокрема *макітритися, мозолити, мозолитися*, набувають переносно-метафоричного значення. Наприклад, дієслово *макітритися* (фам.) “паморочитися” співвідноситься із твірним *макітра* через значення “(перен., ірон.) про голову людини” (*День у день промови, якісь темно-прозорі, наче прірва – аж світ макітрився мені від них* (Леся Українка)), виявляючи семантичний відтінок “нездоровий стан”. Вербатив *мозолитися* (діал.) – важко трудитися співвідноситься із твірним *мозоля* через значення “перен. Тяжка праця” (– *Ви, мамо, zostалися з нещасним нашим п'яницею самі вдома, мозолячися й побиваючися* (О.Кобилянська)).

Від субстантивів *нерв* та *пелех* із СЗ “наділяти предметною ознакою” утворені деривати *нервувати* та *пелехатити*.

Специфічними семантичними позиціями вербального блоку СП українських назв частин тіла є “втрачати те, що названо твірним” та “позбавити того, що названо твірним”. Із цими СЗ зафіксовано по одному деривату: відповідно *обезножити, обезножити*.

Серед вербативів, які походять від назв частин тіла людини, зафіксовано багато стилістично-маркованих, які в переважній більшості є тими лексемами, які вживаються в розмовно-побутовому мовленні (23 лексеми, з них 8 мають синонімічні пари). Крім слів розмовно-побутових, серед аналізованих дериватів трапляються діалектні найменування (*волосатися, колінчити, кулакувати, кулачити, мозолитися, чубитися*), застарілі найменування (*проязичити, проязичитися, язичити*)*, рідковживані (*зубоскалити, скалозубити*) та один дериват з відтінком фамільярності *макітритися*.

У порівнянні із структурою вербального блоку СЗ “адвербіалізація предмета” репрезентоване значно меншою кількістю дериватів.

Усі прислівники, утворені від назв частин тіла, можна поділити на 2 групи: одноосновні прислівники та композитні утворення.

Композиція основ у прислівниках має ряд характерних ознак, серед яких виділяються такі:

- 1) поєднання основ без сполучної голосної;
- 2) варіативність обох основ у дериваті;
- 3) сполучення з іншими способами словотворення (наприклад, афіксацією);
- 4) непродуктивність композитного творення прислівників [12, с.226].

Поєднання двох основ сполучними голосними трапляється у таких аналізованих прислівниках – композитах: *босоніж, власноручно, вправоруч, врукопаш (рукопаш, врукопашну), нашивидкоруч, голічерева, голіруч* (у 1 знач.), *горічерева, догорічерева,*

* Ці вербативи, крім того, що належать до архаїчної лексики, належать і до розмовно-побутового мовлення.

долічерева, обіруч, обніж, одноруч, саморуч, скулиніг. Поєднання основ без сполучної голосної засвідчено у дериватах *стрімголов* (у 1 знач.), *сторчголов, суньголов*.

Аналізовані прислівникові композитні утворення виражають значення способу дії або значення місця. Більше засвідчено тих композитів, які виражають значення способу дії. Серед прислівників способу дії засвідчені антонімічні пари: *голічерева, горічерева* – *долічерева*. Дериват *пліч-о-пліч* (у 2 знач.) набуває переносного значення: єдиним фронтом, об'єднавши свої сили, згуртовано (– *Може, послухаємо тих ..., із ким нам пліч-о-пліч на ворога йти?! (Гончар)*).

“За словотворчими значеннями композитні прислівники здебільшого належать до слів з лексикалізованим чи фразеологізованим значенням, отже, в сучасній українській мові відносяться до напівмотивованих” [12, с.227], такими, наприклад, є *врукопаш* “діючи прикладом гвинтівки чи холодною зброєю”, *голіруч* “нічого не несучи з собою”, *стрімголов* “дуже швидко”. У частині композитів-прислівників словотвірна мотивація досить прозора. Наприклад, *одноруч* “однією рукою”, *босоніж* “з босими ногами”, *обіруч* “обома руками”, *обніж* “обома ногами” та ін.

Засвідчені окремі прислівники способу дії, які не є складними утвореннями: *натцесерце (натцесерце)*, *опліч, позауши (позауши), позаочі, попідруки, попідруч, попідручки, спідлоба (спідлоб'я)*. Більшість із аналізованих прислівників використовується у літературній мові, але такі адverbативи, як *натцесерце, позауши (позауши), попідручки* є нормою для розмовно-побутового мовлення. Дериват *попідруч* є діалектною, а *спідлоб'я* – рідковживаною лексемами.

Майже усі аналізовані адverbативи є однозначними за своєю семантикою, хоча трапляються і багатозначні. Наприклад, *опліч*: 1. Поруч із ким-небудь, біля кого-небудь (близько один біля одного; поряд); 2. Разом, спільно; попліч (вказує на просторову близькість кого-небудь до когось).

Похідні вербального блоку утворені переважно суфіксальним способом. Так, більшість дериватів семантичної позиції “діяти за допомогою того, що названо твірним” утворені за допомогою суфікса **-и-**, а також суфікса **-и-** у поєднанні з постфіксом **-ся**: *колінчити, кулачити, ручкатися, чубити, язичити*.

За допомогою суфікса **-а-** утворено деривати *горлати, хавкати, цибати*. З похідні засвідчено і з суфіксом **-ува-** (*колінкувати, кулакувати, пащекувати*).

Семантична позиція “набувати предметної ознаки” реалізується за допомогою суфікса **-и-** у поєднанні з постфіксом **-ся**: *горбатитися, горбитися, макітритися, мозолити, мозолитися*.

СЗ “наділяти предметною ознакою” реалізується за допомогою суфікса **-ува-** (*нервувати*), **-ат-(-и-)** (*пелехатити*).

Семантична позиція “позбавити того, на що вказує твірне” реалізується за допомогою префікса **обез-** та суфікса **-и-** (*обезножити*). Так само, але з суфіксом **-і-**, утворений дериват *обезножити* із СЗ “втратити те, що названо твірним”.

Основоскладання, що супроводжується префіксацією, характерне для дериватів адverbіального блоку із СЗ “адverbіалізація предмета”: *вправоруч, врукопаш, нашивидкуруч*.

“На синтаксичному етапі адverbіальної деривації ... прийменниково-відмінкові форми змінюють свою синтаксичну позицію, модифікуючи або повністю нейтралізуючи значення відмінкової форми. Повна нівеляція морфологічних показників іменника – форм відмінка, роду, числа, зрощення прийменників з субстантивами, ізоляція (відрив) адverbіалізованих прийменниково-іменникових сполук від словозмінної парадигми іменника здійснюються на морфологічному та семантичному ступенях деривації” [1, с.271].

Саме цим пояснюється склад відіменникових прислівників, зокрема, прислівників способу дії. Аналізовані прислівники утворились на базі злиття прийменника та субстантива, іноді з певним означенням – назви частини тіла: *вобидвіруч, натцесерце*

(нащесерце), опліч, позавуш (позауш), позаочі, попідруки, попідруч, попідручки, спідлоба (спідлоб'я), спередсердя.

Повторення тотожних основ та “внутрішня префіксація” засвідчена у двох адвербативах (віч-на-віч, пліч-о-пліч).

Таким чином, найбільш продуктивною у вербальному блоці є семантична позиція “діяти за допомогою того, що названо твірним”. СЗ “набувати предметної ознаки” та “наділяти предметною ознакою” репрезентовані меншою кількістю похідних слів, а “втрачати те, що названо твірним” та “позбавити того, на що вказує твірне” представлені поодинокими утвореннями. Для адвербіального блоку характерна семантична позиція “адвербіалізація предмета”. Більшість дериватів вербального блоку утворені суфіксальним способом, деякі – суфіксально-постфіксальним та префіксально-суфіксальним. Похідні адвербіального блоку утворені шляхом основоскладання, яке іноді супроводжується префіксацією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Березенко В.В. Відадвербіальне словотворче гніздо: структура, семантика, потенціал: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – 26с .
3. Бондарко А. В., Буланін Л.Л. Русский глагол. – Л.: Просвещение, 1967. – 192 с.
4. Великий тлумачний словник української мови. – К., Ірпінь, 2003. – 1440 с.
5. Возний Т. М. Семантичний взаємозв'язок між твірними іменниками і похідними дієсловами на -ити // Мовознавство. – 1977. – № 3. – С. 29-35.
6. Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів: Вища школа. Вид-во при Львівському ун-ті, 1981. – 188 с.
7. Волоцкая З. М. Семантическая классификация и способы образования отыменных глаголов // Структурная типология языков. – М.: Наука, 1966. – С.165-180.
8. Грещук В.В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В. Грещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.68-78.
9. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
10. Грещук В.В. Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології// Мовознавство. – 1985. – № 1. – с. 21-27.
11. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотвору сучасної української мови. – Київ, 1973. – 188 с.
12. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984. – 251 с.
13. Лагута Т. М. Семантико-типологічна характеристика відсубстантивних дієслів сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 20с.
14. Яценко І.Т. Морфемний аналіз (словник-довідник). В 2-х т. – К.: Вища школа, 1981. – Т. 1. – 356 с.; Т. 2. – 352 с.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується структура вербального та адвербіального блоків словотвірних парадигм іменників на позначення частин тіла. Проаналізовано семантичні позиції вербального та адвербіального блоків, а також способи та засоби реалізації словотвірних значень аналізованих твірних – назв частин тіла.

Ключові слова: *назва частини тіла, вербальний блок, адвербіальний блок, дериват, семантична позиція, суфікс, префікс.*

In this article we analyze the structure of verbal and adverbial blocks of word formation paradigms of nouns which name parts of the body. We also analyze the semantical positions of verbal and adverbial blocks, and also the means of realization of word formation meanings of the analyzed derivative names of parts of the body.

форма є незвична для української мови, відома з протоукраїнського періоду* (VI ст. – сер. XI ст.) у формі *аче* “якщо”. Словник не подає *ач(е)*, а фіксує, очевидно, його фонетичний варіант, вже модифікований, що функціонує у західних діалектах української мови, як *ачен* або *аченъ*. Слову *ач(е)* у ст.-сл. відповідає *а чѣ* = “хоча” (як у польській, чеській мовах). Обидві форми *ачѣ* й *аче* є результатом або давнього злиття сполучників **аа* і **ѡѣ*, або сполучника **аа* і займенникової основи **ѡѣ* (<**аѣ*) (у болгарській мові сполучник *че* “*ѡѣ*”), спорідненої з лат. –que, або ж *ачѣ* може бути місцевим діалектним утворенням у результаті контамінації *аѣ* й *аче* [5, с.100].

На нашу думку, сполучник *ач* (е) не є фонетичним варіантом *аше*, незважаючи на ті самі функції, які вони виконують у реченні. Окрім того, *аше* – церковнослов'янїзм, функціонував в українській мові до XVIII ст., натомість *ач* (е) виник на ґрунті східнослов'янському (подібно *мощь* і *мочь*, *єще* і *еще*). *ач* (е) й *аше* спільного походження: утворилися від псл. сполучення **а* + **ѣ* (згідно зі звуковими змінами у спільнослов'янському періоді, на місці псл. **ѣ* у східнослов'янських мовах постало *ѣ* (ѣ) > *ач* (е), у західнослов'янських – свистячі *ѣ*, *е* > *аѣсѣ* (пол.діал.), > *аѣс* (ст.серб.), у південнослов'янських – *ѣ*, *ѣ* > *ашѣ*) [12, с.109-110].

Сполучники *ꙗꙗ(ѡ)* й *ꙗꙗѡ* наявні у найдавніших східнослов'янських пам'ятках: Руська Правда, Слово о полку Ігоревім, Повість минулих літ, у Повчанні Володимира Мономаха, у Галицько-Волинському списку Іпатіївського літопису, у грамотах Смоленських, Новгородських тощо.

Однією з найпоширеніших функцій сполучників *и* й *иже* у пам'ятках української мови XVI-XVII ст. є функція допустова. У підрядній допустовій частині складної синтаксичної конструкції іде мова про факти, які могли б перешкодити тому, про що говориться у головній частині, але не перешкодили чи не перешкоджають: "иже елима мочели бѣху, але не сказыаху никому и на савѣху не смѣаху ся того збѣхати какому" (АрхЮЗР, I/VII, 1587, 261); "иже иже тамъ чинило воево, еже тыа котора бѣхуа и бѣхуа збѣхуа иже до ѣ и при моје" (НТШ-397, I пол. XVII ст, 53); "иже и збѣхуа пазубоуаеа: иже иже и збѣхуа пазубоуа в тааааа" (АрхЮЗР, I/VII, поч. XVII ст., 136).

У досліджуваних пам'ятках підрядна допустава частина стоїть переважно у препозиції відносно головної і поєднується з головною за допомогою парних сполучників: **АЧБ** – **АПБ**, **АЧБ** – **ЄЧБ**. Через наявність протиставних сполучників “**АПБ**, **ЄЧБ**” у головній частині мовознавці зараховують такі речення до сурядно-підрядних (до класу гібридних) [9, с.19]. Про близькість протиставного і допустового складних речень зазначав О.О.Потебня [10, с.427-428].

В українських пам'ятках конфесійної, полемічної літератури XVI – XVII ст. у кількісному відношенні переважають конструкції допустові зі сполучником *АЧ(е)*, а сполучник *АЩ* вживається здебільшого у посланнях і пам'ятках літописної літератури.

Сполучники **АЧ(е)** й **АЩе** приєднують до головної умовну підрядну частину.

В аналізованих пам'ятках використані є складні речення з підрядними умовними двох типів: підрядні речення з реальною та бажаною умовою: “**мы то шачишъ, ии пачево сѣю. . . змѡбъ сѡбѡи доуѣтъ не чиниши, наипервей до шаниа не приехани с нами тоѡ мнѣшѣу справовати и ачъ справивши сами, не до насъ приспани, а з насъ то змѣиши и сами сѣу промъ розежани**” (Ковель, 1539 AS IV, 182); “**ѡѣтъ кто//роу похѡбѡ приста роуноу ачѣ некоторые оуежати, а до того сѣ мнѣрнѡго сѣиши прихѡсѡѡѣтъ, розѡѣжѣши, ако абыиа ѡѣи зѣ нами прихѡтии мѣи**” (РИБ, VII, 1603, 98-99).

* Періодизацію розвитку української мови подано за Ю.Шевельовим // Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С.54.

Дані пам'яток свідчать про тяжіння до часової одноплановості в головній і підрядній частинах, про тенденцію уживання конструкцій переважно або з формами дієслів теперішнього, або ж майбутнього часу: “*ѣе(ъ) ѿъ ꙗже аще ѡбѣте*
и(т)и ꙗкоати чюмо(м) сьꙋрѣшеи а и(н).” *и(т)и ꙗкоати и ва(м) отъ*
вашъ ии(с)къи” (НД-77, к.XVI ст., 143в.); “*аже бою а оа(м), теби*
аще(ш) на(м) источи(н) боюи жижи бѣ жижи(т) ѣи(ъ)и” (АСП-32, 1641, 51).

У пам'ятках зафіксовано тип складносинтаксичної конструкції з реальною умовою із використанням форм дієслів різних способів: у головній частині присудок виражений наказовим способом, у підрядній – у формі дійсного способу: “**АЩЕ КТО ТЯ ПОУЧЕ(Т) КТО ТЯ ПОУЧЕ(А).** **ЧЕ РАДЯ ДЕР(И) МЯ ПОУЧЕ(А).** **КО РАДЯ МЯ ДЕР(А) Б РАДЯ М(А),** **ЧЕРАДЯ СЯ(С) БРАДЯ ДОПЕЗНА МЯ М(А)**” (НТШ-397, I пол. XVII ст., 307).

У складнопідрядних реченнях з підрядними умови зафіксовано численні приклади, у яких вживається сполучник *АШЕ* з часткою “*АН*” (“*АШЕАНН*”, “*Н АШЕ АН*”): “*АШЕАНН СШОСТАТА ВРАНА КТО НШЬ ФРАНИТН КОВЕ(Т), ПОДОВАВЕ(Т) ВМФ ВЕЛННФ_{3/4} ВЪНУ МАТН*” (АСП-30, к.ХVI ст., 31); “*АШЕАНН СЪВРЪШАЮ(Т) ДА ВОПОНАНІ Н ПРНШЕ(О) ШЕ СН(С) ШТЕРА*” (АСП-256, оп.І, I пол. ХVII ст., 52зв.).

Слово “**■**” у пам’ятках української мови функціонує, як питальна частка, як сполучник сурядності і підрядності, що говорить про “початкову близькість, недиференційність (змістову і формальну) питання, розділовості й умови”, а також про легку здатність “**■**” вживатися у ролі складового елемента сполучників: *■■*, *■■* тощо [8, с.74].

Зі сполучником *и* вживаються також частки “*а*” і “*же*”, що, надають реченню додаткових відтінків (бажаності, припущення, допустовості): “*и а* отбратъши икъ помечнѣ ииакать отпросишиъ сомъ и аиема икъ ты пообъиши” (АрхЮЗР, I/VII, поч. XVII ст., 93); “*и же* и аиеса баиешъ сватиши иѣиое мое попоизноиешъ, моио сатиѣи³ и отче ааи³ аио, и с³ а ааиѣ роиомотѣи” (АрхЮЗР, 1693, I/VII, 794). Здебільшого такі конструкції зафіксовано у пам’ятках полемічної літератури.

Сполучники *АЧ(е)* й *АШе* вживаються із часткою *АВВ*(колишня форма 2-ої і 3-ої ос.одн. аориста дієслова-зв'язки “*АВВНН*”, що вносить відтінок гіпотетичної модальності), з'єднують підрядну частину умови з головною (підрядна частина виражає бажану умову): “*А тое тора дхрр с зррчрр ... АЧВ АВ А тья снхьян не рррррр АВ до снррр тон*” (АСП-32, 1641,100зв.); “*А-АШе АВ рррррр рррр то ун рррр рмоое її до*” (НД-77, к.ХVI ст., 155).

У цих складнопідрядних реченнях присудки в обох частинах виражаються або дієсловами в умовному способі, що “створює значення ірреальної умови” [13, с.130-131], або ж у підрядній частині присудок виражений дієсловом в умовному способі, а в головній – у дійсному.

Підрядна частина умови стоїть у препозиції відносно головної і приєднується до неї за допомогою парних сполучників: **але ... то, але ... то, але ... то, але ... то, але ... то**

На думку Я.Бауера, традиція уживання співвідносного слова "то" (первинне значення його є дейктичне, близьке до нинішнього "ось") у складнопідрядних реченнях з підрядними умови зі сполучниками *аче*. *аче* перейшла до більш пізнього використання у реченнях зі сполучником *есла/ ашо* [1, с.13].

Препозиція підрядної частини була властива протоукраїнській мові (VI ст. – сер. XI ст.) на відміну від староукраїнської (сер. XI ст.- кін. XIV ст.). В аналізованих текстах, як виняток, становить конструкція з підрядним умови в інтерпозиції, що, очевидно, є стилістичним прийомом: “**Ѧ(Ѧ) ѡмъ ао члѣщъ аще починае(Ѧ) снощо нѣ ѡнѡ Ѧа поча(Ѧ)мъ аще(Ѧ) смрѣвъ. Ѧ(Ѧ) тѣмъ ошѡ(Ѧ)сѧ ѡмѣ**” (АСП-30, к. XVI ст., 26).

У досліджуваних пам'ятках, зокрема релігійно-полемічної літератури, української мови XVI-XVII ст. у складнопідрядних реченнях з підрядними умови домінують речення зі сполучником *яко*, нечисленними прикладами представлені конструкції зі сполучником *ач(е)* – у пам'ятках ділової мови (зразок з архіву актової книги суду).

[illegible]

Аще й *Ащеи* вживаються як розділові повторювані сполучники („чи то, ... чи то“) і з'єднують однорідні члени речення: „... и во едномъ дозе мы вси, во едно тѣло крестникомъ: ащеи нощи, ащеи елїиимъ аще рабы аще свободны аще и мы в тожъ роцїи сїи быи...“ (АрхЮЗР, 1/VII, 1605, 215). Однак у пам'ятках XVI-XVII ст. сполучники *Аще* й *Ащеи* у цій функції виступають зрідка і поступово виходять з ужитку.

[illegible]

Більшість дослідників історичної граматики [3; 7] указує на поступове витіснення сполучника *и*(*e*), який приєднував підрядну частину причини до головної, на значне поширення складних синтаксичних конструкцій зі сполучниками *ако*, *заче*(*je*), *поче*(*je*) та інш.

До слова *acz* приєднуються частки *-kolwięzeńb/*, *-kolwięze*, *-ńb*. Міркування про складові компоненти слова *aczkolwięzeńb* неоднакові: в одному випадку їх трактують як займенник *acz* (Я.Лось [19, с.4-5], А.Баньковські [15, с.3]) + частка (*-kolwiek*), оскільки частка *-kolwiek* може поєднуватися лише з займенниками, або ж сполучник (*acz*) + частка (*-kolwiek*) [16, с.17-18]. На нашу думку, етимологію слова *acz* у даному випадку слід розглядати, як поєднання сполучника *а і давньої енклітики займенникового походження *се [5, с.100; 20, с.35], що й уможливило (такий генезис) поєднання з часткою *-kolwiek*.

АЧНОЛБЕВЪ/ АЧНОЛБЕВ/ АЧНОЛБЕВЕ відоме у західнослов'янських мовах із XVI ст. у функції підрядного сполучника "АЧ" і виражає семантико-синтаксичні відношення допустові. Очевидно, під впливом польської мови уживається цей сполучник у пам'ятках української мови XVI-XVII ст.: "ВО МНОСТВѢНЪ МѢМЕ, АЧНОЛБЕВЪ ЕСМЪ ПАРСУНА ДОКОВАНА, А ВОДЖЕ ЕСТЬМАМЪ НА ТО ПРИИТИ МѢНО, ПРО ТЮЮ ПРАВОУ А КРЕВНОСТ МОЮ АБЫ НЕ АБЫЪ В ТОМЪ А ПРАВАЮЮ МОЮ ТЕЛЕСНОЮ ТОГО ПОПРАВОВАТИ ГОТОВЪ, ВО МНОСТВѢНЪ МѢМЕ ЕСТЬ ВЛАСНЕ КРЕВНЫИ НАШ" (Жидичин, 1540, AS, IV, 247).

Оскільки *czy* у реченні передає семантико-синтаксичні відношення допустові, то, за словами З.Клеменсевича, ці частки (*-kole* ітп.) на позначення “узагальненості” (“*partykuła uogólniająca*”) сильніше увиразнюють функцію допусту. Науковець зазначає, що саме складовий елемент (у нашому випадку *-kole*) сполучника *acz* впливає на зміст речення. Сполучники *acz*, *aczkole*, *aczkoli*, *aczkolwie*, *aczkolwiek* (остання як форма архаїчна, властива книжній мові, у творах високого стилю) виходять з ужитку у XVII ст. у середньопольській мові. Щодо сполучника *acz*, то він уживався у функціях допустовій та умови, імовірно, уже в праслов'янській мові [18, с.500-501].

Сполучник *aczko* *hwiek* уживається у сучасній польській мові і є виразником допустових семантико-синтаксичних відношень.

Окрім того, у пам'ятках української мови XVI-XVII ст. сполучник *АЧМОЛББЕН* / *АЧМОЛББЕНЬ* / *АЧМОЛ(Н) ББ(Н)* використовується як омонімічний прислівник (“принаймні, у всякому разі”): “*АМ МОЛН АЧБ МОЛББЕН НА ОН ЧАСЬ СПАВНОЕ ПАМЯТИ ЯПЕЧЕСАНДРЬ ... ТОЕ АМНЧЬЕ СВОЕ ЗАМКОВОЕ МНЕВСНОЕ, ... ПРЕРУСЕ ИМ ... РАЛБ, АЛЕ ЦЕРКОВНИК ОЗЕР, МОТРИК ОНИ ТЕПЕРЕ ПОД МЕТРОПОЛИТОМ ... ПОДСМЫВАЮТЬ, ИМ НЕ РАЛ...*” (АрхЮЗР, 1545, 1/VI, 41).

У досліджуваних пам'ятках представлені поодинокі приклади вживання сполучника *АЧТН*, де *-ТН* – енклітичне прономінальне утворення (односкладова ненаголошена форма давального відмінка особового займенника *ТБ*, яка вживається переважно біля дієслова) [6, с.139, 144], що приєднує підрядну допустову частину до головної: “*... ЗБАМНІТЕ ЕРО И ВБЕРЬСНІТЕ ЕРО ВБ ТМС ПРОМНІШНІО РОЕ АФББ(Т) ППАЧБ, И СМРЕЖЕ(Т) ЗФАО(М). АЧБТН МФНА НЕ ЗГОТОВАНА НА ЧЛНА, ЕМО НА ОІАВОНА. А ЧМБ ЗА РРННБ СВОИ САМБ РОТЗЕТЬ СБАН.*...” (АСП-32, 1641, 131).

У пам'ятках полемічної літератури в українській мові XVI-XVII ст. сполучник *АЩЕ* поєднується з часткою *И* та вживається як омонімічна обмежувально-видільна частка: “*І МОУ, МОТЯ И ИСКРЕННО СВОЮ ОТСНІВ ВОЮ И БУ ПОСНІВАНІ И ВСЕГДА ОВРІСТІСЬ [...] || [...] ВСЕГДА ХРИСТОСА СВОЕМО ЗРОЖДАТИ (АЩЕ И ПО ЧЗЖОН) ТШІТЕА*” (АрхЮЗР, I/VII, 178); “*... БОУ СЕ БУТВОРН, РА ТАКОВАРО ПРЕСТАНННА И МРУЗНАРО СВАТОТАУС ОАЩЕО НАЗНЕО ОАМНІЧІТІ И ИСПРАВИТІ, ИЛИ РА МОЧЕЧНІМІ (АЩЕ И НА ВРЕМЯ) ОКСНДІНІ ЕМУ ИСКНСІТІ НАСІ...*” (АрхЮЗР, I/VII, 57).

На основі аналізованих прикладів відзначимо, що пам'ятки української мови XVI-XVII ст. відображають тривалий процес взаємодії народнорозмовної мови з церковнослов'янською, а також впливи на українську інших слов'янських мов: польської, чеської, російської.

В українській мові XVI-XVII ст. сполучник *АЧ(Е)* (утворений на східнослов'янському мовному ґрунті) приєднує підрядну частину допустову, причини, зрідка умови до головної. Сполучник *АЧ(Е)* у поєднанні з часткою – *МОЛББЕ* / *МОЛББЕНЬ* > *АЧМОЛББЕ* / *АЧМОЛББЕНЬ* / *АЧМОЛ(Н) ББ(Н)* приєднує допустову підрядну частину до головної, а також функціонує як самостійна частина мови – прислівник, що свідчить про розвиток омонімічних відношень.

Церковнослов'янський, за походженням, сполучник *АЩЕ* виражає семантико-синтаксичні відношення умови, зрідка допустові, з'ясувальні, вживається і як сполучник сурядності, зокрема розділовий, поєднуючи однорідні члени речення; вживається із підсилювальними частками “*И, АА, БО, АМБ, АМЕ*”, є компонентом парних, двомісних, сполучників *АЩЕ ... ТО, АЩЕ ... АЛЕ* та інш. У кількісному відношенні в аналізованих пам'ятках переважають речення зі сполучником *АЩЕ*.

В українській мові XVI-XVII ст. сполучники *АЧЕ* й *АЩЕ* уживаються у пам'ятках конфесійної (учительні євангелія, служебники, повчання), полемічної літератури (послання Івана Вишенського, Петра Могили), що є зразком високого стилю, частково у науковій літературі (Лексикон П.Беринди), у пам'ятках ділової мови (грамотах, актових книгах тощо).

Отже, різні семантико-синтаксичні відношення, які передають сполучники *АЧЕ* й *АЩЕ*, дають підставу говорити про диференціацію їх функцій у досліджуваний період. Окрім того, сполучники *АЧ(Е)* й *АЩЕ* також використовуються як омонімічні частки.

Незважаючи на довготривалу традицію використання (до XVIII ст.), сполучники *АЧЕ* й *АЩЕ* послідовно були витіснені з ужитку української мови або ж замінені іншими сполучниками (напр., *БОТІ*, *МОТІ*). У сучасній українській мові сполучники *АЧ(Е)* й *АЩЕ* не використовуються, проте в окремих випадках в українських говорах у змінених фонетичних формах зафіксовано сполучник *АЧ(Е)*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байер Я. Русские союзы в сопоставлении с чешскими // Sborník prací filosofické Faculty Brněnské university. – Ročník VI. – Brno, 1957. – S. 13.
2. Борковский В.И. Синтаксис древнерусских грамот. Сложное предложение. – М.: Акад.наук СССР, 1958. – 186с.
3. Булаховський Л.А. З історичних коментарів до української мови (Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них) // Наук.записки КДУ. – К., 1946. – Т.V. – Вип.2. – С. 31-71.
4. Гумецька Л.Л. Вторинні сполучники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV-XVст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: В-во Акад.Наук УРСР, 1960. – Т.II. – 31-44.
5. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.I. – 631с.
6. Історія української мови. Морфологія. – К.: Наукова думка, 1978. – 540с.
7. Історія української мови. Синтаксис. – К.: Наукова думка, 1983. – 503с.
8. Лавров Б.В. Условные и уступительные предложения в древнерусском языке. – М.-Л.: Изд-во Акад.наук СССР, 1941. – 144с.
9. Николаева Т.М., Фужерон И. Некоторые наблюдения над семантикой и статусом сложных предложений с уступительными союзами // Вопросы языкознания. – 1999. – №1. – С. 17-35.
10. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. I-II. – 536с.
11. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.I. – С. 74.
12. Станівецький М.Ф. Старослов'янська мова. – Львів: Вид-во Львівського Університету. – 1964. – 469с.
13. Черкасова Е.Т. Русские союзы неместоименного происхождения. – М.: Наука, 1973. – 221с.
14. Этимологический словарь славянских языков. – М.: Наука, 1974. – Т.I. – 216с.
15. Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. – Т.I. – 980s.
16. Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wydawnictwo literackie, 2005. – S. 17-18.
17. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: WP, 1957. – С. 2, 246.
18. Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T, Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. – Warszawa, 1955. – S. 494.
19. Łoś J. O polskich partykułach i spójnikach. // Akademia umiejętności w Krakowie. Sprawozdania z Posiedzeń. – Wydział filologiczny. – Kraków, 1907. – Т XII. – № 6. – S. 4-5.
20. Słownik prasłowiański. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1974. – Т.I. – S. 168.

ДЖЕРЕЛА:

- АрхЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.1883.-Ч.1, т.VI; 1887.-Ч.1, т.VII;
- АСП №32 Учительне євангеліє. – Б.м.н., 1645. – Зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки АН України ім. В.Стефаника, оп.I;
- АСП №30 Учительне євангеліє. – Б.м.н., к.XVI ст. – Зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки АН України ім. В.Стефаника, оп.I;
- АСП № 256 Повчання о.Бонавентури. – I пол. XVII ст. – Зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки АН України ім. В.Стефаника, оп.I;
- AS Archiwum ksiąg Lubartowiczow Sanguszkow w Sławucie. – Lwow, 1890. – Т. IV (1535-1547).
- НД №77 Учительне євангеліє. – Б.м.н., к. XVIст. – Зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки АН України, ф.77, №77;
- НТШ № 397 Учительне євангеліє. – З території Закарпаття, I пол. XVII ст. – Зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки АН України ім. В.Стефаника, НТШ 397;
- РИБ Русская историческая библиотека. Литовская метрика. – Пр., - 1882. – Т.VII.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто уживання сполучників *и* (*и*), *иже* в українській мові XVI – XVIIст. у пам'ятках конфесійної, полемічної літератури, у мові пам'яток ділового стилю у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. Визначено, які семантико-синтаксичних відношень передають сполучники. Указано на питання етимології слів *и* (*и*) й *иже*.

Ключові слова: сполучник, частка, складнопідрядне речення, семантико-синтаксичні відношення.

*The article is about the usage of the conjunctions **и** (**и**) , **иже** in the Ukrainian language XVI-XVII century samples of confessional, polemic literature, in the language of the business style as compared with the other Slavonic languages. The semantic-syntactic relations expressed by the conjunctions have been described. The etymology of the lexemes **и** (**и**) , **иже** has been indicated.*

Key words: conjunction, particle, subordinate clause, semantic-syntactic relations.

*Анатолій Висоцький
(Київ)*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИСЛІВНИКА

Як самостійну частину мови прислівники вперше виділено представниками тільки Олександрійської школи (II ст. до н.е.) за власне лінгвістичною, а не тільки логічною класифікаційною схемою. Діонісій Фракійський кваліфікував прислівник як суто придієслівний поширювач: “Прислівник є невідмінюваною частиною мови, яка висловлюється про дієслово або додається до дієслова... прислівник є частиною мови, яка, будучи приєднаною до дієслова, доповнює й пояснює його значення” [2, с.134-135]. Він назвав прислівник терміном “ἐπίρρημα” (грец. ἐπί - ‘на, при’ і ρημα - ‘дієслово’). Уперше українську кальку терміна прислівник використав О. Партицький.

Початки вивчення ранньоукраїнської морфології належить шукати в старослов’янських граматиках. Старослов’янська, а згодом, пристосована до місцевих умов церковнослов’янська мова мала значний вплив на розвиток української мови. З нею прийшли літературні норми, письмо, перші українські граматики й словники. Тому опис граматичних категорій старослов’янської та ранньоукраїнської мов у перших граматиках (XVI-XVII ст.) та граматиках XVIII-XIX ст. становить визначний етап у вивченні історії української літературної мови. Однак потрібно мати на увазі також і те, що методологія й трактування мовних питань у цих граматиках зорієнтовані все-таки на грецькі й римські зразки, які тяжіли над українськими граматами аж до появи граматики Олексія Павловського (1818).

Мелетій Смотрицький у праці “Грамматика Славенски” (1619) подає семантичну класифікацію прислівників. Учений класифікує прислівники за значенням і визначає їхні розряди, поділяючи найоб’ємніші групи прислівників на підгрупи. М.Смотрицький уперше виокремив дієприслівники як адвербіалізовані дієприкметники; він узяв до уваги не тільки невідмінюваність, а й інші ознаки, зокрема логіко-синтаксичні, і наголосивши на придієслівно-обставинній функції прислівників у реченні [14, с.12-13]. Отож, в історії дослідження прислівників праця М.Смотрицького мала епохальне значення, бо на її засадах стало можливим на вищому науковому рівні розробляти питання морфології й синтаксису прислівників.

Автор першої граматики нової української літературної мови О.Павловський обмежився у визначенні специфіки прислівників лише одним зауваженням: “прислівники, так як і прикметники, мають свої ступені порівняння: дуже – сильно, дужше або дужійше – сильнее, найдужше або пре уже – пресильно”. Решту питань щодо прислівників він трактує за тодішніми російськими граматами, вважаючи, що “усі інші правила прислівників, приєднання, сполучників і вигуків ... є тими ж, що й у сучасній російській мові” [12, с.21].

З установленням членів речення Ф.І.Буслевим, усе, що виражається прислівником, набуло синтаксичної кваліфікації, тобто, у визначенні прислівника вирішальне значення мав синтаксичний напрям. Отож, смислова різноманітність прислівника в граматах набула узагальнення не в семантичному плані, а в функціональному, а саме: семантична

основа прислівника підмінюється функціональною, тобто синтаксичною. Оскільки ж прислівник – явище синтаксичне, то К.С. Аксаков робить висновок про те, що прислівник – не частина мови. “Частина мови те, що отримало в мові свою окрему форму, особливий відділ; прислівник своєї особливої форми не має. Він виражає відношення, він є вже синтаксичним явищем. Прислівником можуть бути слова різних частини мови, в різних відмінках уживані” [1, с.402].

Значний вклад у розвиток науки про прислівник в I половині XIX століття внесли західноукраїнські вчені – автори граматик І.Могильницький, О.Левицький, І.Вагилевич, Я.Головацький. Наприклад, І.Могильницький визначає прислівник як невідмінювану частину мови, котра означає обставину мовлення або дії, розрізняє морфологічно-обставинні групи прислівників (часу, місця, способу, числівникові, питальні). Перша група поділяється на прислівники часу теперішнього, минулого, майбутнього, непевного та безперервного. Прислівники місця, за І.Могильницьким, відповідають на питання *де, звідки, поки, як далеко*; у прислівниках способу він виділяє прислівники мислення, мовлення, учинку, множинності, руху, змушення, порівняння, запевнення, заперечення, вказівки, висновку і сумніву. Також автор граматики виділяє числівникові та питальні прислівники [7, с.44-45]. Як бачимо, цей автор поставив в один ряд синтаксичні, семантичні й морфологічні групи прислівників, не розрізняючи їхніх ознак як самостійних граматичних категорій і послідовно не проводячи відповідних класифікацій.

У другій половині XIX століття визначальними розробками граматики прислівників стали праці О.О.Потебні, зокрема “Из записок по русской грамматике”. Автор характеризує прислівник як повнозначно-службову частину мови, тобто проміжну морфолого-синтаксичну категорію, як групу слів, яка через не узгоджувану ознаку ознаки випадає з ряду відмінюваних частин мови. Дослідник дає суперечливе тлумачення прислівника, називаючи його обставиною й водночас вказуючи на те, що прислівник виражає ознаку ознаки, тобто ототожнює частини мови з членами речення. “Під обставиною, або прислівником, розуміємо ознаку (отже, повнозначну частину мови), яка пов’язується з іншою ознакою, даною або такою, що виникає, і лише за її допомогою відноситься до предмета (суб’єкта, об’єкта), а сама по собі не має з ним ніякого зв’язку” [11, с.124]. Варто зауважити, що О.О.Потебня розглядає прислівники як відіменні категорії, поділяючи їх на два розряди (відіменникові та відзайменникові), що мало вплив на подальші дослідження прислівників у працях О.О.Шахматова, О.М.Пешковського, В.Симовича, Є.К.Тимченка та ін. О.О.Шахматов вважав прислівник як частину мови, котра сама по собі не відповідає якій-небудь граматичній категорії, тобто, за формальними ознаками, на його думку, прислівники поділяються на окремі групи-частини мови [15, с.279]. Він виділяє займенники-прислівники, прийменникові та сполучникові прислівники.

Пізніше О.М.Пешковський і В.О.Богородицький виділяють, крім займенникових, ще й “граматичні” та “неграматичні” прислівники. О.М.Пешковський вмотивовує розуміння прислівника як виразника ознаки ознак: “У прислівнику виражені ознаки не предмета, а того, що виражено в дієслові й прикметнику... Отже, прислівники виражають ознаки не предметів, а їхніх ознак. У них зображуються ознаки ознаки. У цьому й полягає їхнє значення” [13, с.96]. Дослідник передусім розглядає прислівники, які справді виражають певні ознаки – якість, спосіб дії тощо (*добре, чисто, швидко, прекрасно, побатьківському*). Проте він стверджує, що й усі інші прислівники (тобто, й обставинні) також виражають ознаки ознак, бо вони пов’язані з дієсловом.

Суперечливість, яка зумовлена фактичним ототожненням прислівника й обставини, виявляється в класифікації прислівників за значенням. О.М.Пешковський на основі процесу адвербіалізації виділяє так звані первісні прислівники та співвідносно-вторинні [13, с.116-117].

Отже, в працях названих мовознавців поряд із семантичними чіткіше виділяються категорійні ознаки прислівників – співвідносність і невідмінюваність.

Незмінюваністю прислівників зумовлене їхнє віднесення до класу службових частин мови, зокрема “часток” представниками порівняльно-історичної наукової парадигми (М.І.Греч, С.Булич, Ф.Міклошич). На думку Ф.Міклошича, такі “частки” поділяються на “прислівники” (adverbial) і “сполучники” (conunctionen), а “прийменники” (praepositionen) вчений вважає особливим типом прислівників (eine eigene art adverbia) [17, с.150]. Таким чином, відсутність яскраво виражених формальних показників у незмінних частин мови призводить до спрощення морфології. Перешкодою до адекватного тлумачення категорій прислівників, як особливої частини мови стала неоднорідність слів, що їх лінгвісти відносили до цього розряду слів. Наприклад, Ф.І. Буслаєв до прислівників відносив ще й частки та прийменники.

Перехід до системно-структурного опису частин мови характеризується виділенням прислівників на основі синтаксичного (К.С.Аксаков, О.О.Потебня, О.О.Шахматов) та морфологічного (П.Ф.Фортунатов, Д.М.Ушаков, М.М.Петерсон) критеріїв. Дослідженнями частин мови в межах класифікаційної наукової парадигми визначено комплексний підхід до аналізу лексичних, морфологічних і синтаксичних властивостей прислівника, які виокремлюються на підставі лексико-граматичного критерію, котрим береться до уваги загальнограматичне значення непроцесуальної додаткової ознаки другого порядку, синтаксична функція обставини, граматична незмінність тощо. Систематичний виклад нової концепції прислівників і відмежування прислівників від інших частин мови викладено В.В.Виноградовим [3]. Орієнтація мовознавців середини ХХ століття на комунікативно-функціональну наукову парадигму доповнила класифікацію прислівників аналізом їхнього місця у висловлюванні, функціонально-прагматичних властивостей цього класу слів, їхньої маргінальності за ознаками асиметрії їхньої системи та середовища.

У ХХ ст. теорія прислівників орієнтується на вчення О.О.Потебні, який відмовився від одностороннього синтаксичного розуміння прислівника, визнав властиву їм морфологічну самостійність - як слів особливої лексичної групи, окремої частини мови. О.О.Потебня вважав прислівник словами зі значенням “ознаки ознак” [11, с.119-121].

Мовознавці ХХ століття відмежували прислівник від інших частин мови, які традиційно входили в цей розряд. Л.В.Щерба у статті “О частях речи в русском языке” [16, с.16] окремо виділяє категорію стану як окремий лексико-граматичний клас. До цієї категорії вчений відносить слова типу *можно, надо, необходимо*, а також короткі форми прикметників типу *я знаком, я намерен* тощо. Вчення про категорію стану далі розвинув В.В. Виноградов [3].

Отже, в першій половині ХХ ст. українські і зарубіжні мовознавці загалом цікавилися насамперед процесами обставинного виділення прислівників через синтаксис та дослідженням граматико-морфологічних ознак прислівників. Основна увага мовознавців зверталась на визначення прислівників як частини мови, на виділення їх завдяки адвербіалізації слів інших частин мови, враховуючи обставинні функції у реченні і класифікацію за цими функціями.

В україністиці другої половини ХХ – поч. ХХІ ст. з’явилися певні досягнення в дослідженні прислівникової проблематики. Йдеться насамперед про морфологічний, словотвірний і частково синтаксичний аналіз відповідного лексико-граматичного класу. Наприклад, у монографії І.К.Чаплі “Прислівник в українській мові” (1960) з’ясовано морфологічну і значеннєву природу, частково й синтаксичне функціонування прислівників. І.К.Чапля розглядає прислівник як одну з основних, повнозначних частин мови, для якої характерні й такі властивості, як категоріальне значення ознаки ознаки, гетерогенна морфологічна природа й синтаксична обставинна функція у складі речення.

Заслужують на увагу дослідження С.П.Бевзенка, Л.А.Булаховського, І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської, Л.О.Гумецької, М.А.Жовтобрюха, І.К.Кучеренка, А.В.Майбороди, В.В.Німчука, В.М.Русанівського, С.П.Самійленка, О.О.Тараненка, І.М.Уздиган та ін., у яких певною суттєвою мірою висвітлюються різні аспекти

прислівникової системи. У цих працях аналізується походження прислівників як особливого лексико-граматичного розряду слів, його залежність від постійних суперечностей між граматичним, лексичним і фонетичним оформленням прислівникового слова, простежується тенденція до утворення нових лексичних одиниць за традиційно існуючими моделями і появою граматичних елементів на ґрунті лексичних.

З-поміж праць вітчизняних дослідників, присвячених описові прислівникової системи української літературної мови чи її окремих компонентів, варто виділити й дослідження Т.М.Довгою передумов, сутності, основних етапів адвербіалізації й основних структурних класів, які з'явилися внаслідок адвербіалізації (1970, 1974), окремі проблеми прислівникового словотвору сучасної української літературної мови розглядали М.А.Жежеря (1970), П.І.Білоусенко (1982), Г.М.Мукан (1983), О.Д.Брошняк (1993), Т.І.Ніколашина (1997), Ю.В.Громик (1999) та ін.

Формування і розвиток прислівникової системи української мови від епохи слов'янської мовної єдності до сучасного стану висвітлено В.В.Німчуком у відповідному розділі колективної праці «Історія української мови: Морфологія» (1978). Автор з'ясовує генезу, особливості функціонування, продуктивність основних морфологічних типів прислівників на різних етапах розвитку української мови. В.В.Німчук використав вагомий фактичний матеріал з писемних пам'яток, говірок української мови, що дало змогу досить вичерпно охарактеризувати історію становлення прислівникової системи української мови.

До 80-х років ХХ ст. прислівник здебільшого визначалося як окрема невідмінювана повнозначна частина мови, яка означає сталу ознаку дії, стану, ознаку іншої ознаки або предмета [9, с.180]. Дослідники вважали принципово важливою морфологічною ознакою прислівника відсутність словозміни, проте іншим лексико-граматичним класам незмінних слів його протиставляли за наявністю в ньому, крім граматичного, також і самостійного лексичного значення [10, с.430].

Новими теоретичними здобутками українського мовознавства, які ґрунтуються на сучасних продуктивних мовознавчих ідеях, уточнюється частиномовний статус прислівника. Запровадивши функціональний підхід до з'ясування питань теорії частин мови, провідні сучасні українські граматисти вважають, що прислівник не має самостійного лексичного значення (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська) [5, с.185; 6, с.299]. І.Р.Вихованець стверджує, що прислівники являють собою синтаксичні деривати від трьох частин мови – прикметника, дієслова та іменника. Зберігаючи лексичне значення цих частин мови, прислівники змінюють лише синтаксичні позиції відповідних частин мови, тобто трансформують присубстантивно-атрибутивну позицію прикметника, присудкову – порівняно незалежну – позицію дієслова, підметову іменникову позицію і позицію керованого другорядного іменникового члена речення в прислівникову позицію з двома модифікаціями – прислівну позицію некерованого дієслова (або його функціональним еквівалентом) другорядного члена речення і детермінантну позицію другорядного члена речення [5, с.190]. Прислівник як частина мови виокремлюється своїми синтагматичними особливостями. Специфіка класу прислівників, на думку І.Р.Вихованця, полягає в тому, що «лексичне значення статичної ознаки, процесу і предмета ставиться у синтагматичний зв'язок із предикатом і через те виконує функцію ознаки ознаки» [5, с.17], тобто виконує функцію означення до класу предикатів. Таким чином, за І.Р.Вихованцем, у системі частин мови прислівник виступає як відад'єктивний, віддієслівний і відсубстантивний синтаксичний дериват [5, с.17]. У периферійній позиції при предикаті лексичне значення прикметника, дієслова й іменника ставиться в синтагматичний зв'язок і семантико-синтаксичні відношення з предикатом, стає чинником виникнення категоріального значення прислівника – значення ознаки ознаки [5, с.18]. У прислівників – дериватів від прикметників дієслів і іменників – власне лексичне значення залишається невиявленим.

Отже, прислівники інтерпретуються в лінгвістиці як деривати адвербіальної деривації. Прикметники, дієслова та іменники, потрапляючи до зони обставинних значень,

переходять у прислівники, тобто адвербіалізуються. Розрізняють три ступені адвербіалізації – синтаксичний, морфологічний за яким нетипова для прикметника, дієслова та іменника синтаксична позиція набуває морфологічного закріплення за допомогою спеціальних прислівникових суфіксів. Цей ступінь адвербіалізації типовий для прикметників і дієслів. Морфологічний перехід прикметника у прислівник зреалізовується за допомогою суфіксів (– *о*, (– *е*, якими нейтралізуються всі морфологічні трансформовані від іменника категорії роду, числа і відмінка: *гарний* – *гарно*, *дружний* – *дружно*, *рішучий* – *рішуче*. Втрата вихідним дієсловом морфологічної членованості на корінь і флексію, якими виражається категорія часу, способу, роду, особи, числа, відбувається за допомогою приєднання суфікса (– *чи* до основи дієслів теперішнього часу 3-ої особи множини і суфікса (– *ши* до основи дієслів минулого часу чоловічого роду, котрі виступають абсолютним кінцем слова, наприклад: *малюють* – *малюючи*, *прочитав* – *прочитавши*. Варто зауважити, що, втрачаючи всі дієслівні категорії, дієприслівник (морфологічний прислівник) зберігає валентність вихідного предиката-дієслова [8, с.270]. Це свідчить про його прислівниковість. Словотворні суфікси –*о*, –*е*, –*чи*, –*ши* є морфологічними показниками належності деривата до класу прислівників.

Відіменникова морфологічна адвербіалізація має інший характер. Вона полягає в повній ізолюваності відмінка від парадигми відмінювання, її “застиглості”. Морфологічний ступінь адвербіалізації репрезентують витворені на базі орудного відмінка прислівники *ранком*, *бігом*, *порою*, *гуртом*, *зимою*. Продуктивнішою є морфологічна адвербіалізація, що базується на прийменниково-відмінкових формах, які виражають різні обставинні відношення, наприклад: *угорі*, *знизу*, *вночі*, *ввечері*, *навіки*. Продуктивнішим для іменників є синтаксичний ступінь адвербіалізації, бо вони, порівняно з прикметниками і дієсловами, найбільш віддалені від значення семантики ознаки. Синтаксичний ступінь адвербіалізації пов’язаний з використанням певної відмінкової форми іменника для вираження прислівникових відношень без морфологічного набуття нею ознак прислівника. Синтаксична адвербіалізація може здійснюватися синтетичним і аналітичним способами. Синтетичний спосіб адвербіалізації полягає в тому, що певний відмінок, частково ізолювавшись від парадигми відмінкових форм, починає спеціалізуватися на вираженні адвербіальних відношень. В українській мові виразником таких відношень найчастіше виступає орудний відмінок, меншою мірою родовий і знахідний відмінки, якими передаються обставинні темпоральні, локативні значення, значення способу дії, наприклад: *Ранком вийдеш – сонце сходить, на березі моря робиш гімнастику, стоїш як мама вродила, вітрець пестить тіло пружке ...* (О.Гончар); *Ступав він дрібненько, швидко й легко, так що порою Оксен ледве встигав за ним* (Г.Тютюнник); *Місяцями блискало проти сонця степове озерце, вкрите телотом гусей* (П.Панч).

Аналітичний спосіб адвербіалізації знаходить свій вияв за допомогою прийменників, якими переводиться відмінкова форма в позицію прислівника. Цей спосіб адвербіалізації характерний для місцевого відмінка і прийменникових форм давального, знахідного і родового відмінків, наприклад: *Після дощу гостріше пахнуть квіти* (В.Сосюра) *На сповідь йдем до Маркіяна* (І.Драч); *У Гната обличчя аж засяяло з радощів* (Є.Гуцало).

Найвищий семантичний ступінь адвербіалізації репрезентується тільки дієсловами. Він супроводжується втратою дієприслівником валентного оточення. За такої умови відбувається завершальний ступінь адвербіалізації, який призначений повним “врученням” у клас прислівників, втратою всіх властивих дієслову синтаксичних, семантичних і морфологічних характеристик, зрушенням у семантиці, ще більшим акцентуванням ознаки. Семантичного ступеня адвербіалізації досягають лише дієслова теперішнього часу за допомогою суфікса –*чи*.

Отож, на думку І.Р.Вихованця, прислівник становить абсолютно периферійний клас слів, котрий прилягає до аналітичних синтаксичних морфем, активно поповнюючи

службові граматичні морфеми. Це зумовлено його спрямованістю на вираження обставинних семантико-синтаксичних відношень [5, с.156]. У зв'язку з цим І.Р.Вихованець пропонує термін прислівник замінити терміном *обставинник*, бо відповідна частина мови передусім позначає різні обставини, за яких відбувається дія, явище тощо [4, с.7].

Зауважимо, що в системі прислівників, крім аналітичних і синтетичних відіменникових, морфологізованих відприкметникових і віддієслівних форм, велику групу становлять прислівники займенникового походження, які мають особливий статус, кваліфікуються як периферія прислівника, семантично поділяючись на просторові, часові, атрибутивно-вказівні, кількісні, питальні та відносні.

Твердження про безкатегорійність прислівника видається надто категоричним, бо всупереч різноплановим джерелам становлення, прислівникові передусім властиве значення непроцесуальної ознаки, а також виразна синтаксична спеціалізація, реалізована в так званій придієслівній синтаксичній позиції. У процесі адвербіалізації реалізувалася повна нейтралізація граматичних категорій тих лексико-граматичних класів слів, дериватами яких є прислівники відповідних значеннєвих розрядів, а саме: означальних і власне обставинних, у межах яких функціонують конкретніші за семантичними й синтаксичними ознаками підгрупи.

Отже, прислівникова проблематика не втратила актуальності, зокрема, з погляду на участь власне прислівників, тобто лексичних одиниць, які кваліфікуються за належністю до відповідного лексико-граматичного класу слів, та ізофункціональних з ними відповідників, репрезентованих передусім безприйменниковими й прийменниково-іменниковими формами, у формуванні семантико-синтаксичних відношень у складі речення.

Власне прислівники та їхні функціональні відповідники виступають безпосередніми виразниками гетерогенної за своєю природою прислівникової синтаксичної сфери. Прислівникову синтаксичну сферу попередньо можна кваліфікувати як множинність властивих сучасній українській літературній мові засобів вираження адвербіальних синтаксем, котрі в семантико-синтаксичній структурі речення репрезентують собою обставини різної функціональної сутності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков К.С. Несколько слов о нашем правописании // Полное собрание сочинений. – Т.П: Сочинения филологические. – М., 1875. – Ч.І.
2. Античные теории языка и стиля. – М., 1936.
3. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – 3-е изд., испр. – М.: Высшая школа, 1986. – 639 с.
4. Вихованець І. Студії про частини мови: Термінологічний аспект // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. УІ. – С.3-9.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: "Пульсари", 2004. – 400 с.
7. Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст. – Львів, 1911.
8. Городенська К.Г. Прислівник // Безпоясок О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. – К., 1993. – С.243-273.
9. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. К.: Наукова думка, 1984. – 256 с.
10. Коломієць Л.І., Майборода А.В. Прислівник // Сучасна українська мова: Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – С.430-473.
11. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1968. – Т. 3. – 552 с.
12. Павловский А. Грамматика малороссийского наречия. – СПб, 1818.
13. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. - М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
14. Чапля І.К. Прислівник в українській мові. -Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1960.-124 с.
15. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: АН СССР, 1941. – 620с.
16. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // Русская речь. – М., 1927-1928. – №2. – С.3-12.
17. Franz Miklosich: Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, IV, Wier 1883.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена вивченню прислівникової системи української мови, обґрунтуванню теоретичних засад їх утворення та історії досліджень, з'ясуванню принципів класифікації та функціонування, сучасних теоретичних засад їх вивчення в українській літературній мові.

Ключові слова: *система прислівникових утворень, розвиток, адвербіальна деривація, морфологічна адвербіалізація, синтаксичний рівень.*

In this article the definition of adverbs is worked out. The theoretical basis of their origin is grounded on historical investigations. The classes and functioning of adverbs are defined. The grounding of modern theoretical assets in Ukrainian Linguistics on adverbs is analysed.

Key words: *the system of adverbs formation, development, adverbial derivation, morphological adverbialization, syntactic level.*

Олена Вікторіна
(Кіровоград)

ВІДАД'ЕКТИВНІ СУФІКСАЛЬНІ НАЗВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ХВОРОБ, ПАТОЛОГІЧНИХ УТВОРЕНЬ, ХВОРОБЛИВИХ СТАНІВ (на матеріалі говірок Кіровоградщини)

У системі субстантивного словотвору одним з найпоширеніших і найпродуктивніших є суфіксальний спосіб [20, с. 363]. За допомогою цього способу творяться субstantиви від дієслівних, іменникових, прикметникових основ. Походження іменників від інших частин мови – спорадичне явище [15, с. 9]. Суфіксальну деривацію іменників в українській мові в різних аспектах досліджували І.І. Ковалик, А.П. Грищенко, В.О. Горпинич, В.В. Німчук, В.В. Грещук, П.І. Білоусенко, І.Г. Матвіяс, К.Г. Городенська, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, М.В. Кравченко, В.І. Говердовський та інші. Частина деад'єктивних іменників народно-медичної та лікувально-магічної лексики Кіровоградщини, а саме назви на позначення особи, були предметом нашого попереднього дослідження [3]. Мета цієї роботи – словотвірний аналіз деад'єктивних субstantивів на позначення назв хвороб, патологічних утворень, відхилень у роботі організму, хворобливих станів тощо. Для реалізації поставленої мети потрібно розв'язати ряд завдань: 1) проаналізувати деад'єктивні суфіксальні субstantиви; 2) виявити продуктивні, малопродуктивні та непродуктивні словотвірні типи; 3) схарактеризувати акцентуаційні особливості відприкметникових дериватів. Матеріалом дослідження послужили 177 одиниць, зафіксованих у говірках Кіровоградщини. Субstantиви утворені за 17-ма словотвірними типами різної продуктивності, які виділені залежно від форманта, що приєднується до прикметникової основи (ПО). Нами також виявлено 2 одиничні утворення, які не належать до жодного з них. Аналізовані типи розглянуто відповідно до їхньої словотвірної активності – від найпродуктивніших до непродуктивних. Як зазначає В.В. Грещук, «деад'єктивні утворення становлять помітний пласт дериватів, який утворює своєрідну підсистему в словотвірній системі української мови» [8, с. 39].

Словотвірний тип «ПО + -ість (-ость)»

Аналізований тип представлений 82-ма дериватами з варіантами, що становить 46,32 %: *пріп'ухлость* ← *пріп'ухлий*, *подутість* ← *подутий*. Основний масив похідних із суфіксом **-ість (-ость)** становлять мотивовані якісними прикметниками, що виражають внутрішні або зовнішні якості особи [8, с. 76-77]. Деривати мотивовані ад'єктивами з

такою структурою: 1) суфіксальними (68), з морфами *-л-* (35): *брéзклість* ← *брéзклий*, *прілість* ← *прілий*; *-н-* (14): *паралізованість* ← *паралізований*, *жовчність* ← *жовчний*; *-лив-* (7): *хвороблівість* ← *хворобливий*; *-т-* (7): *натёртость* ← *натёртий*; *-ав-* (*-ляв-*) (3): *хірлявість* ← *хірлявий*; *-ов-* (1): *нервовість* ← *нервовий*, *-ющ-* (1): *цілю́ість* ← *цілю́щий*; *-уват-* (2): *глухуватість* ← *глухуватий*; 2) непохідними (19): *наві́жєність* ← *наві́жєний*, *хворі́сть* ← *хворі́й*; 3) префіксально-суфіксальними (13), *-н-* (9): *безплідність* ← *безплідний*, *безтя́мність* ← *безтя́мний*; *-уват-* (3): *підслі́пува́ість* ← *підслі́пува́тий*; *-ен-* (1): *розмо́реність* ← *розмо́рений*; 4) складними (6): *блі́заво́кість* ← *блі́заво́кий*. Превалюють повні основи мотиваторів; спорадично, в 1-ому прикладі, відбувається усічення: *ду́рість* ← *дурний*.

Особливістю іменників цього типу є те, що словотворчий засіб виступає у 2-ох варіантах: *-ість* (*-ость*). У 69-ти утвореннях вживається суфікс *-ість*, у 13-ти – *-ость*.

Мовознавці відносять цей словотвірний тип до найпродуктивніших при творенні іменників з абстрагованою ознакою [13, с. 46-47; 6, с. 95-96; 10, с. 748-770]. Спостерігається 2 варіанти акцентування дериватів: 1) наголос зберігається від твірного слова (77): *блі́зору́кість* ← *блі́зору́кий*, *болна́вість* ← *болна́вий*; 2) акцент переходить із закінчення на корінь (5): *сла́бость* ← *сла́бий*, *блі́дість* ← *блі́дий*.

Словотвірний тип «ПО + *-ом-а*»

Цей тип представлений 12-ма дериватами з фонетичними варіантами (6,77 %): *блі́дотá* ← *блі́дий*, *глухотá* ← *глухий*, *ні́мотá* ← *ні́мий*. Аналізований матеріал підтверджує висновки В.В. Грещука щодо мотивації переважної більшості деад'єктивів з суфіксом *-ом-а* непохідними словами [8, с. 71]. Лише 1 твірне слово суфіксальне: *слизо́та* ← *слизкий*. В останньому прикладі наявне чергування /з'/ – /з/. Основи не зазнають усічення. У фактичному матеріалі словотвірний тип малопродуктивний. Дослідники стверджують, що в літературній мові аналізований тип був непродуктивним протягом усього розвитку української мови [5, с. 120; 9, с. 67-78; 20, с. 80]. У дериватів може наголошуватися суфікс (6): *мокро́та* ← *мо́крий*, *сухо́та* ← *сухий*; закінчення (6): *красно́та* ← *кра́сний*, *слі́потá* ← *слі́пий* [17, с. 170].

Словотвірний тип «ПО + *-иц-я (-іц-а)*»

Словотвірний тип об'єднує 12 дериватів з фонетичними варіантами (6,77 %): *мертві́ця* ← *ме́ртвай*, *сльозні́ця* ← *слі́зний*. Деад'єктиви утворені від мотиваторів з такою структурою: 1) суфіксальних (5), з морфами *-н-* (3): *за́харні́ця* ← *са́харний*; *-в-* (1): *мертві́ця* ← *ме́ртвай*; *-л-* (1): *гнилі́ця* ← *гни́лий*; *-яв-* (1): *плісняві́ця* ← *плісня́вий*; 2) непохідних (2): *блі́ді́ця/блі́ді́ця* ← *блі́дий*; 3) префіксально-суфіксального (1), з суфіксом *-н-*: *безсо́нни́ця* ← *безсо́нний*. Твірна основа повна. У літературній мові словотвірний тип непродуктивний [8, с. 72]. На думку А.П. Грищенка, «утворення, мотивовані відносними прикметниками, нерідко розглядаються як мотивовані відповідними іменниками або дієсловами, що є мотивуючими для цих прикметників... Семантика відприкметникових дериватів часто дорівнює семантиці словосполучень «прикметник (мотивуючий) + іменник» [19, с. 108]. Спостерігається 3 варіанти акцентування дериватів: 1) наголошується суфікс (9): *гро́зні́ця* ← *гро́зний*, *плісняві́ця* ← *плісня́вий*; 2) акцент зберігається від мотиваторів (2): *за́харні́ця* ← *са́харний*; 3) наголос переходить на корінь (1): *блі́ді́ця* (і *блі́ді́ця*) ← *блі́дий*.

Словотвірний тип «ПО + *-к-а*»

Цей тип представлений 11-ма дериватами з варіантами (6,21 %): *водя́нка/вадя́нка* ← *водя́ний*, *пузирча́тка* ← *пузі́рча́тий*. Мотиваторами виступили прикметники такої структури: 1) суфіксальні (7), з морфами *-ан-* (*-ян-*) (3): *ві́тря́нка/вє́тря́нка* ← *ві́тря́ний*; *-ав-* (2): *плісня́вка* ← *плісня́вий*; *-аст-* (*-част-*) (1): *пузирча́тка* ← *пузі́рча́стий*; *-уч-* (1): *стригу́чка* ← *стригу́чий*; 2) непохідні (2): *гаря́чка/гарі́ячка* ← *гаря́чий*. Словотвірна активність перших даного типу спостерігається як у досліджуваному матеріалі, так і в літературній мові [8, с. 67-68; 20, с. 80]. Деякі мовознавці відносять подібні утворення до

подвійно мотивованих [19, с. 110]. Наголос в усіх випадках сталий – зберігається від мотиватора.

Словотвірний тип «ПО + -ух-а»

Цей тип об'єднує 11 дериватів з варіантами, що становить 6,21 %: *жовту́ха/желту́ха/жилту́ха/жолту́ха* ← *жов́тий*. Деривати мотивовані прикметниками з такою структурою: 1) непохідними (4): *пряму́ха* ← *пря́мий*, *красну́ха* ← *кра́сний*; 2) флективним (1): *золоту́ха/залату́ха/зулуту́ха* ← *золот́ий*. Твірна основа повна. Аналізований тип малопродуктивний як у досліджуваному матеріалі, так і в літературній мові [14, с. 32; 9, с. 70 – 71]. Мотивати характеризуються наголошенням суфіксом.

Словотвірний тип «ПО + -ин-а (-ін-а)»

У досліджуваному матеріалі зафіксовано 8 деад'єктивів (4,51 %) із словотворчим формантом **-ин-а (-ін-а)**: *гни́ліна* ← *гни́лий*, *іздуті́на* ← *іздут́ий*. Деривати мотивовані прикметниками з такою структурою: 1) суфіксальними (7), з морфом **-л-** (3): *підту́хлина* ← *підту́хлий*; **-т-** (2): *поду́тина* ← *поду́тий*; **-н-** (1): *мазані́на* ← *ма́заний*; 2) непохідними (2): *слаби́на* ← *слаб́ий*. Словотвірний тип у досліджуваному матеріалі малопродуктивний, у літературній мові дослідники кваліфікують його як непродуктивний [5, с. 122; 19, с. 112]. Спостерігається декілька варіантів акцентування дериватів: 1) сталий наголос (3): *поду́тина* ← *поду́тий*; 2) акцентуаційно виділяється інший голосний, ніж у мотиватора (2): *гни́ліна* ← *гни́лий*; 3) наголошується суфікс (2): *пухлі́на* ← *пух́лий*; 4) дублетний наголос (1): *лі́синá* ← *лі́сий*.

Словотвірний тип «ПО + -ак (-як)»

Цей тип об'єднує 7 дериватів, що становить 3,95 %: *червоня́к* ← *черво́ний*, *жовтя́к* ← *жов́тий*. Вони мотивовані ад'єктивами з такою структурою: 1) непохідними (5): *синя́к/сіня́к* ← *сі́ній*, *красня́к* ← *кра́сний*; 2) суфіксальним, з морфом **-л-** (1): *гниля́к* ← *гни́лий*. В.В. Грещук зазначає: «З погляду структури твірних основ прикметників, з якими поєднується суфікс **-ак/ -як/**, продуктивністю виділяються основи непохідних прикметників» [8, с. 65]. Формант приєднується до повної твірної основи. Аналізований тип є малопродуктивним як у досліджуваному матеріалі, так і в літературній мові [14, с. 21 – 22; 19, с. 108]. В усіх дериватах наголошується суфікс.

Словотвірний тип «ПО + -ств-о»

У досліджуваному матеріалі з формантом **-ств-о** утворилося 7 похідних (3,95 %): *безу́мство* ← *безу́мний*, *слабоу́мство* ← *слабоу́мний*, *бе́шенство* ← *бе́шений*. Деривати цього типу мотивуються ад'єктивами з такою структурою: 1) суфіксально-префіксальними (4): *безпа́м'ятство* ← *безпа́м'ятний*; 2) непохідним (1): *шалéнство* ← *шалéний*; 3) суфіксальним (1): *бе́шенство* ← *бе́шений*; 4) складним (1): *слабоу́мство* ← *слабоу́мний*. У переважній більшості твірних основ усікається суфікс **-н-**: *недоу́мство* ← *недоу́мний*, *безрассу́дство* ← *безрассу́дний*. Тільки у 2-ох прикладах основа повна: *шалéнство* ← *шалéний*, *бе́шенство* ← *бе́шений*. У літературній мові дослідники відносять аналізований тип до продуктивних [6, с. 122; 20, с. 80]. Наголос мотиватів сталий – зберігається від мотиватора.

Словотвірний тип «ПО + -об-а»

Цей тип представлений 4-ма дериватами з варіантами (2,25 %): *хворо́ба/хваро́ба/хоро́ба* ← *хво́рий*, *худо́ба* ← *худо́ий*. Мотиватори – непохідні прикметники. Твірна основа не усікається. Словотвірний тип непродуктивний і в досліджуваному матеріалі, і в літературній мові [9, с. 788]. У зв'язку з невеликою кількістю похідних утворень не можна говорити про систему наголошування: в одного деривата акцентуаційно виділяється суфікс, в іншого – закінчення.

Словотвірний тип «ПО + -о»

З нульовим суфіксом від прикметникової основи утворилися 1 дериват і 3 варіанта (2,25 %): *слизь/сліз/слиз/слуз* ← *слизький*. Дериват мотивований непохідним ад'єктивом, у якого усікається суфікс. П.І. Білоусенко зазначає: «Дещо осібно стоїть нульовий суфікс,

який упродовж віків творив майже виключно девербативи» [1, с. 181]. Наголос переходить із закінчення на корінь.

Словотвірний тип «ПО + -ець»

З питомим слов'янським [5, с. 22] суфіксом *-ець* утворилися 2 деривати і 1 фонетичний варіант (1,69 %): *сині́ць/сіне́ць* ← *сі́ній*, *роді́мець* ← *роді́мий*. Один мотиватор суфіксальний, інший непохідний. Виходячи кількісних даних можна сказати, що у досліджуваному матеріалі цей словотвірний тип непродуктивний. У літературній мові «назв неосіб від прикметникових основ, – стверджує В.В. Грещук, – утворено небагато» [8, с. 63]. У 2-ох прикладах наголос переходить із кореня на суфікс, в 1-ому – сталий.

Словотвірний тип «ПО + -ени́ц-а (-ени́ц-я)»

У досліджуваному матеріалі зафіксовано лише 2 деривати і 1 варіант (1,69 %) із словотворчим формантом *-ени́ц-а*: *желте́ніц-а/жолте́ніц-а* ← *жо́втий*, *живе́ніц-я* ← *жи́вий*. Деривати мотивовані непохідним і похідним ад'єктивами. Твірні основи повні. У сучасній українській літературній мові цей суфікс відсутній [9, с. 733-874]. Наголошується другий голосний словотворчого форманта.

Словотвірний тип «ПО + -м-о»

За цим типом утворився 1 дериват і 2 його варіанта (1,69 %): *бі́льм-о/бельм-о/бєльм-о* ← *бі́лий*. Мотиватор – непохідний прикметник. Твірна основа не усикається. У літературній мові тип непродуктивний [9, с. 515-516]. Наголос переходить із кореня на закінчення.

Словотвірний тип «ПО + -ик»

За цим типом утворилося 2 субстантиви (1,12 %): *го́стрик* ← *го́стрий*, *жиро́вік* ← *жиро́вий*. У ролі мотиваторів виступили непохідний і суфіксальний прикметники. Твірні основи не усикаються. На відміну від досліджуваного матеріалу в літературній мові словотвірний тип продуктивний [19, с. 108; 8, с. 61; 20, с. 80]. У зв'язку з невеликою кількістю похідних не можна говорити про певну систему акцентування. В одному випадку наголос сталий, в іншому акцентуаційно виділяється суфікс.

Словотвірний тип «ПО + -е́-а»

У досліджуваному матеріалі тип представлено лише 2-ома похідними (1,14 %). Загальне значення «назва хвороби, головна ознака якої називається твірним словом»: *глухе́я* ← *глухі́й*, *желте́я* ← *жо́втий*. Деривати цього типу мотивуються непохідними ад'єктивами. У сучасній українській літературній мові цей формант відсутній [9, с. 590]. Наголошується суфікс.

Словотвірний тип «ПО + -ц-і»

За цим типом також утворено 2 деривати, що становить 1,14 %: *криклі́вці* ← *криклі́вий*, *сонлі́вці* ← *сонлі́вий*. Мотиватори – прикметники відіменникового походження. Словотворчий формант *-ц-і* приєднується до неусіченої твірної основи. Словотвірний тип непродуктивний [9, с. 795]. Наголос зберігається від твірних слів на суфіксі *-лив-*.

Словотвірний тип «ПО + -ок»

Зі словотворчим формантом *-ок* від прикметникової основи утворено 2 деривати (1,14 %): *ві́гнилок* ← *ві́гнилий*, *сле́п-ок* ← *слі́тий*. Твірними для цих деад'єктивів, за визначенням В.В. Грещука, «виступають основи прикметників, які виражають зовнішні ознаки предметів» [8, с. 65]. Деривати утворені від непохідного і суфіксального, з морфом *-л-*, твірних слів. Основа не зазнає дезафіксації. У літературній мові тип непродуктивний [20, с. 80]. У зв'язку з невеликою кількістю дериваторів не можна говорити про певну систему акцентування. В одному випадку наголос сталий, в іншому акцентуаційно виділяється суфікс.

Також виявлено 2 одиничні утворення (1,14 %), які не належать до жодного типу: *-ож* – *гни́ль-ож* ← *гни́лий*; *-янк-а* – *желт-янка* ← *жо́втий*. Мотиватори – суфіксальний та непохідний ад'єктиви. Твірні основи повна. Наголошуються суфікси. У літературній мові

ці форманти також не виявили словотворчої активності [19, с. 112; 18, с. 375 – 390; 7, с. 117; 2, с. 272].

Отже, зафіксовані в народно-медичній і лікувально-магічній лексиці Кіровоградщини суфіксальні деад'єктиви на позначення хвороб, патологічних утворень, хворобливих станів, утворюються за 17-ма різними з погляду продуктивності типами. Найпродуктивнішим у досліджуваному матеріалі є словотвірний тип «ПО + *-ість (-ость)*» (46,32 %). До малопродуктивних відносяться «ПО + *-ом-а*» (6,77 %), «ПО + *-иц-я (-иц-а)*» (6,77 %), «ПО + *-к-а*» (6,21 %), «ПО + *-ух-а*» (6,21 %), «ПО + *-ин-а (-ін-а)*» (4,51 %), «ПО + *-ак (-як)*» (3,95 %), «ПО + *-ств-о*» (3,95 %). До непродуктивних – «ПО + *-об-а*» (2,25 %), «ПО + *-о*» (2,25 %) «ПО + *-ець*» (1,69 %), «ПО + *-еніц-а (-ениц-я)*» (1,69 %), «ПО + *-м-о*» (1,69 %), «ПО + *-ик*» (1,12 %), «ПО + *-ej-а*» (1,12 %), «ПО + *-ц-і*» (1,12 %), «ПО + *-ок*» (1,12 %). Виявлено також 2 одиничні субстантиви (1,12 %). Завжди акцентуаційно виділяються суфіксальний голосний формантів *-ух-а*, *-ак (-як)*, *ej-а*. Деривати, утворені за допомогою словотворчих засобів *-к-а*, *-ств-о*, *-ц-і* мають сталий наголос. Деад'єктиви з іншими формантами можуть як зберігати наголос твірного слова, так і змінювати його.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українських іменників (назви осіб чоловічого роду). – Київ: КДПІ, 1993. – 215 с.
2. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви чоловічого роду): Дис... д-ра філол. наук. 10.02.01. – Київ, 1994. – 422 с.
3. Вікторіна О.М. Суфіксальний спосіб творення назв на позначення осіб у народно-медичній і лікувально-магічній лексиці (на матеріалі говірок Кіровоградщини) // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Філологія. – Випуск XV – XVIII. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 678-683.
4. Городенська К.Г. Семантичні функції дериваційних морфем// Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 20-30.
5. Грещук В.В. Словообразовательная и лексико-семантическая структура украинских деадъективов на *-ість, -ство, -ота, -ина, -изна*: Дис. ...канд. філол. наук. – Львов, 1978. – 213 с.
6. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К.: Наук. думка, 1978. – 208 с.
7. Грещук В.В. Типологія відприкметникового словотвору в сучасній українській мові: Дис... д-ра філол. наук. 10.02.01 – Київ, 1992. – 339 с.
8. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
9. Інверсійний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1985. – 812 с.
10. Карпіловська Є.А. Мовна категоризація світу і тенденції українського експресивно-емоційного словотворення // Граматика слова і граматика мови. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 229-253.
11. Клименко Н.Ф. Система аффиксального словообразования современного украинского языка (на основе аппликативного порождения модели): Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Киев, 1970. – 23 с.
12. Клименко Н.Ф. Система аффиксального словотворения современной украинской мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 186 с.
13. Ковалик І.І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1958. – Ч. 1. – 153 с.
14. Ковалик І.І. Словотворча категорія назв конкретних предметів у східнослов'янських мовах в порівнянні з іншими слов'янськими мовами/ Питання українського мовознавства. – Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1962. – С. 14-50.
15. Максимов В.И. Суффиксальное словообразование имен существительных в русском языке. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1975. – 224 с.
16. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові: Дис. ... д-ра філол. наук. – Київ, 1969. – 607 с.
17. Мейе А. Общеславянский язык/Пер. с 2-го фр. изд. примеч. П.С.Кузнецова. – М.: Изд-во иностр. лит., 1951. – XVI, 491 с.
18. Полюга Л.М. Морфемний словник. – К.: Радянська школа, 1983. – 464 с.
19. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 408 с.
20. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено деад'єктивні суфіксальні субстантиви на позначення назв хвороб, патологічних утворень, відхилень у роботі організму, хворобливих станів тощо,

які вживаються у лексиці народної медицини та лікувальної магії Кіровоградщини. Проведено їх словотвірний аналіз, виявлено продуктивні, малопродуктивні та непродуктивні типи, охарактеризовано акцентуаційні особливості.

Ключові слова: мотиватор, мотиват, продуктивні, малопродуктивні, непродуктивні словотвірні типи

The article deals with the study of the adjective suffix substantives indicating the names of diseases, pathological formations, deflections in the organism functioning (working) painful conditions etc, which are used in lexicon of folk medicine and medical magic of the Kirovohrad region. Their word-building analysis is given, productive, less productive and non-productive types are revealed. The stress particularities are characterized.

Key words: motivator, motivate word, productive, less productive, non-productive word-building types.

Олена Гурко
(Дніпропетровськ)

ПРЕФІКСАЛЬНИЙ ТА СУФІКСАЛЬНИЙ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ТЕРМІНОЛЕКСИКИ ГРАФІЧНОГО ДИЗАЙНУ

Як відомо, більшість термінів-слів сучасної української мови твориться морфологічним способом. У ньому чільне місце посідає афіксація, тобто деривація за допомогою афіксальних морфем: префіксів, суфіксів, префіксів і суфіксів одночасно. Моделей афіксального творення є дуже багато, термінологія ж узяла для себе лише деякі. Однак вони стали основним фактором системної організації термінології, у тому числі й графічного дизайну. Саме в “морфологічній структурі слова-терміна, утвореного шляхом афіксації, органічно закладені основи структурної систематизації, які мають першочергове значення для термінології”, зауважує Т.Панько у своїй роботі [9, с.121]. Афікс завжди включає термін у певну матрицю схеми, тому його семантичне навантаження у зв'язку з цим інше, ніж у загальнонародній мові, конкретніше, чіткіше.

Більшість термінів-слів у сучасній українській термінології графічного дизайну утворена шляхом морфологічного способу словотвору, який полягає в поєднанні афіксальних морфем з кореневою або похідною частиною слова в одне слово “за певними словотворчими моделями, правилами, тенденціями, що існують у даній мові на різних етапах її розвитку”, наголошує І.Ковалик [7, с.19]. Основне смислове значення термінів, утворених морфологічним способом словотвору, виражене основою. Афікси, як правило, мають значення узагальнюючого характеру. Вони указують на належність названого терміном графічного дизайну поняття до певного виду понять.

Префіксація є одним із типових способів творення українських термінів графічного дизайну.

Для сучасної української термінології графічного дизайну характерними є такі префікси: *а-, ви-, від-, де-, з-, с-, за-, ін-, на-, напів-, під, про-, ре-, роз-, супер-*.

Префікс *ви-* є активним способом внутрішнього дієслівного словотвору, наявний, але рідше вживається він у інших частинах мови – іменниках, прикметниках, прислівниках. При творенні термінів графічного дизайну набув великого поширення, підтвердженням цьому можуть служити такі утворення: *виблиск* [1, с.127], *виготовити буклети* [8, с.430], *викарбувати* [1, с.136], *вимережаний* [1, с.140], *вималювати* [1, с.140], *вирізьбити* [1, с.148].

Префікси *від-* та *під-* зустрічаються в основах іменників, дієслів, вказують на відокремлення, закінчення якоїсь дії: відблиск *відблиск* [1, с.165], *відтиск* [8, с.90], *відшкрябати* [1, с.185], *відшліфувати* [1, с.185], *підзаголовок* [1, с.953].

Іншомовний префікс *де-* (лат.*de* – через) зустрічається в основах дієслів та іменників, виражає заперечення, малопродуктивний. Наприклад: *декалькування* [2, с.280], *децентралізація* (друку) [1, с.290].

Словотворчий і формотворчий префікс *з-, с-* указує на напрямок руху, однократний вияв дії. Прикладами служать такі терміни графічного дизайну: *сграфіто* [3, с.201], *створити* (бренд) [12, 15.10.07]. При творенні українських термінів графічного дизайну малопродуктивний.

Префікс *за-* зустрічається в основах дієслів та іменників, указує на функціональне значення або на процесуальну ознаку, поширений при творенні досліджуваної термінології. Наприклад: *записати* [1, с.412], *зафарбування* [1, с.431].

Іншомовні префікси *ін-* та *ре-* зустрічаються переважно в основах іменників. Префікс *ре-* означає зворотну або повторну дію, а префікс *ін-* відсутність чогось або проникнення в щось, наприклад: *інновація* [1, с.400], *редизайн* логотипа [12, 15.10.07], *ренеймінг* [12, 15.10.07], *ребрендинг* [12, 15.10.07].

Словотворчий і формотворчий префікс *на-* вказує на додатковість чогось. Наприклад: *накарбувати* [1, с.718], *наклеїти* [1, с.719], *намалювати* [1, с.723].

Словотворчий і формотворчий префікс *роз-* передає значення “розробити”. За його допомогою творяться іменники та дієслова. Поширений в термінології графічного дизайну: *розписати* [1, с.1256], *розмити* [1, с.1252], *розклеїти* [1, с.1245], *розробити* (ескізи) [1, с.1261].

У складних словах деяких типів виділяють афіксоїди, що виникли унаслідок делексикалізації і афіксалізації першого або другого компонента. Афіксоїди поділяються на префіксоїди та суфіксоїди. Вони функціонують у структурі слова як морфеми перехідного типу [11, с.117]. До найбільш вживаних префіксоїдів в українській термінології графічного дизайну можна віднести *напів-, супер-*. Вони носять явно виражений термінологічний характер, використовуються майже виключно в науково-технічній термінології. Префіксоїди *пів-* та *напів-* означають неповну дію або ознаку: *напівтон* [3, с.71], *напівширифт* [8, с.424]. Префіксоїд *супер-* (лат. *super*) означає зверхність, найвищу якість, посилену дію, наприклад: *суперграфіка* [12, 15.10.07], *суперобкладинка* [12, 15.10.07].

Порівняно з префіксацією, суфіксація є більш поширеним способом творення термінів графічного дизайну. Наділяючи терміни, до складу яких вони входять, єдиним значенням або відтінком значення, афікси тим самим виконують семантичну функцію. Треба згадати і про терміни з нульовим афіксом, особливість яких полягає в тому, що вони можуть позначати процес дії, предмет як результат дії, що інтенсивно відбувається, наприклад: *вибир-а-ти* – *вибір* [1, с.126], *виріз-а-ти* – *виріз* [1, с.148], *відлив-а-ти* – *відлив* [1, с.173], *натис-а-ти* – *натис* [1, с.726], *розпис-а-ти* – *розпис* [1, с.1256].

У творенні термінів графічного дизайну беруть участь не всі суфікси, а лише окремі, серед яких: *-ер*, *-ист-* (*-іст-*, *-іст-*), *-изм*, *-к(а)*, *-ов*, *-н-*, *-нн-(я)*. Значна частина термінів графічного дизайну утворена суфіксальним способом на національній мовній основі за допомогою суфіксів – *ов-*, *-н-* *нн-(я)*, *-ер*.

Типовим для українських термінів графічного дизайну є суфікс – *ість*, за допомогою якого від прикметникових основ утворюються іменники жіночого роду “для вираження ознаки абстрагованості від предмета або властивості чого-небудь” [5, с.45]. Терміни з суфіксом – *ість* творяться від основи прикметника й можуть позначати процеси, предмети, властивості. Наприклад: *асиметричний* – *асиметричність* [1, с.42], *відповідний* – *відповідність* [1, с.77], *графічний* – *графічність* [1, с.260], *доступний* – *доступність* [1, с.323], *контрастний* – *контрастність* [1, с.568], *писемний* – *писемність* [1, с.944], *практичний* – *практичність* [1, с.1223], *пропорційний* – *пропорційність* [1, с.1164],

ритмічний – *ритмічність* [1, с.1024], *симетричний* – *симетричність* [1, с.1315], *тектонічний* – *тектонічність* [1, с.1436], *трафаретний* – *трафаретність* [1, с.1471], *унікальний* – *унікальність* [1, с.1508], *фарбовий* – *фарбовість* [1, с.1528], *яскравий* – *яскравість* [1, с.1643].

Невисокою продуктивністю при творенні термінів графічного дизайну вирізняється словотвірний тип з суфіксом *-к-(а)*. За допомогою цього суфікса від дієслівних префіксальних і безпрефіксних основ утворюються терміни-іменники жіночого роду на позначення процесу (*наклейка* [4, с.373], *верстка* [4, с.92], *етикетка* [10, с.47], *відливка* [8, с.82]), предмета (*обкладинка* [10, с.107], *листівка* [1, с.615]). Варто зауважити, що значна кількість українських термінів графічного дизайну із суфіксом *-к-(а)* означає предмет і порівняно невелика група є назвами процесів.

За допомогою суфікса *-ер* (у запозичених словах) творяться терміни-іменники на позначення назви професії: *гравер* [1, с.257], *дизайнер* [1, с.294], *копірайтер* [13, 29.10.07], *стаф-дизайнер* [4, с.137], *стріт-артер* [4, с.299].

Малопродуктивними в українській термінології графічного дизайну є словотвірні типи з суфіксом *-ник* (на відміну від загальномовної лексики). Ці терміни, що утворені від дієслівних основ, означають переважно назви осіб за характером діяльності: *рисувальник* – *той, хто займається рисунням* [1, с.1222].

Досить високою продуктивністю при творенні термінів графічного дизайну вирізняється словотвірний тип з суфіксом *-ист-* (*-іст-*, *-їст-*) на означення осіб за фахом або за родом чи характером занять: *колорист* [4, с.109], *мозаїст* [4, с.69], *плакатист* [10, с.121], *рекламіст* [10, с.134], *станковист* [3, с.220], *стендист* [10, с.230].

Є.А. Карпіловська поділяє суфіксальні одиниці за ознаками форми на одно- та багатомірні [6, с.50]. Багатомірність форми виявляється в появі у слівній структурі комбінаторних (аломорфи) або факультативних (дублети) назв варіантів одиниць інвентаря, а також у створенні складених одиниць: інвентарних або конструйованих. Найскладнішими щодо ускладнення своєї форми виявився суфікс *-н-* (*ий*). На ньому ґрунтується, за підрахунками Є.А.Карпіловської, 20 складених суфіксів, із них 3 інвентарні (*-евн-*, *-езн-*, *-нн-*) та 17 конструйованих (*-азн-*, *-арн-*, *-альн-*, *-твн-*, *-ечн-* та ін.) [6, с.51].

Розглянемо лише суфікси *н-* і *нн-(я)* як продуктивні при творенні термінів графічного дизайну. За допомогою суфікса *-н-* від іменників утворюються зазначені нижче прикметники: *абрис* – *абрисний* [1, с.2], *ажур* – *ажурний* [1, с.15], *альбом* – *альбомний* [1, с.23], *афіша* – *афішний* [1, с.47], *вектор* – *векторний* [1, с.118], *гротеск* – *гротескний* [1, с.263], *елемент* – *елементний* [1, с.367], *емблема* – *емблемний* [1, с.349], *ескіз* – *ескізний* [1, с.356], *животис* – *животисний* [1, с.367], *карикатура* – *карикатурний* [1, с.525], *контур* – *контурний* [1, с.569], *креатив* – *креативний* [1, с.583], *мода* – *модний* [1, с.683], *монохромія* – *монохромний* [1, с.689], *реклама* – *рекламний* [1, с.1210], *фактура* – *фактурний* [1, с.1526].

Другу групу термінів графічного дизайну складають прикметники, що утворені за допомогою вторинної суфіксації, коли суфікс *н-* є другим стосовно до вже наявного в іменнику, що означав дію, предмет або процес. Прикладами можуть служити такі терміни: *анімаційний* [1, с.19], *аплікаційний* [1, с.36], *графічний* [1, с.60], *декоративний* [1, с.281], *лінійний* [1, с.620], *мозаїчний* [1, с.684], *поліграфічний* [1, с.1033], *симетричний* [1, с.1315], *типографічний* [1, с.1450].

За допомогою суфікса *нн-(я)* від дієслів творяться терміни-іменники на позначення процесу або дії, наприклад: *випалювання* – техніка вишивання, здебільшого застосовується як доповнення до інших технік (мистецтва, вирізування) при вишиванні декоративних виробів [2, с.106]; *гравірування* – нанесення рельєфного декору на поверхню виробу виїмчастим різбленням до утворення матових або світлих візерунків [2, с.174]; *декорування* – дія за значенням декорувати [1, с.281]; *дряпання* – зачіпляючи чим-небудь гострим, твердим, робити подряпини [1, с.330]; *етикетування* – дія за

значенням етикетувати [1, с.357]; *макетування* – створення, виготовлення макета, моделі, чого-небудь чи підготовка макета (попередній примірник книги, журналу) [1, с.638] ; *шліфування* – розповсюджений спосіб декорування скла [1, с.1625].

Нерідко засобом творення термінологічної назви є іншомовна суфіксація *-ія (-ція, -ація), -изм/-ізм*.

Для вираження різноманітних процесів у термінології графічного дизайну використовується інтернаціональний словотвірний тип із суфіксом *-ія (-ція, -ація)* , наприклад: *автотипія* – цинкографський спосіб виготовлення кліше за допомогою аерографа [1, с.8], *акцидентія* (від лат. *accidentia* - випадок) – друкована продукція, як правило рекламного характеру (оголошення, афіші, календарі та ін.) [12, 15.10.07], *анімація* (від лат. *animatio*) – метод створення серії знімків, малюнків, кольорових плям, ляльок або силуетів в окремих фазах руху, за допомогою якого під час показу їх на екрані виникає враження оживлення мертвих форм руху чи мультиплікація [1, с.31], *аплікація* (від лат. *aplicatio* – прикладання)- орнамент або художнє зображення, виконані накладанням на папір різнокольорових шматочків паперу чи матерії [1, с.36], *візуалізація* (від лат. *Visualization*) – опрацювання задуму і зовнішнього вигляду рекламного повідомлення до моменту створення начерку (макету) [1, с.186], *епітафія* (від грец.) – невеликий надгробок чи кенотаф, у вигляді пишно декорованого, часто з портретним зображенням і написом рельєфу, що звичайно вмуровували в стіну храму [1, с.354], *ілюстрація* (від лат. *illustratio*) – зображення, яке наочно показує або доповнює друкований текст (малюнок, фотографія та ін.) [1, с.492].

Інші терміни, які теж творяться за інтернаціональними словотвірними зразками, зокрема з суфіксами *-изм/ -ізм* утворюються від іменникових основ і означають різноманітні процеси: *графіті* – *графітизм* [1, с.260], *футур* – *футуризм* [1, с.1553].

У дериваційних моделях, які служать для номінації понять графічного дизайну, що відображають види та методи дизайнерської діяльності, дії, процеси та їхні результати, виділяємо інтернаціональний суфікс *-инг (-інг)*: *брендинг* [13, 29.10.07], *мерчендайзинг* [10, с.94], *ребрендинг* [12, 15.10.07], *семплінг* [13,29.10.07].

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що для термінів графічного дизайну явище суфіксації є більш характерним, ніж префіксація. Продуктивними префіксами та суфіксами при творенні досліджуваної терміносистеми можна назвати такі: *ви-, від-, роз-, супер-, -н(-ння), -ов, -ість, -ія (-ція, -ація)*. З їх допомогою творяться назви понять графічного дизайну, які поповнюють і збагачують терміносистему української мови, а також відбувається адаптація запозичених префіксів та суфіксів до системи українського словотвору .

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. – К.- Ірпін: Перун, 2005. – 1728 с.
2. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник у 2-х томах. - Т.1. – Львів : Афіша, 2000. – 364 с.
3. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник у 2-х томах. –Т.2. – Львів: Афіша, 2000. – 316 с.
4. Дизайн. Иллюстрированный словарь-справочник. – М.: Архитектура С., 2004. – 282 с.
5. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кінець XX – початок XXI століття). – К.: Наукова думка, 1970. – 303 с.
6. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999. – 297с.
7. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: Вид-во Львівського університету. – Вип. 2. – 83 с.
8. Куленко М.Я. Основи графічного дизайну. – К., 2005. – 448 с.
9. Панько Т.І. Від терміна до системи. Стан марксистсько-ленінської політ економічної термінології у східнослов'янських мовах. – Львів: Вища школа, 1979. – 146 с.
10. Реклама. Словник термінів / За ред. Іванченко Н.В.. – К., 1998. – 202 с.
11. Шелудько І. Словник технічної термінології. – К.: Державне видавництво України. – 248 с.
12. [http:// www.studiowr.uk / service / slovar/](http://www.studiowr.uk/service/slovar/)

13. <http://www.ukdesign.com/design/slovarofdesign/>

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано два різновиди морфологічного способу словотворення термінологіки графічного дизайну, а саме: префіксація та суфіксація.

Ключові слова: морфологічний спосіб словотвору, префіксація, суфіксація, термінологіка графічного дизайну, словотвірний тип, словотворчий та формотворчий префікс.

Two varieties of the morphological ways of word-building of the terminology of the graphic design (suffix and prefix) have been analyzed in this article.

Key words: the morphological ways of word-building, suffix and prefix, terminology of the graphic design, word-building model.

*Інна Демешко
(Кіровоград)*

ПРОБЛЕМА МІСЦЯ СЛОВОВІРНОЇ МОРФОНОЛОГІЇ В СИСТЕМІ МОВИ

До актуальних питань сучасної словотвірної морфонології, які потребують теоретичного осмислення, на даному етапі її розвитку належить перегляд та уточнення деяких наукових понять, систематизація словотвірних одиниць на нових концептуальних засадах. Особливості внутрішньої організації слова, комплексний аналіз семантичних, словотворчих і граматичних ознак девербативів залишається актуальною проблемою граматики української мови.

У лінгвоукраїністиці питання словотвірної морфонології порушувалися при вивченні закономірностей словозміни і словотворення у працях І.І. Ковалика, Л.Л. Гумецької, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, В.О. Горпинича, К.Г. Городенської, В.В. Грещука, О.Ф. Пінчука, Л.І. Комарової, І.В. Козленко, М.В. Кравченко, М.Ю. Федурко та ін. Питанням морфонології присвячені праці словацьких, польських і російських мовознавців – Я. Босак, К. Ковалик, Р. Ляковського, О.О. Реформатського, Д.С. Уорта, Н.Є. Ільїної, В.Б. Касевича, В.В. Лопатіна, В.Г. Чурганової, О.С. Кубрякової, Ю.Г. Панкраца, Т.В. Попової, С.М. Толстої та ін.

Метою статті є дослідження синхронного опису морфонологічних альтернацій у словотвірних парадигмах віддієслівних похідних. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити місце і статус словотвірної морфонології в системі української мови; 2) з'ясувати та уточнити поняття морфонеми, морфонологічних альтернацій і морфонологічних позицій; 3) дослідити особливості морфонологічних альтернацій у субстантивних, ад'єктивних і предикативних блоках віддієслівних похідних; 4) встановити характер дії форманта на мотиватора.

Матеріалом дослідження слугують 15 149 віддієслівних похідних, які отримані способом суцільного добору з “Словника української мови” в 11-и томах (1970–1980), “Інверсійного словника української мови” (1985), “Шкільного словотвірного словника української мови” /Уклад. Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк (2005), картотека узуальної та okazіональної лексики української мови, складена шляхом вибірки з друкованих засобів масової інформації, творів художньої та науково-популярної літератури.

У лінгвістиці ще немає загальноприйнятого розуміння морфонології в колі лінгвістичних дисциплін, не визначено статус її основної одиниці – морфонеми. Це пояснюється неоднорідністю предмета морфонології, який, з одного боку, пересікається з

фонологічними фактами (позиційно зумовлені альтернації, фонемний склад морфем), а з іншого боку, – з морфологічними фактами (явища, що мають іншу природу на межі морфем). Також враховуючи школи і підходи до об'єкта вивчення, по-різному визначають статус морфонеми.

С.В. Семчинський стверджує, що фонологія і морфонологія мають один об'єкт дослідження, але різний предмет вивчення [9, с.188]. М.П. Кочерган зазначає, що «предметом сучасної морфонології є ... дослідження спеціалізації фонологічних чергувань у різних ділянках граматики; встановлення того, які групи фонем залучаються до чергування, в якій позиції слова відбуваються чергування, якими вони є – історичними чи живими, продуктивними чи непродуктивними» [7, с.138]. В.І. Кодухов [6, с.146], М.П. Кочерган [7, с.140] визнають проміжний статус морфонології між фонологією і морфологією. У 80–90-х роках було запропоновано виділяти три типи мовних рівнів за функціональними ознаками: 1) рівні основних (конститутивних) одиниць (фонемний, лексичний, синтаксичний та текстовий); 2) рівні створюючих одиниць (меризматичний, морфемно-словотвірний, рівень словосполучень, підрівень простих речень, рівень надфразових єдностей); 3) рівні з'єднувальних мовних засобів, до яких віднесено морфонологічний рівень разом із синтаксичним і стилістичним [5, с.26]. Виділивши на основі стратифікації з'єднувальних мовних засобів морфонологічний, морфологічний та стилістичний рівні, Є.Ф. Кіров залишив поза увагою механізми, моделі і засоби творення слів – все те, що становить основу словотвірної морфонології. С.М. Єнікеева висловлює думку, що «яруси основних одиниць мови підтримують ієрархічні зв'язки ... через відповідні між рівневі механізми функціонування зазначених одиниць, які утворюють яруси іншої за своєю типологією системи» [3, с.44].

Стабільність мовної системи забезпечується ієрархічними відношеннями між рівнями, а динаміка обумовлюється особливостями трансформаційних механізмів, тому виникла необхідність у складі мовної суперсистеми визначити місце і статус морфонології, уточнити поняття морфонеми.

М.С. Трубецькой зазначав, що кожне чергування знаходить вираження в мовній свідомості мовців у вигляді морфем – морфонологічних одиниць, що представлені як сукупність фонем, що беруть участь у даному чергуванні [11]. В.Г. Чурганова підтримує думку, що морфонема така ж допоміжна, як і фонема: як фонема відображає певний клас операцій фонологічного рівня, так і морфонема відображає наступний тип операцій наступного рівня [12, с.10]. У цьому випадку проміжного рівня – морфонологічного. О.А. Земська під морфонемою розуміє ряд фонем, що чергуються в аломорфах однієї морфеми [2, с.99]. В.О. Горпинич вважає таке розуміння морфонеми надто вузьким, оскільки із сукупності різних змін при трансформації в похідне охоплено лише історичні чергування, а всі інші морфонологічні зміни (позиційні чергування, усичення, інтерфіксація, інтерференція, зміна наголосу) залишаються поза поняттям морфонеми. Тому В.О. Горпинич пропонує розширити визначення морфонеми: «це ряд зумовлених акомодациєю морфонологічних явищ у морфах мотивуючих слів і дериватів, що формуються в певній словотвірній позиції» [1, с.171].

Отже, фонема – одиниця абстрактніша, ніж морфонема. Морфонема – це морфонологічна одиниця, яка становить собою результат узагальнення фонем, що займають в аломорфах певні позиції (амбівалентні, позиції палаталізації, депалаталізації, позиції вокалічних і консонантних альтернацій, позиції нарощення морфем, позиції акцентних змін). Диференційною ознакою морфем української мови є вокальність / консонантність, для системи консонантних морфем – палатальність / депалатальність.

Оскільки морфонологія займає проміжний рівень між фонологією і морфологією, то виникає складна залежність морфонологічних змін від результатів фонологічного і морфологічного аналізу.

У працях із морфонології російської, польської мов й інших слов'янських мов, орієнтованих на концепцію московської фонологічної школи, проводиться розмежування

обумовлених і необумовлених (морфонологічних) чергувань. В.В. Лопатін зазначає, що необхідною умовою морфонологічного опису виступає розмежування морфонологічних явищ від фонологічно-фонетичних як явищ іншого мовного рівня. Не можна вважати позиційні зміни однієї фонемі об'єктом морфонологічного аналізу [8, с.124]. Прийнятною видається думка, яку підтримує В.О. Горпинич, що морфонологічним є те чергування, яке призводить до зміни звукової будови морфів і яке здатне виконувати морфотактичну функцію [1, с.198].

Лінійні перетворення дієслівної основи, крім усічення, часто поєднуються з чергуванням. Аналізуючи формальні модифікації морфем, необхідно розрізняти альтернативні, що мають як парадигматичний (варіанти морфем), так і синтагматичний (сполучуваність морфем) аспект, а усічення належить до морфонології слова, що виступає засобом організації морфемної послідовності (синтагматичний аспект) в межах основи мотивованого слова.

В.Б. Касевич (представник Ленінградської фонологічної школи) підтримував погляди М.С. Трубецького і сповідував думку, що “немає підстав відмовляти автоматичним (фонетичним) чергуванням у статусі морфонологічних, якщо вони дають особливі варіанти морфем”, розмежовуючи при цьому автоматичні і неавтоматичні чергування [4, с.20].

С.М. Толстая зазначає, що завдання морфонологічного опису полягає в тому, щоб виявити регулярність чергувань і представити їх у вигляді певної системи і певного набору морфонологічних правил, які б відносились до класів морфем, класів позицій [10, с.80].

Морфонологічна позиція відрізняється від фонологічної більшою кількістю релевантних ознак, які належать до фонологічного складу і граматичних функцій фонем. Поняття позиції використовувалося в працях М.В. Панова, О.О. Реформатського, О.А. Земської, Т.В. Булигіної, В.В. Лопатіна, С.М. Толстой. У лінгвістичній літературі поняття морфонологічної позиції розглядається через поняття фонологічної позиції. С.М. Толстая цей факт пояснює «не стільки внутрішнім зв'язком двох дисциплін і їх об'єктів, скільки більш детальним теоретичним вивченням поняття позиції в фонології» [10, с.82]. Позиція на рівні синтагматики дає можливість дослідити сполучуваність одиниць одного рівня (фонем, морфем, словоформ) або ж одиниць нижчого рівня з одиницями вищого рівня (фонем у складі морфем, морфем у складі лексем), а на рівні парадигматики визначити алофони, аломорфи. Отже, позиція прогнозує умови не для індивідуальних одиниць, а для цілого класу.

Поняття морфонологічної позиції складніше від фонологічної, оскільки враховуються релевантні ознаки фонологічного складу і граматичні функції морфем. Так, наприклад, фонологічна позиція перед фонемою /і/ допускає м'які приголосні фонем (передньоязикові), а губні, шиплячі, задньоязикові і глоткова реалізуються в комбінаторному варіанті (*шкребти* – *шкребіння*, *кришити* – *кришіння*). Морфонологічна позиція перед морфемою {і} допускає тільки м'які приголосні: *везти* – *везіння*, *цвісти* – *цвітіння*.

Істотною ознакою українського віддієслівного словотворення є взаємодія морфонологічних позицій, наприклад, усічення, консонантні альтернативи і модифікація наголосу (переміщення з тематичного форматива на дериваційний суфікс): *садити* – *садіння* (д//д'), *говорити* – *говоріння* (р//р'). Необхідно враховувати, що консонанти /б/, /п/, /в/, /м/, /ч/, /ш/ перед суфіксом *-инн(я)* зазнають лише часткової палаталізації, вони тільки пом'якшуються і реалізуються в комбінаторному варіанті (30): *дробити* – *дробіння*, *ловити* – *ловіння*, *волочити* – *волочіння*, *сушити* – *сушіння*.

Палаталізуючу дію на мотиватора можуть мати такі суфікси: *-инн(я)* (172): *лагодити* – *лагодіння*, *дзвонити* – *дзвоніння*, *творити* – *творіння*; *-ій* (148): *водити* – *водій*, *возити* – *возій*, *носити* – *носії*, *-іж* (9): *платити* – *платіж*, *падати* – *падіж*, *-іль* (8): *крутити* – *крутіть*. При творенні ВДІ на *-инн(я)*, *-ій*, *-іль*, *-іж*, крім палаталізації,

може відбувається і зворотне чергування (с//т'), (с//д'): *прясти* – *прядіння*, *замести* – *заметіль*.

Аналіз девербативів субстантивного блоку засвідчує, що для дієслівних коренів характерні такі вокалічні альтернації: (о//і) (26): *прогонити* – *прогін*, *винаходити* – *винахідник*, *супроводити* – *супровідник*; (и//і) (5): *збирати* – *збір* (*книгозбір*, *медозбір*), *покривати* – *покрівля*, *вибирати* – *вибір*; (и//о) (3): *позивати* – *позовник*; (о//е) (1): *перемолоти* – *перемел*.

Отже, якщо в українській мові комбінаторні зміни кінцевої приголосної фонemi, зумовлені контактом з іншими морфемами, мають прогресивну обумовленість, то комбінаторне варіювання голосних фонем у морфемі має регресивну обумовленість.

Існують певні методології щодо опису й типології консонантних альтернацій у різних слов'янських мовах. Так, аналіз консонантних морфонологічних альтернацій приголосних при словотворенні в українській мові дає можливість зробити висновок, що консонантні морфонологічні альтернації необхідно описувати для кожного морфонологічного класу приголосних (губних, язикових, фарингальних). Це дає можливість сформулювати морфонологічні правила до цілого морфонологічного класу, а не до індивідуальних одиниць – морфем. Такий методологічний підхід може визначити регулярність і передбачувати вплив форманта на мотиватора, також передбачувати поведінку приголосних внаслідок сполучуваності з ініціаллю форманта.

Сучасна лінгвістика розглядає мову як системно-структурне утворення, але й досі актуальними залишаються проблеми взаємозв'язків і взаємозалежності між основними одиницями різних рівнів мови, різнопланового функціонування одиниць мови; встановлення механізмів саморозвитку та самовдосконалення мовної системи [3, с.17]. Тому аналіз морфонологічних особливостей у субстантивних, ад'єктивних і предикативних блоках віддієслівних похідних дає можливість зробити висновок, що на зовнішній вигляд девербативів впливають такі механізми, як вокалічні і консонантні альтернації, усічення дієслівної фінали, наросування суфіксальної морфеми і модифікація наголосу.

Необхідно зазначити, що характер впливу суфікса на похідну основу залежить від фонологічної структури суфікса (наприклад, суфікси, що починаються з голосного переднього ряду, впливають на попередній приголосний твірної основи (в більшості похідних), внаслідок чого виникають консонантні альтернації. Проте ця залежність не абсолютна, суфіксальні морфеми з тим же фонемним складом можуть по-різному впливати на похідну основу (якщо тотожні граматичні і морфонологічні характеристики).

У словотвірній морфонології віддієслівних похідних (зокрема іменників) сильніше виражені консонантні зміни, оскільки морфемне варіювання, зумовлене впливом кінцевої приголосної фонemi у морфемі. Наголошуючи на тому, що морфонологічні явища не індивідуальні, а системні, регулярні, прогнозовані, можна переконатися на прикладі консонантних альтернацій.

Для віддієслівних дериватів субстантивного, ад'єктивного і предикативного блоків на *-ени(я)*, *-ен(ий)*, *-но* характерні такі морфонологічні альтернації: (в//вл) (132): *оновити* – *оновлення*, *оновлений*, *обновлено*; (п//пл) (56): *закріпити* – *закріплення*, *закріплений*, *закріплено*; (б//бл) (47): *оздобити* – *оздоблення*, *оздоблений*, *оздоблено*; (м//мл) (34): *оформити* – *оформлення*, *оформлений*, *оформлено*; (ф//фл) (3): *розграфіти* – *розграфлення*, *розграфлений*, *розграфлено*; (д//дж) (163): *заощадити* – *заощадження*, *заощаджений*, *заощаджено*; (ст//шч) (71): *хрестити* – *хрещення*, *хрещений*; (т//ч) (43): *присвятити* – *присвячення*, *присвячений*, *присвячено*; (к//ч) (17): *прирєкти* – *прирєчення*, *прирєчений*, *прирєчено*; (г//ж) (13): *зберегти* – *зберєження*, *зберєжений*, *зберєжено*; (з//ж) (11): *знизити* – *зниження*, *знижений*, *знижено*; (с//т) (6): *переплєсти* – *переплєтєння*, *переплєтєний*, *переплєтєно*.

Після приголосних /л/, /н/, /р/, /с/, /ж/, /ч/, /ш/ перед суфіксами *-ени(я)*,

-ен(ий), не відбуваються консонантні альтернації: *закругліти – закруглення, закруглений; жари́ти – жа́рення, жарений; нанести – нанесе́ння, нанесений; оскáржити – оскáрження, оскáржений; передба́чити – передба́чення; виверши́ти – виверше́ння, вивершений*.

Отже, для віддієслівних похідних субстантивного, ад'єктивного та предикативного блоків на *-енн(я)*, *-ен(ий)*, *-но* характерні консонантні альтернації (P//Pl, C//C), а після приголосних /л/, /н/, /р/, /с/, /ж/, /ч/, /ш/ перед суфіксом *-енн(я)*, *-ен(ий)* не відбуваються консонантні альтернації, для віддієслівних похідних субстантивного, ад'єктивного та предикативного блоків на *-інн(я)*, *-ій*, *-іль*, *-іж* – C//C', рідше C//C.

Іншомовні суфікси *-ер*, *-ент* залишають незмінною твірну основу або викликають депалаталізацію приголосного в похідному: *рецензувати – рецензент, адаптувати – адаптер*; (л'/л): *дублювати – дублер* (C'/C).

Формант *-іj-* викликає інші консонантні альтернації в похідному: пор. (т'/ц') (5): *комплектувати – комплекція*; (т'/с') (2): *дискутувати – дискусія*; (д'/з') (2): *претендувати – претензія*; (н'/з') (1): *експонувати – експозиція*.

Отже, морфонологічні чергування мають регулярний характер для питомих дериватів, а для запозичених – нерегулярний.

Зміни на морфемному шві відбуваються при взаємодії кореневої (основної) морфеми із суфіксальною за наявності відповідних умов, які становлять морфонологічну позицію. Суб'єктами морфонологічних трансформацій частіше виступають суфіксальні морфеми.

Аналіз морфонологічних особливостей віддієслівних дериватів дає можливість зробити такі висновки:

1. Словотвірна морфонологія являє собою проміжний рівень між фонологією і морфологією і на основі стратифікації належить до рівня з'єднувальних мовних засобів.

2. Морфонема – це специфічна мовна одиниця, яка представлена рядом позиційно зумовлених чергувань при словотворенні. Диференційною ознакою морфонеми української мови є вокальність, консонантність, для системи консонантних морфонеми – велярність, палатальність (відповідний тип палаталізації), депалатальність.

3. Кожна конкретна морфонологічна трансформація у фонемному вияві кореневих (основних) та афіксальних морфем при їх взаємодії відбувається за наявності певних умов. Характер дії форманта на похідну основу залежить від його фонологічної структури.

4. Тип морфонологічної позиції (палаталізації, депалаталізації) визначає характер консонантних альтернацій при творенні девербативів в українській мові.

5. Дослідження словотвірних парадигм субстантивного, ад'єктивного та предикативного блоків дає можливість зробити висновок, що морфонологічні альтернації розширюють валентні властивості словотворчих морфем, роблять можливим утворення похідних будь-якої дериваційної структури.

Умовні скорочення

C – морфонологічно тверда приголосна; C' – морфонологічно м'яка (палатальна) приголосна; P – тверда лабіальна; Pl – результат консонантної альтернації (лабіальна + л).

ЛІТЕРАТУРА

1. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.
2. Земская Е.А. О понятии «позиция» в словообразовании // Развитие современного русского языка. Словообразование. Членимость слова. 1972. – М.: Наука, 1975. – С. 14-26.
3. Єнікєєва С.М. Системність і розвиток словотвору сучасної англійської мови. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – 303 с.
4. Касевич В.Б. Морфонологія. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 180 с.

5. Киров Е.Ф. Уровни языкового механизма и модель речевой коммуникации // Языковые уровни и их взаимодействие. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1990. – С. 23-33.
6. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М.: Высшая школа, 1974. – 303 с.
7. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 288 с.
8. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. – М.: Наука, 1977. – 315 с.
9. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К.: Око, 1996. – 416 с.
10. Толстая С.М. Морфонология в структуре славянских языков. – М.: Индрик, 1998. – 318 с.
11. Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М.: Прогресс, 1967. – С. 115-119.
12. Чурганова В.Г. Очерк русской морфонологии, – М.: Наука, 1973. – 239 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються теоретичні питання словотвірної морфонології, зокрема з'ясовується її статус у системі сучасної української мови, аналізуються основні поняття цієї дисципліни: морфонема, морфонологічні альтернації, морфонологічні позиції. Досліджуються особливості морфонологічних альтернацій у субстантивних, ад'єктивних і предикативних блоках віддіслівних дериватів.

Ключові слова: словотвірна морфонологія, віддіслівні деривати, морфонема, морфонологічні альтернації, морфонологічні позиції.

The article deals with theoretical points of word-building morphonology: in particular its status in the system of modern Ukrainian is being cleared up, the basic notions of this subject are being analyzed such as morphoneme, morphonological accidentals, morphonological positions. The peculiarities of morphonological accidentals in substantivized, adjectival and predicative blocks of verbal derivatives are being studied.

Key words: word-building morphonology, verbal derivatives, morphoneme, morphonological accidentals, morphonological positions.

*Світлана Дишлева
(Київ)*

ДИСТРИБУТИВНИЙ АНАЛІЗ АДВЕРБІАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ФІЗІОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю наукового осмислення принципів функціонування дієслівних предикатів на позначення фізіологічних процесів. До цього часу мовознавці детально описували і досліджували функціонування різних лексико-семантичних груп дієслів, проте дієслівні предикати на позначення фізіологічних процесів залишалися осторонь пильної уваги науковців. Стійкий інтерес сучасної лінгвістики до проблеми сполучуваності дієслова та його ролі в реченні, а особливо відсутність єдиного погляду на проблему поєднання дієслів з обставинними поширювачами зумовили актуальність дослідження адвербіальної дистрибуції дієслів на позначення фізіологічних процесів.

Метою дослідження є створення семантичної типології українських дієслів на позначення фізіологічних процесів, характеристика адвербіальної дистрибуції кожної з підгруп, встановлення ієрархії обставинних компонентів у структурі речення, визначення типових морфологічних структур, якими виражені адвербіальні поширювачі. Для реалізації поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

- 1) з'ясувати семантичну природу дієслівних предикатів на позначення фізіологічних процесів, окреслити межі їх класифікації;
- 2) встановити ступінь програмованості адвербіальних поширювачів у структурі речення;
- 3) виявити квантитивні варіанти обставинної програмованості дієслів;

- 4) визначити адвербіальні характеристики дієслівних предикатів та встановити ієрархію цих поширювачів у структурі речення;
- 5) охарактеризувати типові морфологічні реалізації адвербіальних компонентів.

Матеріал дослідження – семантико-синтаксична структура простих речень з дієслівними предикатами на позначення фізіологічних процесів, в яких виявляється взаємодія дієслів з адвербіальними поширювачами.

Предмет дослідження – програмованість та ступінь обов'язковості або факультативності обставин різного типу, зумовлених реалізацією семантики дієслівного предиката у структурі речення, та засоби морфологічного вираження адвербіальних поширювачів.

Проблема дослідження дієслівних предикатів на позначення фізіологічних процесів не є новою у мовознавстві. Аналізуючи дієслівну семантику, вітчизняні та зарубіжні мовознавці, традиційно поділяючи дієслова на дві категорії: стану та дії, – визначають проміжну групу дієслів – процесуальні дієслова (Н.Авілова серед процесуальних дієслів виділяє окремий вид – дієслова на позначення фізіологічних процесів), проте в цілому ця лексико-семантична група залишається недослідженою. У статті розглядається лише один аспект її вивчення, а саме сполучуваність дієслів з адвербіальними поширювачами (несубстанціальні характеристики у теорії інтенції) шляхом дистрибутивного аналізу, отже, у перспективі ця ЛСГ може бути досліджена з погляду поєднання дієслівних лексем з субстанціальними характеристиками з погляду теорії валентності.

Аналізована у статті група дієслів – це дієслівні предикати на позначення різноманітних фізіологічних процесів, що відбуваються у природному середовищі, у широкому розумінні слова. Лексичні одиниці цієї групи описують фізіологію у різних її проявах, зокрема, фізіологію людини, фізіологію рослини та інші. Фізіологічний процес – це послідовний розвиток людини або природи і проходження ними протягом цього часу різних фаз та ступенів. Якщо основною ознакою стану є постійність, статичність, то визначальна особливість процесу – розвиток, змінність, рухливість. Зокрема, М.Мірченко зауважує, що “...процес стосується динамічної ситуації, яка не передбачає активного виконавця, а суб'єкта процесів, що їх він (суб'єкт) породжує й активно та безпосередньо не стимулює. Отже, особливістю предикатів процесу є динамічний, змінний вияв у часі процесу, який не вимагає активного виконавця, а лише стосується суб'єкта [4, с.118]. Процес займає проміжну ланку між станом та дією. Він постійний у своєму розвитку так само, як стан постійний у своїй статичності, і дієвий у змінах, що зближує із категорією дії. За основу опису дієслів з погляду їхньої семантики, як правило, береться традиційне протиставлення дієслів зі значенням дії дієсловам зі значенням стану. Між цими двома базовими категоріями дієслів мовознавці виділяють окрему групу дієслівних лексем, яка не стосується жодної із цих категорій, перебуваючи на їх межі. У.Чейф поділяє предикати на чотири групи: предикати стану, процесу, дії і процесу-дії, зазначаючи, що предикат процесу має аргументом іменник, який змінює свій стан [5, с.113–122]. Ф.Данеш розрізняє дієслова статичні та динамічні. Процесуальні лексичні одиниці (*хворіти, родити, ласувати*) характеризуються автором як негативно динамічні дієслова, у яких немає семантики активності. Вони за суттю своєї семантики не призводять до “події”, яка б викликала б зміну ситуації, позначеної процесом дії [2, с.75]. Н.Авілова, розвиваючи ідею Ф.Данеша, виділяє серед дієслівних лексем групу активних процесуальних дієслів, дія яких замкнена у сфері суб'єкта, тобто досягає своєї мети, не переходячи на об'єкт [1, с.123–135]. Т.Кільдібекова, приєднуючись до думки Ф.Данеша, вважає, що процесуальні дієслова, здатні виражати “обмеженість у часі”, ідею розвитку, інтенсивності, характеризуються семою динамічності, тобто за семантичною характеристикою вони є динамічними дієсловами. Вона поділяє процесуальні дієслова на три підгрупи, окремо виділяючи дієслова на позначення фізіологічних процесів:

- 1) дієслова психічного, фізичного станів, емоційного ставлення, поведінки – *хворіти, сумувати, печалитися, мерзнути* та інші;

- 2) дієслова на позначення процесів стану, характерні для певного суб'єкта (включаючи і звуки, які мимовільно видає суб'єкт) – *булькати, гриміти, свистіти, горіти*) та інші;
- 3) дієслова на позначення фізіологічних процесів – *їсти, дихати, позіхати, кашляти* та інші [3, с.199].

Загальна кількість дієслів на позначення фізіологічних процесів, за даними Словника української мови в 11-ти томах, – **117**, разом з афіксальними морфемами **300**. Семантика цих дієслів надзвичайно різноманітна. Лексичні одиниці охоплюють у своїх значеннях усі можливі процеси з погляду фізіології. Проте окремі дієслівні предикати мають лише їм притаманні значення, які відрізняють їх від інших; деякі лексичні одиниці схожі у своїх значеннях, що дає можливість об'єднати їх у більш тісні підгрупи. Таким чином, за семантичним ознаками дієслова на позначення фізіологічних процесів можна поділити на три підгрупи:

- 1) **дієслова на позначення позитивних фізіологічних процесів;**
- 2) **дієслова на позначення негативних фізіологічних процесів;**
- 3) **дієслова на позначення нейтральних фізіологічних процесів.**

До дієслів **на позначення позитивних фізіологічних процесів** належать такі лексичні одиниці: *всотувати, загоряти, заживати, зроджувати, лакомитися, народжувати, насиджувати, осміхатися, підгодовуватися, підживлятися, плодити, плодоносити, породжувати, присміхуватися, родити, сититися, сміятися, трапезувати, угодувати, усміхатися.*

Дієслова на позначення негативних процесів: *блювати, виголоджуватися, вирячувати, висолоплювати, відмирати, відсапувати, вмирати, гикати, жлуктити, зітхати, ікати, ікатися, кахикати, кашляти, кліпати, клюкати, курити, лигати, лисіти, морщити, набурювати, нюшити, облазити, оциряти, плакати, плювати, плюватися, позіхати, покахикувати, потіти, пріти, ригати, ридати, роззявляти, рюмсати, сивіти, скалитися, скалитися, слинити, старитися, старіти, старітися, ськати, ськатися, табачити, травитися, труїтися, умирати, хлебтати, хлеськати, чухати, чхати, шкріпити.*

Дієслова на позначення нейтральних фізіологічних процесів: *вечеряти, вминати, голитися, гризти, дзьобати, дзюрити, дихати, дмухати, дути, жувати, зажмурювати, заплющувати, знизувати, їдатися, їсти, кивати, клювати, ковтати, кусати, куштувати, лизати, митися, мозолити, моргати, мружити, обідати, пастися, спивати, пити, питися, полуднувати, посапувати, потягатися, пригублювати, приплющувати, пульсувати, ремігати, розплющувати, розплющуватися, смоктати, снідати, ссати, стріпуватися, чаювати.*

Дієслова на позначення позитивних фізіологічних процесів

За кількістю дієслівних одиниць ця підгрупа є найменшою. З кількісного погляду адвербіальна дистрибуція може охоплювати від одного до трьох поширювачів.

V-Adv – *І молода смуглява мати мені всміхається в вікні* (В.Сосюра);

V-Adv-Adv – *А збоку десь гірким сміється сміхом Гоголь*. (Є.Маланюк);

V-Adv-Adv-Adv – *Он крізь вікно так юно й мило він усміхається мені*. (В.Сосюра).

Серед адвербіальних характеристик визначальними для дієслів цієї підгрупи є характеристики способу дії.

-Adv man-

Морфологічне вираження:

Adv_{man} – *Грицько засміявся недовіркою* (І.Багрянний);

N₆+N₆- A – *Єва в радості й сльозах сміялась* (В.Сосюра);

N₄+Adj+N₂ – *Вродила жінка двох синів під дзенькіт місячних ставків* (Т.Осьмачка).

-Adv loc-

1) місце розвитку фізіологічних процесів: *Щедро вродили дерева в саду* (Г.Косинка);

2) напрям розвитку: *З ліжка осміхався блідий Рустем* (М.Коцюбинський).

Морфологічне вираження:

Adv_{loc} – *Там* жінка вродлива сина вродила (Т.Осьмачка);

prep+N₆ – *В хаті* сім'я трапезувала (М.Коцюбинський);

prep+N₆+Adj – *На окраїні робочій* народився я (В.Сосюра).

–Adv temp–

1) час перебігу фізіологічних процесів: *Ліс твій влітку* надто чорні чорниці родить (С.Майданович).

Морфологічне вираження:

Adv_{temp} – *Я теж* народився *колись* (М.Воробйов).

– Adv caus–

Для дієслів аналізованої підгрупи важливими виступають також характеристики причини.

N₂+Adj – *Од співів солов'їних* дівчина посміхалась (М.Рильський).

Дієслова на позначення негативних фізіологічних процесів

Ця підгрупа дієслівних одиниць є найчисельнішою із усіх. Дієслова, що позначають негативні фізіологічні процеси, відзначаються різноплановістю адвербіальної дистрибуції, яка охоплює з кількісного погляду від одного до трьох поширювачів.

V-Adv – *Ой, хтось* заплакав *посеред поля* (П.Тичина);

V-Adv-Adv – *Коло воза старий Мороз сердито* сплюнув (І.Багрянний);

V-Adv-Adv-Adv – *Вмирали козаки старі на пасіці, в монастирі чи просто на постелі вдома.* (Д.Павличко).

Адвербіальні характеристики різнопланові, найвагомішою, як і в попередній групі, є характеристика способу дії.

–Adv man–

Морфологічне вираження:

Adv_{man} – *Ватар легко* зітхнув (М.Коцюбинський);

prep+N₆ – *Лини Мотря* плаче *у тиші* (В.Сосюра);

N₅ – *І* заплакала *Лілея росю-сльозю* (Т.Шевченко).

– Adv loc–

1) місце реалізації фізіологічного процесу: *Там під житами* козак умирав (Т.Осьмачка).

Морфологічне вираження:

Adv_{loc} – *Чайка* плаче *вдалині* (М.Рильський);

prep+N₆ – *Дівчина* сумно зітхала *в саду* (Леся Українка);

N₆+Adj – *І тихо* плакала *у золотих житах* маленька дитина (Г.Косинка).

– Adv temp–

1) час: *Такі цигарки завжди* курила одна людина (І.Багрянний);

2) повторюваність: *Ти знову* плакала (В.Сосюра);

Морфологічне вираження:

Adv_{temp} – *По моїй ніхто уже* і не заплаче долі (М.Рильський);

prep+N₆ – *Тільки мати* зітхає сумно *на зорі* (В.Сосюра).

Adv caus–

Характеристика причини визначає інтенційну природу дієслівних предикатів цієї підгрупи.

prep+N₂ – *З переляку* вмерла Катерина (Т.Шевченко).

– Adv fin–

Дієслова цієї семантичної підгрупи поширюються обставинами мети.

prep+N₄ – *Умирали комуністи за робочих диктатуру* (А.Малишко).

– Adv intens–

Усі лексеми, що належать до цієї підгрупи, характеризуються показниками інтенсивності.

Adv_{int} – *Незнайомець* від здивування *ще більше* вирячив очі (Р.Іванчук).

Дієслова на позначення нейтральних фізіологічних процесів

Ця підгрупа дієслів теж значна за кількістю та різноманітна щодо адвербіальної дистрибуції. Адвербіальна дистрибуція дієслівних предикатів цієї підгрупи може охоплювати з кількісного погляду від одного до трьох поширювачів.

V-Adv – *Ми спідасм **спішно*** (П. Тичина);

V-Adv-Adv – *І дівчина **під яблунею** з любим меди кохання **нахильці стива*** (П.Засенко);

V-Adv-Adv-Adv – *А **в хаті коло світла** з лою сім'я **вечеря за столом з одної миски всі гуртом*** (Т.Осьмачка).

– Adv man–

Адвербіальні характеристики представлені насамперед обставинами способу дії.

Adv_{man} – *Та **мовчки** **смокче** дим **кальяну** **паша** **турецький** **огрядний*** (В.Сосюра).

– Adv loc–

1) місце розвитку процесу: *Й **ні пагона на Болдиній горі** ці **птиці-блискавиці** не **склювали*** (А.Мойсієнко).

Морфологічне вираження:

Adv_{loc} – *Тиха **банність** **засмокчала** **усередині*** (В.Підмогильний);

prep+N₆ – *Дрозди **в гаях** **іще** не **склювали** **рясного горобійнику*** (М.Рильський);

N₅+N₆+Adj – ***Під синім шатром** **неба** **козаки** **полуднували*** (П.Панч).

– Adv temp–

1) час перебігу процесу: *В **садочку** **темному** **ягнята** **удень** **пасуться*** (Т.Шевченко);

2) тривалість певного процесу: *Тут **вітер** **дме** **постійно*** (Є.Маланюк).

Морфологічне вираження:

Adv_{temp} – *У **саду** з **квіток** **тилок** **солодкий** **бджоли** **випили** **давно*** (В.Сосюра);

prep+N₂ – ***Боєць** **заспраглими** **губами** **в бою** **водицю** **п'є** з **калюж*** (А. Малишко).

– Adv intens–

Дієслова даної семантичної підгрупи характеризуються також показниками інтенсивності.

prep+N₂ – *Від **сонця** **хлопець** **трохи** **мружив** **очі*** (О.Донченко).

Отже, адвербіальний дистрибутивний аналіз показав, що дієслівні предикати на позначення фізіологічних процесів можуть поширюватися різними адвербіальними компонентами залежно від семантики дієслова та відображуваної ситуації. Найбільшу синтаксичну зумовленість виявляють обставинні поширювачі з темпоративною, локативною функціями, а також поширювачі, які виражають характеристики способу дії, мети причини та інтенсивності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М.: Наука, 1976. – 328 с.
2. Данеш Ф., Гаузенблас К. К семантике основных синтаксических формаций // Грамматическое описание славянских языков. – М.: Наука, 1974. – С. 90-97.
3. Кильдибекова Т.А. Лексико-семантические разряды глаголов // Исследования по семантике. Лексическая и грамматическая семантика. – №8. – Уфа, 1980. – С. 12-23.
4. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – 2. вид., перероб. – Луцьк: РВВ “Вежа”, 2004. – 389 с.
5. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена комплексному опису семантичної організації та дослідженню адвербіальної дистрибуції простих неелементарних речень з дієслівними предикатами на позначення фізіологічних процесів у сучасній українській літературній мові. У роботі виділені семантичні підгрупи цих дієслів, досліджена їх сполучуваність з адвербіальними

поширювачами шляхом дистрибутивного аналізу, а також визначені морфологічні структури, якими виражаються адвербіальні поширювачі дієслів на позначення фізіологічних процесів.

Ключові слова: адвербіальний поширювач, дистрибутивний аналіз, дієслівний предикат, морфологічне вираження.

The article deals with the complex study of semantic organization and adverbial distribution of the simple non-elementary sentences with verbal predicates denoting physiological processes. Semantic groups of the verbs denoting physiological process are described, their combinability with the adverbial extenders is investigated with the help of distributional analysis. Morphological structures expressing the adverbial extenders of the verbs denoting physiological processes are defined in the article.

Key words: adverbial extender, distributional analysis, verbal predicate, morphological structure.

Лилия Долгополова
(Київ)

РАЗВИТИЕ СТРУКТУРЫ ИНФИНИТИВА В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ (VIII – XI вв.)

Изучение эволюции грамматического строя языка остается одним из приоритетных направлений современной лингвистики. Значительные успехи в разработке этой проблемы связаны с именами германистов – В.М.Жирмунского, В.Н.Ярцевой, Э.А.Макаева, М.М.Гухман, А.И.Смирницкого, Л.Р.Зиндер, Т.В.Строевой, Е.С.Кубряковой и др., внесших огромный вклад в исследование становления морфологической системы современных германских языков. Познание морфологической структуры слова, обеспечиваемое морфологическим анализом, является ключом к пониманию многих процессов и явлений, как в синхронии, так и в диахронии, поскольку в морфологической структуре слов оба аспекта находят свое отражение в различном их переплетении и взаимодействии.

Актуальность данного исследования состоит в том, что анализ эволюции грамматических форм языка позволяет решить вопрос о развитии грамматических категорий и их системы в целом, остающийся главным вопросом в исторической грамматике.

В качестве предмета исследования в статье выступает структура инфинитива древневерхнемецкого языка в период с VIII по XI век.

Цель такого исследования заключается в том, чтобы на основе характеристики структурных изменений инфинитива выявить своеобразие его развития в немецком языке. Методологической основой работы является морфологический анализ инфинитива в диалектическом единстве диахронии и синхронии, в задачи которого входит вся область изучения структуры слова в ее грамматическом аспекте [4, с.8], а именно:

- выделение значащих морфем инфинитива и определение их иерархии;
- обнаружение зависимостей между этими частями и вхождением инфинитива в определенный парадигматический ряд;
- установление корреляций между строением инфинитива и передаваемыми им грамматическими значениями;
- выявление структурных изменений инфинитива в рассматриваемый нами исторический период, а также их последствий для грамматической информации, которая передается инфинитивом.

Источниками фактического материала послужили языковые памятники древневерхнемецкого периода (VIII – XI вв.), представляющие собой преимущественно

тексты религиозного характера (молитвы, притчи, евангелие), а также заговоры, эпические песни, глоссы. В языковом отношении анализируемые нами рукописи проявляют разнообразие форм, поскольку написаны на разных диалектах (верхненемецкие и нижненемецкие диалекты) на протяжении четырех столетий.

Согласно данным сравнительно-исторического исследования германских языков, к специфическим особенностям германской глагольной системы относится ограниченность именных форм глагола. Одно отглагольное имя – инфинитив – противостоит разветвленной системе глагольных форм таких языков, как древнеиндийский и греческий [6, с.125]. Между тем, в древненемецком языке существовало несколько форм инфинитива, структурно и функционально отличающих друг от друга. По формальным признакам выделяются две оппозиции инфинитива: *склоняемый/несклоняемый инфинитив* и *простой/распространенный инфинитив (инфинитив с предлогом)*.

Склоняемый/несклоняемый инфинитив

Одной несклоняемой форме в древненемецком языке противопоставляются три падежные формы в единственном и одна форма во множественном числе. Склоняемые формы инфинитива в лингвистической литературе принято рассматривать как герундий. Против этого термина выступает О.Бехагель, поскольку находит в этом необоснованное подражание латинской грамматике. Он предлагает считать их изменяемой или склоняемой формой инфинитива [7, с.305].

Несклоняемый инфинитив. Эта форма инфинитива входила в состав основных глагольных форм древненемецкого языка. Однако, некоторые претерито-презентных глаголов, как отмечает В.М.Жирмунский, не имели такой формы. Это глаголы *eigun* (wir haben), *toug* (es hilft), *gitar* (ich wage), *ginah* (es genügt) [2, с.270-281].

Германский инфинитив образован от глагольной основы настоящего времени с помощью именного суффикса *-n-*: *nem-a-n*, *scouw-ô-n*, *skaph-ia-n*, *hab-ê-n*. Его структура была трехчленной: корень (*nem-*), основообразующий суффикс (*-a-*) и суффикс инфинитива (*-n-*). Корень и основообразующий суффикс составляли глагольную основу. К моменту формирования отдельных германских языков именные основы практически утратили свою первоначальную значимость. В результате основообразующий суффикс глагола потерял свою исконную самостоятельность и слился с суффиксом инфинитива. В древненемецком языке они образуют неразрывное единство, не поддающееся членению на составные элементы: *nem-an*. Однако различия в вокализме суффикса сохраняются до 10 столетия. Конечная морфема древнего инфинитива отчасти сохраняла опознавательную функцию у глаголов слабого спряжения, где еще обнаруживалась дифференциация глагольной основы:

<i>Сильное спряжение</i>	- <u>an-</u>	<i>grifan, neman, geban</i>
<i>Слабое спряжение</i>	1 класс - <u>-jan(jen)-</u>	<i>nerien, diurian, nerian</i>
	2 класс - <u>-ôn-</u>	<i>machôn, ahtôn, mannôn</i>
	3 класс - <u>-ên-</u>	<i>habên, ardilên,</i>

В.Брауне считает, что нет оснований говорить о морфемах *-ôn-* и *-ên-* как о маркерах морфологических классов слабых глаголов. Он выделяет только два вида суффиксов: для сильных глаголов *-an-*, для слабых глаголов *-en-* [8, с.229]. Однако высокая частотность указанных морфем особенно в ранних произведениях (Евангелие Отфрида, Песнь о Людвиге и др.) говорит о том, что не следует игнорировать факт их наличия.

Вследствие того, что в древненемецком языке отнесение глагола к тому или иному классу являлось чисто формальным, закрепленность суффиксов за отдельными морфологическими классами была ослаблена. Этим объясняется переход глаголов слабого спряжения из одного морфологического класса в другой: *thôlôn* (2 класс) / *tholên* (3 класс), *couffen* (1 класс) / *coufôn* (2 класс) и др. По данным Л.Р.Зиндер и Т.В.Строевой, в древних немецких памятниках засвидетельствовано 250 таких глаголов [3, с. 130].

Выравнивание огласовки суффикса у слабых и сильных глаголов наблюдается уже в 9 столетии и затрагивает в основном баварский диалект. Процесс унификации суффиксов происходил в двух направлениях:

1) замена суффикса слабых глаголов суффиксом сильных глаголов- *-ôn/-jan(jen)/-ên-* переходило в *-an-*; напр., *horên – horan, lêren – lêran*:

Uellet ir gihoren Daviden den guoton, ...? (BP 138, 1) – «Вы хотите услышать доброго Давида?»;

bigont er sie lêran, bigonta s'imo es hôran (LGZ, 50) – «Он стал учить ее, она стала его слушать»;

2) замена суффикса сильных глаголов суффиксом слабых глаголов- *-an-* переходило в *-ên*; напр., *singan – singen, biginnan – biginnen*:

bithiu scal man dago gihuueliches thiz gibet singan (PNWK, 15) – «потому что человек должен каждый день петь эту молитву»;

Wánana sculun Fránton éinon thaz biwánton, ni sie in frénkisgon biginnen, sie gotes lób singen? (OEB, 4. I, 1; 33-34) – «Почему должны франки избегать того, чтобы воспевать хвалу Богу на франкском языке?».

Несмотря на широкое распространение обоих процессов в ранних памятниках, они не закрепились в языке и впоследствии были вытеснены фонетической унификацией конечных морфем.

Эволюция конечных морфем, отдельные примеры которой встречаются уже в IX столетии (Татиан, Евангелие Отфрида), окончательно закрепляется к XI столетию и, начинаясь в баварском диалекте, постепенно распространяется на все диалекты немецкого языка. Унификация суффикса сопровождалась редукцией гласных, совпадавших в нейтральном *-e-*. Л.Р.Зиндер и Т.В.Строева объясняют причину упрощения окончаний избыточностью, имевшейся в грамматических средствах этого периода развития языка [3, с. 143].

Что касается диалектных признаков оформления инфинитива, то они в целом отражают особенности диалектов древненемецкого языка [1, с. 72-74]. Основные различия наблюдаются между верхненемецким и нижненемецким диалектами. Для нижненемецкого диалекта, представленного памятниками IX–X столетия «Хелианд» и «Древнесаксонская Книга Бытия», характерен единый суффикс инфинитива *-(j)an-* для глаголов сильного и слабого спряжения: *liggian, libbian, sprekan*.

Можно также отметить расхождения в огласовке суффикса в верхненемецких диалектах. Так, в алеманском диалекте (южнонемецкая подгруппа диалектов) встречается суффикс *-in-* в памятниках XI столетия (Нокер), напр., *ersterbin, wesin, gebin*:

er ne muoze ersterbin stes ne mag imo der scaz ze guote werden (MM, 42) – «Он не должен умереть: его богатство ему не поможет».

Следует также отметить, что для древненемецкого глагола была характерна видовая дифференциация предельного и неопредельного действия, не получившая в последствии принципиального грамматического значения [2, с.277]. Формальным признаком совершенного вида служил суффикс *ga-* / *gi-*. В связи с этим часть глаголов противопоставлялась по признаку *совершенный/несовершенный вид*. При анализе были выявлены такие пары инфинитивов с предельным и неопредельным значением, как *corôn – gicorôn; werdan – giwerdan; terien – geterien; zellan – gizellen; horan – gihoren; singan – gisingan*:

bithiu scal man dago gihuueliches thiz gibet singan (PNWK, 15) – «потому что человек должен каждый день петь эту молитву»;

Tház sie thes biginnen, iz úzana gisingen, (OEB 4. I, 1; 109) – «И они воспоют об этом повсюду».

В дальнейшем приставка *ge-* закрепляется в ряде глаголов, при этом простой глаголы выходит из употребления: *gewinnen, gelangen, geschehen* и др. Там, где простой глагол сохраняется, происходит соответствующая дифференциация значений: *hören*

(слушать) – *gehören* (принадлежать), *stehen* (стоять) – *gestehen* (признавать) [2, с. 278-279].

Склоняемый инфинитив. Традиционно инфинитив считается застывшей падежной формой имени существительного. По мнению немецких лингвистов, этой формой является винительный падеж [7, с. 305; 10, с. 95]. Считается, что инфинитив склоняется по типу отглагольных существительных с основой на *-ja-*. Этот факт подтверждается полным совпадением падежных флексий в родительном, дательном и творительном падеже единственного числа:

	Имя существительное с основой на <i>-ja-</i>		Инфинитив	
	Ед.ч	мн.ч	ед.ч	мн.ч.
Имен.	<i>hirti</i>	<i>hirte</i>	—	—
Вин.	<i>hirti</i>	<i>hirte</i>	—	—
Род.	<i>hirtes</i>	<i>hirtes</i>	<i>nemannes</i>	—
Дат.	<i>hirtie, hirte,</i>	<i>hirte</i>	<i>nemanne</i>	<i>wanchonmun</i>
Твор.	<i>hirtiu, hirtu, hirtun,</i>	—	<i>ferennu</i>	—

Принято считать, что формы именительного и винительного падежа инфинитива не существует. Однако можно предположить, что таковыми является форма несклоняемого инфинитива, поскольку в предложении она выполняет ту же функцию, что и существительное в именительном падеже (субъект) и винительном падеже (дополнение). Этот вопрос требует дополнительного рассмотрения.

Парадигма склонения инфинитива является неполной, так как некоторые падежные формы отсутствуют.

Родительный падеж инфинитива. Образование склоняемой формы инфинитива в германских языках происходило путем добавления суффикса *-j-* и падежного окончания. При этом происходило удвоение суффикса *-n-*. Форма родительного падежа получала флексию *-es*: др. сакс. *suerian-n-i-as*. Суффикс *-j-* в древненемецком языке уже отсутствует: дн. *neman-n-es*. По мнению В.Брауне, влияние суффикса *-j-* обнаруживается в формах с *-ennes-* у сильных глаголов, в то время как, в несклоняемом инфинитиве этих глаголов употребляется суффикс *-an-* [8, с.230]:

Ni namun, thia meina, uuáfanés góuma, liuto fillennes noh fiures brénnennes: (OEB, 22.V, 23; 65-66) – «Не взяли вооруженные мужья ни павших людей, ни горящего огня».

В ранних памятниках встречаются также и формы с *-i-*: *heilizimnes*.

Дательный падеж инфинитива. Падежным окончанием формы является *-e-*: *zellenne, nemanne*:

ih muos habên zi ezzenna thaz ir ni uuizzunt (Т 87, 32) – „Но Он сказал им: у Меня есть пища, которой вы не знаете“.

В.Брауне отмечает также возможность употребления суффикса *-de-*, что делает дательный падеж инфинитива омонимичной формой причастия I:

zi chundande, zi snîdanda [9, с.292].

Дательный падеж инфинитива употребляется с предлогом *zi/za* или *in* в отличие родительного падежа, употребление которого зависит от управления глагола.

Творительный падеж инфинитива. Эта форма встречается очень редко. Образуется путем присоединения к инфинитиву падежной флексии *-u*:

Thie andere iungoron mit ferennu guatun.... (Т 236, 7) – «Другие слуги прибыли сюда, приехав...».

Дательный падеж множественного числа инфинитива. В. Брауне зафиксировано несколько случаев употребления этой формы: *wanchonmun, halsanum* [там же]. Она образуется с помощью флексии *-un/-um*.

Основные тенденции выравнивания вокализма в суффиксе *-an-* у падежных форм те же, что и у несклоняемого инфинитива. Отмечается упрощение удвоенного согласного *n* в ранних памятниках: *uuáfanés, weinônes, zellene, doufene, irkennene* (OEB). Поскольку

этот факт встречается преимущественно в Евангелии Отфрида, то можно считать, что в древненемецком языке этот процесс не получил широкого распространения.

Таким образом, структура инфинитива в древненемецком языке была двучленной у несклоняемого (глагольная основа настоящего времени + суффикс инфинитива) и трехчленной у склоняемого инфинитива (глагольная основа настоящего времени + суффикс инфинитива + падежная флексия). Усложнение формы могло происходить за счет префикса *gi-/ga-* с предельным значением. Морфемы инфинитива выполняли следующие функции: корень являлся носителем лексического значения; суффикс служил для образования инфинитива; падежная флексия участвовала в создании новых форм инфинитива; префикс являлся носителем грамматического значения категории вида. В настоящее время инфинитивный суффикс рассматривается как флексийный морф, поскольку данный аффикс не участвует в образовании производных от глагола основ, что характерно для окончаний, а не для суффиксов [5, с. 545].

Простой/распространенный инфинитив

Простая форма инфинитива. Простой формой инфинитива можно считать несклоняемый инфинитив и родительный падеж инфинитива, поскольку они употребляются без предлога:

mit gótkundlichen ráchon scal man súlih machon (OEB, N; 22) – «с божьими словами человек должен делать такие дела»;

daz si muozzen gniozzen alla mines lebannes... (OG,23) – «И каждый должен воспользоваться моей жизнью».

Распространенная форма инфинитива. Такими формами являются дательный и творительный падеж инфинитива. Дательный падеж употребляется с предлогом *zi* или *za* (характерен для баварского диалекта):

Восточнофранкский: «...*Unsara fatera in thesemo berge betôtun, inti ir quedent, uianta in Hierusalem ist stat dâr gilimphit zi betônne*» (Т 87,5) – «Наши отцы молились на этой горе, и Ты говоришь, что Иерусалим – то место, на котором следует молиться».

Баварский: ... *tiuflun za uuidarstantanne enti arc za piuuîsanne enti dînan uuileon za gauurchanne* (WG) – «...чтобы противостоять дьяволу и отвести дурное, действовать по Твоей воле».

Встречается также употребление дательного падежа с предлогом *in*:

Uuârhaft ioh sunna in slifanne (МН II, 1) – «Истинное солнце, когда оно в движении».

Для творительного падежа характерен предлог *mit*: *mit ferenmu* (Т 236,7).

Возможно употребление предлога с простым инфинитивом, которое отмечается в произведениях как раннего периода (Freisinger Paternoster), так и позднего (Annolied) в баварском диалекте:

daz allero manno uuilih sih selpan des uuirdican gatoe, cotes sun ze uuesan (FPN, 2) – «Подобно всем благочестивым людям, хочу я быть Божьим сыном»;

Der dritte begunde ze lahchen. sinen spot ze mahchen. uber den alten herren (AL, 10-11) – «Третий начал смеяться, надсмеяться над стариком».

Таким образом, анализ структуры инфинитива древненемецкого языка позволяет сделать вывод о том, что инфинитив в рассматриваемый нами период проявлял в большей степени именные свойства. Такими свойствами являются наличие категории падежа, сочетаемость с предлогами.

Изменение структуры инфинитива происходило за счет упрощения огласовки суффикса. Эволюция суффикса осуществлялась двумя путями: субституцией морфем в силу грамматической аналогии (замена суффиксов сильных глаголов суффиксами слабым глаголов и наоборот) и фонетическим изменением старых морфем. Первый путь развития (субституция) в языке не закрепился. Фонетическая редукция огласовки суффикса началась в баварском диалекте уже в IX веке и окончательно утвердилась в древненемецком языке в XI веке. Наличие формальных различий, не имеющих

грамматико-семантической значимости, привело к избыточности и стало основанием для ее устранения.

Перспективы дальнейшего исследования состоят в сравнительно-историческом анализе последующей эволюции форм инфинитива и механизма приобретения и развития им глагольных грамматических категорий.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бах А. История немецкого языка: Пер. с нем./ Ред., предисл. и прим. М.М.Гухман. Изд. 3-е. – М.: Едиторал УРСС, 2005. – 343 с.
2. Жирмунский В.М. История немецкого языка/ 5 изд., исправл. – М.: Высш. школа, 1965. – 408 с.
3. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Историческая морфология немецкого языка. – Л.: Просвещение, 1968. – 262 с.
4. Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа (на материале германских языков). – М.: Наука, 1974. – 317 с.
5. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: ООО «Изд-во Астрель», 2001. – 624 с.
6. Сравнительная грамматика германских языков. В 5-и т. – М.: Наука, 1966. Т. IV. Морфология. – 496 с.
7. Behagel O. Deutsche Syntax. Bd. II, Wortklassen und Wortformen. – Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. 1924. – 444 S.
8. Braune W. Althochdeutsche Grammatik. 2. Aufl. – Halle: Max Niemeyer, 1891. – 283 S.
9. Braune W. Althochdeutsche Grammatik. . Aufl. – Halle (Saale): Max Niemeyer Verlag, 1955. – 425 S.
10. Paul H. Deutsche Grammatik. Bd. IV. Syntax (zweite Hälfte). 2. Aufl. – Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag, 1955. – 425 S.

Источники иллюстративного материала

Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета канонические. – Phoenix: Bibles Unlimited.
 Богуславская И.В. История немецкого языка. Хрестоматия. – СПб.: КАРО, 2006. – 320 с.
 Altdeutsche Texte. / Hrsg. von H. Mettke. – Leipzig: VEB Bibl. Institut, 1970. – 487 с.
 Braune W. Althochdeutsches Lesebuch. 14. Aufl. / Bearb. Von E. Ebbinghaus. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1962. – 257 с.

Список сокращений

AL – *Das Annolied*.
BP 138 – *Bairischer Psalm 138*.
FPN – *Freisinger Paternoster*.
LGZ – *Lied von heiligen Georg (Zarnecke)*.
MH – *Murbacher Hymnen*.
MM – *Memento mori (Noker Gedenket des Todes)*.
OEB – *Otfrids Evangelienbuch (N - Nuptiae Factae Sunt)*.
OG – *Othlos Gebet*.
PNWK – *Pater noster aus dem Weißenburger Katechismus*.
T – *Der althochdeutsche Tatian*.
WG – *Das Wessobrunner Gebet*

АНОТАЦІЯ

У статті використано морфологічний аналіз інфінітива в давньонімецькій мові. Встановлено, що в основі мікросистеми інфінітива давньонімецької мови розташовані дві опозиції: відмінюваний/невідмінюваний інфінітив, проста/поширена форма інфінітива. Визначено основні структурні типи інфінітива і механізм уніфікації суфікса.

Ключові слова: давньонімецька мова, морфологічний аналіз слова, інфінітив, структура слова.

The article presents a morphological analysis of the infinitive in Old German. The structure of the infinitive is considered with two oppositions: declinability/undclinability;

simple/extended form of the infinitive. Main structural types and the way of suffix unification of Old German infinitive are determined.

Key words: *Old German, the morphological analysis, infinitive, the word structure.*

Наталя Іваницька
(Вінниця)

ВИРАЖЕННЯ МІКРОДЕНОТАТА „ПРОЦЕСУАЛЬНА ЗМІНА ЯКОСТІ” УКРАЇНСЬКИМИ ТА АНГЛІЙСЬКИМИ ДІЄСЛОВАМИ

Останнім часом увагу мовознавців усе частіше привертають питання загальних засад вивчення мовних явищ як у конкретній мові, так і в компаративістиці [6; 9; 10]. Актуальність цієї проблематики постає особливо виразною, коли йдеться про різного роду класифікації лексичного складу мов. Учені все частіше звертаються до універсальних понять, що є предметом вивчення багатьох дослідників, зокрема логіків, філософів, і є основоположними концептуальними засадами в багатьох випадках і уможливають адекватну інтерпретацію мовного матеріалу.

Вагомий внесок у розробку цих питань зробили мовознавці: О.О. Потебня, О.М. Пешковський, О.О. Шахматов, Д.М. Овсянко-Куликовський, В.О. Богородицький, Л.А. Булаховський, Н.Ю. Шведова, Г.О. Золотова, Н.В. Гуйванюк, О.С. Мельничук, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, В.С. Перебийніс, М.П. Кочерган, І.Р. Вихованець, Н.Д. Арутюнова, А.П. Загнітко.

У центрі сучасних наукових досліджень із компаративістики продовжує залишатися слово у його багатоаспектних і різнорівневих інтерпретаціях. Аналіз об'ємної літератури, узагальнень дослідників зазначених проблем переконують у тому, що основними засадами класифікаційних систем у різноаспектному дослідженні слова виступають такі: денотативна, парадигматична і синтагматична. Парадигматична (враховують подібність семантичних ознак дієслова) і синтагматична (враховують сполучуваність, семантико-синтаксичну валентність) засади в основі своїй зорієнтовані на формальні критерії, які були й залишаються найбільш надійними з огляду на наявність фіксованих мовних структур, що піддаються аналізу й відповідній систематизації. Денотативний принцип класифікації полягає в тому, що засадничим критерієм вивчення мовних одиниць вважається денотат [7, с. 49]. Суть денотативного підходу до вивчення мовних явищ полягає в орієнтації на природне, онтологічне розчленування дійсності й виділенні в ній предметів, ознак, дій, процесів, станів, які відображають у мові.

Виразна орієнтація на денотативний принцип вивчення виражальної системи мовних одиниць простежується в концепціях О.С. Кубрякової, Н.Д. Арутюнової, І.В. Арнольда, І.Р. Вихованця, С.О. Соколовської, О.О. Селіванової, Л.О. Пустовіт, Л.І. Мацько, В.М. Манакіна, В.І. Кононенка, Н.Л. Іваницької, В.В. Жайворонка, М.І. Голянич, О. Вербицької, Ф.С. Бацевича та ін.

Денотативний принцип аналізу дієслівної лексики як однослівних найменувань процесуальних ознак предметних субстанцій у зіставному вивченні систем українських і англійських дієслів передбачає виділення основних (інваріантних) денотатів та їх варіативних класів (мікроденотатів). Останній (мікроденотат) розглядаємо як третій член (*tertium comparationis*) зіставного вивчення дієслівної лексики української та англійської мов [9, с. 243; 10, с. 32].

Мета нашого дослідження полягає у виявленні ознак еквівалентності / нееквівалентності в системах мовних виражальних засобів мікроденотата „процесуальна зміна якості” в українській та англійській мовах. Частковими **завданнями** аналізу були такі: а) на прикладі дієслівних найменувань процесуального денотата в одній із

зіставляваних мов з'ясувати процес виокремлення однослівних та описових мовних виражень мікроденотата, показавши в такий спосіб побудову семантичної системи номінації для їхнього компаративного вивчення; б) провести зіставний аналіз дієслівної лексики української та англійської мов, що її використовують носії обох мов для вираження зазначеного мікроденотата; в) враховуючи аналітизм англійської мови загалом, простежити вияви цього явища в системі досліджуваних одиниць і зробити відповідні висновки.

У дослідженні ми спирались на діалектичний **метод** аналізу мовних одиниць у єдності їхніх зв'язків із суспільними явищами, використовувались специфічні мовознавчі методи: описовий (при інвентаризації, систематизації й описі досліджуваних одиниць кожної мови, особливостей їхнього вживання), зіставний (при виявленні загальних та специфічних особливостей у царині дієслівної лексики певного класу, встановленні рис подібності і несхожості). Широке застосування знайшли також прийоми дистрибутивного та компонентного аналізу при визначенні й зіставленні лексичних значень порівнюваних дієслівних номінацій.

Дослідження виконане на **матеріалі** близько 300 українських та англійських дієслів, описових конструкцій, переважно англійської мови, денотативно орієнтованих на „третій член порівняння” (tertium comparationis).

Дієслівні лексеми відбиралися із тлумачних, перекладних та синонімічних словників, у яких подана достатня інформація про можливість вираження дієсловом мікроденотата „процесуальна зміна якості”. Такою інформацією слугував опис тлумачень, а також наявність у мові (їхня фіксація в словниках) прикметникових чи дієприкметникових утворень як своєрідних мовних виражень відповідного дієслівного мікроденотата.

У розгалуженій системі мікроденотатів, об'єднаних інваріантом „процесуальний денотат стану” виокремлюємо мікроденотат „процесуальна зміна якості”: укр. *черствіти* – англ. *to stall*; укр. *пріти* (*спрівати, підспівати*) – англ. *to decay*; укр. *тупіти* – англ. *to blunt*; укр. *жовтіти* – англ. *to yellow*, укр. *біліти* – англ. *to whiten*.

Онтологія мікроденотата „процесуальна зміна якості” визначається предметними субстанціями, що є сторонніми щодо мовця. Їхня сутнісна ознака полягає в різного роду процесуальних змінах якісного стану (qualitative state) предметних денотатів. Такі зміни виступають у чотирьох основних різновидах: 1) процесуальні зміни фізичних якостей; 2) процесуальні зміни кольорових ознак; 3) процесуальні зміни зовнішніх ознак людини, 4) процесуальні зміни внутрішніх властивостей людини. Процесуальний стан у всіх випадках об'єднує мовні структури, які слугують для вираження цього мікроденотата.

Розглянемо дієслівне вираження в кожному із різновидів мікроденотата „процесуальна зміна якості”.

1. Процесуальні зміни фізичних якостей.

Денотат у цьому випадку увиразнюють такі ознаки: отримання певних фізичних змін (властивостей) щодо форми, структури, внутрішніх температурних особливостей. Для зіставного вивчення виражальних засобів мікроденотата „процесуальні зміни фізичних якостей”, було відібрано понад 100 структур із перекладних українсько-англійських, англо-українських, тлумачних та словників синонімів. Ці структури являли собою: а) однослівні найменування: укр. *роздаватися, ширіяти, розтягуватися, кругліяти, округлюватися, трухлявіти, черствіти, дряхліти, процахати, бруднішати* та ін., англ. *to inflame, to fatten, to swell, to stall, to stiffen, to warm, to coble, to blunt, to petrify* etc.; б) описові конструкції: англ. *to turn blue, to grow red, to become weak, to become sober, to lose consciousness, to become deaf, to loose one's sight*.

Виділяємо п'ять варіантів мікроденотата „процесуальні зміни фізичних якостей”, мовне вираження яких зафіксоване в словниках як однослівні назви (дієслова) та описові конструкції.

1.1. Процесуальні зміни фізичних якостей предметної субстанції щодо форми: укр. *роздаватися, ширіяти, розтягуватися* – англ. *to inflame, to distend, to blow (up), to swell, to fatten, to expand, to widen, to broaden, to become wider, to become longer*; укр. *круглішати, округлюватися* – англ. *to round out, to become round, to become rounder in shape*.

1.2. Процесуальні зміни фізичних якостей предметної субстанції щодо структури: укр. *трухлявіти, трухлявішати* – англ. *to decay (of wood) slowly, to moulder away, to rot, to deteriorate, to become dry, rot*; укр. *черствіти* – англ. *to stall, to become stall*; укр. *дряхліти* – англ. *to dilapidate, to become dilapidate*; укр. *депеш'яніти* – англ. *to stiffen, to become stiff (grow)*.

1.3. Процесуальні зміни фізичних якостей предметної субстанції щодо температурних властивостей: укр. *нагріватися, розігріватися* – англ. *to warm, to warm (up), to heat (up), to become warm (hot)*; укр. *процахати, охолоджуватися* – англ. *to cool, to cool (down), to cool (off), to become cool, to get cold*.

1.4. Процесуальні зміни фізичних якостей предметної субстанції щодо вияву зовнішніх та внутрішніх ознак: укр. *бруднішати* – англ. *to become dirty, dusty*; укр. *пріти, сніпати, підпріпати* – англ. *to decay, to become damp, to become misty*; укр. *снріти* – англ. *to moisten, to become wet, to become damp, to become humid*; укр. *тупіти* – англ. *to blunt, to become blunt*; укр. *киснути* – англ. *to sour, to ferment, to become sour*; укр. *затуплятися, тупітися* – англ. *to blunt, to become blunt(ed), to become dull*; укр. *кам'яніти* – англ. *to petrify, to fossilize, to stiffen, to become firm*; укр. *твердішати, твердіти, тверднути* – англ. *to harden, to become hard*; укр. *згубішати* – англ. *to thicken (of liquids), to become thick (not watery, not flowing easy)*; укр. *згубішати* – англ. *to coarsen, to become rough*.

1.5. Процесуальні зміни фізичних якостей предметної субстанції щодо вияву вікових особливостей: укр. *старіти* – англ. *to become older*; укр. *молодіти, молодішати* – англ. *to become younger*.

Отже, проведений аналіз виражальних засобів семантичних варіантів одного із різновидів мікроденотата „процесуальна зміна якості” („процесуальні зміни фізичних якостей”) дає підстави стверджувати, що обом мовним системам властиве однослівне (дієслівне) вираження. Водночас систему виражальних засобів мікроденотата „процесуальна зміна фізичної якості” в англійській мові значно розширюють описові конструкції, які функціонують у мові в одних випадках як синоніми до однослівних найменувань (і в такій єдності є еквівалентними одиницями до українських назв), а в інших – як єдиноможливі засоби вираження еквівалентних українських одиниць.

2. Процесуальні зміни кольорових ознак предметних субстанцій.

Одним із значень мікроденотата „процесуальна зміна якісного стану” є становлення й виявлення кольорової ознаки предметної субстанції. Онтологія цього значення усвідомлюється в двох планах: процесуальна ознака як іманентна властивість предмета, що в результаті різних об'єктивних чинників, впливів має здатність змінюватись, та як процесуальна ознака предметної субстанції, здатної виявляти таку властивість.

Ці плани чітко розмежовуються за ознакою динамічність/ статичність. Для динамічних мікроденотатів властивим є змінювати процесуальну ознаку кольоровідтворюваних властивостей предметної субстанції – від власне буттєвої до вияву окремих фазових видозмін: укр. *Глибшає далеч, річка синіє* (М. Рильський); *Гори починають синіти* (М. Коцюбинський).

Колір, одна із властивостей матеріальних об'єктів, сприймається людиною як усвідомлене зорове відчуття. Той чи інший колір людина „присвоює” предметам і явищам у процесі їхнього зорового сприйняття. Кольоровідчуття виникає під впливом подразнень ока потоками електромагнітних випромінювань. Кольоровідчуття викликають предмети різного кольору чи їхні по-різному освітлені частини. У мовах використовуються одні й ті

ж слова, сполучення слів для позначення кольорів різних об'єктів, незалежно від джерел (природи) утворення кольорів.

Колір, отже, є властивістю предметів, здатних викликати кольорове відчуття. Такими предметами (в широкому розумінні „предметності”) можуть бути конкретні предмети, явища, що відображають чи пропускають світло, що його поглинає джерело. Диференціацію кольорів зумовлюють відмінності поверхні, оптичні властивості джерел світла й середовища, в якому поширюється світло, зорові аналізатори та особливості психофізіологічних процесів перетворення зорових вражень у мозку людини.

Потрібно думати, що здатність людини сприймати кольори розвинулась для задоволення потреб ідентифікацій предметного світу разом із здатністю сприймати, усвідомлювати, а отже, ідентифікувати й розмежовувати інші властивості предметів (розмір, твердість, теплота та ін.), що допомагає сприймати й диференціювати в життєвих ситуаціях окремі предмети за їхнім кольором в умовах всіляких змін матеріального середовища.

Хронологічно первинними стали в мовах слова (прикметникові назви) кольорової диференціації предметів: укр. *білий колір, білий сніг, білий папір, білий ведмідь, білий хліб, білий кінь, біла стіна* та ін., англ. *white milk, white snow, white face, white coffee, white fog, white horse, white paper, white wall* etc.

Назви кольорів як стереотипні найменування у різних мовах розширили гаму світосприйманих і узагальнених асоціативних назв за їхніми первинними значеннями ознаками: укр. *чорний (комірець), чорний вчинок*, англ. *black cloth, black humor, black head, black English, black eye*.

Хронологічно пізнішими стали мовні утворення, що виражають процесуальні денотати предметних субстанцій із властивими останнім кольоророзрізнявальними ознаками. Такими є дієслівні найменування, кількість яких у зіставляваних (українській та англійській) мовах невелика. Типово репрезентують т.зв. „процесуальні кольорові мікроденотати” однослівні дієслівні найменування, що закріпилися в обох мовах через осмислення й усвідомлення здебільшого диференційованих спектральних варіантів кольорової гами: укр. *біліти, чорніти, зеленіти, синіти, червоніти*, англ. *to whiten, to redden*.

Зауважимо, що система виражальних засобів якісних денотатів кольорового розрізнення предметних субстанцій в обох мовах включає еквівалентні відповідники прикметникових номінацій: укр. *сіро-блакитний* – англ. *dove-coloured*; укр. *сіро-бурий* – англ. *brownish-grey*; укр. *сіро-зелений* – англ. *glucose*; укр. *жовто-зелений* – англ. *yellow-green*; укр. *жовто-червоний* – англ. *yellow-red, orange*; укр. *жовтувато-коричневий* – англ. *yellow-brown*; укр. *темно-багровий* – англ. *dark purple*; укр. *темно-жовтий* – англ. *dark-yellow*, укр. *темно-коричневий* – англ. *chest-nut*; укр. *темно-синій* – англ. *dark blue, deep blue*.

Характерно, що система дієслівного словотворення обох мов не має засобів вираження мікроденотата „процесуальна зміна якості” (колірна ознака), коли йдеться про зазначені змішані кольори.

Аналізуючи природу мікроденотата „процесуальна зміна якості” не можна не звернути уваги на його „пристосованість” до предметних денотатів, узагальнених сторонньою по відношенню до мовця особою (третьою особою), що якоюсь мірою відсторонює його від матеріального світу предметів, уможливорює виражати такі процесуальні ознаки споглядално, ніби на віддалі. Водночас такі ознаки є не лише додатковими, нашарованими на буттєву процесуальність, але й виразно домінують над нею, водночас експлікують ставлення мовця до зображуваного: *Зупинився я, став, слухаю... Ні, нема нічого. Підіймаю голову – сіріє щось на дубі, а що сіріє – не розберу* (Г. Хоткевич).

Аналізуючи речення з дієслівними предикатами, вираженими дієсловами „кольору”, спостерігається двозначність семантики останніх. Ю.Д. Апресян, розглядаючи

прикладів речень у російській мові *Желтеют осенние роици, Синее небо, Зеленеют поля*, пише: „Двозначність речень можна пояснити лише одним способом – визнанням того, що дієслова в них багатозначні” [3, с. 87-88] (курсив наш). Не вдаючись до полеміки стосовно двозначності / однозначності дієслів, все ж наголосимо на тому, що варіанти процесуального мікроденотата, який виражають дієслова у наведених вище прикладах, є суттєво відмінними. Спробуємо осмислити, яку ознаку предметних денотатів виражають дієслова *жовтіти, синіти, зеленіти*: а) *Гай жовтіє* (У гаї ростуть дерева, листя яких зазнає кольорових змін: від зеленого весною – до жовтого восени. Листя почало жовтіти – стало жовтуватим – пожовтіло. Людина сприймає цей денотат як процесуальну ознаку предметної субстанції (Листя на деревах. – Дерева в гаї. – Гай жовтіє); б) *Небо синіє* (Небо може мати синій колір. Він (колір) властивий цьому денотату. Людина сприймає його і за допомогою мовних засобів відтворює цей процесуальний денотат); в) *Поля зеленіють* (На полях росте трава, яка має зелений колір. Цей колір властивий траві. Людина сприймає цей колір і відтворює мовними засобами такий процесуальний денотат).

Отже, ознака „виділятися певним кольором” складає семантичну домінанту зазначеного варіанта процесуального мікроденотата.

Характерною особливістю мовного вираження мікроденотата „процесуальна зміна якості” в українській мові є вживання дієслівних лексем із значенням інтенсифікованої процесуальної ознаки предметного денотата: *синіти – синішати, чорніти – чорнішати, біліти – білішати*: *Кинувшись з потоку в озеро, він починав кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду; туман розбігається, вода синішає* (Леся Українка); *Сірішає* ковиль і низько стелеться білим димом (З. Тулуб). Арсенал однослівних найменувань мікроденотата „процесуальна зміна якості” розширюють однокореневі українські дієслова: *синіти – синітися – синішати; сіріти – сірітися – сірішати*.

Аналіз мовних засобів вираження процесуальної зміни кольорової ознаки предметної субстанції як одного із семантичних варіантів мікроденотата „процесуальна зміна якості” в українській та англійській мовах засвідчив, що для системи англійської мови визначальною є тенденція до використання описових конструкцій із дієсловами *to grow (to get, to turn, to become)* та прикметниками на позначення відповідного кольору, в той час як українська мова тяжіє до однослівних назв такого мікроденотата. Пор.: укр. *багрянити* – англ. *to grow (to get) red, to turn crimson (purple)*; укр. *біліти* – англ. *to become white*; укр. *білішати* – англ. *to become (to grow) whiter and whiter*; укр. *бурити* – англ. *to grow brown*; укр. *голубіти* – англ. *to turn blue*; укр. *жовкнути* – англ. *to turn yellow*; укр. *жовтішати* – англ. *to become (to grow) more yellow*; укр. *зеленішати* – англ. *to grow (to turn) green*; укр. *червоніти* – англ. *to grow (to turn) red*; укр. *чорніти* – англ. *to grow (to become) black*.

За межі кольорового спектру виходять найменування т.зв. „змішаних кольорів”: середнього між білим і чорним (укр. *сірий* – англ. – *grey*). Хоча такі процесуальні мікроденотати існують у природі, а отже, теоретично уможлиблюють їхнє називання, все ж мовна практика не завжди „покриває” їхні найменування ні однослівними, ні описовими мовними структурами. Окремі з таких мікроденотатів отримали усі можливі в цьому плані українські назви на рівні з типовими, т.зв. „базовими”: пор.: *жовтіти – жовтітися – жовтішати, сіріти – сірітися – сірішати*.

Зауважимо, що онтологія динаміки процесуальної колірної ознаки предметного денотата є присутньою в усіх випадках, хоча не завжди вона експлікується, як неоднаково прозорим є сам процес осмислення цієї динаміки. Так, наприклад, в українських дієслівних найменуваннях *чорнішати, білішати, синішати* онтологія динаміки процесуальної колірної ознаки простежується в порівнюваних предметних субстанціях (*щось чорніло (почорніло)*, це ж саме (*щось*) під впливом обставин *чорнішає (почорнішало)*). Іншу онтологічну природу виявляють процесуальні мікроденотати, виражені дієсловами *чорніти, біліти, синіти* (*щось синіє (посиніло)* – це ж саме (*щось*) перед тим, як стати синім, мало інший колір).

3. Процесуальні зміни зовнішніх ознак людини.

Денотат у цьому випадку увиразнює ознака, яка виявляється в набутті людиною інших, відмінних від вихідних фізичних чи фізіологічних ознак, що сприймаються зором. Мовні засоби вираження різновиду мікроденотата „процесуальна зміна якості” у системах зіставлюваних української та англійської мов мають різне представлення. Аналіз українських та англійських дієслівних систем показав, що однослівні номінації (*to fatten, to thin, to age, to olden, to lighten*) в англійській мові вживаються дуже рідко, хоча словники й фіксують їх. Типово ці мікроденотати в англійському дискурсі мають описове, аналітичне вираження: укр. *товстіти* – англ. *to grow stout, to grow fat, to grow corpulent*; укр. *худнути* – англ. *to grow thin, to become emaciated (thin), to lose flesh*; укр. *статіти(ся)* – англ. *to grow (to get, to wax) old, to look older, to advance in age, to become old fashioned*; укр. *молодіти* – англ. *to grow younger, to get younger again*; укр. *лічити, плітхувати* – англ. *to grow (to get) bald*; укр. *сноганіти* – англ. *to grow ugly, to lose one's good looks*; укр. *смагнуті* – англ. *to become tanned, to get brown*; укр. *горбатіти* – англ. *to become bent, to become round-shouldered*. Кількісно в текстах англійської мови переважає дієслово *to grow*, яке за своєю первинною семантикою виражає значення „рости”, „змінюватися”.

4. Процесуальні зміни внутрішніх властивостей людини.

Онтологія цього значення усвідомлюється у двох вимірах: як процесуальна ознака, що має здатність змінюватися і в такий спосіб характеризувати психо-емоційний стан людини, та процесуальна ознака, зміна якої впливає на фізіологічний стан людини. Денотат у цьому випадку виокремлює ознака зміни певних рис характеру людини, набуття нею якісно нових характеристик, а також зміни її фізичного та психічного здоров'я.

Як і в попередніх групах, мовні засоби вираження мікроденотата здебільшого представлені монолексемами в українській мові та описовими структурами в англійській мові. Виділену групу конкретизують семантичні варіанти.

4.1. Процесуальна зміна рис характеру: укр. *байдужіти* – англ. *to grow cold (to)*; укр. *добріти* – англ. *to become kind, to be propitiated, to feel pity*; укр. *музніти* – англ. *to reach manhood, to attain the age of puberty, to grow manly*; укр. *нахабнішати* – англ. *to become impudent (insolent)*.

4.2. Процесуальна зміна розумових здібностей: укр. *мудріти, розуміти* – англ. *to grow wiser (more intelligent)*; укр. *божеволіти* – англ. *to go mad, to lose one's reason (senses)*; укр. *тупіти* – англ. *to become (to grow) dull*.

4.3. Процесуальна зміна психо-емоційного стану людини: укр. *засмучуватися* – англ. *to be pained (distressed)*; укр. *заспокоюватися* – англ. *to calm oneself, to quite down, to become quite*; укр. *звеселятися* – англ. *to become merry, to cheer up*; укр. *знервуватися* – англ. *to be overstrung, to get into a state of nerves*; укр. *пожвавлюватися* – англ. *to revive, to inspirit, to liven*.

4.4. Процесуальна зміна фізіологічного стану: укр. *видужувати* – англ. *to recover, to convalescent, to get better, to grow well*; укр. *виліковуватися* – англ. *to be completely cured (of), to get cured*; укр. *здоровішати* – англ. *to become strong (er), to become healthy*; укр. *тверезіти* – англ. *to become sober*; укр. *знесилюватися* – англ. *to become (to grow) weak, to loose one's strength, to be exhausted*; укр. *слабнути* – англ. *to weaken, to become weak*; укр. *глухнути* – *to grow (to become) deaf*; укр. *німіти* – англ. *to grow dumb*; укр. *сліпнути* – англ. *to become blind, to loose one's sight*.

Проаналізовані назви підтверджують думку про переважаючу кількість однослівних найменувань зазначених різновидів мікроденотата „процесуальна зміна якості” в українській мові на противагу чисельним описовим конструкціям, які можна типізувати за структурними компонентами, в англійській. Зафіксовані випадки паралельного вживання в англійській мові однослівних назв та аналітичних структур (*to recover – to get better, to grow well*) (укр. *видужувати*) не відзначаються регулярністю в системі виражальних засобів англійської мови. Крім того, вибір між однослівною назвою

та описовою конструкцією здебільшого завершується на користь останньої як мовного засобу, більш властивого англійській мові.

Отже, проаналізувавши об'ємний матеріал дієслів, дієслівних словосполучень, речень української та англійської мов у їхній проекції на мікроденотат „процесуальна зміна якості”, видається можливим зробити такі загальні висновки.

1. Денотативний принцип аналізу, застосований до зіставного вивчення дієслівних систем української та англійської мов, надійно зарекомендував себе у встановленні системи інваріантних денотатів і їхніх частковостей – мікроденотатів, у проекції на які (як ”треті члени” зіставного аналізу) виявляються системи мовних виражальних засобів процесуальності, їхня (зокрема дієслівна) компарабельність / некомпарабельність.

2. Виразальні засоби, що «використовують» зіставлювані мови для називання мікроденотата „процесуальна зміна якості” в більшості випадків не виявляють однослівної (дієслівної) еквівалентності. Переважно однослівні найменування української мови корелюють із типовими описовими конструкціями англійської мови, що підтверджує аналітизм виражальних засобів англійської мови в загальній системі дієслівних номінацій у їхній проекції на денотат.

3. Як і в дієслівних номінаціях інших мікроденотатів, у системі української дієслівної лексики, що в загальному виражає мікроденотат „процесуальна зміна якості”, переважаюче функціонування однослівних дієслівних лексем перед англійськими пояснюється розвиненою системою префіксально-суфіксальних утворень, які відтворюють часово-способові дієслівні форми англійської мови, багатою дієслівною синонімікою, що її „покривають” тотожні, дещо „генералізовані” англійські дієслівні номінації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Англо-український словник: У 2 т. / Склад М.І. Балла. – К.: Освіта, 1996. – Т.1- 752 с.; Т.2. – 712 с.
2. Англо-русский словарь глагольных словосочетаний. – М.: Русский язык, 1986. – 534 с.
3. Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М.: Наука, 1967. – 252 с.
4. Белова Н.В. Условия актуализации статического / динамического значения у адъективных глагольных синтаксических дериватов типа белеть // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 2004. – №1. – С.142-160.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад.і голов. ред. В.Т.Бусел. - К., Ірпінь: ВТФ "Перун", 2002. – 1440 с.
6. Жлуктенко Ю.О. Контрастивний аналіз як прийом мовного дослідження // Нариси з контрастивної лінгвістики: Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5-11.
7. Іваницька Н.Л. Повнозначне слово в його проекції на денотат // Українська мова. – 2006. – №3. – С. 48.
8. Іваницька Н.Б. Дієслова української та англійської мов у їхній проекції на денотат // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Філологія. Вип.8. – Вінниця: Вид-во „Діло”, 2006. – С. 26-34.
9. Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства. – К.: Академія, 2006. – 324 с.
10. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К., 2004. – 326 с.
11. Муховецький А.М. Принципи контрастивного дослідження дієслівних систем// Нариси з контрастивної лінгвістики: Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 25-38.
12. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головашук та ін. – К.: Наук. думка, Т. 1, 1999. – 1026 с.; Т. 2, 2000. – 944 с.
13. Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / Под ред. Л.Г.Бабенко. – М.: АстПресс, 1999. – 704с.
14. Cambridge International Dictionary of English. Cambridge, 1995. – 1773 p.
15. Dictionary of Contemporary English.- Longman, 2004. – 1688 p.

АНОТАЦІЯ

Стаття продовжує опис результатів компаративного аналізу дієслівної лексики української та англійської мов у їхній проекції на денотат, що уже неодноразово публікувались у різних виданнях. З'ясовано процес виокремлення засобів (однослівних та описових) вираження мікроденотата як „третього члена” зіставного аналізу. Подано зіставну характеристику дієслівного вираження мікроденотата „процесуальна зміна якості” в українській та англійській мовах.

Ключові слова: *зіставне мовознавство, дієслова української мови, дієслова англійської мови, мікроденотат „процесуальна зміна якості”.*

The article represents the further comparative investigation of the verbs in English and Ukrainian focused on the denotatum. The process of determining the means of microdenotatum expression (one-word and descriptive) as tertium comparationis of the comparative structure is analyzed. The comparative characteristics of the "processing change of the quality" microdenotatum expression in Ukrainian and English are given.

Key words: *comparative linguistics, Ukrainian verbs, English verbs, microdenotatum, "processing change of the quality".*

Наталія Ківишук
(Полтава)

КАТЕГОРІЯ КІЛЬКОСТІ У ФІЛОСОФСЬКОМУ ТА ЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИТЛУМАЧЕННІ

Однією з найважливіших онтологічних категорій є категорія кількості, оскільки всі предмети і явища навколишньої дійсності характеризуються з погляду квантитативності. Її зміст, проте, інтерпретується неоднозначно. Одні витлумачують кількість як частини, елементи цілого, а також відношення цих частин до цілого, інші – як якість, що розглядається в її просторово-часовому аспекті, з точки зору буття в часі і просторі. У найзагальнішому філософському плані кількість можна потрактувати як «категорію, що відображає спільне в якісно однорідних речах та явищах» [9, с. 382].

Із найдавніших часів кількість ототожнювалася з числом і величиною, що були предметом вивчення математики – науки про чисті, абстраговані від їхніх носіїв, просторові форми та кількісні відношення. На результати досліджень у галузі математики спиралися початкові філософські уявлення про кількість, які, однак, не розкривали всієї сутності поняття, оскільки мали занадто абстрактний характер, відірваний від процесу пізнання довкілля. Подолати обмеженість цих уявлень і розглянути кількість як особливу категорію вперше спробував Аристотель. У його розумінні кількість – це спільне у предметах і явищах, те, що «може бути поділене на складники, кожен із яких, буде їх два чи більше, є чимось одним. Та або та кількість є множиною, якщо її можна поррахувати, і величиною, якщо її можна виміряти» [1, с. 164]. На думку Аристотеля, квантитативні відношення об'єктивної дійсності представлені двома різновидами: 1) перервна кількість, яка є дискретною величиною й визначається за допомогою лічби; 2) неперервна кількість, що характеризує недискретні матеріальні речі і вимірюється певними величинами. Запропоноване видатним філософом потрактування кількості не зазнало з часом посутніх змін, про що свідчать наведені нижче дефініції: кількість – «сукупність властивостей, які вказують на величину речі, на її розмір; об'єктивну визначеність предмета, на підставі якої його можна розділити на однорідні частини» [5, с. 252]; це «категорія, що виражає зовнішнє, формальне взаємовідношення предметів або їхніх частин, а також їхніх властивостей, зв'язків: їхню величину, число, ступінь вияву тієї чи тієї властивості» [2, с. 420].

Важливою особливістю осмислення категорії кількості з філософської точки зору є розкриття її зв'язку з іншими категоріями, зокрема, такими, як якість та міра. У Філософському енциклопедичному словнику якість інтерпретується як «філософська категорія, що виражає невіддільну від буття об'єкта його істотну визначеність, завдяки якій він є саме цим, а не іншим об'єктом» [11, с. 252]. Якщо кількість характеризує предмети та явища з погляду моменту спільності, то якість, навпаки, вказує на їхню специфіку. Очевидно, що категорії співвідносяться між собою як «загальне – індивідуальне». Крім того, якість і кількість можуть представлятися як два рівні існування предмета – цілісне й розчленоване. У цьому розумінні вони є близькими за значенням до категорій «ціле – частина» [8, с. 91]. Отже, якісні і кількісні характеристики всіх видів та форм матерії тісно взаємопов'язані. Тому часто в дефініціях кількості спостерігається проекція на якісні параметри об'єктів навколишньої дійсності, наприклад: кількість – це «визначеність однокласних предметів, що розглядається з точки зору інтенсивності чи ступеня прояву якої-небудь ознаки» [8, с. 21]; кількість – «об'єктивна визначеність якісно однорідних явищ або якість в її просторово-часовому аспекті, з точки зору її буття у просторі й часі» [10, с. 552].

Органічна єдність якісної і кількісної характеристики об'єктів представлена у філософській категорії міри, яка уможливорює окреслення ступеня кількісних змін у якісно визначеному предметі або явищі [11, с. 360]. Змістовий план категорії міри розкривається через значення величини. Останнє тісно пов'язане із значенням недискретної кількості, яке може бути встановлене за допомогою вимірювання (наголосимо при цьому, що дискретна кількість стосується предметів, які можна порахувати).

Категорія кількості, маючи екстралінгвальну природу, знаходить відображення в мові. Її становлення є настільки істотним для плану змісту мов, що зачіпає таку найбільш стійку й інтимну їхню серцевину, як морфологія, виявляючись у створенні окремої частини мови – числівника. Сфера квантитативності багатоманітна і яскрава. Вона не має чітко окреслених меж і стосується всіх основних рівнів мовної структури – лексики, словотворення, морфології, синтаксису. Фактично весь словниковий склад української мови здатний більшою чи меншою мірою репрезентувати кількісну семантику, яка може мати неоднакове функціональне навантаження у змістовому плані лексичних одиниць, а саме:

1) бути основною (зокрема, у межах певного контексту): *Голок усього **дві**, та й ті тупі, як нарубані з дроту шевські гвіздочки* (Г. Тютюнник); *Грошей не мала, аби купити собі з **кільканадцять** полін* (О. Кобилянська); *Через його голову шугонув **рій** стріл* (В. Малик); *Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна* (М. Коцюбинський); *І стали ми, мов цит із сталі, в борні **незмірено тяжкій*** (В. Сосюра);

2) співіснувати з основним значенням, доповнюючи й увиразнюючи його: ***Валить**, мов тії хвилі, люд од табору* (П. Куліш) → *валити* – іти у великій кількості, натовпом; *Піт з нас лється **рікою*** (Ю. Збанацький) → слово *рікою* поєднує в собі порівняльну й кількісну семантику; ***А тюрм! а люду!..*** (Т. Шевченко) – генітивне речення імпліцитно виражає синтаксичні значення буття та квантитативності; *Дійшли ми до **величнного** каменя* (О. Стороженко) – у слові *величнный* семантика «значний за розмірами» доповнюється кількісними значеннєвими відтінками, носієм яких є суфікс *-енн(ий)*, що вказує на високий ступінь вияву ознаки.

Кількісний аспект знаходить своє відображення не лише в семантичній сфері мови, а й на рівні граматичних категорій. Деякі з них (приміром, категорії числа, збірності) ґрунтуються на квантитативному значенні, інші ж лише частково враховують його (категорії темпоральності, локальності, означеності / неозначеності, таксису та ін.), формуючи вказівку на кількість шляхом визначення наявності чи відсутності певних кількісних меж (часу, простору) або апелюючи до певного предметного ряду, один із

компонентів якого повинен зайняти вільну позицію актанта (категорія означеності / неозначеності) [3, с. 18].

Результати пізнання об'єктивної дійсності з погляду квантитативності знаходять специфічне вираження в комплексі мовних засобів номінації кількості, які представлено у словникових статтях такими маркерами, як «кількість», «сукупність», «сума», «число», «чисельність», «величина», «протяжність», «тривалість», «розмір», «об'єм», «вага», «сила», «інтенсивність», «темп», «потужність», «міра», «норма», «одиниці виміру», «множина», «частина», «доля». Об'єднані ідентифікувальною ознакою квантитативності, вони займають певне місце на парадигматичній осі, утворюючи систему опозицій (кількість → точна – неточна, означена – неозначена, одинична – множинна). На синтагматичному рівні ці одиниці виявляють особливості сполучуваності, наприклад: *двоє хлопців, море сліз, ліс рук* (тоді як словосполучення *двоє ідей, гори сліз, ліс книг* не є інформативно коректними).

Центральне місце в системі мовних засобів номінації кількості займають числівники, використання яких є основним способом вербалізації значення точного числа. Вони можуть виконувати дві функції: нумеративну (характерна переважно для власне кількісних та дробових числівників) і квантитативну (зазвичай властива власне кількісним, збірним, неозначено кількісним числівникам). Реалізація нумеративної функції полягає в тому, що числівники позначають цифри й операції конструктивного плану, а також характеризуються особливим типом сполучуваності (модель NumØ). Квантитативна функція виявляється у вираженні точних і наближених числових показників об'єктів або явищ, які згадуються в ситуації [4, с. 52]. При вимірюванні не дискретних величин вона здійснюється за допомогою поєднання числівника з іменником (*два метри тканини, шість кілограмів помідорів, три ложки цукру*).

У мовній картині світу знаходить своє відображення взаємозв'язок між категоріями кількості та якості. З одного боку, якісна характеристика об'єктів дійсності може доповнюватися квантитативною оцінкою, за якої акцентується ступінь вияву ознаки – надмірний або недостатній (*дуже холодний, надзвичайно гарний, великуватий, прехороший*). З іншого боку, вираження кількості дуже часто має якісну конкретизацію. Досить ґрунтовно цей аспект дослідила Л. Д. Чеснокова [13], виокремивши 3 рівні співвідношення якісних і кількісних показників при квантитативній характеристиці предметів та явищ дійсності:

1. Кількість може мислитися абстрактно, маючи нульовий ступінь якісної конкретизації, репрезентантом якого виступають числівники в нумеративній функції (*два; тридцять три; до п'яти додати п'ять*).

2. Кількість може визначатися з точки зору якості через указівку на однотипні предмети, дії чи процеси, які підлягають лічбі (перший ступінь конкретизації). Прикладом синтаксичних структур цього різновиду є квантитативні словосполучення на зразок *два будинки, тридцять одна книга, десяток яєць, сотня горіхів, другий дзвінок, двічі поглянув, п'ять раз нагадав* тощо.

3. Найвищий ступінь співвідношення якісних і кількісних параметрів при вираженні квантитативних параметрів об'єктивної дійсності, на думку дослідниці, виявляється тоді, коли якісна конкретизація кількості різниться 1) з точки зору характеру предметів та явищ, які рахуються, або 2) за ступенем самої конкретизації. Сюди належать: а) конструкції на зразок *Мати прийшла п'ятою*, де порядковий числівник указує на місце предмета в ряді інших, не однотипних йому. Конкретизація відбувається за двома ознаками: спільною, що властива всім об'єктам (рахуються ті, хто прийшов), і відмінною, яка вказує на специфіку одного предмета із тих, що підлягають лічбі (мати). Інші предмети якісно не диференціюються. Отже, спостерігається контамінація іменника й дієслова як конкретизаторів певної кількісної ознаки; б) структури з однорідними членами речення при узагальнювальному слові із квантитативною семантикою, як-от: *Нарешті, на порозі табірної канцелярії з'явилося троє – рапортфюрер Шоберт, начальник конвою*

Фішер і з ними, в одязі в'язня, стара людина з каламутними очима наркомана (Є. Придан). У таких конструкціях чітко репрезентована специфіка кожного із предметів, яким дається кількісна характеристика; в) цілі уривки тексту, якщо рахуються процеси чи стани, якісна характеристика яких ємна. При цьому використовуються спеціальні кількісні слова, котрі, по-перше, указують на факт лічби і, по-друге, виділяють об'єкти, що підлягають лічбі, з усього обсягу інформації, наприклад: *по-перше, по-друге, по-третьє і т. д.; раз, два, три і т. д.* Вираження квантитативних відношень у розглядуваних конструкціях не є основною метою повідомлення.

На нашу думку, при характеристиці впливу категорії якості на вияв категорії кількості в мові не слід залишати поза увагою функціонування квантитативних іменникових лексем у складі синтаксичних структур: *Якось дядько, роздобрившись, дав-таки Єльці на забавки децицію й відпустив до міста в кіно...* (О. Гончар); *Більшість гинула під шаблями нападників* (В. Малик); *Якщо половина врятувалося, то й добре* (В. Малик). У наведених прикладах одиниці з кількісним значенням (*дециція, більшість, половина*) не виражають указівки на ту чи ту якість, оскільки при них відсутні означувані слова. Якісними конкретизаторами в такому разі можуть виступати:

1) лексичне і граматичне значення самої квантитативної одиниці (*дециція* – «незначна кількість чого-небудь» → зрозуміло, що мається на увазі невелика частина якогось предмета чи речовини; *побачив двох* – йдеться про істот, оскільки прямий додаток виражений формою *З. в.*, що збігається з формою *Р. в. одн.*);

2) мінімальний контекст, тобто семантика слова, з яким кількісна лексема утворює предикативну чи непередикативну синтаксему (наприклад, у конструкції *більшість гинула гинути* означає «переставати жити; умирати» → очевидно, мова йде про істот). Вважаємо, що у цих двох випадках структури із квантитативними іменниками та субстантивованими числівниками репрезентують часткову конкретизацію кількості з точки зору якості. Вони займають проміжне місце між конструкціями нульового і першого ступеня конкретизації, оскільки здійснюють квантитативну функцію без прямої вказівки на предмети чи явища, які підлягають лічбі, хоча й передбачають їх наявність;

3) ширший контекст, якщо якісний конкретизатор актуалізується в попередньому чи наступному реченні. У такому разі конструкції з аналізованими словами слід вважати еліптичними квантитативними словосполученнями й відносити їх до структур першого ступеня якісної конкретизації кількості.

Отже, лінгвальна репрезентація онтологічної категорії кількості здійснюється за допомогою складного комплексу засобів, що належать до різних рівнів мовної системи – лексичного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного. Основним виразником кількості є числівник, який може виконувати нумеративну або квантитативну функцію. Реалізація останньої стосується дискретної або недискретної кількості й передбачає вказівку на певну якість предмета чи явища, відображаючи тим самим взаємозв'язок між філософськими категоріями кількості, якості та міри в мовній картині світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Метафизика // Аристотель. Сочинения: В 4-х т. – М.: Мысль, 1975. – Т. 1. – 550 с.
2. Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. / Под ред. А. М. Прохорова. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1970-1978. – Т. 12. – 624 с.
3. Дмитрук В. І. Квантитативні слова в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – Кіровоград, 1998. – 199 с.
4. Категория количества в современных европейских языках / Акуленко В. В., Швачко С. А. и др. – К.: Наукова думка, 1990. – 284 с.
5. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. – 720 с.
6. Новицкая В. В. Лексика с количественным значением в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – М., 1978. – 16 с.
7. Словник української мови: В 11 т. / Ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. IV. – 840 с.

8. Тимофеев И. С. Методологическое значение категорий «качество» и «количество». – М.: Наука, 1972. – 216 с.
9. Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с.
10. Философская энциклопедия: В 5 т. / Под ред. Ф. В. Константинова. – М.: Советская энциклопедия, 1960 – 1970. – Т. 2. – 575 с.
11. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, О. М. Ковалева, В. Г. Панова. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
12. Чеснокова Л. Д. Имя числительное в современном русском языке. Семантика. Грамматика. Функции. – Ростов-на-Дону: Гефест, 1997. – 292 с.
13. Чеснокова Л. Д. Категория количества и синтаксические структуры // Вопросы языкознания. – 1981. – № 2. – С. 44-52.
14. Шляхтенко С. Г. Категории качества и количества. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1968. – 144 с.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено проблемі інтерпретації кількості у філософії та лінгвістиці. Зокрема, представлено її взаємозв'язок із категоріями якості та міри і проаналізовано особливості репрезентації квантитативного аспекту на різних рівнях мовної системи.

Ключові слова: *категорія кількості, категорія якості, категорія міри, квантитативна лексика, квантитативна функція, нумеративна функція, якісна конкретизація кількості.*

This article reveals and analyzes the problem of quantity in philosophy and linguistics. It defines the relation and connection between the category of quality and measure. The peculiarities of quantative aspect, its representation on different levels of speech were compared and studied.

Key words: *category of quantity, category of quality, category of measure, quantative words, quantative function, numeral function, qualitative definition of quantity.*

Галина Кочерга
(Черкаси)

МОТИВАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМІТАТИВУ УКРАЇНСЬКИХ ВІДІМЕННИКОВИХ ДІЄСЛІВ: КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Дослідження явища мотивації в когнітивно-ономасіологічному аспекті дає змогу встановити сталі зв'язки знакових засобів мови з етносвідомістю, способами інтеріоризації етносом світу, дійсності, власного довкілля, культури, звичаїв, традицій тощо. Обраний предмет дослідження – українські відіменникові дієслова – в ракурсі їхніх мотиваційних закономірностей демонструють різні можливості висвітлення в ономасіологічній структурі фрагментів структури свідомості. До того ж у цих дериватах поєднуються два головних граматичних класи слів – дієслова та іменники, що є позначеннями антиномії динаміки і статичності в усвідомленій мовцями дійсності.

Мета статті – дослідити, що пропозиційно-диктумна мотивація українських відіменникових дієслів характеризується вибором ономасіологічної ознаки з диктумного компонента пропозиції – істинних, несуперечливих знань про певну ситуацію, вербалізованих у знаках із прямими значеннями. Мотивоване диктумом відіменникове дієслово є знаком центрального (предикатного) компонента ситуації, а його мотиватор – певним її аргументом. За загальним механізмом цей тип мотивації є метонімічним процесом (позначенням за суміжністю).

Оскільки диктум є синтактикоподібним мисленнєвим аналогом певної ситуації, його використання у номінаційних процесах підтверджує наявну у словотворі концепцію

синтаксичної природи деривації, висунуту Ф.І.Буслаєвим, а у вітчизняному мовознавстві розроблену І.Р.Вихованцем, К.Г.Городенською, О.О.Тараненком, Н.Ф.Клименко та ін. Диктум розглядається в семантичному синтаксисі як предикатно-аргументна структура, складники якої відповідають глибинним відмінкам згідно з ономасіологічною концепцією Л.Теньєра. Встановлення нами предикатно-аргументних структур у концепті ґрунтується на доробку російського та вітчизняного семантичного і функціонального синтаксису (Н.Ю.Шведова, Г.О.Золотова, Ю.Д.Апресян, З.Д.Попова, В.В.Богданов, І.Р.Вихованець, М.Я.Плющ, А.П.Загнітко, О.К.Безпояско, Н.В.Гуйванюк, Н.Л.Іваницька, Г.П.Арполенко та ін.).

Відіменниково-дієслівна деривація, яка є однією з найпродуктивніших у сучасній українській мові, розглядається за принципом поля, оскільки в масиві відіменникових дієслів розмежовуються деривати, які, згідно із принципами похідності, однозначно утворені від іменників, та одиниці, напрямок похідності яких не є послідовним. Регулярність похідності дієслова від іменника є ознакою ядра, домінанти словотворчого поля, невизначеність такого напрямку – ознакою периферії як маргінальної сфери поля. Наявність такої маргінальної сфери пояснюється історичним перетворенням морфів на субморфи в іменниках, рівною формальною складністю дієслів та іменників за умови визнання нульових суфіксів, наявністю іменників з абстрактними та конкретними значеннями при невизначеності семантичної похідності, неможливістю встановлення процесів засвоєння мовою запозичених лексем та першості їхнього запозичення, наявністю в мові заміन багатьох таких дієслів синтаксичною конструкцією “дієслово – іменник” і навпаки.

Окреслення ядерної зони поля відбувається з огляду на певні закономірності: встановлення напрямку від простішого до структурно більш складного, належності дієслів до певного словотворчого типу чи класу за аналогією та мотиваторів-іменників до певної семантичної групи. До того ж префіксація іменників зумовлює їхню похідність від дієслова.

У когнітивно-ономасіологічному аспекті творення дієслів від іменників розглядається як формування сталого зв'язку процесу з компонентами субстанцій, що ситуативно забезпечують протікання дії, формування стану, відношення.

У сучасній когнітивній ономасіології розроблено метамодель номінації з урахуванням наведених напрямів та чинників [12, с. 82-108]. Цю модель названо моделлю породження відповідно до наявних у психолінгвістиці моделей породження мовлення. О.С.Кубрякова зазначала: "Поняття породження мовлення, що виникло спочатку у трансформаційній граматиці і мало радше метафоричний зміст, дуже швидко виходить за межі генеративної, породжувальної граматики і підхоплюється дослідниками, які далекі від цього напрямку" [15, с. 4].

У нашій науковій розвідці ми послуговуємося моделлю О.О. Селіванової, що містить п'ять етапів номінативного процесу. Перший етап – аперцепції (психонетичний) – починається з мотиву – появи "неясного бажання" [4, с. 163], "головної збуджувальної" сили психічної діяльності" [5, с. 58], що зумовлює сенсомоторне сприймання на основі виділення об'єкта з ряду інших. Далі створюється індивідуальний чуттєвий образ, на підставі якого та з огляду на установку [14] формується уявлення про об'єкт. Уявлення, на відміну від сприймання, більш узагальнене, найближче до поняття, є найвищою формою аперцепції. Воно має "перехідний характер від індивідуального до загального, від немисленнєвого до мисленнєвого" [12, с. 93]. На етапі уявлення закладається підґрунтя внутрішньої форми слова як способу поєднання думки зі звуком, як образу імені, згідно з концепціями В. Гумбольдта, Г. Штейнталя, О.О. Потебні, Г. Габеленца та ін.

Цей етап стосовно відіменникових дієслів розглядається починаючи з мотиву – позначити певний процес, який сприймається в сукупності сенсо-моторних відчуттів предметного світу: зорових, слухових тощо, – тобто з огляду на ті супутні субстанції, які супроводжують цей процес. Таким чином, у свідомості номінаторів утворюється

уявлення про те, що позначуваний процес асоціюється з певними субстанційними компонентами.

Другий етап номінативного процесу – інтеріоризація (довербально-когнітивний) – має власне мисленнєвий характер, тобто на підставі уявлення формується поняття, а далі шляхом його розширення, уточнення та поглиблення у довготривалій пам'яті номінаторів утворюється концепт. На цьому етапі відбувається певна вербалізація знань про позначуване, оскільки "пізнання – це також формування різних суджень, які в сукупності формують базу для розвитку поняття" [12, с. 98].

Поняття про процеси, позначені відіменниковими дієсловами, збігаються з певними словотворчими класами, ономасіологічними категоріями. Так, розглядаючи ономасіологічну категорію відіменникових дієслів, І.Р.Вихованець підкреслює інструментальну функцію кореневих морфем певного класу похідних дієслів: "похідне дієслово *боронувати* сформувалося на основі іменника *борона* в інструментальній функції, вираженій орудним відмінком, і дієслівного предиката *розпнушувати*. Іменниковий корінь у похідному дієслові акцентує увагу на знарядді, за допомогою якого виконується дія, а суфіксальна дієслівна морфема виражає дію, передає динамічну процесуальну ознаку" [1, с. 116]. Отже, у випадку такої дієслівної номінації утворюється загальне поняття про процес, що зумовлений інструментом. Л.Г. Погиба, характеризуючи синтаксичне поле відіменникових дієслів спільної дії, виявляє зв'язки таких назв з твірними іменниками збірної кількості: *купчитися, групуватися, юрбитися, куцитися, роїтися, табунитися* тощо [10, с. 77]. Ці дієслова створені на основі поняття процесу, пов'язаного зі збірною кількістю суб'єктів.

Третій етап внутрішнього програмування (превербальний) є перехідною ланкою між інтеріоризацією та формуванням ономасіологічної структури найменувань. Його кінцева мета – творення мотиваційної бази, яка є власне внутрішньою формою слова. У моделях породження мовлення Московської психологічної школи цей етап є обов'язковим, він ґрунтується на теорії внутрішнього слова Л.С.Виготського [4, с. 163]. Автори колективної монографії "Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи" під внутрішнім програмуванням мовлення розуміють "етап підготовки думки до об'єктивації, етап початку мовленнєвої діяльності, пов'язаний з пошуком схеми майбутнього висловлювання та його мовного типу" [15, с. 15].

У номінативному процесі внутрішнє програмування є етапом формування мотиваційної бази, яка може бути синтактикоподібною, згідно з теорією синтаксичної природи деривації (*Він був учителем – Він учителював. Покривати асфальтом, бетоном – асфальтувати, бетонувати* [3, с. 116]) або формуватися на підставі метафоричного, образного асоціювання з іншими концептами (*наїжсачитися, ішачити, прогавити, залебедити, вулканитися, мавпувати, маковіти* тощо) відповідно до дефініційно-асоціативної теорії слова Е.П.Шубіна, Н.Б.Троїцької, досліджень асоціативної мотивації Р.Гжегорчикової, Я.Пузиніної, О.А.Земської, І.С.Улуханова, О.О.Селіванової та ін.

Творення відіменникових дієслів на етапі внутрішнього програмування передбачає, таким чином, формування схеми майбутньої ономасіологічної структури. Ця схема є частково вербалізованою, так само як внутрішнє мовлення, що характеризується "спрощеним синтаксисом, мінімальною синтаксичною розчленованістю..." і містить "не стільки слова, скільки натяки на них" [11, с. 82]. Внутрішнє програмування здійснюється шляхом висвітлення певних реляцій концепту як інформаційної структури, що відображає знання і досвід людини та являє собою "оперативну змістову одиницю пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної у людській психіці" [8, с. 90].

Висвітлення є одним з понять конекціонізму як другого етапу розвитку когнітивної науки. Конекціонізм представляє "опис мисленнєвої діяльності людини через конекції нейронної мережі мозку, яка утворює пакети інформації досимволічних одиниць; під час репрезентації й обробки знань активізується певна низка таких субсимволів та

гасяться інші" [8, с. 88]. Теоретик конекціонізму, американський дослідник З. Пілішин розглядає висвітлення як зупинку і фокусування уваги на певних ознаках та як їхнє групування у певні цілісності. Лише вони і підлягають дальшій обробці [17].

У процесі творення відіменникових дієслів висвітлюється або фрагмент істинних знань про позначуване, вербалізований у прямих значеннях слів (сфера пропозиції), або асоціативних знань (сфера асоціатів, образів). Наступним, системно завершальним етапом номінації є селекція (вербально-номінативний етап), шляхом якої остаточно формується ономасіологічна структура слова. Згідно із загальним тлумаченням ономасіологічної структури як сукупності ономасіологічного базиса та ознаки [16, с. 122], селекція містить кілька рівнів: 1) вибір ономасіологічної ознаки – експліцитного мотиватора з мотиваційної бази; 2) одночасну імплікацію інших компонентів бази; 3) вибір ономасіологічної категорії і базиса, граматикалізацію; 4) формальну операцію поєднання базиса й ознаки, що може супроводжуватися чергуваннями морфем, скороченням, усиченням основи; 5) семантизацію" [12, с. 106-107].

Ономасіологічна структура відіменникових дієслів формується шляхом селекції з мотиваційної бази ономасіологічної ознаки – мотиватора, що когнітивно є матеріалізованим знаком субстанції, яка належить до диктуму пропозиції або до асоціатів, з ним пов'язаних. Ономасіологічний базис відіменникових дієслів – це показник процесуальності, імплікований у мотиваційній базі (*розпушити землю бороною* – ономасіологічно імплікованим є також компонент об'єкта дії) і вербалізований у вигляді формантів, афіксів:

-ува-(-юва-) (*вівчарювати, азотувати, копіювати*);
 -ирува- (-ірува-) (*суфлірувати, драгірувати, плісирувати*);
 -ізува- (-изува-) (*гібридизувати, кристалізувати*);
 -и- (*арканити, солити, батожити*);
 -а- (-я-) (*дзьобати, сапати, вечеряти*);
 -і- (*дубіти, каменіти, полотніти*);
 -в-(-у-)+-и- (*укоренити, усиновити*);
 -ви-+-и- (*вивітрити, викоренити*);
 -з-(-с-)+-и- (*знімчити, сполячити*);
 -о-+-и- (*обюрократити, озвучити*);
 -роз-+-и- (*розгалузити, розполовинити*) тощо.

І.Р.Вихованець пояснює творення ономасіологічної структури відіменникових дієслів на синтаксичній основі як редукцію вихідної дієслівно-іменникової сполуки та трансформацію дієслова в суфіксальну морфему предикатної природи, а орудного відмінка – у кореневу іменникову морфему. "Похідні дієслова членуються на дві чітко відмежовані частини: лексичну, репрезентовану вихідним іменником, і граматичну, представлену дієслівним суфіксом, який указує на дієслівний характер слова, а отже, на семантику дії і пов'язані з нею типові формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції" [2, с. 116-117]. У разі селекції мотиватора-асоціата неможливо встановити вихідну синтаксичну конструкцію, процеси асоціювання треба пояснювати наближенням, убудованістю, інтеграцією різних концептуальних сфер або різних компонентів цих сфер: *змійтисся* – "1) звиватися, тягнутися, стелитися хвилястою, звивистою лінією; витися, крутитися, в'юнитися; 2) прихоплюватися, непомітно з'являтися і зникати (про посмішку і т. ін.)"; селекція мотиватора-асоціата відбувається на підставі зв'язку різних концептуальних сфер (ЛАНДШАФТ, ЛЮДИНА) з концептом ЗМІЯ (подібно до *афішувати* – "виставляти що-небудь напоказ, привертати загальну увагу"; *пасинкувати* – "обривати на рослинах зайві паростки, щоб вони не обтяжували та не псували доброго зростання" тощо).

Рівень семантизації відображає пов'язування знака, концепту зі значенням як одиницею лексичної підсистеми мови, що знаходиться з концептуальним змістом у відношенні гомоморфізму. Гомоморфізм – це однобічне співвідношення, подібне до

відповідності географічної мапи місцевості: "все, що змодельовано на географічній мапі, можна знайти на місцевості, але не все, що є на місцевості, відображене на мапі" [9, с. 9].

Останнім етапом номінативного процесу є парадигмізація та синтагмізація (системно-функціональний етап), оскільки "знак відливається у власну чеканну форму, стає знаком тільки тоді, коли виходить із системи мови до мовлення" [7, с. 208]. Парадигмізація – це набуття найменуванням словозміни, словотворчого потенціалу, лексичних парадигмальних зв'язків.

У процесі синтагмізації знак може набувати нових відтінків значення або нової семантики. Дослідження відіменникових дієслів у цьому плані передбачає когнітивне обґрунтування семасіологічно та ономасіологічно зумовленої полісемії [13, с. 1-13], тобто вияв нових реляцій у концептуальній сфері, що спричиняють гасіння диференційних сем або інтегральної семи та появу потенційних сем у структурі значення: *гнітити* – "1) давити на що-небудь; стискувати, спресовувати що-небудь; 2) спричинитися до пригніченого стану: викликати важке і болісне почуття, лягати тягарем на щось, лежати каменем на чомусь; 3) піддавати гніту, утиску, гнобити, пригноблювати; 4) надавати чому-небудь золотисто-коричневого кольору за допомогою вогню; підсмажувати" [НСУМ, 1, 615]; *розкрилювати* – "1) широко розгортати (крила); 2) широко розводити, розкидати в боки що-небудь, ніби крила" [НСУМ, 4, 48].

Отже, в когнітивно-ономасіологічному аспекті механізм творення відіменникових дієслів є вербальним і граматикалізованим позначенням предикатної позиції концепту на підставі селекції одного із субстанційних компонентів пропозиції або його асоціата, висвітлених у певній когнітивній структурі ситуації шляхом внутрішнього програмування з огляду на структуру свідомості носіїв мови. Наскрізною ланкою номінативного процесу є мотивація.

Зважаючи на ці етапи, творення відіменникових дієслів в українській мові розглядається нами з позицій вибору зі структури знань певного фрагмента, що є мотиваційною базою слова, а потім селекції з цієї бази мотиватора-іменника, отримання ономасіологічного базиса за принципом аналогії і надання знакові семантики.

З огляду на це, мотивація визначається як наскрізна лінгвопсихоментальна операція встановлення семантичної і формальної залежності мотиватора і мотивата на підставі складної системи зв'язків різних компонентів структури етносвідомості. Мотивація досліджується нами шляхом когнітивно-ономасіологічного аналізу, що є двовекторним, спрямованим від структури знань про позначуване до ономасіологічної структури слова і навпаки.

Когнітивно-ономасіологічний аналіз включає два етапи: концептуальний аналіз, метою якого є моделювання концепту та визначення мовної репрезентації його компонентів, та інтерпретацію ономасіологічної структури, яка містить ономасіологічну ознаку та базис, у проекції на структуру значення найменування.

Перший етап когнітивно-ономасіологічного аналізу передбачає встановлення структури знань, на підставі якої відбувається внутрішнє програмування мотиваційної бази дієслова та селекція його мотиватора – субстанціонального компонента цієї бази. Концептом ми вважаємо різносубстратну одиницю свідомості, названу нами ментально-психонетичним комплексом, що складається з вербалізованого ядра істинних об'єктивних знань про позначуване (диктуму пропозиції), модусу як оцінно-емоційного компонента концепту; асоціативно-термінального фрагмента неістинних, метафоричних знань, що корелює з образами, психічними функціями почуттів, відчуттів, інтуїцією, а також з архетипами колективного безсвідомого.

З урахуванням такої структури концепту головними принципами когнітивно-ономасіологічного аналізу є гомоморфічний менталізм як дослідження мови на підставі мисленневих структур та операцій, психонетичність як додатковий чинник ономасіологічного механізму, що враховує зв'язки мислення з іншими психічними функціями, аксіологічність, спрямована на пояснення репрезентації оціночних

характеристик мовного коду, прагматизм як урахування діяльнісно-комунікативних потреб людини в процесі номінації та етноцентризм, що забезпечує проєкцію номінаційних процесів на національну картину світу, етнічну культуру, міфи, традиції, звичаї тощо.

Мотивація встановлюється нами щодо кожного окремого значення слова, зважаючи на семантичну похідність значень у мотиватора та мотивованого слова.

У результаті когнітивно-ономасіологічного аналізу українських відіменникових дієслів, залежно від обраного в процесі селекції фрагмента концепту, ми виокремили пропозиційно-диктумний тип мотивації, зокрема її різновид комітатив.

Найбільш поширеною серед українських відіменникових дієслів є пропозиційно-диктумна мотивація, що ґрунтується на виборі мотиваційної бази дієслова з фрагмента істинних, об'єктивних знань про позначуване, вербалізованих у знаках з прямими значеннями. Цей фрагмент у структурі ментально-психонетичного комплексу кваліфікується як диктум пропозиції, тобто мисленнєвий аналог, який фіксує зв'язки між елементами певної ситуації, що позначається синтаксичною структурою, ізоморфною реченню. Відіменникове дієслово, мотивоване пропозиційно, є знаком центральної події ситуації, а його мотиватор – певним її аргументом. Таке перенесення знака аргумента на позначення події за загальним механізмом є метонімічним, оскільки використовується мисленнєва операція поєднання мотиватора та деривата за суміжністю. На позначення процесу відіменниковим дієсловом використовується лише одна з аргументних позицій – корелятив такого процесу.

Залежно від компонентів диктумної частини концепту, що обираються мотиваторами українських відіменникових дієслів, ми розмежовуємо три різновиди пропозиційно-диктумної мотивації: еквонімічний, категоріальний та предикатно-аргументний.

У статті розглянемо мотиваційні особливості комітативу українських відіменникових дієслів предикатно-аргументного різновиду пропозиційно-диктумної мотивації. Комітатив є компонентом диктуму структури знань про позначуване, що характеризується значенням супровідника дії [6, с. 431]. Дієслова, мотивовані комітативом, мають двобічний зв'язок з суб'єктом, дія або відношення якого обов'язково передбачають супутню особу, предмет тощо. Причому форма і значення супровідників закладені в ономасіологічній структурі дієслівного деривата. Дієслова із взаємною семантикою позначають насамперед сферу людських стосунків, супровідних відносин:

– сімейних (*родичатися* – “1) вступати у родинні стосунки, зв'язки з ким-небудь” [СУМ, 8, с. 596]; *удочерити* – “брати на себе батьківські права і обов'язки стосовно дитини жіночої статі, брати за дочку” [СУМ, 10, с. 399]; (На відміну від *удочерити*, українське дієслово *усиновити* – “приймати у сім'ю дитину з наданням їй прав рідних дітей” [СУМ, 10, с. 487] мотивоване комітативом-еквонімом, оскільки мотиватор чоловічої статі набуває дериваційного значення в похідному дієслові “дитина взагалі безвідносно до статі”); *сватати* – “за дорученням того, хто хоче одружитися або його рідних, просити згоди на шлюб в обраної особи та її батьків // Підшуковуючи комусь пару, бути посередником в одруженні” [СУМ, 9, с. 67]);

– особистісних (*подругувати* – “бути подругами // Те саме, що дружити” [СУМ, 6, с. 758]); *сусідити* – “1) мешкати поруч, поблизу кого-небудь; бути сусідом, сусідкою, сусідами” [СУМ, 9, с. 856]; *приятелювати* – “бути з ким-небудь у дружніх, товариських стосунках, дружити” [СУМ, 8, с. 107]; *ворогувати* – “бути у ворожих стосунках, виявляти неприязнь, ненависть до кого-, чого-небудь” [СУМ, 1, с. 739]; *суперничати* – “бути суперником” тощо).

Подібні дієслова, зважаючи на уявлення українського етносу про родинні стосунки як близькі, позитивні, здатні використовувати метафоричні значення мотиваторів, що опосередковують асоціативну мотивацію дериватів: *брататися* – “1) близько здружуватися, виявляти до кого-небудь братні почуття; 2) припиняти воєнні дії і

обмінюватися між собою знаками дружби (про солдат ворожих армій)” [СУМ, 1, с.227]; *сестритися* – “виявляти до кого-небудь сестринські почуття, ставати названою сестрою” [СУМ, 7, с.151]; – або утворювати власні метафоричні значення: *женихатися* – “виявляти інтерес, велику увагу до кого-небудь, приваблювати до себе приємними розмовами; залицятися” [СУМ, 2, с.519].

Перенесення знака до іншої концептуальної сфери зі сфери людських відносин також зумовлює асоціативно-термінальну мотивацію дієслова у другому значенні: *сусідити* – “2) бути, розташовуватися поруч, поблизу кого,- чого-небудь (про будинок, територію тощо)” [СУМ, 9, с.856].

Комітатив може використовуватися як мотиватор дієслів соціальної діяльності: *екскортувати* – “супроводжувати ескортом” [СУМ, 2, с.487]; *конвоювати* – “супроводжувати кого-, що-небудь конвоем” [СУМ, 4, с.257].

Дієслова, мотивовані комітативом, також позначають взаємну дію на підставі певних супровідників-предметів: *чаркуватися* – “1) злегка ударяти своєю чаркою по чарці іншого на знак поздоровлення, побажання чогось” [СУМ, 11, с.272]; *листуватися* – “обмінюватися листами, писати один одному листи” [СУМ, 4, с.493]; *очкувати* – “прищеплювати до якої-небудь

Отже, при творенні дієслів предикатно-аргументного різновиду, зокрема комітативу, їхніми мотиваторами є аргументи диктуму, що встановлюють когнітивні зв'язки з предикатними позиціями деривата й іншими компонентами, які імплікуються при переході від внутрішнього програмування мотиваційної бази до етапу селекції ономасіологічної структури найменування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 156 с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч.: В 8 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 5–361.
5. Дубров А.Г., Пушкин В.Н. Парапсихология и современное естествознание. – М.: Сов.-амер. предпр. Соваминко, 1990. – 170 с.
6. Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
7. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
8. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Наука, 1996. – 245 с.
9. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 1999. – 287 с.
10. Погиба Л.Г. Семантичне поле відіменникових дієслів спільної дії в сучасній українській мові // Питання граматичної будови української мови: Зб. наук. праць. – К.: Вид-во КДПІ, 1979. – С. 75–87.
11. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
12. Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология (монография). – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
13. Селиванова Е.А. Когнитивно-ономасиологический фактор полисемии производной лексики // Вісник Черкаського ун-ту. Сер. філол. науки. – Черкаси, 2001. – Вип. 25. – С. 3-10.
14. Узнадзе Д.Н. Психолінгвістическіе ісследованія. – М.: Гос. издат., 1966.
15. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи / Отв. ред. Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1991. – 240 с.
16. Dokulil M. Tvoreni slov v cestine. – Praha: Nakl-vi Cs. Akad. Ved., 1962. – 264 s.
17. Pylyshyn Z.W. Computational processes in human vision: an interdisciplinary perspective. – Norwood, 1988. – P. 11–35.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається пропозиційно-диктумна мотивація українських відіменникових дієслів, що є найбільш поширеною і підтверджує концепцію синтаксичної природи деривації, адже мотиватори дієслів обираються зі сфери предикатно-

аргументної структури (диктуму) концепту і мають прямі значення. За загальним механізмом цей тип мотивації є метонімічним, оскільки дія позначається на підставі суміжності з відповідною субстанцією.

Ключові слова: когнітивний аналіз, пропозиція, диктум, предикат, аргумент, комітатив, відіменникові дієслова, концепт.

The propositional-dictum motivation of Ukrainian nominative verb, that is the most widely spread and confirms the acception of syntactic nature of derivation, as the verb motivators are chosen from the predicative – argumentative sphere of the concept structure and have direct meaning, is considered in the article. According to the common mechanism this type of motivation is metonymical as the action is determined on the action is determined on the base of relatedness with the correspondent substance.

Key words: cognitive analyses, dictum, proposition, argument, comitative, predicate, nominative verbs, concept.

Людмила Марчук
(Кам'янець-Подільський)

ЧАСТКИ ЯК ПЕРИФЕРІЙНІ ВИРАЗНИКИ ПОЛЯ ГРАДАЦІЇ

Структурування галузі градаційних понять досліджується з різних науково-теоретичних позицій у філософії, логіці, психології пізнання тощо, оскільки об'єктивне існування градаційного поділу світу пов'язане з психічним, емоційним, оцінним станом комуніканта-суб'єкта та його знаннями про навколишній світ. Рівень цих знань, їх об'єктивність, співвіднесення з навколишньою дійсністю спричиняє появу певного погляду на навколишній світ як на певну сітку градації, де за кожним рівнем можна розташувати будь-яку ознаку предмета, а, отже, і його мовний відповідник, відтворивши, таким чином, градаційний зріз у мові.

Градаційна семантика мовних форм гетерогенна і репрезентується багатьма лексичними, морфологічними, синтаксичними значеннями дескриптивного і оцінного плану.

Частки, сполучники є у градаційному висловлюванні обов'язковими словами, які відповідають певній мовленнєвій ситуації, внаслідок чого можуть змінювати свою морфологічну природу. На периферії поля градації вони набувають властивостей повнозначних слів. Пор.: *Дощ полив, і день **такий** полив'яний* (Л. Костенко, с. 92). Частки *тільки, лише* використовуються біля будь-якого слова у значенні «виключно»: *Це обставина, що виходить за межі **лиш** мистецтва* (І. Дзюба. Україна перед Сфінксом майбутнього, с. 32), де *лиш* (варіант *лише*) вказує на одиничність виключення.

Таке вживання можливе за рахунок присутності градаційних семем у структурі часток. У системі ядерних засобів такі частки відіграють підсилювальну роль, вказуючи на характер градування і визначаючи положення висловлювання на шкалі градації. Пор.: *ядро – найрозумніший, найдурніший; периферія – **такий** розумний, **такий** дурний* (у значенні найвищого ступеня).

Для слів, які традиційно вважаються частками, поки що не знайдено загальноприйнятого семантичного варіанта або частиномовного значення. Загальним для всіх часток є вираження відношення повідомлювального до описуваної дійсності, тобто співвіднесення повідомлювального (з певного погляду) до дійсності. В.В. Виноградов зазначив про частки, як «гібридно-напівграматичний, напівлексичний тип» [2, с. 321]. Проте в українському мовознавстві частки ставляться в один ряд з іншими класами службових слів [7, с.26]; [8, с.199]. Вихованець І.Р. та Городенська К.Г. кваліфікують

частки як аналітичні синтаксичні морфеми [2, с.18-22; 3, с.28-29; 4, с.357]. Виходячи з точки зору тлумачення двох основних функцій часток [4, 358], а саме вирізнення теми і реми в актуальному членуванні речення та формуванні комунікативних типів речення за метою висловлювання, твердимо про здатність часток приймати участь в акті комунікації, устанавлюючи контакт із співрозмовником, пов'язувати повідомлення з попереднім контекстом, реалізувати комунікативне завдання речень. Розглянути складну динаміку функціонування часток можна лише на прикладі конкретного продукту мовленнєвої діяльності – висловлюванні, де відтворюються взаємостосунки між мовцем та слухачем; контекстом та мовленнєвою ситуацією. Саме у висловлюванні засобами мови виражається відношення мовця до навколишньої дійсності [5, с.104-105]. Частки допомагають оформлювати різні суб'єктивно-модальні характеристики і оцінки повідомлюваного.

Частки як аналітичні синтаксичні морфеми в структурі градаційного мікрополя виконують функцію градаторів. Частки – індикатори високого ступеня вираженості градації.

Додатковими експліцитними засобами вираження градації є тип речення та місце індикатора в реченні. Частка ж надає своєрідний відтінок реченню, в якому знаходиться, оскільки бере участь у формуванні комунікативного типу речень. У розповідному реченні за допомогою часток реалізується два основних комунікативних завдання: констатація і заперечення [5, с.359].

В українській мові виділяється дві заперечні частки: *не* і *ні*. У поєднанні з *не* частка *ні* створює підсилювальне заперечне значення речення. Складність граматичної природи частки *не* залежить від її функціонування або в ролі префікса (префіксальна аглютинація: *незалежний*) або в ролі частки.

Градаційне значення створюється поєднанням частки *не* з прислівниками, які виражають ступінь заперечення. З цих поєднань утворюються фразеологічні сполуки та зрощення, в яких різко виражені градаційні відтінки модальності. Поєднання частки *не* з прислівниками *дуже*, *вельми*, *цілком*, *надто* тощо надає обмеженого заперечення тим словам, з якими вживаються ці прислівники. *Він не дуже задоволений*, – *прошепотіла вона, затуливши слухавку рукою* (І. Роздобудько. Таємниця, с.53). *Не дуже задоволений* означає низький ступінь градації, відповідно високий – *дуже задоволений*, межовий – *надзвичайно задоволений*, звичайне вираження якості – *задоволений*.

На перше захоплення око не вельми

зважа –

Досвідчене око навчилось вивчати

й мовчати... (Б. Олійник, с.89) // *не вельми зважати/ зважати/ вельми зважати*.

Частка *ні* має фіксоване місце в реченні – вживається на початку речення, при цьому якісно підсилюється заперечення за рахунок повтору. З'являється градаційно-оцінне значення низького ступеня ознаки.

Ні попелу, ні жару (Б. Олійник, с.91) // *нічого* – найнижчий ступінь ознаки.

Для градаційних висловлювань комунікативною метою є вираження ступеня величини ознаки. Саме в таких висловлюваннях у ролі градатора функціонують частки. Серед них найчастіше вживаються: *лише*, *тільки*, *навіть* тощо.

Частка *лиш(е)* синонімічна як градатор частці *тільки*: *це лише (тільки) початок; відпочивати їду лише (тільки) на море, більше нікуди*. Вживається за ВТССУМ 1) для вирізнення, обмеження 2) при дієсловах у ролі підсилювальної частки. *Хвилюватися я почала лише тоді, коли сором почав душити мене всюди, хоч де я була...* (І. Роздобудько. Дванадцять, с.35); *«А степ – як долоня. Лиш десь на краю Підводивсь далекий горб»* (Б. Олійник, с.174).

Високий ступінь вияву ознаки в реченні підкреслюють частки *тільки* при займенниках і прислівниках у заперечних реченнях: *хто тільки не приходив, кому тільки не говорила* тощо.

Комунікативна мета градаційних висловлювань – вираження ступеня величини ознаки. Виконуючи функцію градатора, частки беруть участь у комунікаційному оформленні тексту з динамічним значенням, що ухиляється від норми по висхідній чи спадній лінії.

Частка *навіть* використовується для виділення і підсилення того слова, якого стосується: *Стефці так було навіть простіше* (І. Роздобудько. Зів'ялі квіти викидають, с.21); *Звісно, тут не могло обійтися без передісторії, а навіть і цілих трьох передісторій, кожна з яких вимагає особливої тильності* (А. Андрухович. Дванадцять обручів, с.41). Із спостережень бачимо, що частка *навіть* вживається у препозиції до підсилювального слова чи словосполучення.

У позиції перед прислівником або займенником підсилювальна частка *ще* вживається у ролі градатора: *Чи то встиг поглядом підсвідомо ковзнути по наступних рядках і там було щось неприсмне й тривожне, чи то передчуття, що це ще не все, що так запросто вона б не написала (дитина в рахунок не йшла), тільки він, оглянувшись ще раз, схилився й став читати далі* (А. Дімаров. Боги на продаж, с.36). Градаційність останнього речення підкреслюється частковим семантичним повтором однорідних підрядних присубстантивно-атрибутивних *що ще не все* і *що так запросто вона не написала б*. Там *нареши* щось *клацнуло, затріщало ще* дужче, *далекий голос ститав...* (А. Дімаров. Боги на продаж, с.41) частка *ще* підсилює прислівник вищого ступеня, який створює основний градаційний фон речення.

Частка *саме* вживається для «підсилення обставин часу, місця, способу дії» [1, с.1097]. *В'їжджали саме на наплавний дніпровський міст* (В. Шевчук. Син волі) // уточнення обставини місця (*саме* належить до формотворчих часток).

На шкалі градації визначається інтенсивність динаміки лексичного значення градуйованої ознаки таким чином:

1) відповідає ухилу від норми в бік посилення ознаки – максимілізація ознаки (добрий – найкращий): *Надя, засмагла, весела, випурхнула з вагона яскравим метеликом. Кинулась до дітей – обнімала, цілувала, видно, **таки добре** стужилась за ними, потім повернулась до нього...* (А. Дімаров. Боги на продаж, с.117) // за ВТССУМ частка *таки* як підсилювальна «уживається при прислівниках, підкреслюючи їх значення» [1, с. 1228];

2) відповідає ухилу від норми в бік послаблення ознаки, залишається позитивне забарвлення (не найгірший): *Виявляється, її шалений ритм життя, депресії, відсутність нормального відпочинку, сновидіння з переслідуваннями, «наїздами», шантажами; життя зі стиснутою пружиною всередині; відсутність сім'ї і шалена конкуренція в бізнесі, дім під сигналізацією з ґратами на вікнах, постійний контроль над власними словами – все це **лиш** гра, а справжнє життя – в цих старих паперах* (М. Гримич. Фріда, с. 148);

3) відповідає ухилу від норми в бік послаблення ознаки, мінімізація значення, яка межує із запереченням (поганий – найгірший): ***Ні, це не так. Не зовсім так.** Так, з одного боку я покидав його, як усі блудні сини, це ясно. А з другого – я все одно не міг без нього жити* (Ю. Андрухович. Таємниця, с.117);

4) відповідає ухилу від норми в бік посилення ознаки при збереженні негативної якісної значимості об'єкта (не найкращий):

***Лиш** одного не можна*

Ні комусь, ні мені:

Своїм горем тривожить

Розпогоджені дні (Г. Чубач, с. 9).

Вважаємо, що частки виконують функцію каталізатора процесу градування. Так, наприклад, у тексті роману Ю. Андруховича «Таємниця» на 20 сторінках тексту (145-165) виділяємо такі найяскравіші приклади функціонування речень з градацією: *Це, зрештою, **ще** одне підтвердження того, що в есесері кримінальний світ був елементом Системи і діяв з нею заодно// **ще** у ролі підсилювальної частки: *Про це дуже цікаво дізнаватись, але**

я не мав на увазі аж настільки радикальний шлях – частка *не* вводиться для загального заперечення. Пор.: *Але півтора року – не два* – заперечення кількісного виміру часу, порівняння – півтора менше двох. *Можливо, саме в армії він уперше за багато років отримав удосталь їжі* // частка *саме* вживається для конкретизації об'єкта і підсилення ознаки.

Отже, проаналізувавши художній текст, можемо твердити про функціональну важливість часток у вираженні градаційного значення реченням як комунікативною одиницею. На функціонування часток впливають такі чинники: інтонація, контекст, позиція в реченні, комунікативний намір.

У творенні комунікативних типів речення частки створюють модальну, оцінну і градаційну виразність, можуть функціонувати у різних функціональних стилях і допомагати у переданні мети – градаційної інформації, градаційних вражень мовця.

Узагалі градаційна лексика поділяється на основну і допоміжну. До основної належать прикметники, іменники, дієслова, в яких градаційне значення входить до лексичного значення. Пор.: 1) на рівні синонімії – антонімії: *білий/чорний; красивий/потворний; добрий/злий; великий/малий* тощо; 2) у випадках виконання функції градатора афіксів – префіксів і суфіксів: *швидко/швидше; переварити/недоварити, рука/ручища*. До допоміжної лексики належать прислівники міри і ступеня, займенники, частки, сполучники. Допоміжна лексика має такі особливості: 1) кількість градаційної допоміжної лексики невелика; 2) більшість допоміжних градаційних лексем не відмінюються (тобто не мають флексій); 3) вона виконує підсилювальну функцію (підсилює градаційне значення флексивних градаційних лексем).

Створюючи комунікативний тип речення або беручи участь в актуальному членуванні речень з градаційними відношеннями, частки виконують функцію градаторів. Найчастіше – це підсилювальні частки, які вносять додаткові відтінки у значення інших лексем, при цьому створюється особливе градаційне забарвлення тексту – підсилюється або зменшується ступінь ознаки. Частки вживаються перед словом, яке підсилюють, або після нього. Можуть також стосуватися усього висловлювання, підсилюючи градаційне забарвлення тексту загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпін': ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
2. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография: Избр. труды / В.В. Виноградов; [Отв. ред. и авт. предисл. В.Г. Костомаров; АН СССР, Отд.-ние литературы и яз.] – М.: Наука, 1977. – 312 с. – Библиогр.: С. 296-300.
3. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 13-45.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови – К.: Пульсари, 2004. – 40 с. – Бібліогр.: С. 391-398.
6. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке (уч. пособие для пед. ин-тов). – 2-е изд. – М.: Высш. шк., 1986. – 175 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.
8. Сучасна українська літературна мова/ За ред. М.Я. Плющ. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Вища шк., 2000. – 430 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаємо частки, які, створюючи комунікативний тип речення з градаційними відношеннями, виконують функцію градаторів. Найчастіше – це підсилювальні частки, які вносять додаткові відтінки у значення інших лексем, при цьому створюється особливе градаційне забарвлення тексту – підсилюється або зменшується ступінь ознаки.

Ключові слова: частка, аналітична синтаксична морфема, градація, градатор.

The article deals with the analysis of the particles, which create the communicative type of the sentence with gradual relations and are used in the function of gradation units. More often these are amplifying particles, which make modifying shades in the meaning of other lexemes. Also peculiar gradational coloring is created and the degree of feature is amplified or diminished.

Key words: particle, analytical syntactical morpheme, gradation, gradation unit.

Лариса Наконечна
(Івано-Франківськ)

ФУНКЦІОНУВАННЯ СТРУКТУРИ “ЧАСТКА ЯК + ФОРМА МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ ДОКОНАНОГО ВИДУ” В ЧАСОВИХ ПЛАНАХ МИНУЛОГО І ТЕПЕРІШНЬОГО

Семантичний потенціал граматичної форми часу дієслова охоплює, з одного боку, прямі значення форми, з іншого – транспоновані, тобто ті, які виникають при функціонуванні форми в темпоральній сфері суміжної грами – у не властивому для її морфологічного вираження часовому просторі (контексті).

Прямим значенням форми майбутнього часу доконаного виду (далі – Майб. ДВ) є вираження дії, процесу, стану, що, на думку мовця, відбудеться після моменту мовлення, при цьому значення ДВ вказує на результативність дії, процесу чи стану. Усі інші значення, які спроможна виражати форма Майб. ДВ, а саме: значення минулого часу, а також теперішнього, зокрема теперішнього неактуального, вважаємо транспонованими. Ми не поділяємо думки про синкретичну форму теперішнього-майбутнього ДВ. Адже при використанні форми Майб. ДВ для позначення дії часового плану невластиве теперішнього виникає різночитання значень форми на морфологічному і синтаксичному рівнях [7].

Функціонування граматичної форми Майб. ДВ у поєднанні з підсилювально-емоційною часткою *як* – один із варіантів транспонованого вживання розглядуваної часовидової форми. Мета статті – проаналізувати транспозиційний потенціал форми Майб. ДВ, поєднаної з підсилювально-емоційною часткою *як* у поліпредикативних структурах (далі – ППС), встановити особливості транспонованого вживання, з'ясувати роль частки.

Як правило, підсилювально-емоційна частка *як* є атрибутом транспонованої форми Майб. ДВ, що позначає раптову, несподівану одиничну дію минулого. За визначенням О. І. Бондаря, ця частка супроводжує предикати “теперішнього-історичного ДВ локалізованої (інтенсивної) дії”, тобто ті, що “функціонують у контекстах, де дієслово-присудок вказує на початок дії, рідше – на її результат (особливо однократної дії), причому дія починається раптову, інтенсивно, несподівано” [1, с.300]: *Коли один з них (у якого під очима вже тулі, як цибулі) не добачив, чи що, та як генне прикладом єфрейтора в крижі, той тільки зубами клацнув* (С. Олійник); *Потім як схопиться, як дремене, тільки куці засвітили!* (Є. Кравченко). Саме на це значення структури “*як* + Майб. ДВ” вказують дослідники [див.: 1, с. 300; 2, с.255-256; 4, с.118-119; 5, с.36; 8, с.22; 9, с.67]. Однак аналіз ППС із формою Майб. ДВ у поєднанні з часткою *як* засвідчує ширші транспозиційні можливості цієї часової дієслівної форми.

Форма Майб. ДВ зі значенням раптової результативної дії репрезентує ситуацію не тільки минулого, але й теперішнього, на що вказують відповідні маркери темпоральності. Порівняймо конструкції: 1) *Я, звичайно, не розтерявся, – у лівому стволі у мене жакан, – а його в лоб як жахну, – а він тільки головою покрутив, куля одскочила та недалеко від*

мене й упала (Остап Вишня); 2) Як дмухне люлькою, як сипоне іскрами, так уже й вікон не стало видно, і полум'я аж танцює в хаті (Г. Тютюнник). Незважаючи на те, що у цих конструкціях дієслівні форми Майб. ДВ позначають одноразові миттєві дії, типовим вираженням яких є форма минулого ДВ (цю семантику увиразнює дієслово з -ну- – однократний рід дієслівної дії), ці ППС репрезентують різні за часовими ознаками контексти: речення (1) стосується сфери минулого, речення (2) – сфери теперішнього. Оскільки розглядувані ППС є ланцюгами послідовних одиничних дій, показником часового плану виступають дієслівні часові форми, що виражають кінцеву дію ланцюга (чи паралельні кінцеві дії): форма минулого часу (упала) вказує на завершеність ситуації до моменту мовлення, тоді як форма теперішнього (танцює) – на її розгортання в момент мовлення.

Виразниками плану минулого в ППС із семантикою однократності, що містять структуру “частка як + Майб. ДВ”, є такі компоненти конструкції:

1) предикат, виражений дієслівною формою минулого часу недоконаного виду (НДВ): Летів верхи на полі, а собака з-за могили як вискочить, а кінь – убік! (Остап Вишня); Борис бачить, що погибель, закутався коцом та як скочить у вогонь коло вікна, тади у куці поповз, руки і ноги попік, і на милицях довго ходив і в Ройце, в лікарню, попоїздили, і хлоп'я наше обпеклося (В. Дрозд). Форма минулого НДВ у прямому значенні однозначно вказує на ситуацію, що відбувалася до моменту мовлення, і, відповідно, зумовлює транспозицію форми Майб. ДВ (а в останньому прикладі й форми теперішнього) в свою часову сферу. Адже дії, виражені різночасовими дієслівними формами, стосуються одного темпорального плану. Форма минулого НДВ як засіб транспозиції співдіє з іншими засобами, як-от в останньому прикладі з формами минулого часу доконаного виду (Мин. ДВ), що підсилює вплив на транспоновані дієслівні форми;

2) предикат, виражений формою минулого ДВ, що є кінцевим у ланцюгу послідовних дій. Він, як правило, пов'язаний із предикатом у формі Майб. ДВ причиново-наслідковими відношеннями: Як побачили вони паровика, та ще він, повз станцію пробігаючи, як закричить, – бабуся, затуливши очі руками, так і присіли (Остап Вишня); Кум Макар як ударить кулаком об стіл, аж чайник з вином підстрибнув! (Є. Кравченко);

3) предикат, виражений вигуківно-дієслівною формою, яка в конструкції набуває ознак дієслова минулого ДВ з відтінком інтенсивності дії (скік, стук, хап і под.): Коли це хтось як тьохне мене билом межи в'язи, так я тільки – ой! (Остап Вишня); Коли хтось по потилиці мене як шарахне, так я своїм лобом об козиначий тільки – дусь! (Остап Вишня);

4) вставлена конструкція із семантикою минулого часу: А бригадир побачив – біля конюшні було – та як зарегоче (Г. Тютюнник);

5) часовий показник минулого (вчора, минулого року і под.) або показник відмежування дії від моменту мовлення (якось, колись, одного разу і под.): Вислідила вона якось [пор., вчора – Л.Н.] та як розкричаться... (З. Тулуб). Вказівкою на план минулого в двох останніх прикладах є саме вставлена конструкція і конкретизатор якось, оскільки вилучення їх призводить до зміни часової характеристики ППС – до переходу в сферу теперішнього: А бригадир побачив, та як зарегоче [можливо, регоче і зараз – Л.Н.];

6) структура “частка як + Майб. ДВ”, що позначає кінцеву дію в ППС, при цьому транспонована форма Майб. ДВ, як правило, виражена дієсловом однократного або результативного роду дієслівної дії: Одбіг кроків п'ять і став, як покілець: передні ланки до грудей приклав, вуха насторочив, а тоді як чкурне! (Г. Тютюнник); Тільки притулився до соломи, а сани як забіжать та в намет мене як пошпурять! (Г. Тютюнник); Коли воно щось ніби як шелесне очеретом та як хрокне, так я як підстрибну! (Остап Вишня). Речення, у яких предикати виражені тільки транспонованою формою Майб. ДВ, а експліцитні маркери реального часового плану відсутні (див. останній приклад), вважаємо такими, що відтворюють ситуацію минулого. Адже всі дієслівні форми, кінцева зокрема, позначають раптові однократні завершені дії, а отже, минулі.

У ППС, де кінцева транспонована форма Майб. ДВ виражена дієсловом починального роду дієслівної дії, часовий план не визначений. Такі конструкції можуть репрезентувати як план минулого, так і теперішнього, оскільки чіткої вказівки на завершення ситуації до моменту мовлення нема (результативною є початкова фаза дії): *Але Тимко взяв яйця та й не доніс до рота: впулився очима в лист і – як закричить* [можливо, кричить і зараз – Л.Н.] *на цілу хату!* (С. Пушик); *Сердито глянув на мене, висипав з сумки пісок і гальку, випустив метелика, гепнувся зі всього розмаху на вологий пісок і – як заплаче!..* (Є. Кравченко); *Перелякана коза вискочила на стіл, перекинула карафку з водою і як зареве!..* (Є. Кравченко). Форма минулого ДВ у препозиції щодо “як + Майб. ДВ” не є виразним маркером плану минулого, оскільки вказує на результативність окремих дій, а не ситуації загалом.

Виразним показником плану теперішнього в ППС зі структурою “частка як + Майб. ДВ у значенні однократної дії минулого” є кінцевий предикат, виражений формою теперішнього часу. Він вказує на розвиток події у момент мовлення: *А він як схопиться – і через ослони, через людей рветься до виходу та репетує* (Є. Кравченко); *Святий як гикне, кінь дихнув огнем і помчав навпростець, розбиваючи грудьми хмари, а з-під котит тільки іскри, мов трасуючі кулі, летять* (М. Стельмах). У цих конструкціях транспоновані форми Майб. ДВ виражають результативні раптові дії, виконують роль форми минулого ДВ (пор.: як схопився, як гикнув), однак на встановлення часового плану ситуації не впливають, оскільки не завершують ланцюг дій.

Іноді інтенсивність та несподівана результативність дії увиразнюється заперечною часткою *не*, що поєднується з часткою *як*. При цьому заперечне значення частки *не* нейтралізується, а конструкція “як не + Майб. ДВ” має більш експресивне значення, ніж конструкція тільки з часткою як [1, с. 300]: *А він, клятий, ой, як не підскачить, і, забувши, певно, що на прив'язі, кинувся доганяти Мину, і простяг на дроті через двері крещендо таку гучну ноту, що дріт обірвався* (О. Довженко); *І її як же я не закричу, та не забігаю, та не затупаю ногами!* (О. Довженко); *Коли це як не гуркне, як не затупотить якась сатана – і пішла тріщати* (І. Багрянний).

Транспозиційна функція форми Майб. ДВ з часткою як у сфері минулого і теперішнього виявляється також у ППС із семантикою ітеративності, яка поширюється і на транспоновані форми. Часову сферу минулого в цих ППС найчастіше увиразнюють частки *було*, *бувало*, які водночас є засобами транспозиції і показниками значення ітеративності: *Сидю, було, я під повіткою, зубці до грабель тешу, вона як вийде на танок та як стрельне: – Свириде!* (Остап Вишня); *Було, підеш у танець, та як наступиш дерев'яною дівчині на босу ногу – то не своїм голосом вересне, а то й по тиці зацідить!..* (Є. Кравченко); *А в нього був такий сильний голос, що, бувало, як гукне сп'яну, – по всьому селу собаки загавкають* (Є. Кравченко). Ці речення виражають повторювані ситуації минулого, на що вказують частки *було*, *бувало* і предикат, виражений складеним іменним присудком із дієслівною зв'язкою *бути* в формі минулого часу (в останньому реченні), які й зумовлюють транспозицію форм Майб. ДВ і теперішнього часу. Семантика ітеративності при цьому репрезентована через значення однократності (“одна конкретна подія символізує сукупність аналогічних подій” [5, с.82-83]), а також за допомогою кратно-співвідносних конструкцій (КСК)¹. Таким чином, транспоновані дієслівні форми тут виражають багатократні дії минулого.

Не в усіх випадках повторювані дії минулого, вираженні структурою “як + Майб. ДВ”, є раптовими, а як – часткою. Так, наприклад, у конструкціях: *Мама коли ще не хворіла, було, як розпущить волосся, то й стану не видно* (А.Дімаров); *Потім бабуся заспокоїлись, тільки підстрибували, як паровик свисне* (Остап Вишня) – транспоновані форми майбутнього позначають типові дії минулого, однак не наділені

¹ Кратно-співвідносна конструкція виражає епізод з кількох (мінімум двох) взаємозв'язаних дій, що повторюється необмежену кількість разів [6, с.121].

значенням інтенсивності, несподіваності, при цьому як виконує роль сполучника. Порівняймо, 1) *Потім бабуся заспокоїлась, тільки підстрибували, коли паровик свисне*; 2) *...тільки підстрибували, коли паровик свистів* – усі три конструкції є синонімічними, заміна як сполучником *коли* семантику ППС не порушила, однак у третьому варіанті використання замість транспонованої форми відповідника в прямому значенні призводить до втрати емоційно-експресивного відтінку. Аналогічне простежуємо також у першому прикладі: *...як розпустить...*, *...коли розпустить...*, *...коли розпускала...*

Значення теперішнього часу форма Майб. ДВ з часткою *як* має в ППС, що репрезентує типову ситуацію як властивість суб'єкта: *Як зодягне широкі штани, як підпережеться, а шапка смушева, а чоботи червоні!..* (Є Гуцало); *О, іноді воно, ганяючи білі отари отих барашків, як розлиютується, як рознервується, як застриба, як зареве, як зашумить, так “пом’яни, Господи, царя Давида”!* (Остап Вишня).

Зазвичай транспонована у сферу невластивого теперішнього форма Майб. ДВ потребує другого дієслівного компонента у формі теперішнього часу (вираженого чи упушеного) або наказового способу, що називає дію-наслідок: *А вона ж як виведе, як крутне голівкою, тільки віночок здригається* (Є. Кравченко); *Як засвітить очима, як трусоне бородою, як мекне, то мороз поза шкірою і душа в п’ятках* (А. Дімаров) – дієслівно не виражений другий компонент; *Там же на Волзі, в степах, як засвище, то держися!* (А. Дімаров). Ці взаємопов’язані умовно-наслідковими відношеннями дієслівні форми утворюють КСК, яка є самостійним синтаксичним засобом вираження семантики ітеративності, інакше кажучи, не потребує додаткових показників повторюваності дій.

У конструкції *А ви гладкі яриги, пудофети, важкі на мисль, глухі на солов’я, – та ви вночі усі як захропете, хіба ж на місяць дивитесь, як я* (Л. Костенко) КСК усічена: відсутній другий компонент за семантикою і структурно проглядається: *...як захропете, [то здригається світ – Л.Н.]*, але тут не є необхідним.

У всіх випадках транспозиційного вживання форми Майб. ДВ у ППС із семантикою ітеративності значення однократності цієї дієслівної форми все ж зберігається (цьому сприяють значення ДВ і родів дієслівної дії). Адже у цих конструкціях багатократність репрезентується через одиничний вияв дії.

За умови транспозиції майже завжди (якщо не перешкоджає значення роду дієслівної дії) можлива заміна транспонованої форми на форму з прямим значенням [див.: 3, с.58]. При цьому денотативний зміст залишається незмінним, але втрачається експресивність конструкції. Так, у ППС, що репрезентують одиничні результативні дії (чи фази дій) у плані минулого й теперішнього, структура “частка *як* + транспонована форма Майб. ДВ” співвідноситься зі структурою “частка *як* + форма минулого ДВ у прямому значенні”, при цьому функція частки *як* зберігається. Порівняймо, *Слухав він нашу розмову, а тоді як засміється...* (С. Олійник) / *Слухав він нашу розмову, а тоді як засміявся...*; *А він як схопиться – і через ослони, через людей рветься до виходу та репетує* (Є. Кравченко) / *А він як схопився – і через ослони, через людей рветься до виходу та репетує*.

У конструкціях із семантикою ітеративності співвіднесеність транспонованої форми Майб. ДВ з відповідними формами в прямому часовому значенні відносна. Адже повторювана ситуація відтворюється за допомогою одиничного вияву, що зазвичай передається формою ДВ. Отже, транспонована форма Майб. ДВ, яка функціонує в плані претерита, співвідноситься не з минулим НДВ як прямим виразником повторюваних дій минулого, а з формою минулого ДВ. Це дає змогу зберегти значення родів дієслівної дії і принцип відтворення семантики ітеративності (через одноразовість). Порівняймо, *А в нього був такий сильний голос, що, бувало, як гукне сп’яну, – по всьому селу собаки загавкають* (Є. Кравченко) / *...бувало, як гукнув – собаки загавкали* / *...бувало, як гукав – собаки гавкали*. В останньому варіанті ітеративною є не тільки ситуація, але й окремі дії в межах однієї ситуації, що змінює пропозицію вихідної конструкції.

У ППС із семантикою ітеративності заміна транспонованих форм Майб. ДВ на відповідні форми теперішнього часу в прямому значенні при збереженні частки як неможлива. Цьому перешкоджає значення родів дієслівної дії, репрезентованих лише ДВ. Форми презенса не в змозі адекватно передати ці значення, а також семантику інтенсивності вияву, миттєвості здійснення дії, яку надає підсилювальна частка як. Можливо, близьким до цих значень є поєднання підсилювальної частки *так* і форми теперішнього часу. Порівняймо, 1) *Як тільки щось важкеньке візьму, чи вила, чи лопату, – воно як штрикне, – криком кричу!* (Остап Вишня) / *Як тільки щось важкеньке беру, чи вила, чи лопату, – воно так штрикає, – криком кричу* (втрачено значення несподіваності й одноактності дії *штрикне*); 2) *Та як засокоче по-качиному: тась-тась-тась-тась! – тут не те, що свої, але й чужі качки залишають ряску та чалять до берега* (В. Земляк) / *Та так сокоче по-качиному: тась-тась-тась-тась! – тут не те, що свої, але й чужі качки залишають ряску та чалять до берега* (порушено значення починального роду дієслівної дії, інтенсивності здійснення дії *засокоче* і дій, які вона зумовлює).

При встановленні співвідносної транспозиційної пари проблема полягає в тому, що необхідно передати складену семантику, яку формують частка як, форма Майб. ДВ, семантика кратності, контекст теперішнього неактуального чи минулого. Отже, транспонована форма Майб. ДВ, що функціонує в поєднанні з підсилювально-емоційною часткою як, залежно від умов дистрибуції спроможна репрезентувати одноразові й ітеративні дії минулого і теперішнього. При цьому всі без винятку часові транспоновані значення форми Майб. ДВ супроводжує семантика раптовості, несподіваності, інтенсивності, яка виявляється саме завдяки частці і потребує окличної інтонації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: Дис. докт. філол. наук. 10.02.01. – Одеса, 1998. – 369 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
3. Всеволодова М. В., Ким Тэ Чжин Принципы анализа употребления форм глагольного времени. Прямое и переносное употребление форм настоящего времени глагола в русском языке (в зеркале корейского языка) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 2001. – №3. – С. 53-78.
4. Гловинская М. Я. Семантика, прагматика и стилистика видо-временных форм // Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект. Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика. – М.: Наука, 1989. – С. 74-146.
5. Ермоленко С. С. Образные средства морфологии. – К.: Наук. думка, 1987. – 121 с.
6. Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 263 с.
7. Наконечна Л. Б. Функціонування грамем майбутнього часу доконаного виду в плані теперішнього неактуального в поліпредикативних структурах // Лінгвістичні дослідження. Зб. наук. праць. – Вип. 19. – Харків: ХНПУ, 2006. – С.82-88.
8. Перцов Н. В. К проблеме инварианта грамматического значения. (Глагольное время в русском языке) // Вопросы языкознания. – 1998. – №1. – С. 3-26.
9. Шевчук О. С. Семантичні можливості граматичної категорії часу в сучасній українській мові // Грамматическая семантика глагола и имени в языке и речи. Сб. научн. трудов. – К.: УМКВО, 1988. – С. 61-69.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена питанню транспозиції дієслівної форми майбутнього часу доконаного виду, що функціонує в поєднанні з підсилювально-емоційною часткою як, у темпоральні сфери минулого і теперішнього на рівні поліпредикативних структур.

Ключові слова: транспозиція, поліпредикативна структура, форма майбутнього часу доконаного виду, частка як, часова сфера минулого і теперішнього.

The article deals with the transposition of the verbal form of the future perfect tense combined with the emotive particle 'how' into the sphere of the past and present at the level of polypredicative structure.

Key words: *transposition, polypredicative construction, future tense, perfect aspect, present tense, past tense.*

*Анатолій Нелюба
(Харків)*

РИМЕЙК У СЛОВОТВІРНІЙ НОМІНАЦІЇ

Римейк – повтор-повернення до вже використаного (до того, що було), є природним явищем у номінації. Його наслідки можемо спостерігати в різних її типах: у семантичній номінації (*гривня, пончо, пішак*), абро-ідеографічній (*ДУСя, СУЛА*), на рівні фонетичних змін (*фанера* ‘фонограма’, *шпори* ‘шпаргалки’).

Притаманне таке явище і словотвірній номінації (*Нобель* ‘Нобелівська премія’, *мобілізуватися* ‘мати в своєму розпорядженні мобілу, бути її власником’, *ширка* ‘широка коаліція’). У ході виконання дослідницьких завдань постають небезпідставні труднощі віднесення таких номенів до конкретного типу номінації: до семантичної чи до словотвірної. Це явище в номінації не має свого термінологічного позначення. З більшою чи меншою мірою доцільності в цьому разі можна використовувати терміни ремотивація (перемотивація), уподібнення, перенесення значень, паронимазія, своєрідна декореляція тощо. Кількість номінативних одиниць із таким статусом помітно зростає.

Сьогодні важко з’ясувати, у якому складнику національної мови започатковано і сформулося це словотвірне явище, однак можна припустити, що його джерела знаходяться в аргі-жаргонових системах. У старих аргі здавна використовувався й активно використовується в сучасних жаргонах номінативний прийом “стара форма – новий зміст”. Згадаймо для прикладу зразки зі старих українських аргосистем (*землиця* ‘орна земля’, *корабельня* ‘ложка’) і порівняймо з сучасними жаргонами (*товарняк* ‘товариський матч’, *макаронник* ‘італієць’).

У цій статті через визначення суті й перебігу номінативних процесів, їхніх причин спробуємо з’ясувати, до якого типу номінації належні такі номени цього типу, яке відношення вони мають до економії в мові.

Зауважимо, що подібною є тільки звукова форма номенів як кінцевий продукт номінування. Така подібність стала можливою, по-перше, через випадковий звуковий збіг дериватів, що не мають ні найменшого підтексту, натяку на щось інше: *англійка* ‘жінка за національністю’ й *англійка* ‘викладачка англійської мови’, *текстильник* ‘працівник текстильної промисловості’ й *текстильник* ‘особа, яка носить текстиль, не нудист’, *зональний* ‘ознака за стосовністю до зони як простору, району, території’ й *зональний* ‘ознака за стосовністю до зони як місця ув’язнення’ і, по-друге, через цілеспрямоване досягнення однозвучності з наявними номенами, зіштовхування різних змістів у одній формі задля функціонально-комунікативного результату: *більшовик* ‘член партії’ і *більшовик* ‘депутат із більшості у Верховній Раді’, *двочлен* ‘математичний термін’ і *двочлен* ‘особа, яка є членом двох партій, організацій’, *вівчарка* ‘порода собак’ і *вівчарка* ‘дружина вівчара’.

Щодо безпосередніх словотвірних процесів така подібність є позірною, оманливою, про що свідчать і словотвірні значення номенів. Однак у визначенні типу номінації переважає семантичне потрактування цих і подібних номенів і об’єднання їх зі справді семантичними номенами.

Одна із причин труднощів у розмежуванні типів номінації полягає в тому, що під час появи номена взаємодіють різні типи номінації, кожен із яких “залишив свій слід” у

кінцевому результаті. Добрим унаочненням такого є приклади, що їх подає Н. Янко-Триницька [9, с.175], зауважуючи неможливість переконливого доказу на користь того чи того типу: *терапія* ‘метод лікування’ і *терапія* ‘терапевтичне відділення’, *хімія* ‘наука’ і *хімія* ‘завивка’. У такому номінуванні виділяємо кілька ланок: *терапія* ‘метод лікування (запозичення слова) → *терапевтичний* ‘ознака за віднесеністю до терапії’ (словотвірна номінація) → *терапевтичний відділ* ‘медичний підрозділ, у якому використовують терапію як метод лікування’ (синтаксична номінація) → *терапія* ‘терапевтичне відділення’ (семантична номінація – метонімічне перенесення назви методу на назву закладу, де його застосовують). Аналогічний номінативний ланцюг передував і номену *хімія*: *хімія* ‘галузь науки’ → *хімічний* ‘ознака за віднесеністю до науки’ → *хімічна завивка* ‘вид завивки з використанням хімії’ → *хімія*. Отже, у двох ланцюгах остання ланка є втіленням семантичної номінації, якій передували і сприяли словотвірна й синтаксична номінація.

Інша причина ховається у більшій поширеності саме семантичних номенів, у їхній традиційності, природності, отже і звичності. У зв’язку з цим упадають в око саме зовнішні ознаки номена (подібність звучання й графіки), подібність чи й однаковість морфемної структури, відповідно “затінуються”, відходять на задній план, ігноруються семантико-структуральні процеси. Спробуємо розглянути таке на зразках номенів *вірус*, *акціонер*, *реаліст*.

Як зазначає Ж.Колоїз, у цих випадках наявні “результати семантичної деривації, новизна значень яких очевидна” [3, с.163]. Своє твердження дослідниця підпирає таким постулатом: названі номени є “наслідками вторинної номінації у тому розумінні, що їхня зовнішня оболонка не безпосередньо створюється в акті номінації, а вдруге використовується. Адже подібні звукові комплекси вже мають місце в системі мови” [3, с.164]. Цей аргумент абсолютно доцільний у визначенні типу номінації щодо номена *вірус* ‘те, що вражає систему, програму’, оскільки постав унаслідок метафоричного перенесення за подібністю дії і наслідків. Тепер усі подібні явища в будь-якій галузі можна іменувати *вірусами*. Такі процеси відбувалися в появі новітніх номенів *документ* ‘дані в пам’яті комп’ютера, які користувач може сприймати за допомогою відповідних програм’, *донор* ‘суб’єкт господарювання, частина прибутків якого йде на підтримку іншого суб’єкта’, *тарілка* ‘непізнаний літальний об’єкт’ та ін. У результаті в мові з’явилися багатозначні слова й омоніми.

У семантичній номінації формування нових значень у наявного номена відбувається за принципом поширення кіл на воді: починається від точки “збурювача”, поширюючись на більшу територію. Підтвердженням цього є семантичний неологізм *альбом*. Первісне (пряме) значення номена – паперовий зшиток, призначений для малюнків, фотографій, записів. Словники не дають модифікації цього значення: коли зшиток заповнено малюнками, фотографіями, записами, він не перестає бути альбомом; отже, друге значення – зшиток із малюнками, фотографіями, записами. У видавничій справі було налагоджено випуск тематичних збірок малюнків і фотографій, відбувається перенесення назви на видавничі збірки. Пізніше за подібністю до поліграфічних альбомів у музичному мистецтві з’являється “зшиток”, зібрання музичних творів одного автора чи тематичний на двох платівках, скріплених між собою. З’являється альбом музичний (цього значення сучасні словники не фіксують). Сьогоднішні музичні альбоми і зовсім утратили форму зшитка – це збірка творів.

Зовсім інше спостерігаємо в появі номена *акціонер* ‘учасник акції’. Так, подібний звуковий комплекс уже є в мові – *акціонер* ‘власник, тримач акцій’. Однак це подібність морфемної будови, якою не слід підміняти словотвірний аналіз, словотвірну структуру. Новітній номен створюється заново, вступаючи в омонімічні зв’язки (випадкова омонімія чи не випадкова – залежить від конкретних мовнокомунікативних намірів автора) з наявним: *акція* → *акціонер*. На відміну від зразків постановки семантичних номенів і їхньої мотивації, формування словотвірного значення обов’язково спирається на значення

твірної основи з додаванням семантичного наростка, привнесеного словотворчим афіксом. Порівняймо: *реаліст* ‘послідовник реалізму’ і *реаліст* ‘футболіст команди ”Реал”’, *акціонер* ‘тримач, власник акцій’ і *акціонер* ‘учасник акції’.

Нові номени в семантиці не мають нічого спільного з наявними; вони є вторинними не щодо наявних однозвучних номенів, а щодо своєї твірної основи. Такі номени вступають в омонімічні зв’язки з іншими випадково – без будь-якого наміру автора, підтексту тощо.

Зовсім інше спостерігаємо в постанні номенів на зразок *косинус* ‘чоловік, що задивляється – коситься на чужих жінок’, *кастрат* ‘поціновувач таланту актриси Віроніки Кастро’, *оптиміст* ‘торговець оптом’, які Ж. Колоїз з одного боку постулює як “результати семантичної деривації” [3, с.165], а з іншого – визначає як “уявний морфемний перерозклад”, у результаті чого “первинно немотивований звуковий комплекс перетворюється на мотивований, набуває співвіднесеності (і членування)”, унаслідок чого “ускладнюється морфемна структура слова” [там само]. Такі процеси у словотвірній теорії визначають як зворотний словотвір чи редеривацію – “під впливом членованих слів тієї чи тієї структури “усамітнене” слово підводиться під відповідну модель, і його непохідна основа починає членуватися на морфеми усупереч етимології” [7, с.226 – 227]. І співзвучність таких морфемно членованих номенів із наявними запрограмована, а не випадкова.

У такому, навпаки, спостерігаємо навмисне, цілеспрямоване “встановлення” приписуваних, обманних, несправжніх семантичних зв’язків нової одиниці з наявною. Як результат, до номена з іншою словотвірною моделлю чи й зовсім словотвірною немодельованого припасовується традиційна словотвірна модель і інший словотвірний тип. Під час змін відбувається економія формально-звукових, словотворчих ресурсів мови за *асоціативного* об’єднання в новопосталому номені семантики двох одиниць: наявної й утвореної.

Членованість виражається здебільшого в перерозподілі звукового комплексу слова на користь суфікса. Свого часу Г. Винокур писав, що для перебігу таких процесів потрібна найважливіша умова – відділювана на користь суфікса частина основи на момент такого відділення повинна мати відому звукову єдність, тобто бути живою морфемою, а не випадковим звукосполученням. За такої умови відділення звукового комплексу від основи не руйнує її, а лишень змінює її похідний характер і повертає її до попереднього стану... [1, с.433 – 434]. Своє спостереження дослідник унаочнив прикладами з російської мови: *глухарь* ‘птах’ – не похідне і *глухарь* ‘клепальник всередині казана’ (із аргю) – виділяється суфікс *-арь* [там само]. І таке підтверджується значною частиною сучасних “перерозкладів”: *материнка* ‘запахна трава чи її квітка’ і *материнка* ‘материнська плата’, *колючка* ‘колюча трава чи шпичка на рослині’ і *колючка* ‘колючий дріт’, *конгресівець* ‘учасник конгресу’ і *конгресівець* ‘представник “Громадянського Конгресу України”’. Однак маємо і зразки номенів, для творення яких названа умова не є обов’язковою: порівняймо *сосняк* ‘сосновий ліс’ і *сосняк* ‘радист, що передає сигнал SOS’, *гімнастєрка* ‘військова сорочка’ і *гімнастєрка* ‘жінка-тренер з художньої гімнастики’, *візитер* ‘особа з візитом’ і *візитер* ‘особа, що має візу’; відповідно виділяються й раніше невиділювані словотворчі засоби: *-няк*, *-єрк(а)*, *-итер*.

Номени цього типу обов’язково нагадують формою чи/і змістом наявні, “скальковані”, уводять їх до наявних асоціативних зв’язків, типів, парадигм. Фактично відбувається асоціативно-семантичне щеплення одного словотвірного типу (гнізда) з іншим, і відповідно новий номен узаємодіє з усім щепленим типом чи гніздом. До номенів такого зразка зараховуємо *мобільний* ‘ознака за наявністю мобілі’, *обкомівський* ‘стосовний видання “Обком”’, *обрізання* ‘опредметнена дія, спрямована на те, щоб обрізати бюджет’, *самбіст* ‘танцівник самби’.

І хоча в аналізованих семантичному і словотвірному номінуванні виділяємо подібні ознаки (орієнтація на готовий зразок, його використання, однаковість звукової форми кінцевого продукту), різниця їхня досить концептуальна:

– семантичні перетворення є наслідком вторинної номінації, за якої “повторне використання слова в ролі назви завжди мотивовано його попереднім значенням, звідси й ефект переосмислення слова, ... формування нового концептуального значення на ґрунті наявної одиниці” [6, с.120];

– у семантичній номінації символи до появи номена “з’являються на основі конкретного значення одиниці – назви предмета, тварини, антропоніма, топоніма...” [5, с.107 – 108].

Спільним у цьому разі є те, що сигніфікат обох найменувань “характеризується спрямованістю на позначуваний компонент дійсності тільки за сумісної реалізації з іншою, суворо визначеною номінативною одиницею (чи рядом одиниць)” [9, с.75]. Таке, у свою чергу, свідчить про “несамостійну номінативну вартість найменування, а тим самим – про опосередкований спосіб співвіднесення змісту (сигніфікату) імені з дійсністю, коли під час найменування в об’єкті виділяються тільки такі ознаки, які суттєві для нього відносно властивостей деякого іншого визначеного об’єкта (чи ряду об’єктів), до того ж – властивостей, уже закріплених в іншому найменуванні” [там само]. Тобто потрібна опора на сигніфікат інших номінативних одиниць.

Специфіка словотвірних процесів під час цілеспрямованого повернення до наявної однозвучної моделі чи єдності, ніби повторного їхнього використання активізовує роль контексту. І саме контекст уможливорює відтворення словотвірного акту як “синхронного творчого процесу структурування нового слова”, допомагає “встановити вихідну чи мотивувальну одиницю того чи того похідного і, відповідно, виявити справжні відношення словотвірної похідності” [4, с. 205]. Порівняймо позаконтекстне значення номена *алкоголік*, яке спливає в пам’яті зразу ж після озвучення чи прочитання, і контекстне: “*Але ж надалі у законі йдеться про обмеження реклами ... тютюнових та алкогольних виробів! Отже, ті, хто володіє/керує всілякими там “Marlboro”, “Absolut vodka”, ...не можуть спонсорувати концертів та футбольних матчів?! Щоправда, для алкоголіків виняток є...*”

Базою для словотвірного римейку можуть служити найрізноманітніші з огляду пасивності/активності використання одиниці:

- зархаїзовані одиниці чи ті, що знаходяться на шляху до архаїзації через невисоку частотність їхнього використання: *офіціал* ‘високопоставлений чиновник’ і *офіціал* ‘особа, яка має офіційний дозвіл на діяльність, займається офіційною діяльністю’, *середняк* ‘статус селянина за більшовицьким поділом’ і *середняк* ‘представник середнього бізнесу’, *панчішник* ‘виготовлювач панчіх’ і *панчішник* ‘особа, яка зберігає гроші в панчосі’, *меншовик* ‘член партії’ і *меншовик* ‘представник сексуальних меншин’;
- активно використовувані одиниці з чітко окресленою семантикою: *четвірочник* ‘особа, оцінена на чотири бали, має четвірку’ і *четвірочник* ‘особа, яка входить до четвірки’, *членування* ‘опредметнена дія поділу на частини’ і *членування* ‘збільшення членів-учасників чогось’.

У межах словотвірної номінації появу значної кількості номенів такого типу окреслюємо як “повторну реалізацію словотвірної структури” [2, с. 304] і визнаємо як помітно поширюване явище в українській мові.

Застосування римейкових операцій уможливорює найрізноманітніші наслідки в номінації загалом і в словотвірній номінації зокрема.

1. Встановлення різних лексико-семантичних зв’язків між номенами. На базі різних твірних основ утворюються однозвучні похідні одиниці, що зрештою може формувати полісемію

молодіжна газета → вища кара →
 молодіжна студія → молодіжка вишка
 молодіжна збірна → вища ліга →

чи омонімію (здебільшого, це одиниці, утворені із заздалегідь передбаченою стильовою метою, грою): *язичник* ‘представник язичницької віри’ і *язичник* ‘особа, яка говорить язиком – по-російськи’, *ліфтер* ‘обслуговувач ліфтів’ і *ліфтер* ‘спортсмен, що займається ліфтингом’, *яєчник* ‘жіночий статевий орган’ і *яєчник* ‘член партії “Яйце”’.

2. Перерозподіл елементів у межах моделі. Наслідком такого є поява нових словотворчих засобів (разового чи багаторазового використання): *товар-няк*, *віз-итер*, *кос-инус*.

3. Заповнення лексико-семантичних парадигм, наприклад, конкретна назва → збірна назва. Порівняймо для прикладу *селянин* → *селянство*, *юнак* → *юнацтво* і *збірна України* → *збірник*, у якому заповнення парадигми відбувається у зворотному напрямку.

Сюди відносимо і зразки заповнення ланцюга, наприклад, “особа за статусом, діяльністю → виконувати функції цієї особи, бути нею”: *учитель* → *учителювати*, *гетьман* → *гетьманувати*. Порівнюючи з новими дериватами на зразок *добродіяти*, *миротворити*, *басувати*, можемо побачити деяку різницю: у традиційному ланцюгові дериват-дієслово і семантично, і формально мотивується іменником; у нових дериватів-дієслів семантична мотивація здійснюється традиційно через іменник: *добродіяти* – ‘бути добродієм’, *миротворити* – ‘бути миротворцем’, *басувати* – ‘бути басистом’, а формально – через вихідне словосполучення ланцюга (*добро діяти*, *мир творити*) чи вихідне слово (*бас*).

Подібний статус мають і деривати *водохреститися* ‘святкувати Водохрестя, дотримуватися цього обряду’, *волевиявлятися* ‘здійснювати волевиявлення’, *кровозмішати* ‘здійснити кровозмішання’ та ін.

4. Унаочнення непізнаних (отже, не відомих мовцям), можливих словотвірних мотиваційних зв’язків через залучення основ до формування нових словотвірних типів. Розглянемо це на прикладі деривата *завербований*. Дієприкметник *завербований* ‘ознака особи, залученої до певної роботи’ (як і всі дієприкметники української мови) має таку словотвірну історію: *вербувати* → *завербувати* → *завербований*. Новаційний прикметник *завербований* ‘зарослий вербою’ задля словесної гри утворено не за традиційним дієприкметниковим типом *Д.сл. + ован(ий)*, а від іменника: *верба* → *завербований*. Семантично номен утворено від неіснуючого дієслова *завербувати* ‘заповнити, засадити вербами’, а формально – за допомогою конфікса *за-...-ован(ий)*. Спостерігаємо спробу творити дієприкметник безпосередньо від іменника, тим самим встановлюючи і нові, не відомі для мовців, мотиваційні зв’язки.

5. Здебільшого номени, утворені внаслідок повтору-повернення, мають високий ступінь стильового навантаження. За своєї поліфункціональності вони є свідченням мовної економії на рівні словотвірних моделей і вдалого співвіднесення свободи й необхідності у словотвірній номінації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию// Избранные работы по русскому языку. – М., 1959. – С. 414-442.
2. Земская Е.А., Ермакова О.П., Рудник-Карват З. Активные процессы в словообразовании современных славянских языков (на материале русского и польского языков)// Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Доклады российской делегации. – М.: Наука, 1998. – С. 296-311.
3. Колоїз Ж.В. Українська okazіональна деривація. – К.: Акцент, 2007. – 311 с.
4. Кубрякова Е.С., Харитончик З.А. О словообразовательном значении// Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 203-232.

5. Стерлигов С.Г. Политическая символика в немецком языке (к проблеме вторичной номинации)// Словообразование и проблемы номинации в германских языках/ Межвузовский научный сборник. – Горький, 1985. – С. 107-114.
6. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 269 с.
7. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М., 1968. – 310 с.
8. Языковая номинация. Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – 359 с.
9. Янко-Триницкая Н.А. Членимость слов типа ножка, ручка// Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова. – М., 1975. – С. 175-185.

АНОТАЦІЯ

У сучасному мистецтві (зокрема в музиці, кінематографії, архітектурі, одяговій моді) поширюється прийом відтворення не самого твору мистецтва попередніх років і шкіль, а його стилю, духу, проблематики в новій, але пізнаваній, знайомій формі. Для позначення цього прийому (напрямку) використовують термін римейк. На зразках інноваційних дериватів у статті розглянуто римейкові процеси і їхні наслідки в словотвірній номінації української мови.

Ключові слова: *арго, жаргон, римейк, семантична номінація, словотвірна номінація, словотвірний тип, словотвірна модель, тип номінації.*

In modern art (especially in music, cinematography, architecture, fashion) the technique of reflection not the work of art of previous years and schools itself but its style, spirit, problems in new but cognate form is widely spread. The term remake is used to denote this technique (trend). Remake processes and their consequences in word-formative nomination of the Ukrainian language are considered in this article on the examples of innovative derivatives.

Key words: *argot, jargon, remake, semantic nomination, word-formative nomination, word-formative type, word-formative model, type of nomination.*

Ірина Нечитайло
(Київ)

СЕМАНТИКО-СЛОВОВІРНІ ТИПИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІАЛЕКТИЗМІВ (БАЛКАНО-КАРПАТСЬКІ ІЗОГЛОСИ)

Серед фундаментальних завдань сучасного мовознавства особливе місце займають дослідження територіальних мовних угруповань як особливих типів “ареально-історичної спільності мов, що характеризуються певною кількістю подібних структурних і матеріальних ознак, набутих внаслідок тривалого й інтенсивного контактного і конвергентного розвитку в межах єдиного географічного простору” [2, с. 119]. Складні доісторичні й історичні етноміграційні процеси, їх впливи на розвиток, зокрема, давніх і сучасних індоєвропейських мов Балкано-Карпатського ареалу розглядаються у дослідженнях Ф.Міклошича, Х.Крає, А.Мейє, М.Фасмера, Т.Лер-Сплавінського, В.Георгієва, С.Б.Бернштейна, О.С.Мельничука, П.П.Критенка, О.М.Трубачова, А.Десницької, В.В.Мартінова, В.Вс.Іванова, Т.В.Гамкрелідзе, О.Б.Ткаченка, Р.В.Болдирева та ін [1; 2; 7; 10; 15; 16; 17].

На наш погляд, порівняльно-історична кодифікація праслов'янської лексики мов Балкано-Карпатського ареалу певною мірою розширює можливості не лише аналізу особливостей південнослов'янського глоттогенезу, але й переінтерпретації деяких архаїчних сегментів етноміграційного поля Прадавньої Славії. Як показав історико-ареологічний аналіз, судження про праслов'янську мову як сукупність автономних діалектів цілком залежить від вивчення архаїчних слов'янських діалектизмів. У зв'язку з цим О.М.Трубачовим було розроблено положення про існування у праслов'янській мові вузькорегіональних мовних фактів з індоєвропейськими коренями, що могли б дати

уявлення про членування спільної прамови слов'ян [15; 16; 17]. Досвід роботи з архаїчною лексикою слов'янських мов дозволяє визначити праслов'янські діалектизми як присутні в периферійних діалектних зонах слов'янських мов рефлeksi прамови, що залишили незмінними свої фонетичні, морфологічні і семантичні характеристики [12]. Отже, відбір праслов'янських діалектизмів мов Балканського півострова та Карпат повинен враховувати певні ознаки територіального, лексико-семантичного та морфологічного характеру, притаманні праслов'янській лексиці.

Теоретичне і практичне дослідження праслов'янських діалектизмів мов Балкано-Карпатського регіону здійснюється за кількома напрямками. Традиційно робота зосереджується на лексичних рефлeksiх праслов'янської мови, зафіксованих в окремих мовах. До цього часу частково реконструйовано праслов'янські лексичні діалектизми східнослов'янських мов [15; 16; 17], окреслено діалектну структуру праслов'янської мови за даними архаїзмів Південної Славії [8; 9], досліджено праслов'янську морфонологію і словотвір на матеріалі її рефлeksiв у мовах слов'ян [5]. Але майже не розглянуто семантико-дериваційні особливості праслов'янських діалектизмів як унікальний гносеологічний і культурний феномен, їхні універсальні і специфічні складові, що могли б сприяти побудові моделей цілісного опису діалектних картин світу прадавніх слов'ян.

Серед скупчень ізолекс окремі пучки складають архаїзми внутрішнього характеру, зосереджені всередині Балканського або Карпатського ареалів слов'янських мов. Для відновлення на карті праслов'янської мови територіально-діалектних утворень деякі підстави дають ізолекси архаїзмів, що не лише зосереджуються в окремій підгрупі слов'янських мов, але й виходять за межі свого ареалу і сягають інших областей. У результаті словотвірно-етимологічного та лінгвогеографічного вивчення лексичних діалектизмів встановлено закономірності їхнього поширення серед слов'янських мов. У матеріалі, що нами досліджується, значну частину становлять ізоглоси, які проходять територією південних слов'ян, а також захоплюють Карпатський регіон Славії.

У центрі нашої уваги знаходяться праслов'янські діалектизми віддієслівного походження слов'янських мов Балкано-Карпатського регіону та типи семантичних трансформацій їхніх дієслівних основ. Для встановлення особливостей діалектизмів, витоки яких сягають праіндоевропейської та праслов'янської діб, враховувалися такі генетичні, лексико-семантичні та морфолого-словотвірні параметри: 1) семантичні групи, до яких належать мотивуючі дієслова, та напрямки значеннєвих змін, що зумовили появу віддієслівних імен; 2) лексична реалізація словотвірних значень (особи, предметності, місця та ін.); 3) семантична орієнтація афіксів при утворенні імен із загальним значенням особи (*nomina agentis*), предметності (*nomina instrumenti*, фітоніми, зооніми), *nomina loci* (топоніми, гідроніми) або ознаки (*nomina attributiva*); 4) активність тих чи інших моделей утворення девербативної лексики; 5) територіальна дистрибуція праслов'янських діалектизмів.

Праслов'янські діалектизми віддієслівного походження, як правило, вмотивовані дієсловами фізичної дії різних лексико-семантичних груп. Під впливом певних словотвірних формантів у семантичній структурі дієслова відбувається перегруповання елементів значення, внаслідок якої актуалізуються відповідні диференційні семи ("суб'єкт дії", "об'єкт дії", "місце дії") або експліцитні ("ознака за дією"), а інтегральні семи способу дії, процесуальності втрачають домінуючі позиції.

Семантичні процеси, що супроводжували в праслов'янській мові утворення девербативної лексики в окремих діалектах, поряд зі спільними рисами, мають ряд відмінностей, притаманних лише певним регіонам. Девербативний матеріал праслов'янського характеру, зафіксований у слов'янських мовах Балкано-Карпатського ареалу, систематизований за характером динаміки семантичних процесів. Серед особливостей формування віддієслівної лексики у контрольних ареалах слов'янських мов відмічено риси типологічного характеру: утворення віддієслівних імен на позначення об'єкта дії, суб'єкта дії, ознаки за дією та місця дії. Процеси формування регіонально

обмежених девербативів зумовлені особливостями семантики вихідних дієслівних основ та задіяних формотвірних елементів.

Серед девербативних праслов'янських діалектизмів слов'янських мов Балкано-Карпатського ареалу найбільш численною є група суб'єктів дії. Так, словенсько-українську ізоглосу утворюють діалектизми, що відповідають прасл. *grenь/*granь, похідному від основи дієслова температурного впливу прасл. *greti. Це словен. gren жін. р. "гіркота", "чорнота у виноградному суслі" [20, с.249], укр. *грян* жін. р. "рослина *Lychnis chalcidonica*" (зах.), далі – *грань* жін. р. "велике вугілля, що горить", діал. *грань*, *гран'* "вогонь, жар", hgran "тс", *грана* жін. р. "розпечене тліюче вугілля, жар" (галицьк.), "рослина *Stricta* (гуцул.) [6, с.321, 322, 334], сюди ж словен. grenek, -пка, прикм. "гіркий" [18 VII, с.118].

Утворення значень віддієслівних прикметників формується також завдяки актуалізації у структурі праоснов потенційних сем "ознака за дією". Наприклад, прикметник, похідний із суфіксом -авь від дієслова прасл. *muniti, прасл. *mun'авь, має континуанти у діалектах: болг. діал. *мун'аф*, прикм. "замкнена у собі людина", *мун'аф*, прикм. "кволий, повільний, неспритний" [3, с.244, 108], укр. діал. *мун'аво* "повільно, тихо" (бойк.) [13].

Дієслова з коренем прасл. *mъrz- зазнали складних семантичних змін, що були спрямовані від конкретної семантики до абстрактної. У первинній структурі "мерзнути" актуалізувався елемент "тремтіти, відчувати озноб", що згодом поступився місцем компоненту на позначення почуття за схожістю зовнішніх ознак прояву відчуттів "відчувати відразу, жах" [18 XXI, с.163-165]. У болгарській та македонській мовах відбулося відгалуження значення від "застигати (від холоду)" до "бути млявим, лінивим". Отже, особливості формування семантики прасл. *mъrzlivъ(jъ) (похідного із суфіксом -лъ-ivъ від прасл. *mъrz-) відбито у його слов'янських рефlekсах: болг. *мръзеливъ* прикм. "лінивий", *мръз(е)лівъ* "тс.", *мръзелив* "тс." [4], діал. *мръзлиф*, -лива, -во (велеш.) "тс.", *мръзелиф* "тс." (гюмюрдж., плевен.) [3 III, с.109; 3 VI, с.59; 3 VII, с.194], *мръзелив* "тс." (відінськ.) [18 XXI, с.161], *мръзельф*, -ыва "тс." (банат.), *мръзл'иф*, *мръзел'иф* "тс." (кюстендилськ.) [3 VI, с.144], макед. *мрзлив* "лінивий", хорв. mъrzliv "ненависний, гидкий, бридкий" [21 VII, с.102], серб. *мрзлив* "тс." [14 XIII, с.168], словен. mъrzliv "бридкий, огидний; похмурий, дратівливий" [20, с.615], польськ. стар. mierzliwy "огидний, бридкий", "той, що не переносить холоду; пестун; мерзляк", "про каміння, у тріщини якого потрапляє вода і замерзає на морозі", словін. m(ā)lëvi "морозний" [22 III, с.150], m(ā)rzla|vī "холодний, мерзлякуватий" [19 I, с.606], укр. діал. *мерзлівий* "чуттєвий до холоду" (буковин.) [11, с.73]. Найбільш стародавні значення, пов'язані із замерзанням, спостерігаються у словінській та українській мовах, а також старопольській лексиці.

Похідна від основи віддієслівного іменника прасл. *mogka назва місця прасл. *mogku, -ъве має ареал рефlekсації в укр. діал. *мороква*, род. в. -ви, жін. р. "трясовина" (галицьк.), *мороква*, -ви жін. р. "трясовина, болото", *мороква* "болото", болг. діал. *мрака* "тс." [18 XIX, с. 234].

Ізоглоси, що поєднують зони схожих семантичних змін дієслівних праоснов у напрямку субстантивзації та ад'єктивації, мають певні закономірності, оскільки відбивають подібність ареальних характеристик тієї чи іншої семантико-словотвірної моделі, властивої споконвічно близькоспорідненим діалектам.

Тут досить яскраво вирізняються ізоглоси, які демонструють збіг семантичних моделей утворення праслов'янської віддієслівної лексики, континуанти якої зафіксовано в Балканському та Карпатському ареалах Славії. Так, утворення об'єктних назв від дієслів розділення має південнослов'янсько-український характер, утворення назв знарядь дії від дієслів ушкодження та переміщення об'єкта відбиває південнослов'янсько-західноукраїнська ізоглоса. Імена дії, що мають дієслівні основи

косіння, присвоєння та горіння, назви рослин, які походять від дієслів деформації та приєднання, зафіксовано в південнослов'янських мовах.

Прикметники, що у праслов'янську епоху сформувалися від основ дієслів відділення, стану та положення у просторі, також властиві діалектам південних слов'ян та гуцульським, буковинським діалектам української мови, локальні назви від дієслів зволоження та присвоєння також знаходяться на цих територіях. Праслов'янські назви страв, походження яких зводиться до дієслів стану, назви риб, що зводяться до дієслівних основ дотику, зустрічаються у цих же діалектах.

Найбільш регулярні семантико-словотвірні відповідники досліджуваних ареалів мають сербські – західноукраїнські, словенські – західноукраїнські, болгарські – західноукраїнські, словенські – західноукраїнські діалекти.

Лінгвогеографічна характеристика більшості розглянутих випадків утворення і поширення праслов'янських девербативів є підставою для встановлення пізньопраслов'янських контактів внаслідок спільного проживання або спільного походження діалектів, які нині відбивають ізоглоси переривчастого характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернштейн С.Б., Гиндин Л.А., Клепикова Г.П. «Общкарпатский диалектический атлас» и некоторые проблемы южнославянского этногенеза // Славянское языкознание: IX Международный съезд славистов (Киев, сентябрь 1983 г.). – М.: Наука, 1983. – С. 3-17.
2. Болдирев Р.В. Праіндоєвропейські лексичні реконструкції і слов'янська етимологія // Система і структура східнослов'янських мов. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 1999. – С. 119-124.
3. Българска диалектология. – Т. III, VI, VII. – София: БАН, 1965.
4. Български тълковен речник. Съст. Л.Андрейчин, В.Георгиев, Ст. Илчев. – София: БАН, 1963. – 1133 с.
5. Варбот Ж.Ж. Праславянская морфология, словообразование и этимология / Отв. ред. О.Н.Трубачев. – М.: Наука, 1984. – 253 с.
6. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. – К.: 1907-1909 (перевид. фотоспособом). – К., 1958. – Т. 1.
7. Десницкая А.В. К вопросу о раннеисторических языковых связях восточных славян с Балканским лингвистическим ареалом // Славянское языкознание: IX Международный съезд славистов (Киев, сентябрь 1983 г.). – М.: Наука, 1983. – С. 76- 94.
8. Куркина Л.В. Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики. – Люблина, 1992. – 260 с.
9. Куркина Л.В. Паннонославянская языковая общность в системе диалектных отношений праславянского языка // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г. Докл. рос. делегации / Отв. ред. акад. Н.И.Толстой. – М.: Наука, 1993. – С. 36-46.
10. Мартынов В.В. Семантические архаизмы на южнославянской языковой периферии // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. – Л.: Наука, 1977. – С. 180-185.
11. Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці: ЧДУ, 1971. – 80 с.
12. Нечитайло І.М. Основні параметри праслов'янських діалектизмів у слов'янських мовах // Проблеми зіставної семантики: Збірник наукових статей. – Вип. 8 / Відп. ред. Тараненко О.О. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2007. – С. 188-192.
13. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. – К.: Наук. думка, 1984.
14. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. – Београд: Институт за српскохрватски језик, 1959-1978. – Књ. XIII.
15. Трубачев О.Н. О праславянских лексических диалектизмах сербо-лужицких языков // Сербо-лужицкий лингвистический сборник. – М.: АН СССР, 1963. – С. 154-172.
16. Трубачев О.Н. Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода // Этимология. 1991-1993. – М.: Наука, 1994. – С.3-27.
17. Трубачев О.Н. Регионализмы русской лексики на фоне учения о праславянском лексическом диалектизме // Русская региональная лексика XI – XVII вв. – М.: Наука, 1987. – С. 17-28.
18. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд // Под. ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974-2005. – Т. VII, XIX, XXI.
19. Lorentz Fr. Pomoranisches Wörterbuch. –Berlin: Academie, 1958. – B.1.
20. Pleteršnik M. Slovensko-nemški slovar. –Ljubljana: Knezoškobijstvo, 1894. – B.1.
21. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti, 1880-1967. – D. VII, XIII.
22. Sychta B. Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. – Wrocław etc.: PAN, 1967. – 444 s.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено семантико-словотвірним типам праслов'янських діалектизмів у лексиці сучасних мов Балкано-Карпатського регіону, визначенню їхніх принципових ознак територіального, лексико-семантичного та морфологічного характеру.

Ключові слова: праслов'янський діалектизм, Балкано-Карпатський регіон, тип семантичної трансформації, континуант.

The article is devoted to the semantic and word-building types of the Proto-Slavic dialectisms in the contemporary languages of Balkan-Karpatian areal, to the definition of their principle territorial, lexico-semantic and morphological characteristics.

Key words: Proto-Slavic dialectism, Balkan-Karpatian areal, type of semantic transformation, continuation.

Олександра Огринчук
(Івано-Франківськ)

ПОЕТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЄСЛІВНИХ ПОВТОРІВ М. БАЖАНА ТА І. ДРАЧА У КАТЕГОРІЇ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

В аперцепційній системі поетичного твору повторюване слово є тим важливим чинником, що визначає семантичну і стилістичну домінанту тексту [9, с. 42]. Ю. Лотман переконаний, що жоден із повторів у художньому тексті «не буде виступати як випадковий у відношенні до структури [8, с. 135]. С. Бураго звертає увагу на те, що жоден із компонентів повтору не буде випадковим у відношенні до іншого компонента [3, с. 25].

Компоненти дієслівного повтору, характеризуючись найрізноманітнішими часово-видовими видозмінами, привносять у художній контекст відчуття перспективи, сприяють зміщенню певних семантичних пластів тексту, актуалізують, динамізують оповідь. Оскільки з поняттям руху, розгортання, розвитку, підкреслює В. Русанівський [10, с. 242], нерозривно пов'язана часова константа, то саме в дієслові як носії динамічної ознаки найповніше аперцептується ідея часу.

У площині часу існує те, що відбулося – відбувалося (минуле), і те, що відбудеться (майбутнє). Між ними знаходиться те, що відбувається в даний момент – теперішнє [12, с. 138]. У темпорології воно визначається таким чином: «Теперішнє – форма прояву часу. Теперішнє – це те, що існує в дійсності. Бути – означає бути теперішнім [7. Настоящее – www].

Метою статті є визначити поетико-стилістичні особливості реалізації дієслівних повторів через призму категорії теперішнього часу у поетичному тексті.

Значення теперішнього часу полягає у вираженні часової ознаки дій, співвідносних з моментом мовлення, а тому утворюється тільки від дієслів недоконаного виду. Форми теперішнього часу виражаються за допомогою флексій першої особи.

За особливостями утворення форми теперішнього і майбутнього часу доконаного виду (перша особова парадигма), що дає змогу розподіляти часові форми на дві групи: форми неминулого часу – форми минулого часу [10, с. 243].

Оскільки момент мовлення, як уже було відзначено, може збігатися або не збігатися з актом безпосереднього говоріння, розрізняють пряме й відносне вживання форми теперішнього часу.

Форми теперішнього часу при їх прямому вживанні мають два основні значення: детерміноване (дії відбуваються у певні часові проміжки, що визначаються прислівниками *сьогодні, нині, незабаром, учора, торік* і под.) і недетерміноване (дії відбуваються

безвідносно до якихось певних часових меж і можуть уточнюватися прислівниками типу *завжди, постійно* і под.).

У лінгвістиці теперішній час – форма фінітного дієслова, яка вказує у прямому значенні, що ситуація, про яку говориться в реченні, або одночасна моменту мовлення:

Я чую, як ти ростеш,

Я чую, як ти встаєш. [2, с. 152]

Сплять хати у нічних сорочках,

Сплять повітки-стиляги в червоних. [6, с. 38]

Я маленька, візьми, я вдова,

А він дивиться, дивиться, дивиться. [6, с. 264]

або повторюється протягом певного періоду, який охоплює момент мовлення:

Я часто не знаю. Не знаю, де хвилі

Стають золоті, де багряно-тривожні,

Не знаю, де міра вготована силі

Й нащо мої клекоти дикі спроможні. [6, с. 73]

Не забувай, не забувай, Росіє,

Дев'яте січня, петербурзький сніг! [2, с. 134]

У першому випадку теперішній час є конкретним, або актуальним, в другому – повторюваним, багатократним, або абстрактним» [9, с. 323]. Особливу функцію динамізації, інтенсифікації в поетичному тексті виконують дієслівні повтори: *чую, чую; сплять, сплять; не знаю, не знаю; не забувай, не забувай*.

Дослідники неодноразово звертали увагу на функціональні можливості дієслова як частини мови передавати енергію образного руху у твори, відтворювати тривалість процесу, моментальність дії тощо.

Форми теперішнього часу мають категоріальне значення одночасності (теперішнього) по відношенню до граматичної точки відліку. «[...] категоріальне значення форми теперішнього часу реалізується при функціонуванні даної форми не тільки як одночасність дії по відношенню до моменту мовлення або до якогось іншого моменту, але і як теперішній час у більш широкому розумінні традиційної, типової або постійної ситуації. Таке, наприклад, використання даної форми при позначенні звичайних, типових дій:

Кохати – нові землі відкривати,

Нюанси свіжі і відтінки нові,

Кохати – це щомиті дивуватись,

Це – задихатись з подиву любові. [6, с. 42].

Крутисся, світ, крутисся, цирк,

Крутисся, карусель!

І гостроверхий фєсєрєрк

злітає над усе... [2, с. 47].

Категоріальне значення форми теперішнього часу в подібних випадках виступає як значення дійсної для теперішнього часу, яка «не пішла» в минуле, «не піде» в майбутнє абстрактної ситуації. З точки зору абстрактних граматичних відношень таке використання також охоплюється значенням одночасності у вказаному вище смислі [5, 1496].

Дієслівні повтори: *кохати, кохати; крутисся, крутисся, крутисся* привносять у поетичні твори відчуття перспективи, сприяють зміцненню певних семантичних пластів тексту, актуалізують, динамізують оповідь.

Деякі мовознавці вказують на те, що теперішнього часу як такого взагалі не існує. В.Г. Гак стверджує, що реальний теперішній час фактично не існує: він являє собою лише точку зустрічі минулого і майбутнього, яка постійно переміщається [4, с. 303]. Цієї думки дотримуються і деякі слов'янські лінгвісти. Пор.: «Оскільки час складається з неперервного ряду моментів, серед яких як тільки один виникає, він зразу ж щезає і поступається місцем другому, другий – третьому і так далі до безконечності, й оскільки

неможливо змінити ці моменти, власне теперішнього і нема, тому що все це – минуле і майбутнє. – Теперішнім ми називаємо один сегмент часу, коли ми говоримо. Воно, таким чином, складається з певної кількості моментів, які настануть (поки ми не закінчимо мовлення)» [12, с. 187–188]. Отже, стосовно до минулого і майбутнього теперішнє – більш абстрактна категорія. Теперішній час не має окресленої часової межі і являє собою розділювальну лінію між двома іншими часовими областями. «Граматичний теперішній час охоплює деякий відрізок, який включає в себе частину минулого і частину майбутнього [4, с. 203].

Здатність форм теперішнього часу передавати не тільки один момент мовлення, але й ширший часовий відрізок створює сприятливі умови для експресивного використання. Однією з найяскравіших транспозицій теперішнього часу є використання для вираження минулих дій історичного теперішнього. В історичному теперішньому виділяють три аспекти – логічний, психологічний і граматичний. Як підкреслює Ф.Авдєєв, історичний теперішній час у логічному відношенні є минулий, у граматичному відношенні – теперішній, а в психологічному (стилістичному) – ні те, ні інше: дії розігруються перед нашим розумом, сприйняттям. Результатом усіх цих планів і стали особливості історичного теперішнього [1, с. 8–9].

Уживання історичного теперішнього часу домінує у поезії М. Бажана «Міцкевич в Одесі», де поет вдається до спогадів:

*В непривітній хатній порожнечі
Шелестить, як миша, смуток твій.
Шелестить, як миша чи як мжичка,
Як забутий зжовклий папірець.* [2, с. 23].

За участю форм історичного теперішнього часу М. Бажан торкається сторінок минулого:

*Повз потемнілі парки і яри
Гряде народний сум,
гряде народний гнів,
І люд навколо тужно занімів.* [2, с. 23].

Трансформація теперішнього часу в історичний теперішній робить поезію живою, змушує читача перейти в іншу площину часу. І цим досягається експресивність.

Поезії минулого навівають сумні спогади І. Драчу. Вони знаходять своє вираження у творі «Поема для жіночого голосу»:

*– Бач, наші йдуть, червоні йдуть вже, сину, –
І я побачив огню сльозинку
У матері на звітненім лиці.* [6, с. 160].

Виразність оповіді досягається повторенням дієслова *йдуть*, а це сприяє актуалізації розповіді, динамізує її, підсилює дію.

Трансформацію теперішнього часу в історичний теперішній спостерігаємо на прикладі твору І. Драча «Балада розплющених дитячий очей»:

*Орли дивляться на сонце розплющеними очима.
Діти дивляться на світ розплющеними очима.* [6, с. 115].

Дієслівні повтори виконують аперцепційну функцію динамізації, інтенсифікації.

Розвиток дії, спрямованої в майбутнє, яка передбачає завершеність її чи незавершеність залежно від другого компонента повтору, виражає теперішньо-майбутній час. Теперішньо-майбутній час представлений формами теперішнього часу, які поєднуються з прислівниками і прислівниковими сполученнями, що створюють мовну ситуацію, характерну для майбутнього часу.

«Балада розплющених дитячий очей» І. Драча ілюструє теперішньо-майбутній час з відтінком бажальної модальності, яка підсилює експресію.

Модальне вираження тези *я хочу бачити...* на початку вірша слугує своєрідною призмою, яка має аперцепційний «вплив» на подальший контекст:

*Я хочу бачити світ розплющеними очима,
Я ще таке маленьке, я вмію тільки бачити,
Прагну маму веселою мамою бачити,
Прагну сонце бачити в золотому капелюшку,
Прагну небо бачити в синій хустині.* [6, с. 115].

Дуже часто дієслівний повтор І. Драча являє собою різнокомпонентну структуру щодо формального, граматичного вираження. Наприклад, теперішній час у поєднанні з інфінітивом, який вказує на розвиток дії в майбутньому:

*Я чую, як в мені
Вони **живуть** на дні
І кажуть **жити** так,
Як по мені.* [6, с. 249].

На особливу увагу в аперцепційній системі поезії М.Бажана заслуговують дієслівні повтори у першому рядку і в прикінцевій частині вірша.

Певне емоційне забарвлення з відтінком бажальної модальності першорядка, зазнаючи відповідних композиційно-сміслових трансформацій, певною мірою психологізує сприйняття об'єкта (суб'єкта) в іншій якісній атмосфері. Так, емоційно-бажальна конотація першого рядка, де актуалізується теперішній час за допомогою прислівника *зараз* і дієслова *побачить*, передає дію з вказівкою на її завершальність у прикінцевій частині рядка, вираженій прислівником *згодом*.

*Хай хоч **зараз** наш народ **побачить**,
Якими справді гарними є люди
І що для нас красивий кожен буде.
Хай люд **побачить** на своїм віку
Оту красу, яка настане **згодом**...* [2, с. 147].

Дієслівні повтори у творчості М. Бажана та І. Драча мають характер експресивності, оскільки вони впливають на семантику текстів, актуалізують, динамізують оповідь, прогнозують відповідну реакцію адресата, справляючи вплив на його почуттєву сферу.

Численні приклади творів поетів свідчать про широкий спектр вживання повторюваних лексичних, лексико-морфологічних одиниць, коли одна пара своєрідно чергується з іншою, розвиває, потверджує, узагальнює висловлене попереднім повтором, аперцептуючи вищою мірою експресивно-динамічну композиційну єдність. Оскільки саме з дієсловом пов'язана часова константа, то в ньому найповніше й аперцептується час.

Часові трансформації, які простежуються у творчості М.Бажана та І.Драча, є особливим виявом експресивної якості, чим досягається автентичність оповіді. Дієслівні повтори відіграють нерідко визначальну роль в образно-художній побудові тексту, слугують важливим аперцепційним чинником для сприйняття загальнотекстової структури.

У поетичній тканині М.Бажана дієслівні повтори більшою мірою мають характер багатократності, абстрактності, що динамізує, інтенсифікує текст. Часто експресивність поезії автора досягається шляхом трансформації теперішнього часу в історичний теперішній, що творить індивідуальну картину світу.

Іван Драч створив свій «поетичний світ» – зі своєю поетикою, жанрами, образами, стилем, ритмікою. Щодо дієслівних повторів, то вони надають тексту експресивності, набувають особливого динамізму, що має емоційно-значеннєвий характер, виявляє особливості світобачення, моделювання світу. За таких умов час втрачає традиційну ознаковість і стає художньо переосмисленим.

Отже, поетичні твори М.Бажана, І.Драча завдяки ампліфікації інтенсифікують динаміку, набувають індивідуально-авторського характеру, експресивного наповнення, конотативного значення, що відбивається на змістовій природі поезій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеев Ф.Ф. О выражении повторяющихся действий глагола совершенного вида в историческом настоящем // Вопросы русской аспектологии II / Учен. записки Тартуского гос. ун-та. – Тарту, 1977. – Вып. 434.
2. Бажан М.П. Твори в чотирьох томах. – К.: Дніпро, 1974, 1975.
3. Бураго С.Б. Музыка поэтической речи. – К.: Дніпро, 1986. – 184 с.
4. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Высшая школа, 1979. – 304 с.
5. Грамматика. – 1980/І – Русская грамматика. Т. I / Г. ред. Н.Ю. Шведова. – М.: Наука, 1980. – 783 с.
6. Драч І. Анатомія блискавки: поезії, проза. – Харків: Фоліо, 2002. – 509 с.
7. Казарян В.П. Настоящее: http://www.chronos.msu.ru/TERMS/kazaryan_nastoyasheye.htm
8. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
9. Маслов Ю.С. Настоящее время // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 105.
10. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша: Монографія. – К.: Сталь, 2006. – 304 с.
11. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – 313с.
12. Тошович Бранко. Экспрессивный синтаксис глагола русского и сербского/хорватского языка. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 560 с.
13. Stojanović L. O znasenju i upotrebi glagolskih oblika u recenicama // Juznoslovenski filolog. – Beograd, 1921. God. II. – S. 187–210.

АНОТАЦІЯ

У статті робиться спроба систематизувати та класифікувати дієслівні повтори і з'ясувати, яку структурно-семантичну та художньо-стилістичну образну функцію вони відіграють в організації поетичного тексту. Дієслівні повтори, як і інші, стають невід'ємним елементом художньо-поетичної канви будь-якого тексту. Автор робить спробу проаналізувати це явище на матеріалі поетичних текстів М. Бажана та І. Драча.

Ключові слова: дієслівний повтор, категорія часу, динамізація.

The author makes an attempt to systematize and classify verbal repetitions and define structural, semantic and artistic and stylistic symbolic functions they perform in the outline of artistic discourse. Verbal repetitions as well as others become an integral element of artistic-poetic outline of any text and this phenomenon is analyzed on the basis of M. Bazhan and I. Drach poetry.

Key words: verbal repetitions, tense category, dynamization.

Світлана Педченко
(Полтава)

ПИТАЛЬНІ ЧАСТКИ ЯК МАРКЕРИ СУБКТЕГОРІАЛЬНИХ МОДАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ

Актуальною проблемою теорії мовної модальності є питання реалізації субкатегоріальних модальних значень у питальних реченнях. Ця проблема, у свою чергу, вимагає розв'язання таких важливих аспектів, як окреслення статусу категорії "питальна модальність", характеристика засобів її репрезентації, зокрема у вигляді питальних часток. У мовознавстві до цього часу не вироблено єдиного погляду на категорію питальності. Прихильники широкого тлумачення модальності розглядають питальність як одне з основних модальних значень [8; 11]. За їхнім переконанням, об'єктивна модальність функціонує на основі протиставлення розповідного, спонукального й питального компонентів. Інші вчені наполягають на недоцільності введення до кола модальних значень категорій комунікативної установки мовлення, пропонуючи обмежитись значеннями реальності / ірреальності (можливості, необхідності та

бажальності) [2]. Опрацьований нами великий за обсягом фактичний матеріал потверджує невинуватість ототожнення категорій модальності й настанови, оскільки вони належать до різних рівнів речення – семантичного та комунікативного. Так семантико-синтаксична структура питального за метою висловлювання речення може репрезентуватися різними типами модальності: *Луги, луги, пропахлі сіном прілим, чи ви мене впізнали, земляка?* (В. Симоненко) – ірреальне об'єктивно-модальне значення; *Мамусю, а для чого це все?* (О. Забужко) – реальне об'єктивно-модальне значення; *Хіба йому, такому перемерзлому, такому перетрудженому на своєму віку, зігрітися лише травною чи землею?* (М. Матіос) – епістемічне суб'єктивно-модальне значення; *Чи не можна мені відпочити?* (З. Тулуб) – волітвене суб'єктивно-модальне значення.

Як бачимо, основними маркерами модальних значень у наведених прикладах є питальні частки. Спробуємо окреслити їхні функціонально-семантичні межі, попередньо зацентрувавши увагу на тому, що частки автономно не реалізують те або те модальне значення, вони детермінуються контекстом та ситуацією і формують модальний план речення сукупно з іншими засобами (просодичними, лексико-граматичними, синтаксичними тощо).

Кількісний склад розглядуваної групи слів порівняно невеликий. Більшість дослідників питальними вважають частки *чи*, *хіба*, *невже* та партикульовані інтер'єктиви *га*, *ну* [6; 7]. К.Г. Городенська до названих додає частки відсполучникового походження *і* (*й*), *або* [1, с.359]. Слушною є думка про включення до цього розряду відприслівникових часток *як*, *що* та сполучень на зразок *що за*, *що то за*, *а коли б* тощо [3, с.126-129].

Фактичний матеріал, що є в нашому розпорядженні, дозволяє твердити про особливий функціональний статус часток *чи*, *хіба*, *невже*. Накладаючи різні модально-експресивні відтінки на семантичний план речення та обіймаючи здебільшого фіксовану облігаторну позицію на його початку, вони ізофункціонально наближаються до питальних прислівників і займенників: *Чи врятує нас золото гетьмана Полуботка?* (Ю. Андрухович); *Хіба ж для історії мало оцих видатних заслуг?* (В. Симоненко); *Невже отсих гір золота верхovina для тебе сумна, мов тюремна стіна?* (Леся Українка). Зважаючи на те, що займенникові та прислівникові слова реалізують зміст частковопитальних речень, а питальні частки наповнюють семантику загальнопитальних конструкцій, можна говорити лише про певний паралелізм, пов'язаний із їхнім функціонуванням у реченні. Адже частки, на відміну від питальних слів, не містять чіткої вказівки на невідоме (місце, час, причину, мету, особу-виконавця тощо). Вони, виражаючи питальність загалом, виступають модифікаторами субкатегоріальних модальних значень. Так, частка *чи*, підсилюючи питальний характер речення, привносить у його семантику відтінок невпевненості, непідтвердженості здогаду: – *Чи прями душі нетлінну нитку, призначену від мене?* (І. Багрянний); *Чи ми ще зійдемося знову?* *Чи вже навіки розійшлись?* (Т. Шевченко). У поєднанні з іншими частками *чи* виявляє свою поліфункціональність, охоплюючи достатньо широкий діапазон значень, а саме:

- 1) незадоволення, незгоду: *Чи ж мені вік коровам хвости крутити?* (В. Підмогильний);
- 2) емоції, хвилювання: *Та чи ж він винен, що і йому подобається Марія?* (У. Самчук);
- 3) увиразнене припущення: *Чи й ти гадаєш так, що все нещастя походить від Кассандри?* (Леся Українка);
- 4) сумнів: *Чи то ж побачу коли?* (Марко Вовчок);
- 5) ймовірний здогад: *Чи ж не була й Царівна О серед інших русалок?* (Ю. Покальчук).

Уживання частки *чи* в ролі одного з основних оформлювачів невластивих питальних речень уможливорює репрезентацію специфічних, не властивих їй значень, зокрема таких:

1) підсиленого заперечення: *Чи викинути серп і йти байдикувати, Чи долю проклясти за лютій недорід І до сусід пристать наймитувати За пару постолів і шкварку на обід?* (В. Симоненко) – ірреальне об'єктивно-модальне значення;

2) експресивного ствердження (у сполученні з *не*): *Як невимовне віршами не скажеш, чи не німою зробиться душа?* (Л. Костенко) – реальне об'єктивно-модальне значення;

3) ввічливого спонукання (у сполученні з *не*): – *Мамо, а чи не принесли б ви мені мисочку узвару?* (О. Довженко) – волітивне суб'єктивно-модальне значення.

У наведених прикладах спостерігаємо контамінацію питання й розповіді (1, 2), питання та спонукання (3). У прагматиці такі висловлювання ідентифікуються з “непрямими мовленнєвими актами”, у яких тип мовної структури асиметричний намірові мовця, один іллокутивний акт знаходить своє вираження у формі іншого.

В альтернативних реченнях *чи*, переймаючи на себе ознаки сполучника, ускладнює семантичний план висловлювання суб'єктивно-модальними значеннями гіпотетичного характеру: *Чи лишуся людиною, чи жсах засліпить не лише очі, але й розум?* (В. Симоненко).

Принагідно зауважимо, що частка, про яку йде мова, семантично увиразнює здебільшого предикати на позначення: а) руху: *Ішли. Блудили. Чи завжди блудили? Шукали. Чи знаходили? Дізнайсь* (Б. Олійник); б) фізичної дії: – *Ти хочеш знати, чи не страять тебе на площі за якусь провину?* (Марина та Сергій Дяченки); в) сприйняття: *Чи не бачила за нескінченний свій вік гарних парубків і чоловіків?* (Ю. Покальчук); г) інтелектуальної діяльності: *Ах, чи ж Марія не думає? Чи треба ще більше думати?* (Улас Самчук); г) буття, існування: *Чи може бути більший цинізм, глум над людиною?* (І. Багрянний).

Частки *невже* й *хіба* є маркерами цілого комплексу нечітко диференційованих модальних значень, що значною мірою залежать від контекстуального оточення та інтонації. Аналіз цих часток вимагає врахування семантичної структури попередньої репліки. Так, питання мовця, сформульоване за участю частки *невже*, базується на попередньому досвіді, знанні про предмет мовлення. Характерною особливістю частки *невже* є “детермінантна” позиція: вона, на відміну від інших питальних часток, стосується всього речення, оскільки формує “ядро питання”, притягує до себе логічний наголос [4, с.37]. Семантичний діапазон цієї частки, що разом з іншими засобами структурує питальне речення, також досить широкий. Вона реалізує модально-експресивні значення здивування: – *Я Світязь, я Світязь, я Світязь! Невже ти не чуєш мене?! (Л. Костенко);* впевненості у протилежному (здебільшого в риторичних запитаннях): *Невже кров Гонти в наших рабських жилах не має сили вдруге закипіти?* (П. Карманський); осуду: *Німій, одурений, забитий, Невже не встать тобі від ран?* (В. Сосюра); сумніву, недовіри: *Невже цей фантомний біль мучитиме до самої старості?* (І. Роздобудько).

Досить високою продуктивністю в сучасній українській мові наділена частка *хіба*. Зберігаючи значення питальності, вона маркує модальний план речення відтінками сумніву, здивування, раптовості: *Хіба ці слова дійдуть до Бога, і чи вони будуть почуті Богом?* (М. Матіос); *Хіба ж для історії мало оцих видатних заслуг?!* (В. Симоненко). Питальне значення втрачається, якщо *хіба* виконує власне модальну функцію, семантично наближуючись до слова *мабуть*: *Як же за нього я маю віддячити вам, Байку хіба розкажу* (Леся Українка).

Попри зовнішню семантичну близькість, частки *хіба* та *невже* не вступають у синонімічні відношення. Питальні речення з *хіба* схожі на риторичні, однак не є ідентичними з ними, оскільки інтенційно спрямовані на відповідь. Таке програмування, проте, не можна назвати довільним: мовець упевнений у неможливості існування іншої відповіді, крім тієї, яку хоче почути: *Вирішив не снідати: хіба можна до служби божої хоч рісочку до рота брати?! (Г. Косинка).* На відміну від розгляданих вище часток, *хіба* зрідка може займати в реченні постпозицію: – *Ви мовчите? Забрало слів хіба?*

(Л. Круча). По-різному тлумачиться висловлювання з частками *хіба*, *невже*, якщо воно презентує загальне судження: *хіба* передбачає інтенціональну, а *невже* – екстенціональну інтерпретацію [9, с.123]. Так, вислів *Хіба порядні люди ображають інших?* вказує на несумісність суб'єкта з виконуваною ним дією, а вислів *Невже порядні люди ображають інших?* виражає здивування з приводу того, що знайшлася людина, яка може образити когось. Про особливий статус часток *хіба*, *невже* свідчить і те, що вони почасти самостійно заступають репліку в діалозі, інтегруючи в собі семантику попереднього висловлювання: – *Я втомився.* – *Невже?* (Невже ти втомився? – здивування), – *Хіба?* (Хіба ти втомився? – сумнів, заперечення). Мовознавці потрактовують такі конструкції як комунікативи, релятиви, слова-речення, нечленовані речення, нечленовані структури, еквіваленти речень, неповні речення.

До групи питальних часток також належать партикульовані інтер'єктиви *га* (*ге*), *ну*. Частка *га*, займаючи позицію в кінці речення, ніби повторює все запитання, спонукаючи адресата мовлення до відповіді: – *Може, тобі в грудях болить, га?* (Є. Гуцало). Іноді вона позначає неочікувану реакцію, емоційне перепитування: *Га? Де?.. Яка царівна?* (Леся Українка). Словник української мови також фіксує питальну частку *ге* [5, с.45]. Мовець, послуговуючись нею, спонукає співрозмовника підтвердити висловлене припущення: *А що, дітки, збудилися, мабуть, без старого діда, ге? Сон, мабуть, неспокійний мали, ге?* (Марко Вовчок).

Питання-апеляцію до думок, почуттів, розуму реципієнта репрезентує частка *ну*, яка може поєднуватися з партикульованими прислівниками *що* та *як*: *Носила я плахту і віночки, – ну, як мені, гарно в чадрі?* (Л. Костенко). Функціональна спроможність *ну* виявляється також в ускладненні питальної семантики різноманітними модальними відтінками, як-от:

- 1) здивування: – *Ну, чому воно так?* (О. Кониський);
- 2) нерозуміння: *Ну, що ви спинилися на краєчку лісу й не можете далі ані кроку ступити?* (Ю. Андрухович);
- 3) побоювання: *Ну як? Що питали?* (В. Підмогильний);
- 4) сумніву, вагання: *Ну що з тебе за жінка, ну що з тебе за друг?* (Н. Зборовська).

Особливою експресивністю відзначаються відприслівникові частки *що* і *як*, котрі вживаються самостійно або з препозитивною часткою *а* чи постпозитивною *ж*. Сфера їхнього функціонування, як і проаналізованих вище партикульованих інтер'єктивів, – розмовно-побутове мовлення, мистецьку інтерпретацію якого знаходимо в діалогах художніх дискурсів. Їхнє основне призначення – актуалізувати увагу співрозмовника, підвищувати іллокутивну силу висловлювання: – *Ти що - мільйонерка?* (І. Роздобудько). Такі питання С.Т. Шабат відносить до контактновстановлюючих і диференціює одне запитання на два: актуалізатор і власне питання [10, с.70]. Дослідниця звертає увагу на додаткові суб'єктивно-модальні відтінки, продуковані часткою *що*: здивування: – *Ти що – мене не гидуєш?* (Н. Зборовська); припущення: *А що автобус, нема?* (М. Вінграновський); подиву з приводу почутого чи побаченого: – *Що, й за цього не віддасте?* (О. Забужко); здогаду: *Ти що, змерз?* (Г. Пагутяк); глузування, жарту: – *А що? Наїлись вареників?* (Г. Квітка-Основ'яненко); спонукання: *Що ж, панове товариство, пора нам спочити?* (Б. Лепкий).

Функцію питальних часток у сучасній українській мові нерідко виконують сполучення на зразок *що за*, *що то за*, *а якби*, *а коли б* тощо. Сфера вживання одного з найдавніших у слов'янських мовах зворотів *що за* не виходить за межі емоційно забарвленого розмовного мовлення: *Що це за дикість – рідиною в обличчя?! Що за хамство – битися?* (Марина та Сергій Дяченки) – здивування, обурення. Висловлювання, утворювані за його безпосередньою участю, здебільшого містять елемент оцінки суб'єкта. У такому разі *що за* набуває ознак облігаторного компонента, конструктивно необхідного для вираження предикативного зв'язку, що свідчить про ускладнення денотативної

структури речення відтінком аксіологічного суб'єктивно-модального значення: *Та що Василь за господар? Де воли, де вівці?* (М. Черемшина).

Сполучення часток *а що якби, а що як, а коли б* тощо – один із важливих засобів реалізації значень припущення, сумніву, хвилювання: *А що як то нечиста сила туди коней приведе?* (Б. Грінченко).

Отже, питальні частки, репрезентуючи комунікативну категорію питальності, здатні маркувати семантичний план речення різними за природою об'єктивно- та суб'єктивно-модальними відтінками субкатегоріальних модальних значень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
2. Доценко О.Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності: Монографія. – К.: Міленіум, 2006. – 226 с.
3. Симонова Е.С. Формирование состава и развитие функций модальных частиц в украинском языке: Дис. канд. филолог. наук: 10.02.02. – К., 1982. – 254 с.
4. Симонова К.С. Питальні частки в давньоруській та староукраїнській мовах // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 33–41.
5. Словник української мови: В 11 т. / Ред. кол.: І.К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т.2. – 840 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За заг. ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
8. Ткачук В.М. Категорія суб'єктивної модальності: Монографія / Наук. ред., передмова док. філол. наук, проф. Загнітка А.П. – Тернопіль, 2003. – 240 с.
9. Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
10. Шабат С.Т. Категорія питальної модальності в сучасній українській мові: Дис. канд. філолог. наук: 10.02.01. – Чернівці, 2000. – 207 с.
11. Шинкарук В.Д. Модус і диктум у структурі речення: Дис. д-ра філол. наук: 10.02.01. – К., 2003. – 463 с.

АНОТАЦІЯ

У пропонованій статті з'ясовано роль і місце питальних часток у системі засобів вираження модальності. Основну увагу зосереджено на характеристиці семантико-функціональних особливостей цих слів.

Ключові слова: *питальні частки, модальність, субкатегоріальні модальні значення.*

The subject matter of the article is elucidation of role and place of interrogative particles in the system of expressive meanings of modal features. The main attention was paid to the semantic and functional peculiarities of these words.

Key words: *interrogative particles, modal features, modal subcategorical meanings.*

Тетяна Петрова
(Кам'янець–Подільський)

ВТРАТА СЕМАНТИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ТВІРНИМ І ПОХІДНИМ СЛОВАМИ ПРИ СУФІКСАЛЬНОМУ СПОСОБІ СЛОВОТВОРЕННЯ

Одним із найпродуктивніших засобів поповнення словникового складу мови є суфіксальне словотворення. Суфікси в рівній мірі можуть брати участь як в утворенні нових слів в межах однієї частини мови, так і в утворенні слів, що належать до інших

частин мови. Прикладом цього є: *red – reddish; act – actor – active; tour – tourist; aunt – auntie; child – childhood; month – monthly; spoon – spoonful*.

Утворене за допомогою суфікса похідне слово набуває нового значення, що відрізняється в більшій чи меншій мірі від значення свого дериваційного джерела. Це зумовлено тим, що суфікс має певне лексичне і граматичне значення. Лексичне значення суфікса визначається як здатність змінювати лексичне значення цілого, яке він оформлює; а його граматичне, точніше лексико-граматичне, значення – як здатність змінювати або граматичне значення цілого в межах однієї частини мови, або його приналежність до тієї чи іншої частини мови [1, с. 68]. Відповідно, якщо похідне слово належить до іншої частини мови ніж слово, від якого воно утворилось, то вони відрізняються перш за все за своїм граматичним значенням. Але і в тому випадку, коли утворення нового слова залишається в межах однієї частини мови, суфікс своїм лексичним значенням повідомляє похідному слову новий відтінок значення в порівнянні з твірним. Так, наприклад, суфікс *-er*, що надає в більшості випадків значення дійової особи або особи, що проживає в певному місці, будучи приєднаним до іменника *village*, повідомляє похідному *villager* значення „сільський житель”; суфікс *-ish* з прикметником *red* утворює новий прикметник *reddish*, що означає теж колір, але вказує на недостатньо яскраве забарвлення.

У більшості випадків між твірним і похідним словами зберігається семантичний зв'язок, тобто їх значення можуть бути об'єднані одним поняттям. Збереження семантичного зв'язку можна зазначити в таких рядах слів, як, наприклад, *to create – creative – creator – creation – creature* або *to invent – inventive – inventor – invention*.

Одночасно з цим спостерігаються випадки повної втрати семантичного зв'язку, коли значення твірного і похідного слів розійшлись настільки, що в сучасній мові їх неможливо прив'язати до спільного поняття. Іноді лише спеціальні дослідження допомагають встановити етимологічний зв'язок між такими словами. Можливою є також неповна втрата семантичного зв'язку, коли зберігається семантичний зв'язок між похідним і тільки одним із значень твірного слова.

Втрата семантичного зв'язку спостерігається в англійській мові серед слів, що є різними за своїм походженням, як серед власне англійських, так і запозичених. Тому, на нашу думку, при підході до зазначеної проблеми доцільним є розгляд фактичного матеріалу з позицій: 1) повна (неповна) втрата семантичного зв'язку між твірним і похідним словами; 2) етимологічна ознака (власне англійські або запозичені слова).

Отже, першою групою досліджуваного матеріалу є випадки повної втрати семантичного зв'язку у власне англійських словах. Як буде видно з нижченаведених прикладів, втрата семантичного зв'язку в зазначеній групі слів відбулась таким чином, що при утворенні нове слово зберігало своє значення з мовним джерелом походження, а пізніше втрачало своє першочергове значення і розвивало нове, яке вже неможливо було пов'язати зі значенням твірного слова. Так, наприклад, іменник *naught* означає „ніщо” (в математиці „нуль”), утворений від нього прикметник *naughty* мав початкове значення „той, що нічого не має; бідний”. Сучасне значення зазначеного прикметника визначається як „неслухняний; вередливий; пустотливий”.

Від іменника *heath* „пустище, поросле вересом; степ” були утворені: 1) іменник *heathen* „язичник” з початковим значенням „житель степу” (ті, що жили у віддалених місцях, пізніше за інших були навернені у християнство); 2) прикметник *heathen* „язичницький”. У цьому випадку утворення похідних слів відбулося за аналогією з латинським *pagatus* „язичник; житель сільської місцевості” від *pagus* „сільська місцевість” [5, с. 58].

Від іменника *home* „дім, житло, домашнє вогнище” утворився прикметник *homely*. Його початкове значення „призначений для домашнього вжитку; зроблений вдома” розвинулось у сучасне значення „простий; буденний; негарний (стосовно людей)”.

Доволі часто спостерігаються випадки втрати семантичного зв'язку між прикметником і утвореним від нього за допомогою суфікса *-ly* прислівником. Від прикметника *hard* „твердий, міцний, сильний” утворився прислівник *hardly*, який до XVI ст. зберігав значення „важко” [3, с. 45]. Як бачимо, між сучасним значенням *hardly* „ледве, напевно чи” і значенням прикметника *hard* зв'язок не спостерігається.

Від прикметника *fair* „гарний, чесний; справедливий; білявий” утворився прислівник *fairly* зі значенням „гарно”. Пізніше це значення було втрачене, і у сучасній мові воно означає „достатньо”.

Описуване явище спостерігається також між прикметником *like* „схожий, подібний” і похідним прикметником *likely* і прислівником *likely*. Початкові значення цих слів „подібний” і „подібно” були втрачені у XVII ст., а нові набуті значення „ймовірний”, „ймовірно” відійшли від значення твірного слова [3, с. 68].

Іншим прикладом повної втрати семантичного зв'язку є така пара слів, як іменник *hand*, і утворений від нього за допомогою суфікса *-some* прикметник *handsome* „гарний”.

У всіх наведених прикладах змінилося значення похідного слова, в той час як значення твірного слова збереглося. Однак, можна спостерігати випадки зміни значення твірного слова, у той час як похідне слово зберігало ту семантику, яку воно отримало при своєму утворенні від похідного слова. Таким прикладом є прикметник *listless* „байдужий, апатичний”, який утворився за допомогою суфікса *-less* та іменника *lust*, що в давньоанглійській мові мав значення „радість, задоволення, бажання”, і стало означати „безрадісний; той, що не має бажань”. Це значення прикметник *listless* зберегло до теперішнього часу, між тим як іменник *lust* став означати „пристрасть; хтивість; похоть”.

Стосовно іншої групи, а саме запозичених слів, то тут слід виділити дві підгрупи. До першої належать слова, між якими втрата семантичного зв'язку відбулась після їхнього запозичення англійською мовою. До другої підгрупи відносяться слова, між якими семантичний зв'язок був відсутній ще до того, як вони потрапили у словниковий склад англійської мови [4, с. 123].

Ілюстрацією першої підгрупи слугують іменник *view* (< ст.фр. *vue*, *vue*) „зір; огляд; поле зору” і прикметник *viewy* зі значенням „дивакуватий; ефектний”. Розійшлись у своїх значеннях прикметник *present* (< ст.фр. *present* < лат. *praesent*) „присутній; теперішній” і прислівник *presently*. Первинне значення останнього „на місці; особисто” застаріло, а його нове значення „найближчим часом; одразу” відійшли від значення прикметника *present*.

Зустрічаються також випадки, коли від багатозначного слова утворюється похідне, яке теж має декілька значень, при чому в подальшому зникає одно чи декілька значень похідного і одно чи декілька значень твірного, а зберігаються такі їх значення, між якими неможливо встановити семантичний зв'язок. Такий шлях пройшли дієслово *to depart* (< ст.фр. *departir*) „йти; вмирати; відхилятися” та іменник *department* (< ст.фр. *department*) „відділ; відомство”. Французьке дієслово *departir* мало значення „розділяти; розходитися; йти”; утворений від нього іменник *department* означав „відхід; підрозділ; частина”. У процесі подальшого розвитку дієслово втратило значення „розділяти; розподіляти”, а іменник – „відхід”, в результаті чого семантичний зв'язок був втрачений.

Від дієслова *to respect* (< лат. *respectus* < *rescipere*) зі значенням „поважати” і дуже рідко – „відносити до” утворився прикметник *respective* зі значеннями „поважний” та „той, що відноситься до”. Оскільки перше значення цього прикметника застаріло, то утворилася втрата семантичного зв'язку між дієсловом *to respect* „поважати”, з одного боку, і утвореним від нього прикметником *respective* „той, що відноситься до” та прислівником *respectively* „відповідно” – з іншого.

Від дієслова *to crown* „увінчувати, коронувати” (< лат. *coronare* „увінчувати”) в середньоанглійський період шляхом приєднання суфікса *-er* утворився іменник *coroner*. За своїм утворенням він являє собою переклад латинського *coronator* „той, хто стоїть на чолі” (*one who crowns*), але означає „слідчий, що проводить дізнання у випадках

насильницької або наглої смерті”. Це значення далеко відійшло від значення „увінчувати, коронувати” [5, с. 203].

Стосовно іншої підгрупи запозичених слів, між якими семантичний зв’язок був відсутній ще до того, як вони попали в словниковий склад англійської мови, то тут спостерігається розвиток нових значень як у твірному, так і у похідного у відповідних парах слів. Так, втрата семантичного зв’язку між твірним дієсловом *to protest* (<ст. фр. *protester* < лат. *protestari*) і похідними іменниками *protestant* і *protestantism*. *Protestant* стало означати не просто „той, хто протестує” взагалі, а того, хто „протестує проти рішення Шпейерського рейхстагу 1529 р., спрямованого проти реформації”. Пізніше *protestant* стало означати послідовника реформації взагалі.

Від латинського *testa* „гличик, посуд” походить іменник *test* „випробування, критерій, аналіз”, який є запозиченням зі старофранцузької (< ст. фр. *test* «алхімічний посуд; проба; випробування»), і прикметник *testy* (<ст.фр. *testu* «запальний») „запальний”.

Іменник *provision* „забезпечення”, „умова”, „міра перестороги” є запозиченням зі старофранцузької *provision* „передбачення”, „далекоглядність”. Пізніше і в англійській, і у французькій мовах ці значення були втрачені іменником, а основними стали „провізія, запас; велика кількість”. Прикметник *provisional* має значення „тимчасовий; попередній”, що відповідає значенням французького *provisionnel* і пов’язані зі старим, втраченим зараз значенням іменника *provision*.

Набагато важче встановити, яким чином відбулася втрата семантичного зв’язку між похідним і твірним словами в лексичних одиницях, що є запозиченнями з латини, оскільки в багатьох випадках ці слова пройшли довгий і складний шлях розвитку до того, як вони потрапили в англійську мову. Прикладами втрати семантичного зв’язку вже в латинській мові є: дієслово *to affect*, що є запозиченням прямо з латини або з французької (фр. *affecter* < лат. *affect* < *afficere*) „впливати; торкати; чіпати” та іменник *affection* (<ст.фр. *affection* <лат. *affection* „прихильність”) „прихильність; хвороба”; прикметник *complex* (<лат. *comlexus* < *complectere* „охоплювати; включати” або через фр. *complex*) та іменник *complexion* (<ст. фр. *complexion* < лат. *complexion* „обсяг; об’єм”, пізніше „тілобудова”) „колір обличчя”.

Наведені приклади ілюструють повну втрату семантичного зв’язку між твірним та похідним словами, однак, як зазначалось вище, існують випадки неповної втрати семантичного зв’язку, коли похідне слово зберігає зв’язок з одним із значень багатозначного твірного слова і втрачає такий зв’язок з іншими його значеннями. Зазначене явище зустрічається серед слів як власне англійських, так і запозичень з інших мов.

Серед власне англійських слів неповна втрата семантичного зв’язку відбувалася різними шляхами. Так, іменник *shift* має значення „зміна; зсув; засіб; хитрість”. Від цього іменника зі значенням „засіб” шляхом приєднання суфікса *-less* утворився прикметник *shiftless* „безпомічний”, тобто „нездатний скористатися будь-якими засобами в своїх інтересах”. З іншими значеннями слова *shift* похідний прикметник не пов’язаний.

Іменник *shortage* „недостача, брак” утворився від прикметника *short* „короткий; недостатній” і пов’язаний лише з одним із значень прикметника, а саме „недостатній”.

Неповна втрата семантичного зв’язку може відбутися не тільки внаслідок того, що похідне слово утворилося лише від одного із значень багатозначного слова, але й внаслідок розвитку нового значення у похідного слова. Такий розвиток можна спостерігати в деяких прислівниках, що утворилися від прикметників за допомогою суфікса *-ly*. Так, наприклад, прислівник *badly*, утворений від прикметника *bad* „поганий” розвиває значення „сильно; дуже”, яке абсолютно не пов’язане зі значенням твірного прикметника.

Від прикметника *bare* „голий, пустий; неприкрашений” утворився прислівник *barely* з початковим значенням „голо; неприкрито”, яке зберігалось до початку XVIII ст. Пізніше цей прислівник розвинув наступні значення: „відкрито; просто; тільки; ледве”.

Семантичний зв'язок зараз зберігається тільки з відносно рідкісним значенням прикметника „простий” і одним із значень прислівника – „просто”.

Серед запозичених слів найчастіше втрата семантичного зв'язку відбувалася при утворенні від одного із значень запозиченого слова нового деривата за допомогою англійського суфікса. Наприклад, прислівник *eventually* „врешті-решт” утворився від прикметника *eventual* (< фр. *eventual*) в значенні „кінцевий”, але не пов'язаний з іншими його значеннями „можливий; той, що може трапитись”.

Іменник *exhibitioner* „стипендіат” утворився від іменника *exhibition* (<фр. *exhibition*) зі значенням „стипендія”, яке зустрічається досить рідко і не пов'язане з іншими, більш звичними його значеннями „показ; виставка; прояв”.

У наступних прикладах, навпаки, похідне слово зберігає своє значення, а твірне розвиває нове, яке не пов'язане зі значенням похідного. Прислівник *severally* „нарізно” утворився від більш раннього значення прикметника *several* (<ст. фр. *several*) „окремий”, який розвинув значення „декілька”, яке не пов'язане з прислівником *severally*.

Розвиток нового значення похідного слова спостерігається у дієслова *to agree* (<ст. фр. *agreer* <лат. *adgratare*) „погоджуватись; сходитись у поглядах; відповідати”. Французьке дієслово *agreer* мало і має значення „подобатись; бути приємним”. Утворений від нього прикметник *agreeable* означав „приємний; той, що може сподобатись”. Запозичені англійською мовою дієслово *to agree* і прикметник *agreeable* мали ті самі значення. Пізніше основним значенням *to agree* стало „погоджуватись”, і таким чином виникла часткова втрата семантичного зв'язку, оскільки прикметник *agreeable* зберіг зв'язок лише з рідкісним значенням дієслова *to agree* „бути приємним” [4, с. 60].

Наведемо приклади запозичених слів, між якими неповна втрата семантичного зв'язку вже існувала на момент запозичення. Так, у парі слів *part* „частка; доля; участь” та *partial*, прикметником, що утворився від старофранцузького *partial* і має, окрім значення „частковий”, значення „небайдужий; пристрасний”, які не пов'язані зі значенням іменника *part*.

У прикметника *particular* (<ст.фр. *particuler*), який пов'язаний з іменником *particle* „частка”, окрім значення „частковий”, розвивається значення „особливий”.

Зазначені процеси спостерігаються і в сучасній англійській мові. Так, наприклад, прислівники, які утворились від прикметників, що позначають інтенсивність ознаки, такі як *great*, *high*, *wide*, *vast*, *large*, *immense*, *enormous* мають тенденцію до позначення підсилення якості позначуваного. Вживання утворених від цих прикметників прислівників *greatly*, *highly*, *widely*, *largely*, *enormously* відзначається певним значенням слів-підсилювачів зі значенням „дуже”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования. — Л.: Высшая школа, 1966. — 123 с.
2. Харитончик З.А. Лексикология английского языка. — Минск.: Высшая школа, 1982. — 234 с.
3. Groom B. A Short History of the English Language – London, 1982 – 207 p.
4. McKnight G.H. English Words and Their Background. – N.Y.–L.: D. Appleton-Century Company Incorporated, 1963. – 324 p.
5. Vallins G.H. The Making and Meaning of Words. – London.: Adam and Charles Black, 1979. – 286 p.

АНОТАЦІЯ

В статті проаналізовано випадки повної і неповної втрати семантичного зв'язку між твірним та похідним словами при суфіксальному способі словотворення з точки зору історичного розвитку англійської мови.

Ключові слова: похідне слово, твірне слово, суфіксація, семантичний зв'язок, граматичне значення, лексичне значення.

The article deals with the cases of complete and incomplete loss of semantic links between the derivative and its derivational source in the historical process of suffixation in the English language.

Key words: *derivative, derivational source, suffixation, semantic links, grammatical meaning, lexical meaning.*

Тетяна Савчук
(Вінниця)

РЕЛЯТИВНІ ДІЄСЛОВА У СЕМАНТИЧНИХ ЄДНОСТЯХ ІЗ ДВОМА ОБОВ'ЯЗКОВИМИ ПРИДІЄСЛІВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ ОБ'ЄКТНОГО ТА ОБСТАВИННОГО ЗНАЧЕННЯ

В україністиці проблема детермінації дієслів у різних аспектах перебувала в центрі уваги багатьох дослідників (І.Р.Вихованець, Н.Л.Іваницька, А.П.Загнітко, К.Ф.Шульжук, М.І.Степаненко, М.В.Мірченко, Л.М.Руденко та ін.). Дієслова, що сполучаються з іменниками на позначення об'єктів дії, стану, потрапляли в центр дослідницьких інтересів багатьох мовознавців (В.Г.Адмоні, Й.Ф.Андерш, В.В.Бабайцева, К.Г.Городенська, А.П.Грищенко, Т.М.Дорофєєва, Л.О.Кадомцева, М.У.Каранська, М.М.Лебєдєва, О.Ф.Ледней, В.П.Малашенко, Т.Є.Масицька, В.В.Мозгунов, М.М.Прокопович, В.М.Русанівський, С.О.Соколова та ін.). Дієслова на означення руху, переміщення як репрезентанти чотиривалентних предикатів руху, переміщення були предметом дослідження О.В.Куц [3]. М.І.Степаненко розглядає дієслова у предикатній позиції в реченнях із просторовими поширювачами [5, с. 19-20].

Незважаючи на численні дослідження зв'язку дієслова і залежних слів, проблема сполучуваності релятивних дієслів із двома обов'язково залежними словами у сучасному мовознавстві залишається відкритою. Ми намагаємося з позицій теорії обов'язкової сполучуваності з'ясувати специфіку прогнозування релятивними дієсловами залежних позицій для заміщення їх двома обов'язковими придієслівними компонентами об'єктного та обставинного значення.

Серед релятивних дієслів є чимало лексем, що передбачають завершену реалізацію дієслівної семантики в поєднанні одночасно з обов'язковим придієслівним компонентом об'єктного та обов'язковим придієслівним компонентом обставинного значення. Залежно від типу обставинної детермінації релятивні дієслова, що утворюють такі трикомпонентні семантичні єдності, поділяємо на два види: релятивні дієслова з обставинною детермінацією місця (І) та релятивні дієслова з обставинною детермінацією способу дії (ІІ).

І. Невелика група префіксальних і непрефіксальних релятивних дієслів із семантикою переміщення, розташування об'єкта у просторі бере участь в утворенні трикомпонентних семантичних єдностей з об'єктними і обставинними обов'язковими придієслівними компонентами, хоча частотність уживання таких дієслів у мовленні є високою. У семантичних єдностях, які виражають об'єктні й обставинні відношення, перший залежний компонент називає об'єкт, на який безпосередньо спрямована дія, – він є семантично і граматично передбачуваним. Другий залежний компонент обставинної семантики означає місце розташування, виявлення об'єкта або траєкторію переміщення об'єкта і є лише семантично прогнозованим, тому допускає широку варіативність засобів вираження обставинної семантики. Обов'язковий придієслівний компонент обставинного значення зазвичай виражають прийменникові та рідше – безприйменникові форми непрямих відмінків іменників, прислівники.

В утворенні релятивними дієсловами трикомпонентних семантичних єдностей з обов'язковими придієслівними компонентами об'єктної та обставинної семантики активні

прийменниково-іменникові конструкції: *А справжня слава – це прекрасна жінка, що на могилу квіти принесе* (Л.Костенко); *Коли я повиймав з ніг і долонь золоті цвяхи, одна сонячна скалка ще довго з грудей стриміла* (І.Калинець); *Остан перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин* (М.Коцюбинський).

У системі трикомпонентних семантичних єдностей із релятивними дієсловами та обов'язковими придієслівними компонентами об'єктного й обставинного значення типовими виступають конструкції, що виражають обставинно-локативні значення переміщення, розташування об'єкта у просторі.

1. Аналіз фактичного матеріалу показує, що найбільш поширеними є структури з релятивними дієсловами із семантикою переміщення об'єкта у просторі, зміни його локативних характеристик. При релятивних дієсловах переміщення у функції першого обов'язкового придієслівного компонента виступають іменники, що позначають особи, різноманітні предмети, здатні підлягати транспортуванню. У ролі другого обов'язкового придієслівного компонента у трикомпонентних семантичних єдностях, утворених релятивними дієсловами з семантикою переміщення, найчастіше виступають прийменниково-іменникові конструкції з локальним значенням: *Потому Климентій вийняв із торби священного пояса і поклав його на дівчину від шиї* (В.Шевчук); *А у море кинув з неба місяць стрічку золоту* (О.Олесь), зрідка – прислівники: *Вітер вив, мов дикий звір, і, змітаючи цілі кучугури снігу, підіймав їх догори* (М.Коцюбинський); *Щось жбурнуло нас набік* (М.Стельмах). Обов'язковий придієслівний компонент об'єктного значення при таких релятивних дієсловах є семантично і граматично передбачуваним, а обов'язковий придієслівний компонент обставинно-локативного значення, крім широкого діапазону варіативних прийменниково-відмінкових форм вираження, допускає розгалужену семантичну конкретизацію траєкторії переміщення: вихідний пункт, шлях і кінцевий пункт переміщення.

У межах обов'язкового придієслівного компонента такі семантичні конкретизатори є поодинокими:

- вихідний пункт переміщення: *Із ферми несуть корови на рогах бідони й цистерни молочні* (М.Вінграновський); *Він схотів лопату і накидав з кадуба з півмірки вугілля* (М.Стельмах); *Із потаємних закутів заплави іще качок не вигнав лід тонкий* (М.Каменюк); *Не виймай до ранку промінець із ока* (І.Калинець). Семантична конкретизація вихідного пункту переміщення подекуди зумовлена наявністю у дієслівній структурі префіксів *ви-*, *пови-*: *виводити*, *вивозити*, *виймати*, *повиводити*, *повивозити*, *повиймати*, *повиволікати*;

- шлях переміщення: *Сонце грає промінням, весняний легіт жене по небесній блакиті як пух легенькі білі хмаринки* (М.Коцюбинський); *Потягли воза по піску поміж тинами* (Г.Тютюнник); *Перекинй синє проміння погляду через проваля вузького столика* (І.Калинець);

- кінцевий пункт переміщення: *Місяць хоче, мабуть, погрітись – суне в шибку свій блідий диск* (В.Симоненко); *І тільки при людях, мабуть, дерев тремтять від жаху, бо кращих із них поведуть ні за що ні про що на плахту* (Л.Костенко); *Вставала рано з сонцем, брала у пелену шматок сухого хліба і гнала зграю на річку* (У.Самчук). Репрезентацію семантичних конкретизаторів кінцевого пункту переміщення частково спричиняє наявність у морфемній структурі дієслів префіксів *до-*, *з-*, *за-*, *при-*, *роз-* та їхніх поєднань *пови-*, *подо-*, *поз-*, *поза-*: *домчати*, *дошпурювати*, *доштовхувати*, *закидати*, *засовувати*, *застромлювати*, *зганяти*, *звозити*, *зволікати*, *зносити*, *подоходити*, *позаводити*, *позавозити*, *позвозити*, *позволікати*, *позганяти* (*позгонити*), *приводити*, *привозити*, *приволікати*, *приміщати* (*приміщувати*), *розсилати*.

Нами зафіксовані випадки утворення комбінацій семантичних конкретизаторів у рамках обов'язкових придієслівних компонентів:

- вихідного та кінцевого пунктів переміщення: *Вітер зі степу несе у лиман осіннє насіння акацій* (М.Вінграновський); *З цієї веселої і теплої котлиці раптом хтось почав*

мене за комір витягати на світ божий (М.Стельмах); *Гонить вітер хвилі білі-білі із акацій в золоту блакить* (Л.Біленька). Актуалізація семантичних конкретизаторів на позначення вихідного та кінцевого пунктів переміщення спричиняється комунікативною ситуацією та частково наявністю у структурі дієслова префікса *пере-*: *перевантажувати, переводити, перевозити, перекидати, перекладати, перекочувати, переливати, переміщати, переносити, переправляти, переселяти, пересипати, переставляти, перетаскувати, перетягати*;

- шляху та кінцевого пункту переміщення: *Зайці котять передніми лапами по городах капусту в поле* (М.Вінграновський); *Повела мене житими стежка неширока в поле, де тополя мріє одинока* (В.Симоненко); *Щось дуже лагідне огорнуло серце й легко понесло його над хмарами в ласкаву даль спогадів, мрій* (В.Думанський).

Специфічним є функціонування релятивних дієслів ЛСГ переміщення з обов'язковими придієслівними компонентами, вираженими інфінітивами з обставинним значенням мети. Такі конструкції можливі за умови неактуалізації типових для релятивних дієслів зі значенням переміщення обов'язкових придієслівних компонентів обставинно-локативної семантики: *Московський цар послав Вишневецького з російським військом воювати* (А.Кашенко); *Проводжає сина мати захищати рідний край* (В.Сосюра). У разі актуалізації обов'язкового придієслівного компонента обставинно-локативного значення інфінітив втрачає обов'язковість придієслівної залежності: *Через три роки мене самого повезли до Катеринослава віддавати в гімназію* (А.Кашенко).

2. Релятивні дієслова з семантикою розташування певного предмета у просторі передбачають наявність двох обов'язкових придієслівних компонентів: об'єктного – на позначення об'єкта розташування, вираженого знахідним відмінком іменника, та обставинного з локативним значенням. Обов'язковий придієслівний компонент обставинно-локативного значення у трикомпонентних семантичних єдностях, утворених релятивними дієсловами зі значенням розташування, виявляє широкий спектр морфологічних засобів вираження: поєднання різноманітних прийменників локативної семантики з іменниками: *Я витягнув кладку, зручніше вмонтивав її на пісочку і взявся за читання* (М.Стельмах); *Експозицію розмістили у п'яти залах* („Українська літературна енциклопедія”), зрідка – прислівники місця: *Всіх їх посадив Сулима на турецькі рибальські човни й прилучив до військових чайок* (А.Кашенко); *Осінь усюди поклала свої знаки* (В.Думанський).

У рамках трикомпонентних семантичних єдностей з обов'язковими придієслівними компонентами обставинно-локативного значення можливе уточнення місця розташування предмета, однак це не призводить до кількісного збільшення компонентів семантичної єдності, а лише семантично конкретизує обов'язковий придієслівний компонент локативного значення: *Всадовив обох коло себе за стіл, обійняв Максима за маслакувате плече* (П.Загребельний); *Керамічного берега з Кисм, Щеком та Хоривом я сховав за скло на книжкову полицю* (А.Михайленко).

В окремих випадках обов'язковий придієслівний компонент локативного значення допускає семантичну конкретизацію місця розміщення поєднанням прийменника *між* із двома іменниковими словоформами в орудному відмінку: *покласти експонати між шафою і кріслом, повісити картину між вікном і дверима*.

II. Релятивні дієслова лексично обмеженої семантичної групи зі значенням ставлення до об'єкта утворюють трикомпонентні семантичні єдності з обов'язковим придієслівним компонентом об'єктного значення і обов'язковим придієслівним компонентом обставинного значення способу дії: *ставитись до хліба з пошаною, звертатись до дітей лагідно, відгукуватись про вчителів шанобливо, поводитися з комп'ютером невміло, поводитися між собою вороже* та ін. У таких конструкціях перший обов'язковий придієслівний компонент об'єктного значення виражений прийменниково-іменниковими словоформами в родовому відмінку (до I_p), знахідному відмінку (про I_z), орудному відмінку (з I_o , між I_o). Морфологічні варіанти обов'язкових

придієслівних компонентів з обставинним значенням способу дії утворюють прислівники та прийменниково-іменникові слововформи в орудному відмінку (з І_О): *Після народження дитини Марія стала по-іншому ставитися до чоловіка* (У.Самчук); *Ми маємо певні здобутки, але, на жаль, іще надто легковажно ставимось до важливих аспектів організації власного буття* („Директор школи, ліцею, гімназії”); *Реформатори негативно ставились до книжної освіти* („Шлях освіти”); *Тому народ з пошаною ставився до вітряків – великих помічників у праці* („Українське народознавство”).

Отже, релятивні дієслова з обов’язковим прогнозуванням придієслівного компонента об’єктного значення та придієслівного компонента обставинного значення утворюють трикомпонентні семантичні єдності. Прогнозований релятивними дієсловами обов’язковий придієслівний компонент об’єктного значення займає позицію першого рангу, а обов’язковий придієслівний компонент обставинного значення – другого рангу. Обов’язковий придієслівний компонент об’єктного значення при релятивних дієсловах є семантично і граматично зумовленим, а обов’язковий придієслівний компонент обставинного значення є передбачуваним лише семантично і допускає широку варіативність форм вираження залежно від конкретизації обставинної семантики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови. – К.: Унів. вид-во „Пulsари”, 2004. – 400с.
2. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення // Мовознавство. – 2001. – №3. – С. 97-104.
3. Куц О.В. Семантико-синтаксична структура речень з чотиривалентними предикатами: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.
4. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / НАН України. Ін-т укр. мови. – К.: Наук. думка, 2003. – 283 с.
5. Степаненко М.І. Просторові поширювачі у структурі речення: Монографія. – Полтава: АСМІ, 2004. – 463 с.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано лексико-граматичні особливості релятивних дієслів у трикомпонентних семантичних єдностях із двома обов’язковими придієслівними компонентами об’єктного та обставинного значення.

Ключові слова: релятивне дієслово, словосполучення, семантична єдність, обов’язковий придієслівний компонент.

The article deals with the analyses of the lexical-grammatical peculiarities of the relative verbs in three-component semantic units with two obligatory verb-dependent components with object and adverbial meaning.

Key words: relative verb, word combinability, semantic unity, obligatory verb-dependent component.

Лариса Щигло
(Київ)

СЕМАНТИЧНИЙ ЗВ’ЯЗОК МІЖ ТВІРНИМИ ТА ПОХІДНИМИ ДІЄСЛІВНИМИ ОСНОВАМИ З КАТЕГОРІАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ АКТИВНОГО РУХУ В СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Основним завданням семасіології є дослідження семантичної структури слова на одному або декількох синхронних чи діяхронних зрізах, виявлення основних чинників лексико-семантичної структури слова, розвитку семантичного комплексу слова,

встановлення причиново-логічного взаємозв'язку між окремими значеннями слів, порядок розміщення їх у словниковій статті, стилістична характеристика тощо.

Більшість нових слів є похідними, утвореними за допомогою різних способів словотвору. У новоутвореному слові наявні структурна і семантична мотивації, такі структурні і семантичні властивості, які споріднюють його з мотивуючим словом.

Дослідники словотвірної будови мови в першу чергу звертають увагу на структурну мотивацію, на основі якої можна встановити, від якої частини мови утворене те чи інше слово при афіксальному словотворенні, виявити його структуру.

Питання семантичного зв'язку між твірними та похідними словами недостатньо досліджене в німецькій мові. Разом із тим, вивчення семантичного взаємозв'язку між деривантами і дериватами дає можливість встановити не тільки відносну кількість значень між парами твірних і похідних слів, але й виявити ступінь семантичного навантаження, семасіологічну кваліфікацію, логіко-причинові взаємозв'язки між ними на парадигматичному рівні, в межах словотвірної парадигми, тобто між деривантом і дериватом) і на синтагматичному рівні, тобто між словотвірними конститuentами похідного слова) та з'ясувати їх паралельну лексикографічну характеристику.

У цій статті спробуємо простежити семантичний зв'язок між твірними та похідними дієслівними основами з категоріальним значенням активного руху в сучасній німецькій мові.

Похідне слово, на відміну від простого, є мотивованою одиницею мови, тому що воно повторює частково або повністю значення мотивуючого слова і, отже, його можна пояснити через значення вихідної одиниці. Так, похідні слова *Geher*, *Fahrer*, *Flieger*, *Läufer*, що позначають діючих осіб, наводять перш за все на думку про ті дії, які ними виконуються, тобто на різні види руху (переміщення) в просторі: *gehen*, *fahren*, *fliegen*, *laufen* і ніби відсилають нас до цих дій і їх назв. У цьому розумінні вони виступають як вторинні одиниці, обумовлені первинними назвами.

Однак багато лінгвістів відзначали, що точність подібного пояснення однієї одиниці через іншу суттєво відрізняється. Такі дослідники як О.М. Тихонов, І.С. Улуханов, О.О. Земська справедливо вказували на значні труднощі пояснення семантики ряду похідних через мотивуючі їх слова (наприклад, *Fliege* (муха) і *fliegen* (літати), *Abkommen* (угода) і *abkommen* (відхилитися (від вибраного напрямку); збиватися (зі шляху); відхилитися (від теми); відмовлятися (від наміру)) та на неоднорідність семантичних зв'язків між похідними та твірними основами. Те, що похідні слова за термінологією Г.О. Винокура являють собою "мотивовані позначення дійсності", пояснює суть терміна "похідне" і примушує звернути увагу на питання, що від чого походить і які відношення фіксуються в мові між похідними і твірними одиницями.

Отже, між похідними та твірними основами встановлюються тісні семантичні зв'язки. Похідні та твірні основи пов'язує не будь-яке загальне значення, не будь-яка загальна ідея, яка закладена в корені слова і властива всім однокореновим словам. Кожна похідна основа виникає на базі чітко визначеного значення твірної основи. Семантична спільність однокоренових слів базується на певних лексичних значеннях, властивих похідним основам словотвірного гнізда і залежить також від структурних формантів.

У мові похідні слова виникають переважно на основі прямих, номінативних значень похідної основи (*gehen* - *Gang*, *laufen* - *Läufer* і т. п.). Прямі значення вихідних основ – це своєрідний ланцюжок, який пов'язує однокоренові слова словотвірного гнізда і підтримує їх семантичну спорідненість. Однак похідні основи можуть виникати і розвиватися не лише на базі прямих значень твірних основ, вони здатні засвоювати та їх переносні значення. Спорідненість і структурно-семантична спільність однокоренових слів пояснюється першочергово наявністю в них певних лексичних зв'язків, а також тим, що похідна основа засвоює певні значення твірної основи. До того ж корінь слова, який відіграє важливу роль у формуванні цієї єдності, виступає у функції свого роду «гена» – носія спадкоємності, який забезпечує наступність у семантиці і є матеріальним

виразником семантичної єдності однокоренових слів, і сполучаючись з різними афіксами, сам часто в семантичному плані трансформується.

Розглянемо семантичний взаємозв'язок іменника *Läufer* і дієслова *laufen*. Похідне дієслово *Läufer* від дієслова з категоріальним значенням активного руху *laufen* має такі значення: 1) бігун; 2) килимок; 3) серветка; 4) с/г підсвинок; 5) шах. слон. Не завжди легко визначити, на основі яких саме значень твірної основи виникла та чи інша похідна основа (див. приклад вище). Це пояснюється тим, що в процесі історичного розвитку мови під впливом різних лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників семантичний взаємозв'язок між похідними та твірними основами може затемнюватись, послаблюватись або взагалі втрачатись. Трапляються випадки, коли послаблення або втрата семантичного співвідношення між похідними та твірними основами спостерігається тоді, коли похідні основи виникають на базі метафоричних значень твірних або ж підлягають метафоризації в процесі словотворення, тобто при творенні похідної основи одночасно відбувається і метафоричне переосмислення твірної основи (наприклад, - *auf den Flügel der Liebe* - на крилах кохання; *die Flügel verbrennen* - обпектись на чомусь). Відбувається це на фоні встановлених і діючих з певною послідовністю закономірностей семантичної взаємодії похідних та твірних основ.

Цікавим є те, що поряд з неідіоматичними похідними основами мають місце також ідіоматичні похідні основи, окреме значення яких відрізняється за характером від значення неідіоматичних похідних основ тим, що воно не може бути безпосередньо виведеним зі значень компонентів цих основ. Причини ідіоматичності ряду похідних основ полягають в їх деетимологізації, котру не можна змішувати з необхідністю. Деетимологізація викликається втратою семантичної співвіднесеності між похідною та твірною основою, або внаслідок семантичного розриву між ними, або внаслідок зникнення слів з похідною основою з мови.

Ідіоматичним є, наприклад, префіксальне німецьке дієслово "*erfahren*" із значенням "дізнаватися, взнати". Це дієслово зберегло значення відповідного слвотвірного типу, до якого воно належить та свою структуру: в ньому виділяється ненаголошений дієслівний префікс (*er-*), а дієслово в цілому за своїм морфологічним оформленням співвідноситься з відповідним безпрефіксним дієсловом. Пор., *erfahren* - *erfuhr* - *erfahren* і *fahren* - *fuhr* - *gefahren*.

Дієслово *erfahren* має таке саме загальне значення (яке є одним із значень префіксальних віддієслівних утворень з *er-*) "добиватися чогось, одержувати щось" (а саме "дізнатися про щось") за допомогою відповідної дії (переміщення) як, наприклад, такі неідіоматичні дієслова з *er-*, як *erkämpfen* "добиватися шляхом боротьби", *erlernen* - "добиватися за допомогою вчення (знань)".

Зробимо невеликий історичний екскурс. У часи, коли ще не було засобів зв'язку, за допомогою яких можна було б про щось дізнатися, перебуваючи на відстані, дієслово *erfahren* вживалося в своєму прямому значенні "добиватися (дізнаватися) шляхом переміщення (подорожі)", пізніше (коли з'явилися різні засоби зв'язку – пошта, далі телеграф і телефон) дієслово *erfahren* стало вживатись в переносному значенні. Внаслідок цього воно пережило певну ступінь деетимологізації *fahren* "їхати", воно, в будь-якому випадку, безумовно, вже не співвідноситься. Однак сучасне слово *erfahren* певною мірою співвідноситься з дієсловом *fahren* "рухатися" (яке зараз є омонімом дієслова *fahren* "їздити, їхати"). Обидва ці дієслова розвивалися із двох "лексико-семантичних варіантів" первинного єдиного прадавнього слова *faḡan*, яке слугувало для позначення різного роду переміщення: ходіння, бігу, а не лише їзди (тобто переміщення за допомогою якого-небудь спеціального засобу переміщення). Даному дієслову були притаманні і ряд переносних значень. Те, що *fahren* "рухатися" в сучасній мові дійсно може розглядатись як повний омонім дієслова "їздити" демонструють нам такі випадки його вживання: *in die Tasche fahren* - "всунути руку в кишеню"; *in die Höhe fahren* - "підскочити"; *in die Kleider fahren* - "швидко одягнутися"; *aus der Haut fahren* – "вийти із себе".

Загальне значення переміщення має основа *fahr* - також в префіксальному дієслові *entfahren* - "вислизати, вириватися (про слова)", де префікс *ent-* має т саме значення "зникати геть", яке виступає в цілому ряді утворень з цим прфіксом від дієслівних основ із значенням переміщення: *entkommen, entlaufen, entliehen*

Наведені приклади показують, що дієслово *fahren* та його основа вживаються для позначення активного руху в прямому та переносному значенні. Це ж значення виступає в сучасній мові в основі *fahr-* і в префіксальному дієслові *erfahren*. Ідіоматичність значення цього дієслова полягає в тому, що воно означає не досягнення якоїсь мети в просторі (основа *fahr-* вказує на активний рух, що пов'язаний з уявленням про простір), а пізнання якихось новин, пор.. *etwas Angenehmes erfahren*.

Звісно, що в дієслові *erfahren* основа *fahr-* виступає в наш час в переносному значенні, але якась семантична співвіднесеність цього дієслова з *fahren* в сучасній мові все ж існує, як існує і морфологічна співвіднесеність між цими дієсловами. Тому дієслово *erfahren* слід визнати похідним (хоча і ідіоматичним) словом.

Формування і в значній мірі навіть розвиток значення похідних слів відбувається під безпосереднім впливом семантики твірних слів. Семантичні взаємовідношення похідних і твірних слів характеризуються надзвичайним розмаїттям, що, мабуть, пояснюється складним механізмом словотворення в німецькій мові, тісною взаємодією різних типів та моделей словотворення, складними словотвірними зв'язками, які існують між частинами мови і т.д.

Однак такі складні і багатогранні випадки семантичного зв'язку похідних та твірних основ можуть бути зведені до декількох основних типів:

1. Похідна основа пов'язана з твірною лише частиною із своїх значень. Це спостерігається переважно при утворенні одних частин мови від інших, а також у "внутрішньому" словотворенні частин мови (наприклад, при утворенні дієслів від дієслів). Тут чітко розрізняються два випадки:

а) твірне слово має більший об'єм значень, ніж похідне, тобто за системою значень твірне слово багатше від похідного (наприклад, *laufen* має 11 значень, а *n Laufen* 2, *m Läufer* -7).

Приєднання афікса до основи веде до модифікації її значення і, як правило, робить це значення більш конкретним, звужує його; звісно у похідної основи скорочується тоді і коло слів, які можуть пов'язуватися з нею (в порівнянні з основою похідною).

б) твірне слово має менший об'єм значень, ніж похідне. У похідному слові розвиваються нові значення, які відсутні у твірному слові: наприклад, *fliegen* має 7 значень, а *Flügel* - 10, *fahren* - 5 значень, а *Fahrt* - більше 10. Іноді об'єм похідного розширюється за рахунок суфіксів.

2. Похідне слово засвоює всі значення твірного, але семантично вони не тотожні, через те, що мають різні "класифікувальні значення", тобто загальне значення частини мови (наприклад, *fahrig* - 1) нервовий, збуджений; 2) незібраний; *die Fahrigkeit* - 1) нервозність; 2) незібраність; *befliegen* - 1) здійснювати рейси; 2) облітати; *das Befliegen* -1) політ; 2) обліт.

У сучасній німецькій мові важко назвати хоча б одну групу слів, в якій би похідні та твірні основи, які відносяться до різних частин мови, мали б повний семантичний зв'язок, і тим самим дублювали б і "граматичні ознаки" одна одної. Мова може йти лише про те, яка група слів має більшу регулярність у семантичному співвідношенні похідних і твірних основ і де краще виражена тенденція до репродукції усіх (або більшості) значень твірної основи основою похідною.

Слід зазначити, що кожна із закономірностей має свою сферу дії. Це або групи слів, об'єднані виключно за семантичними ознаками або група слів, які виокремлюються на основі словотвірних і семантичних ознак. Типи семантичного зв'язку мають різну регулярність, яка залежить не лише від мовних, але й позамовних

чинників, від їх складної взаємодії, що по-різному проявляється в межах однієї і тієї ж частини мови.

Як показують результати дослідження, за семантичною структурою дієслівні основи чітко протиставлені іменним. Вони більш об'ємні, ніж іменні. Їм властива складна і багатогранна семантична структура. Це спостерігається як у внутрішньодієслівному словотворенні, так і на словотвірних зв'язках дієслова з іншими частинами мови. Похідні дієслівні основи репродукують полісемію твірних основ з більшою регулярністю, ніж основи іменних частин мови. Віддієслівні утворення мають дуже тісні семантичні зв'язки з своїми твірними (дієслівними основами).

Отже, семантичні зв'язки між твірними та похідними дієслівними основами з категоріальним значенням активного руху в сучасній німецькій мові складні і багатогранні. Вивчення цієї проблеми дає можливість виявити кількість і якість значень твірних і похідних основ, дати семасіологічну характеристику різних типів твірних і похідних основ як на парадигматичному, так і на синтагматичному рівнях тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляева Т.М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке. – М.: Высшая школа, 1979. – 180с.
2. Земская Е.А. Виды семантических отношений словообразовательной мотивации // Wiener Slawistischen Almanach. – 1984. – Band. – С. 38.
3. Ищенко Н.Г. Словообразовательная синонимия в современном немецком языке. – К.: Изд-й центр КГЛУ, 2000. – 349с.
4. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981.–200с.
5. Тихонов А.Н. О семантической соотнесенности производящих и производных слов // Вопросы языкознания. – М., 1967. – №2. – С. 112-120.
6. Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. – Самарканд, 1971. – С. 244.
7. Янценецкая М.Н. Семантические вопросы словообразования. – Томск, 1991. – 273с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються випадки семантичного зв'язку між твірними та похідними дієслівними основами з категоріальним значенням активного руху в сучасній німецькій мові. Вивчення цієї проблеми надає можливість виявити кількість і якість значень твірних і похідних основ, провести семасіологічну характеристику різних типів твірних і похідних основ як на парадигматичному, так і на синтагматичному рівнях.

Ключові слова: семантичний зв'язок, твірна основа, похідна основа.

In this article the semantic relations between the Underlying and Derived Verbal Stems with categoric meaning of Active Movement in Modern German are carried out. Relations between the first stem and secondary stem are characterized.

Key words: semantic relations, underlying stem, derived verbal stem.

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ КАТЕГОРІЙНОГО СИНТАКСИСУ

Сніжана Байдусь
(Хмельницький)

СКЛАДНОСУРЯДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ З ПОЯСНЮВАЛЬНИМИ ВІДНОШЕННЯМИ

Одним із важливих завдань теоретичної лінгвістики є вивчення особливостей семантичних складників у формуванні змісту висловлення. Будь-які семантико-синтаксичні відношення та сполучники, які їх виражають, лишають певною мірою частини складного речення самостійності. До того ж, крім сполучників, єдина для складних речень предикативність забезпечується й іншими засобами: формами присудків, лексичними засобами, інтонацією та ін. [1, с. 286-287].

У пропонованій статті зроблено спробу розкрити граматичну природу складносурядних конструкцій із пояснювальними відношеннями. До завдань дослідження входило: 1) з'ясування особливостей синтаксичного зв'язку пояснюваного й пояснювального компонентів та 2) охарактеризувати семантико-синтаксичну структуру складносурядних речень.

Складносурядна синтаксична структура з пояснювальними відношеннями протиставляється за характером граматичного зв'язку його частин складнопідрядній. Пояснювальна конструкція як одиниця семантико-синтаксичного рівня може реалізуватися у простому ускладненому реченні та в різних типах складного речення. Для всіх різновидів пояснювальних конструкцій спільною ознакою є те, що пояснювальні відношення між пояснюваним і пояснювальним компонентами, не виявляючи формально-граматичної залежності другого від першого, семантично є нерівноправними. Синтаксичні відношення пояснення певного слова чи цілого висловлення полягають у тому, що пояснювальний компонент «за своєю синтаксичною роллю ніби пристосовується до пояснюваного, дублюючи синтаксичну роль останнього, а тому зазвичай (хоч і не завжди), дублює його морфологічне вираження» [8, с. 24]. Наприклад: *Регулятором цих зв'язків є соціальні норми, тобто зразки відносин, поведінки, взаємодії, що виробляються завдяки механізмам соціального контролю* («Мистецтво взаєморозуміння»); *Суть полягає у рефлексивному виході, тобто в такому повороті свідомості, коли особистість може бачити свою ситуацію й себе ззовні* (З газети «Завуч»).

У складі простого (ускладненого) речення такий зв'язок пояснюваного і пояснювального компонентів дослідники кваліфікують як «опосередкований підрядний зв'язок», що характеризується синтаксичною нерівноправністю поєднаних ним членів речення: «Залежний компонент підпорядковується опорному і через посередництво опорного співвідноситься з третім членом [3, с. 16]. У випадкові, коли залежний член пояснює зміст усієї опорної частини речення, він координується з предикативним центром опорної частини. Такі пояснювальні конструкції являють собою складні сполучникові речення з сурядністю або підрядністю чи багатокомпонентні з різними видами зв'язку. Цей тип речень виділяють у слов'янських граматиках Р. Мразек, Ф. Данеш, М.С. Поспелов, О.О. Лаптева, А.Ф. Пріяткіна, І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, М.У. Каранська, О.Д. Пономарів та ін. Однак у трактуванні їх семантичної і формально-синтаксичної організації спостерігаються значні розбіжності. Л.Ю. Максимов вважав, що в складносурядних реченнях з пояснювальними відношеннями мовець за допомогою другої частини уточнює, розкриває зміст першої частини [6, с. 32], а сполучники, що поєднують частини такого речення кваліфікував як пояснювально-приєднувальні.

В.А. Білошапкова виділила три семантичних різновиди складносурядних пояснювальних речень: 1) пояснювально-уточнювальні, 2) узагальнювального пояснення

й 3) ототожнювальні речення. Ці групи виділяють й автори «Синтаксису сучасної української мови: Проблемні питання». Перші утворюються за допомогою сполучників *тобто* (*себто*, *цебто*) та їх аналогами *вірніше*, *точніше говорячи*. Другі – за допомогою сполучника *а саме* і треті – *або*, *чи* [9, с. 625-626]. Г.М.Глушкова, характеризуючи сурядний зв'язок як такий, що «включає в себе різноманітні семантико-синтаксичні відношення, які є результатом взаємодії семантики речень-компонентів складносурядної конструкції» не виділяє різновидів з пояснювальними відношеннями, оскільки тип семантико-синтаксичних відношень, на її думку, оформляють спеціальні синтаксичні сполуки... «Кожний тип семантико-синтаксичних відношень характеризується притаманним тільки йому набором лексичних, семантичних, граматичних та інших засобів» [4, с. 9-10]. За визначенням С.П. Бевзенка, складносурядним реченням із пояснювально-приєднувальними сполучниками **тобто** (*цебто*, *себто*), *а саме*, *як-от* властивий значеннєвий, семантичний паралелізм, хоча названі сполучники вказують на залежний характер другої підрядної частини [2, с. 18]. На відміну від опосередкованого підрядного зв'язку між компонентами простого ускладненого речення з пояснювальними відношеннями, складному реченню притаманний експліцитно виражений або сурядний, або підрядний зв'язки між пояснюваною і пояснювальною частинами та імпліцитний зв'язок опосередкованої залежної координації. «Складносурядні речення з пояснювально-приєднувальними сполучниками витворюють окрему групу в силу функціональної специфіки сполучників *а саме*, *тобто*, які приєднують другу предикативну частину і при цьому остання характеризується пояснювальною семантикою щодо першої, її з'ява є раптовою і не зумовлена смисловим тлом першої предикативної частини [5, с. 349]. Проте Г.М.Глушкова зазначає: що специфічна роль сполучників полягає в тому, що вони поєднують два вхідних елементарних простих речення у семантично складну конструкцію. Відмінною ознакою сурядних сполучників є анафорична наповненість їх лівобічної валентності. У найзагальнішому вигляді такі сполучники позначають «те, про що йшлося у першій частині, пов'язане певними відношеннями з тим, про що буде йтися далі», тобто вони містять анафоричне покликання до першого у часі висловлювання [4, с. 11]. Справді, дослідники стверджують, що пояснювальні відношення специфічні: опорний компонент і пояснюваний тотожні за позначенням одного якогось факту, події, стану, але залежний за функцією пояснення компонент завжди займає постпозицію, виділяється інтонаційно (паузою і логічним наголосом) з метою уточнення, приведення додаткового аргументу, для кращого сприйняття висловленого, що відрізняє складносурядні речення від речень з однорідними членами та узагальнювальним словом. Пор.: *Відносно високий рівень землеробства вже у скіфську епоху дав змогу східним слов'янам виробляти частину хліба на експорт, тобто господарство давало товарну продукцію* («Історія України»); *Тоді ми, діти, теж починали ненавидіти одні одних, цебто ми з братом готові були кинутись у бій на Самійлових хлостів* (О.Довженко) і *У таких випадках психологи рекомендують спробувати використати код співрозмовника, тобто перекласти свої почуття на мову партнера і відповідно діяти* («Мистецтво спілкування»). У перших двох реченнях друга предикативна частина розкриває зміст попередньої через пояснення. Для обох предикативних частин таких речень властивий значеннєвий (семантичний) паралелізм, хоча пояснювальний сполучник *тобто* вказує на залежний характер другої предикативної частини. Але в третьому реченні пояснення іншого характеру: реалізується відношення «загальне/часткове», тобто з'ясування сутності поняття «код співрозмовника».

Формальна рівнозначність предикативних частин складносурядного речення є однією з найхарактерніших його ознак. Кожна з предикативних одиниць виступає як не зовсім самостійна, тобто зберігає відносну синтаксичну незалежність. Як слушно зауважує М.С.Поспелов, «складові частини складного речення не можна розглядати як окремі речення, а тільки як взаємопов'язані і тому несамостійні елементи єдиної синтаксичної побудови» [7, с. 336]. Щоправда, лише перша будується більш-менш вільно,

а друга у своєму лексичному складі і побудові зумовлена змістом опорної. Наприклад: *Після опрацювання своїх частин теми кожен учасник навчає інших, **тобто** учасники процесу вчать один одного* (З газети «Завуч»).

Предикативні частини можуть поєднуватися, крім сполучників *тобто* (*себто*, *цебто*), *як-от*, також їх аналогами типу: *інакше кажучи*, *отже*, *висловлюючись нашою* (біологічною) *мовою* (іншими словами) або конструкцією речення *або це те саме, як сказано, а це означає* тощо. Наприклад: *Референція мовця як співвіднесення майбутніх мовних засобів і виразів до предметів дійсності, про що має йтися в тексті, **інакше кажучи**, це реальність образу автора* («Стилістика української мови»); *Подібно до історичної драми М.Костомарова «Сава Чалий» І.Карпенко-Карий у драмі «Бондарівна» (1884) теж переніс події, зображені в баладі, з XVIII ст. у XVII, **отже**, фактично в героїчну епоху визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі під керівництвом Б.Хмельницького* (Р.Пилипчук); *Ви ж тепер – земля без голови й оружної сили, **отже**, ви тепер – застояне болото* (В.Шевчук); *Культурна еволюція є ламаркіанською за своїм характером, **тобто**, висловлюючись біологічною мовою, набуті індивідом упродовж його життя зміни, знання та накопичений досвід можна наслідувати, передавати майбутнім поколінням* («Біологія»); *Я вистрибом повертався додому, склавши істита з географії, **це означало**, що я перейшов з третього класу Охтирської гімназії в четвертий* (Б.Антоненко-Давидович). Ці сполучники (*тобто*, *цебто*, *себто*, *як-то*) та сполучникові аналоги утворюють окрему групу маркерів пояснювальних відношень.

Позиційна стійкість складових частин пояснювально-приєднувальних складносурядних речень зумовлена функціонально: в першій частині подається переважно основні висловлювання, а в другій він дістає додаткового тлумачення, уточнення, конкретизації, доповнення, деталізації або й висновку.

Специфічну структуру має складносурядне речення, в якому пояснювальна частина вводиться вставленою конструкцією «як сказано», а зміст пояснення виражається цитацією. Наприклад: *«Хто воістину мудрий?» – Той, хто вчиться в кожній людині, **як сказано**: «Від усіх, хто навчав мене, я [Соломон] набирался розуму, бо про заповіді Твої – бесіда моя»* (Ш.Амонашвілі); *«Хто воістину сильний? – Той, хто володіє своїми спонуканнями, **як сказано**: «Той, хто стримує гнів, краще сильного і той, хто володарює над собою, – краще того, хто захопив місто»* (Ш.Амонашвілі).

За умови широкої деталізації пояснень використовуються структури з кількома пояснювальними частинами. Наприклад: *Аспект сонячності-вогненності традиційно пов'язаний з аспектом сили, **тобто** *бор також означає «сильний», **подібно як** *яр – ярий – означає одночасно і «сонячний», (сміслові протистояння), борець, боярин (воїн), бурхливий, буря* (З газети «Україна невідома»); *Був захоплений ловами, мчав за ними з роздутими ніздрями, радів, що збагнув їхню облудність, викрив її і готовий цохвилини всадити в свою жертву уявного ножа чи списа; **отже**, викриваючи зло, сам перебував у злі, **а це значить** – в Оці Прірви, **тобто** сам ставав приречений, хоч був переконаний, що його байка про власну істину чудотворність таки істина, **отже**, вивів себе вище призначеного людині* (В.Шевчук);

Перестановка складових частин у таких пояснювально-приєднувальних реченнях неможлива, хоч вони повідомляють про ті самі події. Наприклад: *Він [Тургенєв] запрошував її одну, **тобто** в листах не було мови ні про Опанаса Васильовича, ні про Богдаса, лише привіти їм* (О.Іваненко).

У тих пояснювальних складносурядних реченнях, що мають анафоричні займенники в другій складовій частині, а також у реченнях із спільним другорядним членом визначальним значеннєвим відношенням складових частин залишається одночасність тривання кількох дій чи станів. Але збереження основного (визначального) значеннєвого відтінку не виключає виникнення специфічних, тільки їм властивих значеннєвих зв'язків між складовими частинами. У складносурядному реченні друга

складова частина містить у собі займенник у ролі другорядного члена, співвідноситься з відповідними словами перших складових частин і з формально-граматичного погляду залежить від них. Анафоричний займенник, тісно пов'язуючи зміст першої (пояснюваної) частини, до якої він входить, зі змістом попередньої складової частини, зумовлює позиційну стійкість обох складових частин, а отже, неможливість перестановки їх у межах складносурядного речення. Наприклад: *Недобрий, несправедливий учинок нікуди не дівається, **тобто** він лишається на нашій душі* (В.Підмогильний). Проте позиційна стійкість не порушує визначальної характеристики таких речень – сурядного поєднання їх складових частин. Повідомляючи про одночасність кількох дій або станів, складові частини виступають як граматично рівноправні одиниці нижчого рівня в складносурядному реченні. При цьому зберігається відносна незалежність їх з погляду модальної і часової віднесеності, оскільки вона (часова і модальна віднесеність змісту висловлення) є компонентом категорії предикативності [1, с. 276].

Однією зі структурних ознак складносурядних синтаксичних конструкцій з пояснювальними відношеннями є й те, що один із його компонентів (предикативних одиниць) ніколи не може знаходитися усередині іншого, чим також ці речення істотно відрізняються від складнопідрядних. Пор.: у складносурядному реченні: *Великого значення у виконанні дум набувала імпровізація, **іншими словами** дума творилася під час кожного виконання* («Історія України») і в складнопідрядному: *Великого значення у виконанні дум, **що** творилися під час кожного виконання, набувала імпровізація*.

Сфера використання складносурядних речень з пояснювальними відношеннями обмежується переважно науковим, художнім та публіцистичним стилями мовлення, меншою мірою вони представлені в белетристиці. Своєрідно й інтонують ці речення, зокрема в кінці першої предикативної частини перед сполучником спостерігається значне пониження голосу і пауза.

Отже, проведений аналіз засвідчує своєрідність складносурядних речень з пояснювальними відношеннями. Ці конструкції відрізняються від інших складносурядних речень формальною структурою. Переважно це двоконпонентна конструкція з постійною постпозицією пояснювальної частини. Пояснювально-приєднувальні сполучні засоби, спеціалізовані на вираженні пояснювальних відношень, відбивають характер смислового паралелізму і одночасно смислову залежність другої частини від першої. Нарешті, досить виразно представлена широка сфера функціонування пояснювальних складносурядних речень у різних стилях української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики: Монография. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.
2. Бевзенко С.П. Структура складного речення в українській мові: Навчальний посібник / КДПУ ім. О.М. Горького. – К., 1987. – 79 с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
4. Глушкова Г.М. Структурно-семантичні типи сурядності: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. / Дніпропетровськ, 1998. – 16 с.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с.
6. Крючков С.Е. Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. – М.: Просвещение, 1977.
7. Поспелов М.С. О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка: Сб. ст. – М.: Учпедгиз, 1950. – 354 с.
8. Прияткина А.Ф. Конструкции с пояснительными союзами (К вопросу о пояснительной связи) // Русский язык в школе. – 1956. – № 5. – С. 19 – 24.
9. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.В. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу граматичної природи складносурядних конструкцій з пояснювальними відношеннями, з'ясуванню особливостей синтаксичного зв'язку пояснюваного й пояснювального компонентів, характеристиці семантико-синтаксичної структури складносурядних речень з пояснювальними відношеннями.

Ключові слова: *категорія пояснення, складносурядні синтаксичні конструкції з пояснювальними відношеннями, пояснювальний зв'язок компонентів.*

The research work is dedicated to analysis of grammar nature of complex constructions with explanatory-identifying relations, it also regards out the peculiarities of syntactical connections of the explaining and explained components, and characteristics of a semantic-syntactical structure of compound sentences with explanatory-identifying relations.

Key words: *explanatory category, complex syntactical constructions with explanatory-identifying relations, explanatory connection of the components.*

*Валентина Богатко
(Вінниця)*

НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ ЯК СКЛADOVA СИНТАКСИЧНОЇ БУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Неповні речення – одна з актуальних проблем наукового навчально-практичного синтаксису, об'єкт якого не може залишити поза увагою жоден із синтаксистів-дослідників рідної мови. Неповні речення – важлива складова нашого мовлення, така його реалія, не скористатися якою не може ніхто з мовців, певна річ, тих із них, які спроможні послуговуватись мовою в її усній та писемній формах.

Об'єктом кількісної характеристики неповних речень є вже те, що кожне речення – цей визначальний і центральний об'єкт синтаксичного аналізу мови – є за своєю структурою повним або неповним. Без обох цих термінів неможливий синтаксичний аналіз речень щонайрізноманітнішої семантики і граматичної сутності.

Природа неповних речень чіткіше проступає, стає очевидною за умови порівняння їх із відповідними повними конструкціями. Обом різновидам речення властива спільна модель синтаксичної побудови: та ж сама позиція постійних елементів, членів речення, які обов'язкові для речень своєї синтаксичної форми. Відмінність між повними й неповними реченнями все-таки і структурна, і стилістична. Неповним реченням, як і будь-яким повним, властива дещо інша сфера використання в певному конкретному акті мовлення. Як і будь-які повні речення, неповні речення відповідають своєму призначенню, виконують комунікативну функцію.

Актуальність вивчення неповних речень засвідчується властивою їм синтаксичною індивідуальністю і тим, що вони, неповні речення, через властиву їм комунікативну важливість розглядаються, коментуються не тільки у вищій школі філологічного спрямування, але також і в середній школі.

Свій загальний розгляд неповних речень розпочнемо з їхнього визначення.

Неповні речення – це такі синтаксичні конструкції, в яких одна із складових їхньої внутрішньої синтаксичної будови (один чи кілька членів речення, частина одного із членів речення) не вимовляється і в той же час фіксується свідомістю, є повністю або ж достатньо зрозумілою [4, с.160].

В енциклопедії "Українська мова" пропонується таке визначення неповних структур: „Неповне речення – мовленнєва видозміна повного речення з однією або

кількома лексично не вираженими синтаксичними позиціями структурної схеми; конструкції з пропущеними компонентами різної семантико синтаксичної природи” [8, с. 409].

Традиційно неповним реченням вважають таку синтаксичну конструкцію, у якій одна з ланок її будови (один чи декілька членів речення) не вербалізована, але фіксується свідомістю [3, с.134], наприклад: *Без обіду! – розпорядився вчитель* (Панас Мирний); *Оставайся шукати батька, а я вже шукала...* (Т. Шевченко). З огляду на своєрідність теорії неповних речень, осмисленням їх на всіх мовних і мовленнєвих рівнях частково досягається вживанням терміна *еліпсис*, яким позначається пропуск, випадання певної ланки в граматичній структурі речення, яке завдяки цьому стає неповною синтаксичною конструкцією. Що ж до актуального членування, структурного поділу неповних синтаксичних структур, то їм також властива еліпсация тематичного, вихідного компонента вислову й експліцитне вираження реми. Можливий також пропуск частини тематичного компонента повідомлення, хоча повністю основні елементи повідомлення не можуть пропускатися, бо тоді речення не буде нести ніякої інформації [7, с.8].

Структурно-семантичною ознакою неповноти речення вважається наявність у них лексеми, яка містить незаповнену валентну позицію або само залежить від імпліцитного компонента вислову. Отже, як показник неповноти речення використовується пряма й зворотна валентності слів. Носієм прямої валентності виступає головне (те, що підпорядковує) слово з еліпсованим, залежним. Зворотна залежність властива підпорядкованим (залежним) членам, які своєю лексичною семантикою й граматичним значенням указують на наявність невербалізованого керівного слова [2, с.24]. Усунення формальної і змістової незавершеності неповного речення відбувається не механічно, а супроводжується творчою зміною граматичної форми певного члена речення – слова, відповідно до вимог структури неповного речення [10, с.26]. Хоч ці процеси неповно усвідомлюють носії мови, проте розуміння неповної конструкції не викликає труднощів.

У розгляді явищ повноти-неповноти речень розрізняють речення неповні формально, але зрозумілі за змістом і речення неповні як за формою, так і за змістом. До власне граматично неповних зараховують речення, пропущений член яких можна встановити з контексту або ситуації мовлення. Встановлення неповноти таких конструкцій базується на їхньому зіставленні з відповідними повними реченнями. Контекстуальні й ситуативні неповні речення виявляються семантично незавершеними, однак значення пропущеного члена чітко встановлюється з контексту чи ситуації. П.С. Дудик виділяє зовнішньосинтаксичні й внутрішньосинтаксичні умови творення неповної конструкції. До зовнішньосинтаксичних умов належить ситуація мовлення, контекст, а до внутрішньосинтаксичних – "форма синтаксично залежних, пов'язаних з пропущеними слів, які своєю семантикою, морфологічною особливістю і роллю в реченні вказують на лексичне значення, морфологічні особливості, синтаксичну роль неназваного члена або членів" [3, с. 138].

Неповнота контекстуальних і ситуативних речень компенсується обома видами умов. Водночас контекст чи ситуацію мовлення можна розглядати як явища одного ряду – зовнішньосинтаксичні, позаграматичні, в яких зреалізуються контекстуальні та ситуативні неповні речення в одну групу, бо репрезентують собою такі еліптичні конструкції, неповнота яких зумовлена на внутрішньосинтаксичному рівні.

Загалом же, за незаповненістю синтаксичної позиції членів речення в реченнях можуть бути виділені такі три семантико-синтаксичні явища: 1) очевидна визначеність суб'єкта чи об'єкта; 2) його узагальненість; 3) невизначеність, *відстороненість*, перебування "за кадром" [1, с.14]. У контекстуальних і ситуативних неповних реченнях пропущену синтаксичну одиницю традиційно сприймають як точно визначену, таку, яка не потребує повторення. Однак, на думку О.Л. Факторовича, розуміння контекстуально неповного речення не завжди прямолінійне, кореляція між словесними й несловесними засобами вираження дає підстави припустити, що в еліптичні значення становлять лише

референтну систему можливостей [9, с.26]. Отже, повне речення не завжди семантично тотожне неповному, імпліцитність синтаксичного компонента слугує засобом вираження певної семантики.

Вербальність /невербальність вираження члена (членів) може бути пов'язана з певною семантичною опозицією, наприклад: *У неї є сиве волосся – У неї сиве волосся*. Першим реченням стверджується наявність певної, можливо, й невеликої кількості сивого волосся, у другому – визначено загальний колір волосся, у якому переважає сивина. О.Л. Факторович описує випадки вираження за допомогою еліпсиса значення контрасту, досліджуючи речення з еліпсисом підмета [9, с. 47]. Вже досить повно визначено відмінності між семантикою експліцитного й імпліцитного вираження одиниці речення. Ці відмінності виявляються не тільки на семантичному, але й на стилістичному рівні.

Контекстуальні неповні речення, на думку А.П. Сковородникова, бувають таких структурних різновидів:

1) неповні речення з безпосередньою, прямою лексичною компенсацією неповноти з макротексту (еліпсис являє собою неповторення антицедента в певній його граматичній формі);

2) неповні речення з непрямым, асоціативним відновленням із макроконтраксту (незаповнена позиція не співвідноситься з певним антицедентом; у макроконтраксті є тільки непрямі вказівки на лексичне значення пропущеної форми) [7, с. 11].

У класифікації ситуативних речень дослідник вважає істотним врахування узуальності неповного речення, частотності його вживання і виділяючи на цій же основі такі типи ситуативних неповних речень:

1) стаціонарні структури – типізовані конструкції розмовного мовлення, які становлять цілісні побудови комунікативного характеру і закріплені за певною високочастотною ситуацією;

2) нестаціонарні структури, які створюються в мовленні ситуативно [7, с. 12].

У витлумаченні ситуативно-неповних речень важливу роль відіграють паралінгвістичні засоби, зокрема міміка й жести. У таких неповних реченнях домислювані слова залишаються у внутрішньому мовленні, бо певні предмети "сприймаються безпосередньо із ситуації мовлення і не потребують спеціального називання.., такими домислюваними словами визначаються форми залежних від них слів, до того ж ці останні виявились у відповідних відмінках, числах, родах, особах і т. ін." [5, с. 93]. З погляду відновлення семантики пропущеного слова ситуативні й контекстуальні неповні речення майже не відрізняються. В обох випадках здебільшого йдеться про відновлення певного, словесного значення, лексеми, її складової з різнотипного контексту.

Отже, серед неповних речень, яким властива формально синтаксична і семантична неповнота, можна виокремити: 1) власне-неповні конструкції з незаповненою позицією підмета, присудка; 2) односкладні речення з нульовою позицією головного члена; 3) двоскладні й односкладні речення з нульовою позицією другорядних членів речення. Для таких власне-неповних речень характерним є явище випущення підмета як елемента тематичного змісту речення.

Особлива виразність зображення і лаконічність властива неповним непоширеним реченням з еліпсованим підметом, наприклад: *В одному з кадрів кінохроніки посеред лісу можна побачити самотнього коня. Стоїть, трохи припорошений снігом, і не ворухнеться. І раптом починаєш розуміти, що він помер стоячи. Замерз* ("Молодь України", 27.01.99). У другому реченні вербалізовано предикати, якими зумовлено редукований суб'єкт; саме вони виступають ремою. Таке акцентування рематичного компонента висловлення сприяє створенню виразної зорової картини, яка не має зайвих відтінків, котрі могли б послабити напругу. Як своєрідна "крапка", трагічним фіналом сприймається останнє речення, у якому наявний лише предикат завершеної, результативної дії. Отже, впродовж оповіді відбувається градація напруги, яка зростає, досягаючи свого апогею завдяки лаконічності вислову.

Пропуск чи еліпсис підмета в неповному реченні може сприяти увиразненню протиставлення, якщо в наступному реченні вербалізується тільки ознака, протиставлювана іншій ознаці, наприклад: *Припорошена втомою, життєвими випробуваннями людина, проте – щаслива* ("Молодь України", 6.01.99). Протиставлення також увиразнюється сполучником, ужитим на початку речення і графічно позначеним тире.

Еліпсований суб'єкт може бути пов'язаний із вербалізованими членами висловлення стійкими зв'язками. За таких ситуативних умов його лексичне значення встановлюється за допомогою зіставлення з відповідним фразеологізованим сполученням слів. Для адресата мовлення такі неповні речення зрозумілі і без широкого контексту, наприклад: *Між рідними – не на життя* ("Молодь України", 12.02.99). Названа в реченні ознака (*Не на життя* [а на смерть]) може бути властива тільки слову *війна*. Пропуск цього слова частково спонукає читача замислитися, пригадати відповідне стійке сполучення слів. Такого характеру прийомом особлива увага до вербалізованих компонентів висловлення сконцентровується контрастом між загальнолюдськими нормами поведінки й ситуацією, яка стала об'єктом зображення в статті. Відношення контрасту виявляється тут на кількох рівнях: між невербалізованим компонентом і властивою йому ознакою (*війна між рідними*) та названими ознаками, котрі властиві цьому невербалізованому компоненту (*життя – смерть*).

Еліпсис присудка в реченневих структурах трапляється нечасто, бо він рідше, ніж підмет, виступає елементом тематичного плану. За спостереженнями Н.М. Дзюбак, пропуск присудка у власне-неповних реченнях відбувається здебільшого тоді, коли таке речення виступає предикативною частиною складносурядної конструкції. Тут комунікант "зіставляє чи протиставляє різні семантичні суб'єкти за однаковою дією, яка у кожному випадку спрямована на інший семантичний об'єкт, виконується різними засобами чи знаряддями тощо" [2, с. 116].

У неповному реченні з пропущеним присудком компонентами рематичного плану можуть виступати й обставини реалізації дії, переважно локативні та темпоральні, наприклад: *...Як повідомили "МУ" у амбасаді Польщі, з'явиться консульство в Одесі, а наприкінці цього чи на початку наступного року – в Луцьку* ("Молодь України", 14.02.02). У наведеному прикладі еліпсації зазнав також підмет, отже, вербалізованими є лише обставинні компоненти.

У разі пропуску обох головних членів речення експлікуються інші компоненти речення, наприклад: *Заворушилася броня. З танка вигулькнула весела ... голова, потім – друга, третя* ("Молодь України", 27.04.95). У неповному реченні вербалізовано обставину часу й квантитативні характеристики суб'єктів, однотипних до названого в попередньому реченні. Така організація конструкції допомагає поставити в центр повідомлення динамічну картину появи суб'єктів. Імплицитність вираження суб'єкта й предиката дії сприяє не тільки лаконічності, відтворенню розмовних інтонацій: унаслідок цієї реалії оповідач наближається до читача, сприяє посиленню динамізму дії, увиразненню стилістичної спроможності множинних суб'єктів.

Оскільки значення еліпсованого присудка можна точно встановити з контексту, у неповних реченнях пропущеними можуть виявлятися присудки будь-якої структури – як прості, так і складені, наприклад: *Головне завдання змін полягало в тому, що міністри за своїм статусом мали стати політиками, а держсекретарі – професійними державними службовцями, радниками й аналітиками для урядовців* ("Голос України", 14.02.02); *Часто-густо неякісними виявляються спиртні напої, овочі, фрукти, рибна продукція, кондитерські вироби, але найчастіше – м'ясна та молочна продукція* ("Вечірній Київ", 15.03.02). Встановлення усіх частин складеного присудка не викликає труднощів, а його повторення викликало б перевантаження вислову зайвою інформацією, створило б громіздку структуру, у якій рема не мала б виразного окреслення, рамок.

Реченнева структура з пропущеним присудком складаються або з підмета, або підмета й означення, або підмета та членів речення групи присудка. У таких реченнях наявна вказівка на характеристику лексично не вираженої дії, в якій, зокрема, можна встановити те, хто виконує дію, а також і те, як, коли, чому, з якою метою її виконують. Отже, імпліцитність предиката спричиняє потрапляння до центру висловлення інших комунікативно важливих рематичних компонентів. Зокрема, вербалізованими в таких реченнях можуть бути суб'єкт дії, вказівка на однотипність дії в повному й неповному реченнях, спосіб виконання дії, наприклад, у такому контексті: *І таки домоглася свого, вернувся додому. Ще й не пішки, а на коні вороному, трофейному* ("Молодь України", 29.06.99).

Отже, власне-неповні речення різної структури широко вживаються в різноструктурних текстах. Пропущеними в таких реченневих конструкціях можуть бути будь-які члени речення, однак найчастіше редуції підлягає підмет як компонент тематичного характеру. У разі імпліцитного вираження суб'єкта або предиката повідомлення чи суб'єкта й предиката одночасно комунікативної актуалізації можуть набути й інші компоненти висловлення, котрими формується його рема, особливо важлива для розуміння висловлення й тексту в цілому, для створення потрібного експресивного ефекту.

Неповні контекстуальні речення дуже поширений засіб економії у висловленні; цим усувається немотивована тавтологія, вони сприяють лаконізму оповіді, точності, посилюють експресивність тексту. Функція економії слугує визначальною в текстах інформативного характеру, супроводжується виділенням, акцентуванням рематичного компонента висловлення. В інших газетних матеріалах виявляється також характерологічна функція неповних речень, суть якої полягає в соціальній і психологічній характеристиці мовця. Це сприяє інтимізації мовлення, імітації його стихійності, наближенню до усно-розмовного стилю. Неповні речення сприяють вираженню різних емоційно-оцінних значень. Уживання їх у газетних текстах різних жанрів допомагає донести до читача живу картину подій, позначене динамізмом, акцентування найважливішого в конкретному акті мовлення. Імпліцитне вираження певних компонентів висловлення в неповних реченнях сприяє увиразненню різноманітних семантичних відношень, посиленню контрасту між значенням вербалізованих членів, створенню виразних градаційних рядів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белошапкова В.А. О семантическом изоморфизме нулевых позиций субъекта и объекта в русском предложении // Проблемы семантики предложения: Выраженный и невыраженный смысл. – Красноярск: КГУ, 1986. – С. 4-14.
2. Дзюбак Н.М. Структурно-комунікативні ознаки неповноти речення: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – 203 с.
3. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного мовлення (Просте речення; еквіваленти речення). – К.: Наукова думка, 1983. – 288 с.
4. Дудик П.С. Из синтаксису української мови. – Вінниця. – 1999. – 299 с.
5. Назаров А.Н. К вопросу о выделении неполных предложений в особый грамматический тип // Вопросы синтаксиса русского литературного языка. – Труды III-IV конференции кафедр русского литературного языка пединститутов Поволжья. – Куйбышев: КГПИ, 1963. – С. 8-11.
6. Работа над словом. Язык, стиль и литературное редактирование газеты. – М.: Политиздат, 1971. – 184 с.
7. Сковородников А.П. Эллипсис как стилистическое явление современного русского литературного языка (пособие для спецкурса). – Красноярск: КГПИ, 1978. – 94 с.
8. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М.П.Бажана, 2004. – 824 с.
9. Факторович А.Л. Выражение смысловых различий посредством эллипсиса. – Х.: Око, 1991. – 88 с.
10. Шевцова Г.О. Еліпсний різновид інфінітивних речень в сучасній українській мові // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 235 - 242 .

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено деякі визначальні структурно-семантичні, частково й стилістичні ознаки речення – неповного, еліптичного.

Ключові слова: неповне речення, еліптичне речення.

Some definite structural semantic, partially stylistic features of incomplete and, elliptic sentences are analyzed in the article.

Key words: incomplete sentence, elliptic sentence.

Микола Вереzubенко
(Кіровоград)

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИНТАКСИЧНИХ ІТЕРАТИВІЗАТОРІВ У НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Категорія повторюваності була й залишається об'єктом дискусій та суперечок науковців вітчизняного та зарубіжного мовознавства. Останнім часом з'явилося чимало досліджень, присвячених повторюваності й способам її вираження в різних мовах. Наприклад, на матеріалі англійської мови – це праці Г.І. Митрушиної, Т.М. Астафурової [12, 1]; на матеріалі німецької, французької мови – О.Д. Гакен, Б.М. Баліна [3]; на матеріалі різних слов'янських мов – О.Г. Широкової (чеська мова), Л.І. Масленникової (польська мова) [19, 11]. Зокрема, в російській мові дослідженню значень та видів повторюваності, її змістових типів, способів вираження, аспектуальній характеристиці речень із семантикою повторюваності присвячені розвідки О.К. Грекової С.Я. Дольської, Г.І. Панової, Л. М. Роциної, О.Я. Титаренко та інші [6, 7, 13, 14, 17]. В українській мові цим питанням займалися І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, І.І. Ковалик, В.М. Русанівський та ін [5, 9, 10].

У спеціальній лінгвістичній літературі значення повторюваності трактується по-різному, немає також визначеної межі явища ітеративності в мові. Власне ітеративних дієслів, які б виражали повторюваність, незалежно від лексичного оточення, не багато, що є характерним для обох мов. Німецькій властиві суфікси *-rn-*, *-ln-*: *flattern* 'колихатися, розвіюватися', *sticheln* 'шукати дрібними стежками', *krabbeln* 'попсатися', *grübeln* 'розмірковувати', *streicheln* 'гладити, нестигати' та інші [21, с. 156], напр.: „*Wiederum das Göttliche?*“ *fragte Lenore und nestelte in ihrer Handtasche, einem Pompadour, wie es damals hieß* [23, с. 75] “Знову Божественне?” запитала Ленора і копирсалася в своїй сумочці, дамській сумочці, як вони тоді називалися’. В українській мові це дієслова із суфіксом *-ва-* та його варіантами *-ува-* (*-юва-*), *-а-*: *бувати, знавати, чувати*: *Бував* щось разів кілька, звичайно ходжу на угорську сторону (Ольга Кобилянська); *Проте всьому буває кінець* (Олег Ольжич) [8, с. 36]. Тому в більшості випадків предикатні синтаксеми набувають ітеративного значення за допомогою лексичних, граматичних та синтаксичних засобів.

Семантичне навантаження ітеративності знаходить вираження в конкретній мовленнєвій ситуації за допомогою певних компонентів-сем, які об'єднані аспектуальною ознакою, що має домінантне значення дієслівної повторюваності дії. Явище ітеративності представлене в мові в рамках функціонально-семантичного поля багатократної або багатоактної дії. Враховуючи системний характер мови в її значеннєвому вираженні семантики, лексичні одиниці нашого поля достатньо часто набувають свого навантаження в поєднанні з темпоральним та просторовим аспектами, напр.: *Той, хто вірно любить, згадає щоднини* (П. Воронько); „*Aber du schwimmst doch jeden Morgen, Bruno*“, *tröstete ihn sein Freund Andreas* [23, с. 105]; “*Але ж ти плаваєш кожного ранку, Бруно*”, *його втішав його друг Андреас*; *Vom Grossvater kam eine Karte aus Sylt, dort ziehen englische*

Torpedoboote vorüber und verölen das Wasser [23, с. 101] 'Від дідуса прийшла поштова листівка із Зільту, там курсують англійські торпедоносці і забруднюють оливою воду'.

Об'єктом дослідження цієї статті є синтаксичні засоби вираження ітеративності в сучасній німецькій та українській літературних мовах. На синтаксичному рівні виразниками ітеративної повторюваності слугують засоби, що пов'язані із структурною організацією речення. Досліджувані мови мають достатньо різні граматичну будову й синтаксичну структуру, враховуючи їхню належність до різних мовних типів. Метою дослідження є зіставний аналіз синтаксичних конструкцій німецької та української мов, встановлення спільних та відмінних рис ітеративотворення за допомогою цих засобів. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) виокремлення синтаксичних засобів творення дії, що повторюється, у досліджуваних мовах; 2) описати їхнє функціонування з урахуванням конструкції вираження; 3) з'ясувати місце синтаксичних ітеративізаторів серед інших компонентів, що надають значення неозначеної кількості повторень.

Яскравим виявом багаторазової дії як у німецькій, так і в українській мовах є складносурядне речення часу (*der Temporalsatz, der Adverbialsatz der Zeit, der Zeitsatz*) [15, с. 264]. Ці речення вказують на те, коли відбувається дія в головній предикативній частині. При цьому підрядна може позначати одночасність (*die Gleichzeitigkeit*), передчас (*die Vorzeitigkeit*) та післячас (*die Nachzeitigkeit*) події щодо головної частини речення [22, с. 680]. У німецькій мові нас цікавлять гіпотактичні конструкції, до яких підрядна частина вводиться кон'юнктивами **wenn** чи **als** 'коли'. В українській мові найбільш розповсюдженим синтаксичним засобом вираження ітеративності є кратно-співвідносні конструкції із часовим значенням, що оформлюються як складнопідрядні речення із сполучниками та сполучними словами на зразок **коли, відколи, як, як тільки, ледве, ледве тільки, лише, лише тільки, лише тоді** та інші [8, с. 104]. В структурі темпорального гіпотаксису німецької мови показове є опозиція одноактної та багатоактної дії, яка залежить від використання темпоральних сполучників підрядності **wenn** чи **als**. Кон'юнктив **als** найчастіше вказує на одночасну дію, він є виразником того, що предикатна синтаксема в підрядній частині означає одноразову дію, яка відбулася в минулому. У головній і підрядній предикативних частинах вживається імперфект (*das Imperfekt*), напр.: *Es dunkelte schon, als wir Moskau unter uns sahen* 'Уже смеркалося, коли ми побачили під собою Москву' [16, с. 267]; *Als wir spazieren gingen, trafen wir einige Bekannte* 'Ми зустріли декількох знайомих, коли пішли гулять'; *Ich besuchte ihn, als ich neulich in Dresden war* 'Я відвідав його, коли нещодавно був у Дрездені' [22, с. 682].

Сполучник **wenn** найчастіше вказує на одночасність дії. Ним вводиться підрядна частина темпорального гіпотаксису, в якій предикатна синтаксема виражає дію, що повторюється в момент мовлення в минулому або майбутньому. У головній та підрядній частинах вживається однакова часова форма дієслова. На повторюваність дії часто вказує прислівник у головній, напр.: *oft* 'часто', *immer* 'завжди', *gewöhnlich* 'зазвичай', *jedesmal* 'кожного разу', *täglich* 'щоденно', *wochentlich* 'щотижня' і словосполучення *jedes Mal* 'кожного разу', *jedes Jahr* 'кожного року', *alle Tage* 'всі дні' [15, с. 268]; *Er klingelt (immer dann) bei mir, wenn er zur Arbeit geht* [22, с. 682] 'Він завжди дзвонить мені, коли йде на роботу'; *Selbst unter den vielen reizenden Tanzmädchen der Abende fiel sie auf, wenn sie sich an irgendeinen Tisch setzte, um auszuruhen* [23, с. 241] 'Навіть серед багатьох привабливих танцівниць вечорів вона притягувала увагу, коли сідала до якогось столу, щоб відпочити'; *Immer, wenn sie sich einen Ruck gab und zu sprechen versuchte, stieg diese unruhige, diese flatternde Röte ihr bis in die Stirn empor* [23, с. 19]. 'Завжди, коли вона збиралася з силами і намагалася говорити, її обличчя аж до самого чола заливав цей неспокійний, цей мерехтливий рум'янець'.

У теперішньому й майбутньому часі **wenn** може позначати одноактну або багатоактну дію. Однозначним висловлювання на позначення багаторазової дії є лише

тоді, коли в головній частині реченні з'являються кореляти *immer* 'завжди' чи *jedesmal* 'щоразу'.

У складнопідрядному реченні часу, у якому зміст конструкції вказує на те, що дія в підрядній частині, яка вводиться сполучником *wenn*, передую дії в головній, виражається повторювана дія. Для опису дії в теперішньому й майбутньому часі застосовуються узгодження часових форм: перфект у підрядній, презенс у головній; для минулого: плюсквамперфект у підрядній, у головному – претеріт, наприклад: *Wenn ich aufgestanden bin, mache ich erst zehn Minuten Gymnastik* 'Коли я вставав, спочатку займався десять хвилин гімнастикою'; *Wenn er seine Arbeit beendet hatte, ging er ins Cafe* 'Коли він закінчував свою роботу, йшов у кафе' [22, с. 682]. В українських конструкціях ітеративна множинність може складатися з повторюваних епізодів і подій (макроситуації особливого типу), що включають як мінімум дві взаємозумовлені ситуації, здійснювані в той самий проміжок часу й відокремлені одна від одної мінімальними інтервалами часу [16, с. 149]. В ролі предикатної синтаксеми вживаються переважно дієслівні форми недоконаного виду, а уточнюють значення ітеративної неоднократності обставини, що входять до функціонально-семантичного поля ітеративності, напр.: *Відколи поховав старого Чумака, отець Яков щодня приходив в обідню пору і сидів до вечора...* (І. Багрянний). *Сон завжди лякається, коли починаєш скидати черевики, штанці й сорочки* (Ю. Смолич); *Платон часто зустрічає її з важкою сумкою в руках, коли вона повертається з базару* (П. Гуріненко); *Вже минали Покрова, не ставало зовсім листя на деревах – лишень тоді грушки дружно сипалися в глинище...* (Ф. Роговий) [8, с. 105].

Звідси в німецькій мові констатується цілковите протиставлення кон'юнктивів *wenn* та *als*. *Als* вживається лише на позначення одноразової дії в минулому, тоді як *wenn*, якщо позначає дію в минулому, однозначно має семантику багаторазовості. В українській мові не спостерігається такого чіткого сполучникового розмежування за часом і їх можна розглядати як взаємозамінні або такі, від заміщення яких не змінюється зміст висловлювання.

Ітеративність дієслівної дії виражається також за допомогою дієслів, які в конкретному контексті чи синтаксичній конструкції не мають прямого, повноцінного значення, а набувають такого лише у сукупності з іншими змістовими вербативами. У німецькій мові це конструкція *pflegen (zu+Inf.)*, в українській – *бувало, було, буває + основне дієслово*.

Значення повторюваної вербальної дії в німецькій мові виражається модальним дієсловом, точніше кажучи, допоміжним, яке в цій ситуації набуває модального навантаження. Йдеться про дієслово "*pflegen*". Не так яскраво і все ж характерно, що відносні часи в другій потенції можуть легше виражати можливості, тому що вони стосуються не безпосереднього мовця, отож не позначають осяжну дійсність. Розглядаючи спосіб, варто враховувати також поняття неозначеності, яке – відносно до часу – може бути неозначеної тривалості чи неозначеної повторюваності. Тут змішуються в мовах, які мають особливу форму ітеративу, спосіб і час. У німецькій мові, де ітеративність виражається через "*ich pflege*" чи "*ich pflegte*" це чи це зробити, часовий показник вкладається у допоміжне дієслово і цим згладжується момент часу дії, а модальність, яка виражається у допоміжному дієслові, знову втрачається через те, що слово набуло значення часового повторення. У момент мовлення ми не думаємо про те, що "*pflegen*", первинне значення якого було поширеним ще у минулому столітті, вживалося на позначення участі до особи чи дії, і що воно лише віднедавна виражає поняття звички, навичку, звичаю. Зокрема у "Великому німецько-російському словнику" його укладачі подають таке тлумачення цієї лексичної одиниці: *pflegen (zu+Inf.)* бути звичним, мати звичку (*робити що-н.*); *der Herbst pflegt regnerisch zu sein* 'Осінь зазвичай (буває) дощовою' [2, с. 661].

Die Mutter pflegte den Kindern zur Dämmerstunde Geschichten zu erzählen [20, с. 190]. 'Мати зазвичай розповідала дітям вечірньої пори історії'; *Er pflegt zu spät zu kommen.* (=

Er kommt gewöhnlich zu spät) [22, с. 127] 'Він зазвичай **приходить** пізно'; *Uns regiert der gleiche Stern, wie man zu sagen pflegt, aber kenn einer die Männer!* [23, с. 99] 'Нами керує та сама зірка, **як кажуть**, але хто зна цих чоловіків!'.

В українській мові для вираження ітеративної повторюваності у минулому вживається вставне слово **бувало, було**: *Вона [яблуна] служила віддано добру, ряснилася, **бувало**, урожаєм* (Д. Луценко); *Давно колись малим хлоп'ям, **бувало**, дивлячись на зорі, я часто-часто прагнув сам між них поринути в просторі* (М. Рильський); *Оце, **було**, її діти пустують, вона на їх сердиться, а на мені згонить злість* (І. Нечуй-Левицький).

У конструкціях із формами **буває, трапляється** виражається спорадична повторюваність епізодів, яка залишається актуальною до моменту мовлення: ***Трапляється**, часом тихенько заплаче...* (Т. Шевченко); *То **бува** дощ холодний січе, а перестояти погоду немає де, **бува** вітер осінній **проймає** до кісток, а обігрітися немає де* (А. Шиян) [8, с. 107].

Згадані синтаксичні конструкції подібні за формою творення ітеративного значення, проте різняться за змістом. Найбільш близькою за змістом до синтаксичної конструкції **pflegen (zu+Inf.)** в українській мові є утворення за допомогою уточнювальних зворотів, вставних та вставлених конструкцій (**як завжди, як звичайно бувало, як то буває завжди, як звичайно, повелося, як правило, за звичкою, за звичаєм**), напр.: *І завжди, як **правило**, програвав* (В. Бондар); *Якщо о такій порі повертається з інституту Микола Баглай, студент металургійного, то він, **ясна річ**, зупиниться на майдані і за звичкою послухає собор...* (О. Гончар); *Диктор, як **то звичайно бувало**, не оголошував їх назв...; О дванадцятій годині, як **завжди**, пролунали сигнали точного часу* (П. Гуріненко) [8, с. 109].

Згадані випадки творення ітеративної множинності синтаксичним способом не можна вважати вичерпними. Більшість синтаксичних конструкцій і схем як в німецькій, так і в українській мові заслуговують на дослідження стосовно їхньої належності до ітеративотворчих компонентів. Проте і згадані приклади дають нам змогу стверджувати, що значення ітеративної повторюваності в обох мовах часто виражається за допомогою синтаксичних конструкцій, до складу яких входять допоміжні чи модальні дієслова. Уточнювальні звороти, вставні та вставлені конструкції в українській мові за своїм змістом відповідають складеним формам у німецькій мові. Перевагою української мови можна також вважати дієслівні форми, що несуть основне навантаження ітеративності, тоді як в німецькій необхідні обставини часу або супровідні слова, які надають чи підсилюють значення дієслівної повторюваності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астафурова Т. М. Категория итеративности в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Московск. гос. пед. ин-т им. М. Тореца. – М., 1981. – 280с.
2. Большой немецко-русский словарь. – 8-е изд., стереотип. – М.: Рус.яз., 2001. – 1040 с.
3. Балин Б. М., Гакен О. Д. Итеративность глагольного действия (на материале немецкого языка) // Проблемы аспектологии. – Калинин, 1977. – Вып. 3. – С. 9 – 20.
4. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола // Рус. яз. в нац. шк. – 1971. – № 2. – С. 6–18.
5. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка. АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1983. – 219 с.
6. Грекова О. К. Виды значения повторяемости и средства их выражения // Вестник Московск. ун-та. – Сер. 9: Филология. – 1979. – № 2. – С. 37–48.
7. Дольская С. Я. О значении повторяемости в русском глаголе // Уч. зап. Горьк. гос. ун-та. Сер. ист. филол. – 1964. – Вып. 65. – С. 40–50.
8. Жигора І.В. Семантико-синтаксична структура речення з ітеративними предикатами: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В.Винниченка. – Кіровоград, 2004. – 211 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.
10. Ковалик І. І. Многократні дієслова в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами: Дис. ... канд. филол. наук. – Львів, 1949. – 176 с.

11. Масленникова Л. И. Заметки о лексико-синтаксическом способе выражения повторяемости в польском языке // Исследование по польскому языку. – Л., 1969. – С. 104–112.
12. Митрушина Г. И. Основные способы передачи русского итератива в переводах на английский язык // Сравнительная типология родного и германского языков. – Калинин, 1981. – С. 74–80.
13. Панова Г. И. Высказывание со значением дистрибутивной повторяемости действия в современном русском языке // Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания. – Л., 1985. – С. 96–105.
14. Рощина Л. М. Соотношение лексической семантики и видовых значений в глаголе (в сфере повторяемости действия) // Семантический аспект изучения языковых единиц. – Ашхабад, 1982. – С. 11–19.
15. Смеречанський Р.І. Довідник з граматики німецької мови. – К.: Рад. шк., 1989. – 304 с.
16. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис (Бондарко А. В., Шелякин М. А. и др.). – Л.: Наука, 1983. – 348 с.
17. Титаренко Е. Я. Различные виды повторяемости глагольного действия // Рус. языкознание. – 1987. – № 14. – С. 89–97.
18. Цвейг Стефан. Новеллы. (На немецком языке). – М.: Цитадель, 2001. – 160 с.
19. Широкова А. Г. Способы выражения значения многократности в чешском языке (в сравнении с другими славянскими языками) // Вестник Московск. гос. ун-та. Сер. X: Филология. – 1966. – № 1. – С. 39–58.
20. Юнг В. Грамматика немецкого языка. – СПб.: Лань, 1996. – 544 с.
21. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache: In 12 B. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2002. – B. 4. – 1103 S.
22. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. – Leipzig: Enzyklopädie Verlag Leipzig, 1986. – 737 S.
23. Zweig A. Die Zeit ist reif. Roman. – Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1970. – 670 S.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто явище ітеративності у її синтаксичному вияві, встановлено засоби вираження ітеративної повторюваності у німецькій та українській мовах, проаналізовано спільні та відмінні риси ітеративотворчих процесів.

Ключові слова: *повторюваність, ітеративність, аспектуальність, синтаксичний ітеративізатор, синтаксична конструкція.*

The phenomenon of iterativity in its syntactic manifestation is depicted in the article. The means of expression of iterative repetitions are defined in German and Ukrainian. The author analyses similar and different features of iterativity building process in the compared languages.

Key words: *repetition, iterativity, aspectuality, syntactic iterativisator, syntactic construction.*

Оксана Гаврилюк
(Київ)

ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ У СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ ІНТЕНСИВНОЇ ДОПУСТОВО-ПРОТИСТАВНОЇ СЕМАНТИКИ

Аналіз складних речень різних структур – складнопідрядних, складносурядних, безсполучникових – актуалізує звернення уваги на засоби вираження підрядності й сурядності. Щодо формальної організації до диференційних ознак складних конструкцій інтенсивної допустово-протиставної семантики належать своєрідні засоби зв'язку.

У різних наукових та науково-дидактичних виданнях щодо аналізованих складних структур пропонується широке коло сполучних елементів, які дістають різні назви. Такі слова української мови, як *скільки не, як не, який не, хто не, що не, де не, коли не, куди не, звідки не* кваліфікуються то як сполучники (Л.А.Булаховський, М.У.Каранська, О.Г.Руднев), то як сполучні слова (Н.А.Жданов, Б.М.Кулик), то як сполучні з'єднання

(А.Г.Квашук). Саме ці слова привертають увагу дослідників своєю властивістю формувати складні речення з виразним семантичним відношенням і чітко окресленою семантикою залежного компонента – допустовою.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі системного аналізу сполучних засобів складнопідрядних речень інтенсивної допустово-протиставної семантики з урахуванням їх семантичних, конструктивних та функціональних особливостей.

3-поміж усіх наведених вище назв сполучних засобів привертає увагу термін “сполучник” як одиниця, що має статус граматичного показника зв’язку на відміну від інших назв (сполучникові прислівники), які позбавлені такого статусу з огляду на непевність морфолого-синтаксичних ознак.

Сполучники визначаються як слова, які виражають синтаксичні зв’язки речень або слів і семантико-синтаксичні відношення між ними, причому вираження синтаксичного зв’язку є їх основною функцією [8, с.585]. Тому при віднесенні того чи іншого слова до розряду сполучників треба дотримуватися вимоги: визначати це слово як сполучник, тобто як засіб синтаксичного зв’язку, а не одиницю, що вказує на певну семантичну ознаку приєднуваної частини.

У наданні не-сполучнику статусу сполучника доцільно брати до уваги застереження О.М.Пешковського, який, говорячи про граматичну семантику, застерігав від “антиграматичного гіпнозу, спричиненого речовими частинами слів” [6, с.78].

Повнозначні слова в складі сполучного компонента, який виражає допустовість, виконують важливу семантичну функцію, але не стають сполучниками. Такими є слова як *не, скільки не, який не, хто не, що не, де не, коли не, куди не, звідки не; хоч як, хоч скільки, хоч який, хоч хто, хоч що, хоч де, хоч коли, хоч куди, хоч звідки*.

Слова, що вживаються у сполученні з часткою *не* у ролі сполучних засобів зберігають основні лексико-граматичні властивості відносних займенників. Утрата такими словами займенникових властивостей автоматично виключає можливість вживання при них частки *не*. Експліцитність займенниково-відносних властивостей слів у поєднанні з часткою *не* різноманітна, бо конструкції, оформлені ними, різнотипні і за змістом, і за будовою [3, с.50]. Відносними, а не сполучниковими є підрядні речення, оформлені сполученнями *хто не, що не, який не*, бо в цих підрядних слова повністю зберігають лексико-граматичні властивості відносних займенників [3, с.50].

Хто означає особу і змінюється за відмінками: кого не, кому не, з ким не тощо, напр.: *Ким би ти не був за життя, а упокоївшись на Новодівичему, отримаєш вічну пам’ять та престиж* (3 газети); *Та якесь інтуїтивне чуття підказувало Френкові, що перед ним людина приязна й некорислива, а це для Френка найвища атестація, про кого б не йшлося* (О.Гончар).

Що означає предмет і змінюється за відмінками: чим не, в чому не тощо, напр.: *Ми повністю розуміємо ступінь небезпеки, ми вперше, перебуваючи в оточенні, виявляємо себе. Але ж така нагода, і ми не беззбройні, ми готові до цього бою, чим би він не кінчився для нас* (О.Гончар). *Знала Марія, що запропонує їй тепер хазяїн. Чого тільки не передумала, які сумніви не мучили її днями і уві снах, та відганяла від себе слабкості, спокуси й вагання — десь глибоко в серці ще жевріла надія повернутися на Україну* (Р.Іваничук).

Який вказує на ознаку, змінюється за відмінками, числами, має форми чоловічого (який), жіночого (яка), середнього (яке) роду, напр.: *Якою б не була страхітливо руйнівна війна, яким би брудним ураганом не пройшла вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечно* (О.Довженко); *Хліб завжди був мірилом духовних, моральних і матеріальних цінностей. На яких би рівнях ми не вели про нього мову, він, хліб, має бути словом священним* (В.Скуратівський).

Отже, сполучення *хто не, що не, який не* тощо не можна кваліфікувати як сполучники, оскільки в українській мові сполучники не змінюються за відмінками, числами, не мають роду, а визначаються “як незмінювані службові слова” [8, с.585]. Вони

вказують на приналежність до розряду займенників і виконують роль граматичного засобу. Визнати їх сполучниками не можна і тому, що вони, зберігаючи своє значення, поєднуються з сурядними сполучниками *а, але, проте* та іншими для оформлення допустової семантики, яка стає прозорою саме завдяки їх наявності в підрядному компоненті.

Відомо, що у граматичній системі мови сполучні засоби виконують три певною мірою взаємопов'язані функції: оформлення синтаксичних зв'язків простих речень у межах складного (формально-синтаксична функція), вираження семантико-синтаксичних відношень між простими реченнями в межах складного речення (семантико-синтаксична функція) і опосередковане вираження власне-семантичних відношень між компонентами семантично складного речення (власне-семантична функція) [1, с.81].

Сполучні засоби, що організовують складнопідрядні конструкції інтенсивної допустово-протиставної семантики, складають ядро структури складних речень і вирізняються з-поміж інших сполучних показників тим, що їх перший компонент формується зі сполучних засобів складнопідрядного речення з підрядною допустовою частиною, а другий компонент – зі сполучних поєднань складносурядного речення.

Услід за Л.Теньєром, який засоби зв'язку в узагальнено-невизначеному підрядному допустовому реченні називає “транслятивним висловом” [7, с.593], сполучні комплекси, що оформлюють підрядну частину складних конструкцій інтенсивної допустово-протиставної семантики, доцільно кваліфікувати як концесивні транслятиви.

Концесивний транслятив (від лат.*concessio* – допустовий, – *translatio* перенесення) – це сполучний компонент формально-граматичної структури складнопідрядного речення, що виражає семантику допустово-протиставних відношень у граматичній структурі речення, передаючи інтенсивність взаємовпливу двох контрастних позамовних ситуацій. Він є логічним стрижнем допустово-протиставної конструкції (на цей компонент у реченні падає логічний наголос) і може бути виражений:

– сполученням відносних займенників та прислівників з часткою *не*, яка має підсилювальне значення: *як не, скільки не, який не, хто не, що не, де не, коли не, куди не, звідки не*. Відносні займенники при цьому можуть вживатися і в непрямих відмінках. Концесивні транслятиви з часткою *не* “мають свій семантичний зміст, не пов'язаний з певним синтаксичним оточенням. Цей зміст модифікується під впливом змінних синтаксичних умов і лексичного наповнення самих відносних конструкцій і пов'язаних з ними формантів, що утворюють складні речення” [4, с.63]. Він створюється взаємодією значень відносного займенника, частки *не* і дієслова. Загальний зміст визначається сукупністю категорійного значення займенника (предмет, особа, ознака, обставини перебігу дії), видо-часового значення форм дієслова і його лексичне наповнення, підсилювального значення частки *не*;

– поєднанням сполучника-частки *хоч* (рідко *хай*) у сполученні з тими ж займенниками та прислівниками: *хоч як, хоч скільки, хоч який, хоч хто, хоч що, хоч де, хоч коли, хоч куди, хоч звідки*. Відносні займенники при цьому теж можуть вживатися в непрямих відмінках. Компонент *хоч* зберігає значення допустового сполучника і виконує одночасно функцію підсилювальної частки до займенникового слова чи прислівника, “... інакше не було б підвищеної інтенсивності вияву дій чи ознак у підрядному реченні...” [2, с.202].

Для вираження умовно-допустового значення підрядної частини складних конструкцій інтенсивної допустово-протиставної семантики концесивні транслятиви обох видів можуть бути ускладнені часткою *б (би)*: *як би не, скільки б не, хоч би який, хоч би де* тощо.

Сполучні засоби обох груп мають синонімічне значення: концесивний транслятив *як не* за значенням дорівнює конструкції *хоч як*, а *хоч скільки* має те ж значення, що і *скільки не* тощо. Вони взаємозамінювані у багатьох випадках, особливо у реченнях з препозитивним підрядним допустовим. Напр.: *Ми там і кашу останню варимо на острові. Хоч скільки лишається припасу, все викидаємо в казан* (П.Загребельний); *Скільки*

не лишається припасу, все вкидаємо в казан. Як не намагався Андрій втримати свої нерви, але втримати не міг, — все в голові пішло обертом (І.Багряний); Хоч як намагався Андрій втримати свої нерви, але втримати не міг, — все в голові пішло обертом. Конструкції, оформлені поєднанням сполучника-частки **хоч** (рідко **хай**) у сполученні із займенниками та прислівниками, семантично більш експресивні і завдяки сильнішому наголошуванню концесивного транслятива вказують на інтенсивність вияву ознак, дій, якостей. Проте для оформлення більшості складних конструкцій інтенсивної допустово-протиставної семантики вибір сполучних засобів має вирішальне значення, і не завжди можна замінити концесивний транслятив першої групи відповідним йому сполучним компонентом другої групи чи навпаки. Так, щоб позбутися стилістичної невправності, не можна замінити *хоч як* на *як не*, коли присудок підрядного речення містить заперечення, інакше не уникнути тавтологічного *не не*. Напр.: *Скажімо, у вас досить цікава думка щодо небажаності змін в управлінні державою. Та хоч як іноді не хочеться їх робити, життя примушує (П.Загребельний); Не стануть святами ніколи будні, хоч як би там не мудрували трутні (О.Довженко).*

Завдання концесивного транслятива — акцентувати на універсальності, неспростованості чого-небудь, незважаючи на високий ступінь контраргумента чи всупереч силі обставин, що перешкоджають здійсненню очікуваного.

Семантичним і структурним центром концесивних транслятивів є відносні займенники і прислівники. Вони означають узагальнену сукупність об'єктів, ознак, обставин. Загальність значення займенникових сполучень полягає в тому, що вони можуть бути наповнені різноманітним конкретним змістом. Для структури і значення складних конструкцій інтенсивної допустово-протиставної семантики важливими є значення і функції цих складових. Семантика відносних займенників і прислівників визначає різноманітні параметри узагальнення: **якісний** (*як не, хоч як*), **квантитативний** (*скільки не, хоч скільки*), **суб'єктно-об'єктний** (*хто не, що не; хоч хто, хоч що*), **атрибутивний** (*який не, хоч який*), **темпоральний** (*коли не, хоч коли*), **локальний** (*де не, куди не, звідки не; хоч де, хоч куди, хоч звідки*). Напр.: *Та хоч як їй (Інні) кортіло зараз купатись, гратись розшаленіло у воді, як це було між ними раніш, проте в останню мить вона таки стримала себе (О.Гончар); Все далі й далі від возів наші корови та коні, а слідом за ними віддаляємось і ми, пастушата. От де розкіш! Здається, скільки не йди, все будуть трави й трави, гадюк нема, і нічого тобі не страшно, бо ж тільки жайворонок над тобою дзвенить у високості та ще якісь невидимі істоти, можливо, що якраз янголята з крильцями, наскрізь прозорі, просто ефірні створіння, виповнюючи все небо, стиха над тобою співом бринять... (О.Гончар); Що б не сталося, а він (Духнович) матрикул в зуби, шпаргалки в кишені і чеше до професора: хоч на трійку, аби скласти (О.Гончар); На обід був знову «борц» без картоплі й без капусти, але страшенно насолений. Який не був великий апетит у в'язнів навіть на такий «борц», але він був зіпсований (І.Багряний); Де не ступнеш — неодмінно зустрінешся з чорним суб'єктом, намальованим чорною сільветою на паркані чи на мурі (І.Багряний).*

Заперечення важливості, суттєвості того, що стверджується, є загальним значенням конструкцій з часткою *не*. Якщо відносні займенники та прислівники мають предметне чи обставинне значення, то у сполуках з часткою *не* заперечується існування кожного, будь-якого об'єкта чи обставини. Якщо відносний займенник позначає якісну чи кількісну ознаку, то заперечується важливість будь-якої якісної чи кількісної ознаки, будь-який ступінь її інтенсивності. Для того, щоб показати малозначимість будь-якого ступеня інтенсивності ознаки, достатньо представити несуттєвим найвищий, граничний, а не аналізувати окремо кожен із них. Група складних конструкцій, оформлених такими концесивними транслятивами, багаточисельна. Її утворюють складні конструкції інтенсивної допустово-протиставної семантики, підрядні частини яких мають сполучення *який не, скільки не і як не*.

Значення частки *не* – постійне, типове. Вона виражає категоричне, посилене заперечення, що поширюється на всі без винятку і на кожний зокрема член множини, означеної займенником [5, с.83-84]. Воно стосується кожного члена і носить всеохоплюючий характер. Кожний із членів множини, означених займенником чи прислівником, однаково стосується всього повідомлюваного в предикативній частині, тому й визначаємо узагальнювальне стверджувальне значення синтаксичної конструкції загалом. Посилене ствердження, виражене через категоричне заперечення, набуває яскраво вираженого емоційно-експресивного забарвлення. Цю семантичну ознаку відмічають усі дослідники складних допустово-протиставних конструкцій.

В українській мові функціонують також речення допустово-протиставної семантики, у яких посилення до займенникових слів чи прислівників формально не виражене. Інтенсивність найчастіше створюється наголошуванням присудка та сполучного слова. Напр.: *Як там її даяли, як на неї сварились* – *й не слухає, аби їй до вечора діждати* (Марко Вовчок).

Другий, або протиставний, компонент може бути представлений протиставними сполучниками *а, але, зате, проте, однак*, стійкими сполученнями *все ж, все одно*, чи поєднанням одного із сполучників *а, однак, але* із сполучними формами вторинного походження: *все ж, все ж таки, все одно, тільки*. Ці сполучники чи сполучні комплекси, які підкреслюють значення невідповідності між частинами речення, можуть бути представлені у складних конструкціях інтенсивної допустово-протиставної семантики як експліцитно, так імпліцитно. Напр.: *Та хоч як їй (Інні) кортіло зараз купатись, гратись розшиаленіло у воді, як це бувало між ними раніш, проте в останню мить вона таки стримала себе* (О.Гончар); *Скільки не йдеш – і перед тобою, і за тобою плачуть зерном стети* (М.Стельмах).

Концесивний транслятив сигналізує про те, що оформлена ним предикативна одиниця володіє потенційною синтаксичною валентністю, яка потребує обов'язкової після неї предикативної одиниці, а протиставний компонент, у свою чергу, – обов'язкової попередньої предикативної одиниці в рамках однієї синтаксичної структури. Протиставний компонент уточнює ті смислові відношення між частинами конструкції, які зафіксовані концесивним транслятивом. Лексичне наповнення допустової частини має певні обмеження: позначувані дієсловами, прислівниками, словами категорії стану предикати характеризуються здатністю збільшувати чи зменшувати свою інтенсивність, змінювати ступінь інтенсивності. Наприклад, дієслова, що вживаються зі сполучкою *як не* і вказують на високий ступінь інтенсивності дії чи стану, мають у своєму лексичному значенні сему “градації” ступеня інтенсивності дії. Зазвичай, це дієслова, що вказують на емоційний стан (*любити, ненавидіти*), волевиявлення (*вимагати, наполягати*), бажання (*хотіти, мріяти*), сприймання (*вслухатися, приглядатися*) та інші. Напр.: *Як не кричав Грицько..., а по його не сталося* (Панас Мирний); *Як не б'юся я з годинами люто, час мене переможе в бою* (В.Сосюра).

Отже, частини складнопідрядних конструкцій інтенсивної допустово-протиставної семантики пов'язані подвійними відношеннями, а сполучні засоби, що їх організовують, складають ядро структури складних речень і вирізняються з-поміж інших сполучних показників тим, що їх перший компонент формується зі сполучних поєднань складнопідрядного речення з підрядною допустовою частиною, а другий компонент – зі сполучних засобів складносурядного речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 218 с.
2. Кващук А.Г. Структурно-семантичні типи складних речень допустового співвідношення в сучасній українській літературній мові: Дис.... канд. філол. наук. – Станіслав, 1959. – 268 с.

3. Осипова Л.Е. О грамматической природе придаточных, оформленных сочетаниями кто ни, что ни и подобными / Очерки по синтаксису предложения: Межвуз. темат. сб. – Калинин, 1977. – С. 46-68.
4. Осипова Л.Е. О значении относительных конструкций с частицей ни / Синтаксис сложного предложения: Межвуз. темат. сб. – Калинин: КГУ, 1978. – С. 60-76.
5. Осипова Л.Е. О значении относительных конструкций, оформленных сочетанием как ни / Сложное предложение: Межвуз. темат. сб. – Калинин, 1979. – С. 79-91.
6. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – Изд. 7-е. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
7. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
8. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню визначення функціональних особливостей сполучних засобів, що виражають допустово-протиставні відношення у структурі складнопідрядного речення зі значенням інтенсивності, їх семантичних та конструктивних характеристик, з'ясування особливостей семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної структури конструкцій зі сполучним допустово-протиставним компонентом.

Ключові слова: *сполучні засоби, концесивний транслятив, допустовий компонент, протиставний компонент, допустово-протиставні відношення.*

The article focuses on the function peculiarities of the connecting means expressing concession and contrast in the structure of the complex sentence having the meaning of intensity, their semantic and structural characteristics. It also deals with the peculiarities of the semantic-syntactical and formal-syntactical structure of the constructions with the concessive-contrastive connective component.

Key words: *connective means, concessive translation, concessive component, adversative component, concessive and adversative relations.*

Оксана Галайбіда
(Кам'янець-Подільський)

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Незважаючи на превалювання текстоцентричного підходу до вивчення синтаксичних одиниць, у сучасній україністиці, як зазначає професор Загнітко А. П., „багато уваги звертається на особливості реченнєвого структурування, силу внутрішньореченнєвих доцентрових і відцентрових зв'язків, що посилюють або послаблюють внутрішньореченнєве поєднання компонентів та активізують чи модифікують сам внутрішньореченнєвий зміст” [3, с.232]. Проблема вставленості у реченнєвій структурі постає суттєво значущою, оскільки вставленість корелює з семантичною ємністю речення, його структурною членованістю та формальною організацією.

Вставлена конструкція (ВК) сама по собі не є типізованою, вона не має усталеної структури та семантики. Це може бути слово, словосполучення, предикативна одиниця й навіть цілий текст. ВК має своє місце у мовній системі, тобто вступає у певні відношення з її компонентами.

Спостереження над функціонуванням вставлених конструкцій у художньому тексті дали можливість виділити такі їх типи: 1) *реченнєві вставлені конструкції*, які функціонують тільки на рівні речення; 2) *текстові вставлені конструкції*, що мають зв'язок з ширшим, ніж одне речення, контекстом; 3) *метатекстові вставлені конструкції*, які коментують основний зміст тексту.

Метою нашої статті є визначення взаємодії вставлених конструкцій (парентез) з реченнєвою структурою на синтаксичному та семантичному рівні.

Відношення парентези з основним реченням (ОР) досліджували Іванова О.Ю., Пріяткіна А.Ф., Самольотова Р.С., Щоболева И.И. та інші. Більшість лінгвістів вважають, що парентези є граматично самостійними конструкціями, але перебувають у смисловому зв'язку з основним реченням або контекстом. Семантичні відношення між основним реченням і парентезою не завжди однакові: в одних випадках парентеза більш тісно пов'язана з основним реченням і не є самостійною, в інших вона відносно самостійна від основного речення.

Загально визнано, що вставлені конструкції мають семантичний зв'язок з ОР, але при цьому не беруть участі в його формально-граматичній організації. ВК по-особливому співвідносяться з основним реченням (на це вказували О.Г.Руднєв, Д.С.Самоварова, Т.Р.Котляр, Т.М.Рогозіна, Л.Л.Юфік), і це є їхньою основною диференційною ознакою. Синтагматично зв'язаними з основним реченням є вставки, які зберегли морфолого-синтаксичну співвідносність з ОР. Говорячи про синтагматичний зв'язок вставок з ОР, ми повинні пам'ятати про його умовність. Особливістю цього зв'язку є й те, що він, здебільшого, здійснюється з компонентом основного речення, який знаходиться у препозиції до ВК, тобто, з „лівим” контекстом (хоча, бувають випадки зв'язку з компонентами ОР, які знаходяться у постпозиції до ВК). Компонент/фрагмент основного речення/контексту, з яким співвідносна вставлена конструкція, назовемо зовнішнім співвідносним компонентом (ЗСК).

Зовнішнім співвідносним компонентом ВК може бути слово, частина основного речення або все основне речення. У більшості випадків ВК займає постпозицію до ЗСК. Це пояснюється тим, що ВК часто доповнює раніше сказане. Також ВК може бути в інтерпозиції або в постпозиції до ЗСК. Вставлена конструкція може співвідноситися із ЗСК різними засобами зв'язку, серед яких ми виділили **синтаксичні** та **лексико-семантичні**.

Формальними засобами **синтаксичного зв'язку** є сурядні, приєднувальні, підрядні сполучники й сполучні слова. Про синтаксичний зв'язок також можна говорити, коли ВК зв'язана із ЗСК підрядним зв'язком між словами, а саме, коли головне слово знаходиться в ОР, а залежне – у ВК. Показником синтаксичного зв'язку є також співвіднесеність граматичних форм дієслів в ОР та ВК.

Лексико-семантичний зв'язок між ВК та ОР ґрунтується на властивості слів вступати між собою у лексичні зв'язки й анафоричні відношення і має такі різновидності: а) *займенниково-анафоричний спосіб зв'язку*; б) *вставно-модальний спосіб*; в) *лексичний спосіб*; г) *асоціативний*.

Розглянемо функціональні характеристики реченнєвих ВК.

1. Спосіб зв'язку із зовнішнім співвідносним компонентом.

Реченнєві ВК функціонують у межах ОР і контактено розташовані із зовнішнім співвідносним компонентом. Тому парентези цього типу можуть включатися в ОР за допомогою будь-якого із згаданих раніше типів зв'язку.

1) синтаксичний тип зв'язку.

Реченнєва ВК може включатися в ОР за допомогою сурядного, підрядного, приєднувального сполучника, а також способом прислівного підрядного зв'язку й координації дієслівних форм. Така парентеза мало чим відрізняється від компонента простого або складного речення: *У незвичайній тиші, що була в хаті, коли ж і дихання спинили всі, навіть ухом кожен чув, як гупало в грудях серце* [4, с.462]; *Крізь вікна (хоч в перших поверхах) бачила розкіш їхнього життя* [4, с.446]. У цих прикладах синтаксичний спосіб включення ВК в основне речення репрезентований підрядними сполучниками. Ще приклад: *Як уже буде – чи набіжать козаки, чи одіб'є народ їхню навалу (і собі в кочерги напихваті ставили якийсь припас), а разом з тим таки й не*

поспали ту ніч...[4, с. 413]. Тут парентеза включена в основне речення приєднувальним сполучником та анафоричним займенником *собі*.

Зв'язок між парентезою та ОР може здійснюватися координацією дієслівних форм: [...] *звістку сумну приніс Давид (ходив уночі в хутір на розвідку), у ставу знайшли утоплену Катрю ковалеву* [4, с.128]. (Координація дієслів *приніс* – *ходив*).

Зв'язок реченнєвої парентези із зовнішнім співвідносним компонентом може здійснюватися також підрядним зв'язком між словами у словосполученні, при цьому головне слово є зовнішнім співвідносним компонентом або входить до його складу. Цей різновид зв'язку характерний для реченнєвих ВК, оскільки передбачає тісну синтаксичну взаємодію компонентів парентези й основного речення, як у наступних прикладах: ...*нарешиті, вона – і без того тендітна й маленька – якось зразу зробилась ще тендітніша, ще мініатюрніша* [7, с.386]; *Укупі з тобою ми падали й стогнали під важкою підшивою старого життя. Укупі розчавлені й безсилі (колись) проклинали його...* [4, с.40]. У першому прикладі ВК з'єднується із зовнішнім співвідносним компонентом шляхом узгодження, у другому – прилягання.

2) лексико-семантичний тип зв'язку:

а) займенниково-анафоричний спосіб зв'язку.

Реченнєва ВК може включатися в ОР за допомогою анафоричних займенників та займенникових слів, антецедентом яких є зовнішній співвідносний компонент парентези в ОР: *Це я йще в Пісках був сьогодні вранці, та й удалось поговорити з Князівкою (своя людина там на телефонній станції)* [4, с.387]. У цьому прикладі займенниковий прислівник *там* у вставці має антецедент в основному реченні *Князівка*. Анафоричний зв'язок між ними забезпечує взаємодію парентези з основним реченням.

Буває, що антецедентом є займенник в ОР, а вставка містить кореляційний з ним іменник, наприклад: *Навіть не дослухавши його, Гмириха забідкалась: воно б і можна, мовляв, але ж своєю на святки ждуть (Мар'яна вчителювала верстов за двадцять від дому), і цим, власне, й передрішила справу* [5, с.339].

б) вставно-модальний спосіб зв'язку.

Реченнєва ВК може бути зв'язана із зовнішнім співвідносним компонентом за допомогою вставно-модальних слів, наприклад: *Хтось пройшов повз мене (очевидно, начальник станції) і уважно подивився мені в очі* [7, с.233].

в) лексичний спосіб зв'язку.

ВК включається в ОР за допомогою таких засобів лексичного зв'язку: повтору слів або словосполучень, шляхом використання синонімів, синонімічних виразів, антонімів до слів в ОР. До засобів лексичного зв'язку також належать семантично співвідносні слова в ОР та ВК, які знаходяться між собою у градаційних, гіпонімічних та гіперонімічних відношеннях. Проілюструємо це прикладами: *А тоді – враз усі – потяглися до миски, набирали обережненько повні ложки та й ще обережніш – кожен шматок хліба під ложку, щоб же на стіл не розляпати, – їли* [4, с.377]. У цьому реченні зв'язок ВК з ОР здійснюється способом лексичного повтору разом у поєднанні із займенниково-анафоричним способом. У наступному прикладі лексичний зв'язок здійснюється шляхом вживання семантично співвідносних слів *грюкало* – *вивалювали*, а також вставного слова *видко*: *Звідціля й чули були: і як ламали двері та вибивали вікна, і як потім грюкало – аж луна по парку, – видко, з вікон вивалювали якісь важкі речі.* [4, с.375]. Розглянемо ще приклад, де у ВК та основному реченні вживаються однокореневі слова: *А от худобі ніяк ради не вміли дати, хоч проваля з нею. Хто в половник сховав, хто у плитник, – куди тільки можна було (не які й схови, аби не в загоні)* [4, с.413].

г) асоціативний спосіб зв'язку.

Реченнєва ВК може не мати формально виражених засобів включення в ОР, і зв'язок із зовнішнім співвідносним компонентом здійснюється через осмислення ситуації спілкування, як, наприклад, у такому реченні: *Це так було, так є. І є ще десь у степу*

имат „панської” землі (як революція стала – з комітету дали), і на ній зараз хвилюється жито й тиєниці ярої смужечка [4, с.59].

Крім формального узгодження, на думку Борботька В.Г., закони текстоутворення вимагають семантичного, асоціативно-смиислового узгодження, яке пов'язане з відношеннями внутрішньотекстової імплікації та пресупозиції [1, с.20]. Так, наприклад, у наступному фрагменті зв'язок ВК й ОР відбувається через невербалізований образ відьом, які, за народними уявленнями, збиралися біля вогнищ, але оминали кладовища з хрестами. У цьому контексті словосполучення „стали займатися вогнища” і „кладовище поблизу з хрестами” мають смисловий зв'язок, тому що вони обидва асоціюються з образом відьом: ... там-таки поміж возами на ярмаковищі стали займатися вогнища (гарзд, що кладовище поблизу з хрестами) [4, с. 277]. Таке сприйняття тексту базується на певних пресупонованих знаннях читачів, які допомагають розкрити закладені у ньому імплікації.

2. Ступінь семантичного зв'язку ВК з основним реченням.

Семантично парентеза завжди зв'язана з включаючим реченням, але ступінь зв'язку може бути різним. Як зазначає В.В.Дружиніна, вирішальним у зв'язку ВК з ОР є план змісту, а не закономірності сполучуваності певних класів слів ОР з словами ВК, потреба виразити додаткові ознаки, характеристики, відношення, незалежно від лексично-граматичного наповнення ОР [2, с.69]. Зауваження, які вносить вставка, знаходяться в іншій, у порівнянні з основним реченням, площині. Вони є супутніми до змісту основного речення. Зв'язок парентези з включаючим реченням більш-менш вільний, тому що парентеза переводить нас з плану оповіді в план невимушеної репліки в сторону.

Здебільшого реченнєві ВК мають тісний семантичний зв'язок з ОР. Якщо зняти дужки, вони могли б стати компонентом основного речення. Наприклад, уточнюючою обставиною: *Аж ось з повітки (в кутку на лаві біля скрині) – як зареве „корова”, приведена теж цієї ночі* [4, с.378].

Подати чітку градацію на шкалі семантичної відчуженості, на нашу думку, не можна. Проведений аналіз реченнєвих парентез засвідчує, що реченнєві ВК не бувають семантично ізольованими від речення, яке їх включає. Щодо ВК, які не мають тісного семантичного зв'язку з ОР, то це переважно абстраговані від змісту основного речення судження, сентенції, що не стільки розширюють його семантику, скільки виражають міркування мовця, які виникають у нього асоціативно до змісту основного речення. Наприклад: *...на цій вулиці, на цьому місці – тут тепер міщани проходять, провозять свині з околиці – гурток матросів умирав у нерівній боротьбі з ворогами* [7, с. 30].

При аналізі фактичного матеріалу було помічено, що для реченнєвих ВК ступінь семантичного зв'язку з ОР залежить від способу включення ВК в основне речення. Найтісніше пов'язані з ОР парентези, які мають синтаксичний та займенниково-анафоричний зв'язок із зовнішнім співвідносним компонентом. Семантично віддаленими від основного речення є вставки з лексичним та асоціативним зв'язком. Це підтверджують наведені приклади. Залежність способів включення парентези в ОР від ступеня її семантичного зв'язку можна пояснити, якщо врахувати, що синтаксичний і займенниково-анафоричний способи зв'язку парентези й ОР передбачають конкретнішу формально-семантичну співвіднесеність компонента ВК з компонентом основного речення, ніж при лексичному й асоціативному способі зв'язку.

3. Структура внутрішнього компонента реченнєвої ВК.

Реченнєва ВК може мати будь-яку структуру. Наприклад, бути словоформою, яка складається з прийменника та іменника: *На селі зойки, тужіння... По дорозі, здіймаючи куряву, майнула підвода, друга (з мобілізованими)* [4, с.34].

У наступному прикладі ВК складається із словосполучення: *Пам'ятаю, вийняла з пакетика одну соковиту клубнику (одну ягоду) і взяла її на губи* [7, с.234]. Навмисна ізоляція (інтонаційна при вимові та графічна на письмі) надає таким вставкам пояснювально-уточнюючого відтінку.

Внутрішній компонент парентези може бути простим (1) або складним реченням (2):

(1) *До ставка було недалеко. Трошки левадою пройшли, а тоді через рів – паркана давно вже не було – і опинилися біля ставка під високими вербами* [4, с.72].

(2) *Наш собака (Володько дивується „наш”, то все було „мій”) уже так виріс, що далі ховати його годі* [6, с.92].

У наведених прикладах компоненти парентез ідентифікувалися з тими чи іншими синтаксичними одиницями. Але зустрічаються такі реченнєві ВК, які не можна визначити як певну структурну одиницю синтаксису. Це парентези, внутрішній компонент яких є сполученням слівформ, словосполучень, з'єднаних між собою різними типами зв'язку, наприклад: *Це, звичайно, була страшенно наївна філософія, бо я тоді знайома була (і то поверхово!) тільки з Платоном* [7, с.233].

4. Структурна сумісність / несумісність реченнєвої ВК й основного речення.

Якщо при знятті дужок (коми, тире) ВК без будь-яких змін вписується в структуру основного речення, то вона структурно сумісна з ОР, наприклад: *Ця ідея (описати початок реконструктивної доби) йому дуже сподобалася* [7, с.384]; *Та й стинилась, уражена такою картиною: від клуні просто сюди на хлопців ішов...сніп (колосьям донизу, гузирем догори)* [4, с.326].

Якщо ВК співвідноситься з основним реченням за допомогою асоціативного зв'язку, не маючи формальних засобів включення її до складу ОР, то вона є структурно несумісною:

Десь на півдні, на полтавській дорозі (Полтава, як відомо, від Красного Кута на південь), співають Варині богодухівські подружки [7, с.330].

5. Місце реченнєвої ВК щодо зовнішнього співвідносного компонента.

Зовнішнім співвідносним компонентом реченнєвої ВК може бути або все основне речення, або його фрагмент. Якщо зовнішнім співвідносним компонентом є фрагмент ОР, то ВК переважно знаходиться у постпозиції до нього: *До ставка було недалеко. Трошки левадою пройшли, а тоді через рів – паркана давно вже не було – і опинилися біля ставка під високими вербами* [4, с.72].

Рідше ВК знаходиться у препозиції до зовнішнього співвідносного компонента: *Нарешті, либонь, і задрімала була, але в дрімоті почула: мабуть, Остап цигарку кинув біля порога та й не загасив – тліє і чадить* [4, с.497].

Якщо зовнішнім співвідносним компонентом реченнєвої парентези є все ОР, то можливі дві її позиції – постпозиція (1) та інтерпозиція (2), наприклад:

(1) *Більш за те – вважаю це за своє покликання. Виховувати в народі почуття своєї національної єдності, відкрити очі на його славне минуле (як це роблю в своїх історичних картинах), дати йому пізнати самого себе* [4, с.286].

(2) *Полк знову зупинився тільки в містечку (в колишньому заштатному городку) Красному Куті* [7, с.325].

У препозиції до основного речення парентеза не може бути, тому що не можна робити коментар або вносити зауваження до ще не згаданої інформації.

6. Односуб'єктність та різносуб'єктність реченнєвої ВК та основного речення.

Характерною рисою реченнєвих ВК є їхня односуб'єктність з основним реченням у більшості випадків: *Марфа Галактіонівна вп'ялась очима в маленьку фігурку товариша Лайтера (він сидів далеко ліворуч)* [7, с.348].

Односуб'єктність реченнєвих ВК з основним реченням можна пояснити тим, що включення іншого суб'єкта мовлення в основне речення передбачає вихід парентези за межі семантики цього речення, а отже, й за межі реченнєвих ВК. Однак, коли до складу основного речення входять уривки прямої / непрямої мови або внутрішнє переказуване мовлення персонажів, то реченнєва ВК й основне речення стають різносуб'єктними, наприклад: *Добром не оддає („Нехай і не ждуть”, каже), вирішили силою* [4, с.327]; *Брат приїхав, як виянилось, надовго, бо його, як виянилось, партія зняла з партії та*

лісництва чи то за шахрайство („за шахрайство” – говорили злі язики), чи то за опозиційні ухили („за опозиційні ухили” – говорила товаришка Галакта) [7, с.359].

Отже, розглянуті приклади реченневих вставлених конструкцій свідчать про їх кореляцію із семантикою, структурним членуванням і формальною організацією основного речення. Структурно й семантично реченнєві ВК не виходять за межі ОР. Вони розширюють його зміст, тобто семантика такої парентези взаємодіє з семантикою основного речення і не має проєкції на зміст ширшого контексту. Причому ступінь семантичного зв'язку з ОР залежить від способу включення ВК в основне речення. Характерною рисою реченневих вставлених конструкцій є їх односуб'єктність з основним реченням. Реченнєві ВК не містять компонентів міжфразового зв'язку і є найпоширенішими у проаналізованих нами художніх текстах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борботько В.Г. О механизмах текстообразования на уровне высказывания и дискурса // Текстообразующие свойства слова и предложения. – Грозный, 1982. – С. 18-23.
2. Дружинина В.В. О так называемых мотивированных вводных предложениях // Уч. зап. ЛГПИ им. Герцена А.И. – Т. 262. – Л., 1965. – С. 104-110.
3. Загнітко А. П. Глибина вставленості у структурі сучасного українського речення // Филологические исследования: Зб. наук. праць. Вип. 1. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – С. 232-244.
4. Головка А.В. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.1. – 570 с.
5. Головка А.В. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.2. – 600 с.
6. Самчук У.О. Волинь: Роман у трьох частинах. – К.: Дніпро, 1993. – Т.2. – 334с.
7. Хвильовий М. Сині етюди: Новели, оповідання, етюди. – К.: Рад. письменник, 1989. – 423 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються функціональні характеристики реченневих вставлених конструкцій, їхня взаємодія з структурою речення на семантичному та синтаксичному рівні. Робиться висновок, що ступінь семантичного зв'язку вставленої конструкції з основним реченням залежить від способу її включення в основне речення.

Ключові слова: реченнєві вставлені конструкції, синтаксичний зв'язок, лексико-семантичний зв'язок, асоціативний зв'язок.

The article considers functional characteristics of parentheses in the sentence, their connection with the sentence structure on the semantic and syntactic levels. It is noted that the level of semantic connection of parentheses with the sentence depends on the means of connection.

Key words: sentence parentheses, syntactic, semantic, lexical, associative connection.

Юлія Драч
(Вінниця)

ОБОВ'ЯЗКОВІ ПРИМЕННИКОВІ КОМПОНЕНТИ ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

Основною рисою сучасної граматичної теорії є багатоаспектне вивчення синтаксичних одиниць у взаємозв'язку їхніх формальних (граматичних), семантичних ознак і функцій. Це забезпечує дослідження мови не лише як складної системи, а й заглиблення у її структуру. Основною синтаксичною одиницею мовної системи є речення, що перебуває у тісному зв'язку зі словосполученням та з мінімальною синтаксичною одиницею (компонентом речення).

Дослідження структури речення містить чимало проблемних питань. Одним із центральних є членування речення (В.В.Бабайцева, Д.Х.Баранник, Л.С.Бархударов, В.В.Виноградов, І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Грищенко, Н.В.Гуйванюк, П.С.Дудик, С.Я.Єрмоленко, А.П.Загнітко, Н.Л.Іваницька, Л.І.Ілія, І.К.Кучеренко, О.П.Лекант, О.С.Мельничук, М.Я.Плющ, В.М.Русанівський, М.І.Степаненко, Н.Ю.Шведова, К.Ф.Шульжук).

Сучасний підхід до вивчення структури простого речення передбачає урахування сполучувальних властивостей повнозначних слів на рівні словосполучення. Такий підхід забезпечує об'єктивні висновки щодо сутності формально-граматичного компонента речення. Результатом є розмежування в україністиці неголовних формально-граматичних компонентів (детермінантів) і прислівних компонентів (залежних від слова). Учені наголошують, що детермінанти не зумовлені категорійними властивостями окремого слова, а виступають як особливий компонент, що поширює речення загалом [11, с.67-70; 1, с.191-192; 5, с.135]. Серед прислівних компонентів розмежовують обов'язкові прислівні компоненти формально-граматичної структури речення і факультативні прислівні компоненти формально-граматичної структури речення (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П. Загнітко, Н.Л. Іваницька, Н.І. Кухар та ін.).

Н. Ю. Шведова, беручи до уваги сполучуваність лексичних одиниць та орієнтуючись на синтаксичну структуру речення, виокремлює «інформативно достатні» та «інформативно недостатні» слова. Останні вона тлумачить як «слова, які через своє лексичне значення обов'язково вимагають залежної форми, що інформативно доповнює, розкриває їх зміст, і практично не вживаються абсолютивно» [10, с.16].

У широкому розумінні граматична сполучуваність слів – це є потенційна можливість певних розрядів чи форм слова поєднуватися з іншими розрядами чи формами слова [2, с.111].

Різним групам слів притаманна неоднакова потенційна здатність поєднання. Одні з них можуть сполучатися і з факультативними компонентами, і з обов'язковими компонентами одночасно або лише з факультативними компонентами. Обов'язкові прислівні компоненти утворюються з таких підрядних словосполучень, де головне слово належить до класу слів релятивної семантики (*заплющувати очі, виконувати вправи, вимога уваги, відкриття магазину*). Факультативні компоненти утворюються з таких підрядних словосполучень, де головне і залежне слова поєднані слабким зв'язком (*ревіти голосно, вікна з дерева, вітер з півночі, будинок з цегли, сміятися щиро*). Отже, факультативна/обов'язкова сполучуваність слів базується на силі підрядного зв'язку, яким поєднані слова у словосполученнях.

У лінгвістиці давно наголошували на розмежуванні обов'язкової/факультативної сполучуваності [9; 4]. Обов'язкова сполучуваність як граматичне явище виступає там, де доповнення одного слова іншим для завершення конструкції вимагається загальними граматичними особливостями першого слова, його належністю до певного розряду чи певною граматичною формою [2, с.112].

При наповненні синтаксичної структури функція (роль) факультативної сполучуваності й обов'язкової сполучуваності є різною. При факультативній сполучуваності відсутність факультативних компонентів формально-граматичної структури речення не впливає на структурну та змістову завершеність речення. Наприклад, у реченні *Згинули ясні легенди твої...* (Ю.Клен) вилучення компонентів формально-граматичної структури речення (*ясні, твої*) не порушує структури і змісту речення: *Згинули легенди*. Отже, вилучені компоненти (*ясні, твої*) належать до факультативних компонентів формально-граматичної структури речення. Наявність факультативних компонентів формально-граматичної структури речення лише доповнює і розширює зміст основної структурної частини речення.

По-іншому впливає обов'язкова сполучуваність на структурну і змістову завершеність речення. Порівняймо прислівні компоненти формально-граматичної

структури речення у такому реченні: — *Той вогонь запалило усвідомлення своєї поразки...* (Ю. Мушкетник). Вилучення залежних прислівних компонентів *той, своєї* не порушує змістової й структурної сторони речення: *Вогонь запалило усвідомлення поразки*. А вилучення прислівних компонентів *вогонь, поразки*, залежних від дієслова *запалило* й іменника *усвідомлення*, суттєво впливає на структуру словосполучень, а отже, й реченнєву структуру загалом. *Запалило що? — Запалило вогонь; усвідомлення чого? — усвідомлення поразки*. Отже, компоненти, вилучення яких порушує структурну та змістову завершеність словосполучень (далі — речень) є обов'язковими прислівними компонентами.

Теорія про обов'язкові прислівні компоненти формально-граматичної структури речення будується на сполучуваності повнозначних слів, що виявляють ці властивості на рівні словосполучень, диференціюючись у залежності від сили підрядного зв'язку і зберігаючи свою природу при транспонуванні останніх у структуру речення.

Отже, обов'язкові прислівні компоненти формально-граматичної структури речення — це такі компоненти, вилучення яких веде до аграматичності речення [8, с.24]. У залежності від морфологічної природи релятивних слів, що прогнозують обов'язкові прислівні компоненти, останні поділяють на: обов'язкові придієслівні компоненти формально-граматичної структури речення, обов'язкові приіменникові компоненти формально-граматичної структури речення, обов'язкові приприкметникові компоненти формально-граматичної структури речення, обов'язкові приприслівникові компоненти формально-граматичної структури речення

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб простежити природу обов'язкових приіменникових компонентів формально-граматичної структури речення. Матеріалом дослідження послуговувала авторська картотека, яка нараховує близько 1000 позицій.

При визначенні обов'язковості/необов'язковості приіменникових компонентів формально-граматичної структури речення враховуються сполучувальні властивості іменника, оскільки слова цієї частини мови належать до однієї з центральних частин мови граматичної структури української мови.

У дослідженні простежено утворення семантичних єдностей повнозначних слів із опорним словом — іменником. Іменникові семантичні єдності ми розглядаємо як поєднання (мінімум) двох повнозначних слів на основі сильного підрядного зв'язку керування (*обробляння ділянки, пакування подарунків, закручування локонів, печення тістечка, миття посуду, змінення режиму, відновлення традицій, ввімкнення телевізора, досягнення мети, шукання ідеалу*). У таких конструкціях опорним словом є іменник релятивної семантики [7, с.15]. При транспонуванні таких словосполучень у речення як опорне слово, так і залежне виступатимуть у ролі окремих членів речення. При цьому залежне слово розглядаємо як обов'язковий приіменниковий компонент формально-граматичної структури речення. Наприклад: *Довершилась України кривда* (І. Франко); *...вручення премії відбудеться 22 травня* (З газ.) — у семантичних єдностях *кривда України, вручення премії* опорні слова (іменники) при транспонуванні відповідних словосполучень у речення виконують роль окремого компонента формально-граматичної структури речення. Залежні від них слова *України, премії* — є обов'язковими приіменниковими компонентами формально-граматичної структури речення.

Основною умовою обов'язковості приіменникових компонентів формально-граматичної структури речення є наявність слів-іменників у структурі речення, що прогнозують сильну позицію, яку заповнює словоформа як обов'язковий компонент формально-граматичної структури речення. Такі іменники мають семантичну і граматичну здатність заповнення позиції після них відповідними граматичними формами: *Його зацікавлення античним світом... відбивається у великій частині його віршів* (З газ.); *У день свого ювілею, який майже збігається з кінцем століття й тисячоліття, що Ви відчуваєте?* (З журн.). Іменник *зацікавлення*, *кінець*, і под., на відміну від іменників абсолютних (закритої семантики) *вікно, ліс, книжка*, незважаючи на належність до класу повнозначних слів, не спроможні самостійно реалізувати семантику *зацікавлення*

(чим?) – зацікавлення світом, кінець (чого?) – кінець століття, Релятивні іменники – це слова відкритої семантики. Вони вимагають для повної реалізації змісту інших, залежних від них слів: дослідження (чого?) – дослідження середовища, проголошення (чого?) – проголошення незалежності, пошук (чого?) – пошук форм, відстоювання (чого?) – відстоювання правди, імітація (чого?) – імітація ідолів, полегшення (чого?) – полегшення життя, винищення (кого?) – винищення людства, виховання (кого?) – виховання дитини, покара (за що?) – покара за гріхи, відхилення (від чого?) – відхилення від уставу, знайомство (з ким?) – знайомство з дівчатами, відчуття (чого?) – відчуття самотності і т. ін.. Цим іменникам притаманне однозначне граматичне прогнозування заповнення, тобто іменник компенсує свою недостатню семантику за допомогою приєднання іншого слова в певній граматичній формі [6, с.99].

Отже, у структурі речення залежні від релятивного іменника компоненти є обов'язковими приіменниковими компонентами формально-граматичної структури речення.

Значну кількість релятивних іменників становлять віддієслівні іменники, що зберігають властивості дієслова, яке лягло в основу творення відповідного іменника [3, с.38]. Утворившись від дієслова релятивної семантики, іменник також належить до класу слів релятивної семантики: *перетворити воду в лід* → *перетворення води в лід*, *ставитись уважно до пасажирів* → *уважне ставлення до пасажирів*, *тяжіти до землі* → *тяжіння до землі*, *командувати підлеглими* → *командування підлеглими*, *довіряти людям* → *довіра людям*, *залежати від обставин* → *залежність від обставин*, *нагрівати воду* → *нагрів води*, *досягати мети* → *досягнення мети*, *запалювати свічку* → *запалення свічки*, *затискати деталь тисками* → *затиск деталі тисками*, *виїжджати з міста* → *виїзд з міста*, *відходити від справ* → *відхід від справ*, *в'їжджати у двір* → *в'їзд у двір* тощо. Такі й подібні словосполучення, зберігаючи свою природу, при транспонуванні в речення утворюють обов'язковий компонент приіменникової залежності: *Відновлення української державності 1991 року – це, безперечно, відновлення уваги й пошани...* (3 газ.) ← *відновити державність – відновити увагу й пошану*; *Визначення лауреата відбудуватиметься напередодні Шевченківського свята...* (3 газ.) ← *визначати лауреата*; *Висунення кандидатур... відбудуватиметься впродовж січня-лютого...* (3 газ.) ← *висувати кандидатури*; *Здається, життя друзин було звичним явищем* (3 газ.) ← *бити друзину*; *...були вияви певного патріотизму...* (3 газ.) ← *виявляти патріотизм*; *...а їхнє прагнення свободи викликало спалах терору.* (3 газ.); ← *прагнути свободи*; *...презентації якого [фільму] вже відбудуватиметься в Київському обласному інституті...* (3 газ.) ← *презентувати фільм*; *...участь у конкурсі – ...виконання лінгвістичних завдань, вияв любові до рідної мови, вияв патріотизму.* (3 газ.) ← *вирішувати завдання, виявляти любов, виявляти патріотизм*; *Він був головним організатором українського громадянського і культурного життя* (3 газ.) ← *організовувати життя* і т.ін.

Отже, обов'язковість приіменникових компонентів формально-граматичної структури речення зумовлена лексичними особливостями опорного слова (іменника), що у структурі речення прогнозує сильну позицію, яку заповнюють відповідні словоформи, що є обов'язковими приіменниковими компонентами формально-граматичної структури речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамец И., Грабе В. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения. – Slavia. – 1968. – Ses.8. – С.185-192.
2. Адмони В.Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы// Вопросы языкознания. – 1958. - №1. – С.111-117.
3. Адмони В.Г. Пути развития грамматического строя в немецком языке. [Учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз.]. – М., «Высшая школа», 1973.
4. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетания (на материале русского языка)// Вопросы языкознания. – 1954. – №3. – С.3 – 24.

5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк, 2001. – 662с.
6. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення// Мовознавство. – 2001. - №3. – С.97-103.
7. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167с.
8. Москальская О.И. Проблема системного описания синтаксиса. На материале немецкого языка [Учеб. пособие для пед. ин-тов и фак. иностр. яз.]. – М., «Высшая школа», 1974. – 156с.
9. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 7-е изд. – М., 1956. – 396с.
10. Русская грамматика: Синтаксис: В 2Т. – М., 1980. – Т – 2. – 709с.
11. Шведова Н.Ю. К спорам о детерминантах: обстоятельственная и обстоятельственная детерминация простого предложения// Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1973. - №5. – С.66-77.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто природу обов'язкових приіменникових компонентів формально-граматичної структури речення.

Ключові слова: *формально-граматична структура речення, семантичний потенціал слова, релятивні іменники, обов'язковий компонент формально-граматичної структури речення, факультативний компонент формально-граматичної структури речення.*

The article is devoted to the obligatory components of the formal-grammatical structure of the sentence. These components are governed by the Noun. The article shows the nature of such components.

Key words: *formal and grammatical structure of the sentence, semantica potential of the word, nouns with relative meaning, obligatory and optional components of formal and grammatical structure of the sentence.*

Петро Дудик
(Вінниця)

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЯК СЕМАНТИЧНЕ, ГРАМАТИЧНЕ І СТИЛІСТИЧНЕ ЯВИЩЕ

В 11-томному «Словнику української мови» [т. 1, с. 614] тільки поіменовується, проте не коментується і ніяк мовленнєво не ілюструється слово-термін *відокремлення*; водночас розглядається, витлумачується така низка однокореневих слів: *відокремити, відокремитися, відокремлений, відокремленість, відокремлення, відокремлено, відокремлювати, відокремлювання, відокремитися, відокремлюватися*.

У нелінгвістичних вимірах дієслівна лексема *відокремлювати* витлумачується так: 1) «роз'єднуючи, розділяючи, брати частину від цілого», 2) «розділяючи, розмежовувати щось від чогось» [9, т. 1, с. 614].

Як відомо, прості речення з відокремленим членом (або й членами) речення належать до особливого різновиду *простих ускладнених речень* (як і прості речення) 1) з однорідними членами речення; 2) речення із *синтаксично ізольованою частиною*, яка не становить члена речення і якою виступає: а) вставне чи вставлене слово, сполучення слів, вставність чи вставленість у формі речення, і б) звертання, яке граматично виражене окремим словом чи сполученням слів).

Отже, *відокремлення* – це особливе логічно-мовне й мовленнєве синтаксичне явище й широко вживаний лінгвістичний термін. Відокремлення являє собою «сміслову та інтонаційне виділення другорядних членів речення для надання їм порівняно з іншими другорядними членами граматичної і смислової ваги» [2, с. 188].

З огляду на наявність багаточисленної кількості граматичних праць, у яких трактується проблема семантичної та граматичної відокремленості членів речення, ми

вдаємося тільки до окремих тлумачень мовної та мовленнєвої *відокремленості* переважно в енциклопедичних працях, зокрема:

У «Русском языке. Энциклопедии» [7, с. 167-168]: витлумачується тільки поняття-терміни *відокремлений зворот* – «інтонаційно виділений другорядний член речення (поширений або непоширений), який стосується (за змістом і граматично або тільки за змістом) одночасно двох членів речення... Наприклад, у реченні *Він ішов, розмахуючи руками* ...*відокремлений зворот* граматично залежить від дієслова-присудка, а за змістом – від дієслова-присудка і від підмета, бо називає його додаткову процесуальну ознаку» [7, с. 167].

У «Лингвистическом энциклопедическом словаре» читаємо: «*Відокремлення* – ритміко-інтонаційне виділення якого-небудь неголовного члена речення з метою надання йому самостійної комунікативної значеннєвості. Відокремленню найчастіше підлягають компоненти з означу вальною в широкому розумінні слова функцією – означення, прикладки, обставини, слабкокеровані (реченнєво-) відмінкові форми» [5, с. 340].

В «Українській мові. Енциклопедії» *відокремленням* вважається «сміслові та інтонаційне виділення у реченні одиничного або поширеного члена речення, який набуває внаслідок цього більшої синтаксичної самостійності. Відокремленню підлягають переважно другорядні члени – означення (в тому числі прикладки), обставини, додатки – аби звернути на них увагу або пояснити їх, уточнити, конкретизувати зміст пов'язаного з ними члена речення: «*Надвечір знову пройшов дощ, короткий летючий*» (О.Гончар) [11, с. 75].

Лінгвістичне осмислення й спеціальне вивчення *відокремленості* – цього особливого мовного й мовленнєвого явища – з погляду семантичного, структурного, інтонаційного, також і функціонального – має свою досить давню історію, яка більш-менш системно розпочалась у русистичі з двадцятих років XIX століття. Його започаткував М.Греч у своїй «Практической русской грамматике» (СПб, 1827), продовжили О.Х.Востоков, Й.Давидов, Ф.Буслаєв, О.Потебня, В.Богородицький, О.Пешковський, О.Шахматов та ін. Зрештою, в XX столітті в русистичі та в україністичі не було жодного, скільки-небудь відомого лінгвіста, який обійшов би своєю науковою увагою цю важливу й об'ємну проблему (йї присвячено й немало дисертацій).

Вважаємо за доцільне продовжити свій аналіз *відокремлених* членів речення тим, що спершу накреслимо загальну класифікаційну схему цих конструкцій, кожену з яких проілюструємо лише одним-двома прикладами речення простої ускладненої будови (з відокремленням). Отже:

1. Відокремлення узгоджених прикметникових означень: *Се вони [жайворонки], невидимі, кидають з неба на поле свою сверблячу пісню* (М.Коцюбинський); *Сильна, вправна, вона працювала завзято і самовіддано* (В.Собко).

2. Відокремлення неузгоджених означень: *В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий [узгоджені відокремлені означення. – П.Д.] з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима* (І.Нечуй-Левицький).

3. Відокремлення прикметникових зворотів, які формуються з якісного прикметника і залежних від нього слів чи одного слова: *Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою надії* (М.Коцюбинський).

4. Відокремлення дієприкметників і дієприкметникових зворотів: *Вся тиха [Юстина], просвітлена, слухала співу* (М.Коцюбинський); *Дніпро! Ти тихо в день ясний пливеши, заглиблений в минуле* (О.Олесь).

5. Відокремлення прикладок – з метою активізації, виділення їхньої семантики, функціональної важливості: *«Ясне сонечко сходило, братів своїх, вітрів, до себе іскликало* (П.Тичина); *Та цур їм, Отим царям поганим* (Т.Шевченко); *Квіти, особливо пальми і аспарагуси, відразу навіяли життя у мертві кімнати* (І.Вільде).

6. Відокремлення одиничних дієприслівників: *Повечерявши, полягали спати* (П.Мирний); *Не кажи, не піймавши, що злодій* (Нар.творчість).

7. Відокремлення дієприслівникових зворотів: *І як же то твоє життя буде, світом блукаючи, твоє і твоєї донечки делікатної* (Ю.Федькович); *Берези й клени ще надалю голі, стоять, зеленим маючи гіллям* (М.Рильський).

8. Відокремлення обставин-іменників і обставин-прислівників: *Внизу, у партері, поступово стихали голоси* (Н.Рибак); *А над Дніпром, наче теж у повітрі, плвли червоні мережки* (Я.Балаш); *І пахне житом, рідно, старожитньо* (І.Жиленко).

9. Відокремлення додатків: *А я не знаю нічого ніжного, окрім берези* (Л.Українка); *А тепер, замість крила парусника, Тоня й Віталій бачать вдалині темну, непорушну гору якусь* (О.Гончар).

10. Відокремлення уточнюючих членів речення (уточнення – це своєрідне роз'яснення, своєрідне інтонаційне виділення переважно одного другорядного члена речення, що його прийнято називати уточнюючим членом речення): *Тут, у Голосіївському лісі, відбувся затеплий бій* (Ю.Яновський); *Деся на Замужжжі надсадно, з підвиванням, кричав сич* (Г.Тютюнник).

Наведені в 10-ти пунктах класифікаційні схеми ускладнених речень з відокремленим членом речення – це загалом тільки номінативні оцінки та ілюстрації розглядуваних конструкцій. Кожен із таких різновидів відокремлення потребує окремого й значно повнішого розгляду, що, звісно, не може бути реалізоване в одній малооб'ємній статті, в якій доводиться обмежитись тільки окремими думками, оцінками, які стосуються досліджуваної проблеми.

Усе ж вдаємося й до таких окремих, інформаційно важливих висловлювань дослідників, зокрема О.М.Пешковського: «Відокремленим другорядним членом називається другорядний член, який уподібнився (один чи разом з іншими, залежними від нього словами) щодо мелодії і ритму і – паралельно – щодо зв'язків з оточуючими членами окремому підрядному реченню» [6, с. 416].

Оригінальні думки про відокремлення висловили такі україністи, як І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська [див.: 8]; їхні міркування сповнені наукових інновацій, спонукають до роздумів, до глибшого осмислення відокремленості в синтаксисі (порівняймо хоча б найменування окремих підрозділів у цьому дослідженні: «Другорядний дієприкметниковий присудок» [с. 335-349], «Другорядний прикметниковий присудок» [с. 349-358], «Другорядний субстантивний присудок» [с. 358-363] та ін. (див. зауваження з цього приводу в посібнику П.С.Дудика [3, с. 179], в якому зауважується, що весь виклад розглядуваної проблеми в книзі трьох названих авторів тільки частково узгоджується з уже загалом усталеною науково-навчальною традицією в трактуванні явищ семантичного, граматичного та інтонаційного відокремлення другорядних членів речення. Увесь цей ґрунтовний аналіз не може не прислужитися до подальшого творчого розгляду всіх можливих аспектів проблеми відокремленості. Шкода тільки, що у своєму теперішньому вияві запропонований авторами аналіз мовної і мовленнєвої відокремленості внутрішньо дещо суперечливий, конгломеративний, не власне синтаксичний (наприклад, *другорядний дієприкметниковий присудок* і т.ін.; в ньому, отже, не домінують [це ж бо навчальний посібник!] уже усталені синтаксичні терміни, як-от: *відокремлені означення* та ін.

З виразно помітними елементами нового відокремленість як особливе семантичне, синтаксичне та ритмомелодійне явище змістовно розглядається в дослідженнях К.Ф.Шульжука [12] і А.П.Загнітка [4].

Продовжуючи аналіз відокремлення на синтаксичному рівні, вважаємо за потрібне сказати й дещо інше про досліджувані мовні явища, про відокремленість в українській мовній системі, бо вивчення семантико-синтаксичної та ритміко-мелодійної (інтонаційної) відокремленості в україністиці продовжує залишатися актуальним як у власне лінгвістичному плані, так і в лінгводидактичному, методичному.

Із погляду власне логічного просте ускладнене речення виражає одне розгорнуте судження (будь-яке відокремлення самостійно судження не виражає). Речення з

відокремленням із погляду власне комунікативного здебільшого *розповідні*, зрідка *питально-риторичні* (що є реалією і в усій системі речень без відокремлення). У ньому один суб'єкт і один предикат (або кілька за умови розгалуженої однорідності в складі речення), який доповнений *напівпредикативною частиною речення*, центром якого найчастіше виступає прикметник, дієприкметник або дієприслівник. Що ж стосується інших *комунікативних* різновидів речення – *питальних* і *спонукальних*, то ними виражається не судження, яке слугує основною й найчастіше функціонуючою категорією і формою думки, а лише такі її різновиди, як *питання* чи *спонукування*, у складі яких не прийнято розрізняти таких логічних понять-категорій, як суб'єкт судження і предикат-судження: в них наявне тільки синтаксичне вираження того суб'єкта-мовця, який запитує, або суб'єкта, який спонукає когось до чогось (наказує, запрошує і т.ін.).

Кожне просте ускладнене речення з відокремленням *монопредикативне* (однопредикативне). Тим часом складне речення – *поліпредикативне*, щонайменше двопредикативне мовне й мовленнєве синтаксичне утворення. Поліпредикативність складного речення очевидна, вона представлена розчленовано, окремо в кожній окремій реченнєвій структурі складного речення. У простому ускладненому реченні як в особливій монопредикативній структурі цього немає: про поліпредикативність у ньому вести мову не доводиться, в усякому разі вона представлена згорнуто (навіть при дієприкметниковому і придієприслівниковому відокремленні), через що будь-яке ускладнене просте речення залишається монопредикативним утворенням. Тільки семантично прості ускладнені речення можуть дорівнювати складним реченням, пор.: *Незважаючи на мороз, учні навчалися* (просте речення), пор.: *Був мороз, але учні навчалися* (складносурядне речення).

Ні теоретично, ні практично не варто послуговуватися такими поняттями-термінами, як *відокремлені прості речення* чи *відокремлені складні речення*. Відокремлюватись може тільки *певна частина* – однослівна або дво- чи кількаслівна – *простого речення*, вживана самостійно або ж як предикативна частина складного речення.

Найчастіше відокремлюється не окреме повнозначне слово (*Схотівся руками за гриву, сподіваючись, що кінь доведе до загону.* (Ю.Яновський), а різнотипне поєднання повнозначних слів (зі службовим словом чи без нього).

Відокремлення певної частини мови й мовлення завжди більшою чи меншою мірою повинно бути стилістично вмотивованим, вагомим, функціонально зорієнтованим, виступати засобом вираження певного відтінку у висловлюваній думці. Відокремлення повсякчасно має слугувати одним із засобів економного вислову. Це, зокрема, стосується відокремлених зворотів – дієприкметникових, дієприслівникових і прикметникових, які словесно більш стислі, ніж, наприклад, семантично синонімічні їм підрядні речення. Уже в цьому заявляє про себе безсумнівна стилістична доцільність відокремлення певних сегментів (відрізків) речення. Порівняймо: *Це був величезний старий орел, злинялий від сонця й негоди* (О.Довженко) і ... *який злиняв від сонця й негоди* (одне слово замість двох); *Часом я засинав ще до вечері, коли дивився на вогонь...* (О.Довженко) і ... *дивлячись на вогонь*.

Відокремлення – це багатоаспектне синтаксичне і значеннєво-стилістичне явище, простежуване в різнофункціональній мовленнєвій практиці, переважно в науковому, офіційно-діловому стилях мови, значно рідше – у мовленні розмовно-побутовому. Відокремлення в простому реченні – це певне його ускладнення. Таке ускладнення «мотивується потребою особливого виділення, підкреслення окремих елементів смислу речення і, що відіграє особливу роль, введення до структури речення додаткових, супутних предикативних відношень» [10, с. 301].

Відокремлення само по собі категоріально не впливає на основну сутність речення як провідної комунікативної одиниці, котра характеризується відносною змістовою, граматичною та інтонаційною самостійністю, предикативністю, модальністю; речення збережеться і без відокремленого другорядного члена (членів) речення, не зруйнується, бо

залишитися найголовніше в реченні, залишитися його синтаксично домінуюча частина – підмет і присудок у двоскладному реченні або головний член – дієслівний чи іменний – в односкладному реченні. Присудок від підмета чи підмет від присудка не можуть відокремлюватися синтаксично, бо від цього зруйнується й саме речення як своєрідна мовна й мовленнєва одиниця.

Як відомо, речення в мові – це тільки певна закономірна, безліч разів функціонуюча в мовленні синтаксична структура, одиниця, модель вислову, схема, типове поєднання слів чи окреме слово; речення в мовленні – це вже конкретна – усна чи писемна – реалізація будь-якої моделі речення, наповнення певної структурно-семантичної схеми речення тією чи іншою лексикою і, отже, змістом. Саме в цьому й полягає життєво-мовленнєва потреба в реченні, яке завжди слугує засобом вираження думки, найрізноманітніших виявів почуттєвої сфери людини, її почувань, певної внутрішньої налаштованості особи в кожному окремому акті мовлення.

Ускладнення простого речення неоднакове за змістом і в граматичних та стилістичних вимірах. Як уже частково про це йшлося, будь-який зворот чи навіть одиничний відокремлений дієприкметник, прикметник чи дієприслівник практично можна перетворити в підрядне речення. Таке перетворення породжує синонімічні конструкції, кожна з яких набуває певного стилістичного забарвлення, отже, такі конструкції відрізняються одна від одної не тільки синтаксично, але й функціонально, через що кожна з них стає об'єктом не лише синтаксису, але й стилістики як особливої мовознавчої теорії і мовленнєвої практики; обидві реалії стосуються функціонування всіх мовних одиниць – від фону (звуків) і до речень, текстів.

Відокремленням, навіть однослівним завжди розгортається структура речення: речення навіть з одиничним, однослівним відокремленням в усіх випадках стає простим поширеним реченням: *Напрацювавшись, ми почали відпочивати* (розмовне).

Найбільш типовою формою відокремлення слугує мовний зворот – дієприкметниковий, прикметниковий, дієприслівниковий. Його мінімальна структура утворюється щонайменше двома повнозначними словами і характеризується особливою відокремленою інтонацією. Мовний зворот – це завжди тільки **один** розгалужений член речення, між елементами (словами) якого зв'язок в усіх випадках синтаксично підрядний – або узгодження, або керування, або прилягання.

В усному мовленні відокремлення завжди знаходить свій вияв у відокремлюваній інтонації; у писемному мовленні відокремлення позначається графічно, пунктуаційно – комою або тире. Якщо одного з цих знаків немає в записаному реченні, то немає й відокремлення; його ж бо не передбачав і сам утворювач речення. Це завжди зобов'язує читача й відповідно інтонувати одну з частин речення – писемно відокремлену чи невідокремлену. Звідки й немала увага того, хто пише, до використання пунктуаційних засобів відокремлення, бо за кожним розділовим знаком здебільшого закріплюється й деяке своєрідне інтонування певної частини висловлюваної в реченні думки.

Для повнішого збагнення проблеми відокремлення членів речення важливо розрізняти такі чинники їхньої зумовленості, як *умови* відокремлення і *причини* відокремлення (див.: 1, с. 166-169). *Умови* відокремлення – це загалом інтонація відокремлених членів речення (мелодика, паузи, ритм, логічний наголос), позиція (місце) відокремленого елемента в синтаксично основній частині речення, наявність чи відсутність пояснювального слова (слів) при тому члені речення, якого стосується відокремлений член речення; це також частиномовна належність синтаксично провідного слова, пояснювального відокремленим членом речення. Наприклад, особовий займенник із функцією пояснювального слова завжди спричиняється до відокремлення синтаксично залежного члена речення, як-от: *Він, **неспокійний**, подався на лікарський виклик* (Ю.Збанацький); так само: ***Неспокійний**, він подався на лікарський виклик* (відокремлений прикметник), але ***Неспокійний** Микола подався...* (відокремлення немає).

Коли ж ідеться про *причини* відокремлення другорядних членів речення, то визначальна серед них полягає в тому, щоб мовець, пишучи або висловлюючись усно, міг за допомогою відокремлення актуалізувати (акцентувати), виділити, поставити в центр уваги, посилити ту частину речення, яка відокремлюється в реченні. Ще раз, але в дещо іншому варіантах проілюструємо це явище, вдавшись до синонімічних конструкцій з відокремленою і невідокремленою частинами речення, пор.: 1) *Темна ніч, напосна степовими пахощами, пропливала над Асканією* (О.Гончар); 2) *Напосна степовими пахощами тепла ніч пропливала над Асканією*; 3) *Тепла ніч, яку наповнено степовими пахощами, пропливала над Асканією*: в першому реченні – звичайна напівпредикативність, у другому – послаблена мінімальна напівпредикативність, у третьому – предикативність. Усі три речення об'єднані спільним змістом, розповідною інформативністю, але розрізняються синтаксично (перші два речення – це прості ускладнені конструкції), третє – складнопідрядне; перші два речення економніші, бо меншою кількістю слів передають ту ж саму інформацію; тому всі три речення стилістично індивідуалізовані, позначені деякою функціональною своєрідністю.

Отже, відокремлення в синтаксисі – явище різнопланове, різноструктурне й різнофункціональне, що, крім іншого, важливо мати на увазі як у плані власне теоретичному, лінгвістичному, так і в лінгводидактичному, навчальному.

Семантика, морфологічне оформлення, синтаксичне вираження і стилістичні функції відокремлених членів речення різні. Звідси неоднакові і їхні різновиди, структурне оформлення.

У вимірах вищесказаного про відокремленість у мові та в мовленні раціональним нам видається таке визначення цього явища: *Відокремленням називається такий другорядний член речення, який реалізується своєрідною відокремленою інтонацією і використовується в мовленні для посилення, пояснення чи уточнення властивої йому семантики.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В.В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. – М., Просвещение, 1979. – 272 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К: Наукова думка, – 1982. – 220 с.
3. Дудик П.С. Просте ускладнене речення. – Вінниця, 2002. – 336 с.
4. Загнітко А.П. Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс. – Ч. 1. – К., 1996; Ч. II. – К., 1996.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., «Советская энциклопедия», 1990. – 486 с.
6. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – Изд. седьмое. – М., 1956. – 512 с.
7. Русский язык. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 432 с.
8. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа. – 1994. – 672 с.
9. Словник української мови (в 11-томах). – К.: Наукова думка, 1970-1980.
10. Украинская грамматика // А.П.Грищенко та ін. – К.: Наукова думка, 1986. – 360 с.
11. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000. – 762 с.
12. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: Вид-во центр «Академія», 2004. – 408 с.

АНОТАЦІЯ

Речення з відокремленим другорядним членом речення – структурно й семантично різномісний, стилістично (функціонально) досить виразно індивідуалізовані, через що подальше вивчення їх продовжує залишатись справою комунікативно важливою, потрібною.

Ключові слова: синтаксис, відокремлення в синтаксичній будові мови, різновиди відокремлених членів речення, їхня мовна своєрідність.

The sentences with a detached secondary sentence member are structurally and semantically different, stylistically (functionally) quite distinctly individualized. It predetermines the communicative importance and necessity of their further study.

Key words: *syntax, syntactic detachment, types of detached sentence members, their linguistic specificity.*

Олена Жаровська
(Вінниця)

ПИТАЛЬНІ РЕЧЕННЯ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Мовленнєві ситуації, за яких питальні речення використовуються людиною впродовж її життя, – безбережні, кількісно незчисленні, водночас і такі, які ніким не фіксуються, не обчислюються, бо вчинити це практично неможливо (до того ж у цьому немає ні найменшої наукової чи навчальної потреби). Бо життя людини зазвичай динамічне, воно потребує від неї того, щоб вона вдавалась до безлічі щонайрізноманітніших дій, діянь, а не до їхньої фіксації з метою науково-лінгвістичного осмислення, різнобічного аналізу.

У «Лингвистическом энциклопедическом словаре» [4] питальні речення (як і розповідні та спонукальні, також і окличні) не коментуються в окремих словникових статтях, зовсім стисло розглядаються лише в словниковій статті «Предложение» [4, с. 395]. Натомість у двох інших енциклопедичних працях – «Русский язык. Энциклопедия» [6] і «Українська мова. Енциклопедія» [9] всі названі комунікативні різновиди речень – розповідні, питальні, спонукальні, окличні – витлумачуються в окремих словникових статтях.

Сучасною україністикою (не кажучи вже про світовий рівень сучасної лінгвістики) все повніше й кваліфікованіше, більшою чи меншою мірою по-новаторському, по-сучасному витлумачуються, по-науковому осмислюються майже всі скільки-небудь вагомні явища сучасної української літературної мови, до того ж не лише в їхній статистиці, але й у динаміці, в історичних виявах. Це стосується й вивчення питальних речень – не тільки з погляду типової для них синтаксичної будови, але й у плані характерної для питальних конструкцій семантичної і стилістично-функціональної сутності.

Питальне речення належить до основних і досить часто використовуваних категорій і конструкцій синтаксису. Найчастіше їм властива модель простого речення, значно рідше – складного. Їх характеризує особлива спілкувальна мета, яка адекватно не може бути зреалізована ні реченням розповідним, ні спонукальним, ні розповідно-окличним чи спонукально-окличним.

Як і розповідним та спонукальним реченням питальні речення, їхня своєрідна сутність позначена такими обов'язковими ознаками кожного з речень як властива їм, реченням:

1) *Предикативність*, також і *модальність* питального речення, бо його зміст конкретно віднесений, пов'язаний з дійсністю, відображає певні його реалії; якщо, наприклад, словом *зима* тільки називається певна пора року, певне природне явище і нічого більше, та питальним реченням *Зима?* ми практично запитуємо про наявність чи відсутність якоїсь конкретної зими, саме тієї, а не іншої, про її буття тепер, у минулому чи про її настання в майбутньому; предикативність питального речення (як і розповідного, спонукального) усвідомлюється в площині певних граматичних, частково й семантичних категорій – способу, часу, здебільшого й особи; однією з ознак предикативності є така її складова, як *модальність* речення (у цьому випадку модальність речення питального), до сфери якої (модальності) здебільшого відносять: протиставлення висловлювань за характером їхньої комунікативної цілеспрямованості (ствердження – питання –

спонування); протиставлення за ознакою «ствердження – заперечення» [4, с. 303]. Зауважимо, що в синтаксисі, мабуть, немає складнішого й суперечливішого явища і, відповідно, такої ж його інтерпретації, як предикативність, модальність речення, звідси, природно, предикативність і модальність питального речення. Найголовніше в цій сфері – це деяке розмежування предикативності й модальності речення, розуміння модальності як складової його предикативності; модальність, крім уже поіменованого, це також реальність та ірреальність висловлюваного, його об'єктивність і суб'єктивність, мовленнєво-логічне ставлення висловлюваного мовцем до дійсності.

2) *Відносна закінченість змісту питального речення* як одна з його обов'язкових ознак; будь-яке запитання (питання), передовсім однослівне, може бути ускладнене одним чи кількома словами; межі питальних речень ніяк лексично не обмежені, бо, зрештою, не тільки повнозначне, але й службове слово по-якнайрізноманітнішому може лексично розгортатись (пор.: *Хіба?* і *Хіба це правда? Хіба я про це говорив?* і т.д. і т.ін.). Тому жодне з питальних речень не може вважатись абсолютно завершеним ні за змістом, ні за граматичною будовою, не може не індивідуалізуватись кожного разу інтонаційно і, як наслідок цього, також і стилістично.

3. *Логічна сутність питальних речень*. Ця ознака речень питальної модальності знаходить свій вияв у тому, що питальні речення, на відміну від речень розповідних, не виражають *судження*, тобто таке логічне висловлювання, яке складається (за однією науковою оцінкою) а) із *суб'єкта судження* (те, *про кого чи про що* мовиться в судженні) б) із *предиката судження* (те, *що саме* мовиться про суб'єкт судження) і в) зі *зв'язки* (*є, не є*), а, за іншим розумінням, судження складається тільки з двох понять – *суб'єкта судження* і *предиката судження*; мовною формою вираження судження слугує розповідне речення, тоді як речення питальне й спонукальне виражає інші категорії мислення – або *питання*, або *спонування*; судження, як і їхні мовні виразники, бувають стверджувальними і заперечними; такі ознаки не властиві питальним реченням.

4. *Граматична організованість питальних речень*, які підлягають усемовним закономірностям у властивому їм синтаксичному оформленні. Питальні речення бувають різного типу: простими, подекуди й складними (*Чим же ти так не задоволена, коли так злишиш ти на мене?* (Розмовне): обидві предикативні складові цього складнопідрядного речення можуть бути перетворені у два прості речення: *Чим же ти так не задоволена?* і *Коли ти так злишиш на мене?* Такі двопредикативні частини складних питальних речень рідкісні, стилістично малотипові, не зовсім функціонально звичні, частково навіть слабко усталені в нормативно-літературному мовленні. Зовсім умовно й обмежено можна вести мову про граматичну оформленість питальних речень з одного тільки службового слова, наприклад: *Невже? Хіба?* Водночас контекстуально можливим є – за умови уявлюваного розгортання таких конструкцій – перетворення їх у членоподільну синтаксичну модель питального речення, наприклад: *Невже ти цього не прагнеш?* і т.ін.

5. *Інтонаційна завершеність питальних речень*. Ця інтонація у своєму будь-якому інваріантному вияві – найбільш типовому і відтінковому – слугує обов'язковою ознакою питального речення; ця інтонація традиційно іменується *питально-прямою*, *питальною*, *питально-риторичною* чи *питально-окличною*, що повністю відповідає вже усталеному в мовленні і в синтаксисі (як галузі лінгвістичних знань) поділові питальних речень на *власне питальні* (*прямо-питальні*), *питально-риторичні* й *питально-окличні* речення, також і *перепитувальні* конструкції. Певна річ, подібно до інтонації *непитальних* речень, інтонування питальних речень в усному мовленні позначене такими, властивими їй, інтонації, ознаками, як мелодика, ритм (ритміка), сила (інтенсивність), темп мовленнєвої реалізації і тембр такої ж реалізації, тобто індивідуальне звукове забарвлення, своєрідна якість звучання, завдяки якій голос однієї людини (також і у вимовлянні питальних конструкцій) неповторно відрізняється від голосу іншої. Ще заакцентуємо на тому, що інтонування питальних конструкцій слугує найбільш виразно своєрідною усномовленнєвою ознакою речень, які здавна прийнято вважати і поіменовувати *питальними*

реченнями. Як і інтонація речень усіх інших комунікативних різновидів речень – розповідних (найбільш масових синтаксичних структур), спонукальних речень з усіма властивими їм варіаціями, інтонація питальних речень у її основних виявах – інтелектуально-розумових і почуттєво-емоційних, завжди водночас буває або інтонацією врівноваженою, спокійною, найбільш звичайною, розумово-налаштованою, або інтонацією невірноваженою, неспокійною, більш чи менш незвичною, наприклад, емоційною, експресивною, ефективною. У своїх найбільш типових і частотних виявах інтонування питальних речень (ще більшою мірою спонукальних речень), мабуть, завжди більш почуттєво насажена й ефективна, ніж інтонація розповідних речень.

6. *Комунікативність питальних речень.* Ця ознака категорії речення будь-якої граматичної будови й лексичного наповнення – речень питальних і непитальних – є для них завершальною, в ній зреалізовується комунікативність речення, тобто те, задля досягнення чого й формується речення, у цьому випадку – питальне речення.

В україністиці утвердився термін *питальні речення*, а не *запитальні речення*, хоча в СУМі [7] обидва терміни коментуються синонімічно, а саме: *запитальний*... – «який виражає запитання (у 1 значенні), тобто: *запитання* – «звертання до кого-небудь з метою з'ясування чогось; питання: *Всі звертаються до Хоми з однаковим запитанням. – З переправи? Переправа готова?* (О.Гончар) [7, т. III, 256]; пор.: *«Питальний*... – «який виражає питання»; *«питання*... – звертання до кого-небудь, яке потребує відповіді, роз'яснення і т.ін. – *Невже пак ви й справді пили з нею чай в гостях?*... (І.Нечуй-Левицький) [7, т. VI, 367]. Як бачимо, всі чотири номінації – *запитальний*, *запитання* і *питальний*, *питання* – майже однозначненні; водночас у певних сферах мовленнєвої діяльності усталилась одна з названих одиниць: *питання* – як лінгвістичний термін (звідси – *питальні речення*, *питальні слова*); водночас семантично диференціювалася й лексема *запитання* – як найменування певних завдань і вправ, котрі підлягають виконанню; в розмовно-побутовому мовленні переважно усталилась фонетично економніша форма – *питання* (все ж, без сумніву, потрібне більш чітке функціональне розмежування обох лексем – *запитання* і *питання*). За небагатьма винятками, питальні речення підлягають загальнореченнєвій класифікації речень, бо можуть бути повними й неповними, поширеними й непоширеними, зрідка також і складними реченнями, двоскладними й односкладними (крім номінативних речень, які ніколи не бувають номінативними односкладними питальними конструкціями).

Класифікація питальних речень у найбільш вагомих синтаксичних працях загалом однотипна, синонімічна, що й природно, бо питальні речення достатньою мірою комунікативно, функціонально індивідуалізовані, через що позначені за цією ознакою виразною окремішністю. Вивчення й науково-лінгвістичне осмислення питальних речень має тривалу історію. Термін *питальні речення* запровадив М.Греч у своїй «Практической грамматике русского языка». – СПб. – 1827. Зрештою, в подальшому розвитку мовознавчо-синтаксичної теорії кожен із синтаксистів привносив дещо, більш чи менш важливе й своєрідне, авторське у вивчення й трактування питальних речень. Не можна обійти увагою того, що дослідив у цій галузі О.М.Пешковський, який, зокрема, писав: «Якщо ми говоримо тільки для того, щоб повідомити свої думки іншому, то таке мовлення можна назвати *розповідним*... Ми можемо спонукати співрозмовника повідомити нам те, чого ми не знаємо, відповісти на наше запитання – мовлення *питальне*, і можемо спонукати його зробити саме те, що ми йому наказуємо або про що просимо, – мовлення *спонукальне*» [5, с. 392].

Різноваріантно трактуються питальні речення і в зарубіжній літературі, в якій у центрі уваги перебуває розуміння лексеми *питання*. Наприклад, О.Єсперсен у своїй «Философии грамматики» (М., Изд-во иностр. лит. – 1952. – 404 с.) пише: запитання – це «свого роду прохання, а саме – прохання що-небудь повідомити, надати необхідних відомостей» [с. 351]. Зрештою, окремим різновидом спонукання вважали запитання уже цитований О.Пешковський, також і П.Фортунатов, О.Шахматов та ін.

У «Сучасній українській літературній мові. Синтаксисі» [8, с. 128-134] питальні речення названо *реченнями питальної модальності*, які членуються на *речення прямої з'ясовуючої питальності, речення прямої уточнюючої модальності* і на *речення непрямої питальності (риторичні питання)*. Або таке академічне визначення питальних синтаксичних конструкцій: «Питальними називаються речення, в яких за допомогою інтонації, а також і за допомогою спеціальних слів або словопорядку мовець висловлює своє бажання про що-небудь дізнатись від співрозмовника» [1, с. 356].

Питальні речення уже вивчені досить просторо. В україністиці їм навіть присвячені дві кандидатські дисертації [3; 10]. Обидва автори – С.Т. Шабат [10] і Н.В. Кондраченко [3] – зреалізували монографічне дослідження питальних речень, котре, незаперечно, глибоке, науково вмотивоване; особливо це стосується Шабат С.Т., яка прокоментувала питальні речення переважно в граматичному, власне синтаксичному, аспекті, тим часом як Кондраченко Н.В. зосередилась переважно на широкому стилістичному аналізі питальних речень (у пропонованій нами стислій статті немає можливості зосередитись хоча б на найбільш стислому аналізі названих дисертаційних праць; із позитивною результативністю це може бути вчинене тільки в окремому науковому розгляді названих досліджень).

З нашого погляду, досить чітко, проте водночас вже стисло питальні речення характеризуються в поки що найповнішому підручнику з українського синтаксису (його автор – К.Ф.Шульжук) [11], у якому розрізняються такі різновиди питальних речень: *загальнопитальні речення*, які «передбачають ствердну чи заперечну відповідь (*Так; Ні*). *Частково питальні речення* [які.– О.Ж.] орієнтовані на отримання часткової інформації. Ці речення називають *власне питальними... Невласне питальні конструкції* [які.– О.Ж.]... виражають риторичне ствердження чи заперечення, або ввічливе спонукання, не вимагають відповіді на поставлене запитання: ... *Чи є кращі між квітками та над весняні? Чи є кращі в життю літа та над мелодії?*» [11, с. 61-62] Або: *Хто може випити Дніпро? Хто може виплескати море?* (М.Рильський).

Класифікація питальних речень в уже названій, виразно змістовній і новаторській дисертаційній праці С.Т. Шабат ґрунтується в основному на модальній і граматичній засадах, на взятій до уваги модальності питальних речень і наявності у власне питальних речень того чи іншого питального слова: *хто (кого, кому, ким; що, чого, чим; з ким, з чим; про кого, про що, через що, в що, на що; який, котрий; скільки, скільки-то; де, куди, звідки, коли, доки, навіщо* і т.д. і т.ін.; речення з питальними частками *чи, чи не, як, як же, ну* і т.ін. і речення без питальних часток (*Хочеш заміж, дівко?* (Марко Вовчок) і т.ін.; виділяються питальні речення, в яких ідеться про одну з таких модальних реалій, як *спосіб дії. Ступінь прояву дії, бажання, можливість, необхідність, доцільність, бажаність* тощо; немало інновацій і в трактуванні питальних *риторичних* речень, їхніх різновидів.

Найбільш активно щонайрізноманітніші структури питальних речень (особливо однослівних) використовуються в розмовно-побутовому стилі мови – переважно в його усній формі, в художньо-літературних діалогах розмовного спрямування, в публіцистичному мовленні; майже не простежуються вони в найбільш типових жанрах офіційно-ділового мовлення. Досить звичайні питальні речення й у нашому внутрішньому мовленні, наприклад: *Нині мені до болю соромно за свої наївні думки: **Невже не можна було передбачити?!** Скоріше навіть не соромно, а образливо, що як так довго не вірив своїй інтуїції* (Б.Олійник) [газ. «За українську Україну» 10-16.XII.07].

Рациональним поєднанням питальних речень з комунікативно іншими структурами (непитальними реченнями, непитальними функціональними заміниками речення – словами-реченнями) створюються цілком очевидні нюанси мовлення, його певна почуттєвість, нерідко також і розмовність висловлюваного: ***В чому смисл цього феномену? Можже, це – почуття? Але ж почуття мінливі. Можже, це – стан душі? Але й він змінюється під впливом тих чи інших чинників*** (Б.Олійник; там же).

Отже, питальні речення явище досить виразно своєрідне в усіх реченневих вимірах – граматичному, інтонаційному, комунікативно-стилістичному, частково і в лексичному, бо найбільш типові питальні речення мають у своєму складі такі своєрідні службові слова, як *Невже?*, *Хіба?*, *Чи?* та ін. Без питальних речень спілкування будь-кого з іншими виявилось б украй збідненим, неповним, бо запитувати кого-небудь про що-небудь і отримати на своє запитання відповідь – у цьому простежується наша постійна комунікативна потреба, задоволення, реалізація якої становить вагому складову самого життя-буття людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грамматика русского языка. – Т. Ї – Ч. Ї. – М.: Изд-во АН СССР. – 1954. – 704 с.
2. Історія української мови // Синтаксис. – К.: Наукова думка, 1983. – 504 с.
3. Кондраченко Н.В. Питальні речення в українському поетичному мовленні: Авт. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01. – Одеса, 2001. – 19 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., «Советская энциклопедия», 1990. – 685 с.
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – Изд. 7-е, М.: Учпедгиз, 1956. – 512 с.
6. Русский язык. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 442 с.
7. Словник української мови [в 11-ти томах]. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
8. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – К.: Наукова думка, 1972. – 516 с.
9. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000. – 752 с.
10. Шабат С.Т. Категорія питальної модальності в сучасній українській мові: Авт. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Івано-Франківськ, 2000. – 19 с.
11. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: Вид-во центр «Академія», 2004. – 408 с.

АНОТАЦІЯ

У статті викладено деякі важливі питання теорії питальних речень, що деякою мірою поглиблює наукове осмислення цих конструкцій.

Ключові слова: *питальне речення, його синтаксичні та функціональні різновиди, стисла історія вивчення їх.*

In the article certain important issues of the theory of interrogative sentences are studied, which to some extent deepens the scientific understanding of these structures.

Key words: *interrogative sentence, its syntactic and functional types, the history of their research.*

Світлана Ілініч
(Вінниця)

СИНТАКСИЧНІ ПАРАМЕТРИ ЗАКОНОДАВЧИХ ТЕКСТІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ МОВОЗНАВЦІВ

Значний інтерес науковців до різнопланових мовних явищ у межах законодавчого підстилю офіційно-ділового стилю сучасної української мови викликаний активним розвитком новітнього українського законодавчого поля і неспроможністю сучасного лінгвістично-правового апарату вирішити актуальні проблеми суспільної практики в галузі створення, редагування та аналізу законодавчих текстів.

Законодавчі тексти стали об'єктом багатьох досліджень з термінології, стилістики, юридичної лінгвістики, однак невиважено мало уваги приділяється їхній синтаксичній структурі: питання синтаксичної організації законодавчих текстів розглядались переважно поверхово і фрагментарно під час вивчення інших параметрів офіційно-ділового стилю (Ажнюк Л.В., Горбачук Д.В., Рогожа В.Г., Баранник Д.Х та ін.). Між тим, саме стандартизованість і регламентованість синтаксичних параметрів структури законодавчих

текстів є визначальною диференційною ознакою законодавчого підстилю офіційно-ділового стилю: "Мовна структура законів значно відрізняється від інших ділових текстів своїм синтаксисом" [19, с.14], "... синтаксичні конструкції і звороти..., що утворились в документах, зберігаються в них без змін дуже довго" [18, с.568]; "Це, мабуть, чи не єдиний стиль, який майже не відгукується (принаймні, в області синтаксису) на нове у розвитку мови" [18, с.569].

Мета статті – з'ясувати історію та сучасний стан вивчення синтаксичних параметрів законодавчих текстів у вітчизняній лінгвістиці, зокрема 1) проаналізувати наукові розвідки та окремі публікації з проблем синтаксичної організації законодавчих текстів; 2) виділити визначальні синтаксичні параметри законодавчого тексту.

Законодавчі тексти в сучасній лінгвістиці вивчаються різнопланово:

1) з точки зору **прагматичних і стилістичних параметрів** створення, редагування, аналізу, інтерпретації та застосування в юридичній практиці законодавчих текстів – у контексті юридичної лінгвістики. Такий підхід орієнтований на вирішення основних проблем сучасної юриспруденції за допомогою даних новітніх лінгвістичних досліджень.

2) вивчення **власне лінгвістичних параметрів** законодавчих текстів, що передбачає абстрагування від юридичного дискурсу, вивчення різноаспектної природи специфічних для цього підстилю лінгвістичних явищ порівняно з синхронними та діахронічними мовними процесами.

Дослідження вітчизняних лінгвістів за першим напрямком детально описані та систематизовані у роботах Прадіда Ю.Ф.. Юридична лінгвістика вивчає законодавчі тексти з метою:

– сприяння в розв'язанні теоретичних проблем власне юридичної науки, зокрема визначення змісту юридичних понять і значення термінів, що їх позначають, і дослідження стилю законодавства;

– удосконалення мовного забезпечення законодавчої практики (теоретичні питання мовного забезпечення процесу правового регулювання, мовного тлумачення норм права, удосконалення юридичної техніки);

– удосконалення лінгвістичної підготовки, усного і писемного мовлення працівників правоохоронних і судових органів [14, с. 22].

Другий напрямок вивчення законодавчих текстів дає власне-лінгвістичний матеріал для досліджень за окресленими вище аспектами. Синтаксична структура законодавчих текстів не знайшла глибокого висвітлення на сторінках монографічного дослідження, однак питання законодавчого синтаксису більш або менш детально розглядаються у контексті:

1) історії становлення офіційно-ділового стилю сучасної української літературної мови (Коломієць Л.І., Ткач Ф.Є., Жовтобрюх М.А., Пещак М.М., Ажнюк Л.В.);

2) семантико-синтаксичних досліджень (Баранник Д.Х., Горбачук Д.С., Рогожа В.Г., Безугла О.В., Стельникович Г.М.);

3) стилістичних досліджень сучасної української літературної мови, зокрема офіційно-ділового стилю (Коваль А.П., Кожина М.Н., Пономарів О.Д., Мацько Л.І., Дудик П.С., Рахманін Л.В., Марахова А.Ф.) та його законодавчого підстилю (Баранник Д.Х., Двірна Л., Мізецька В.Я., Демченко В.Д., Хавронюк М., Рищенко Л.В. та ін.);

4) навчальних дисциплін "Ділова українська мова", "Документознавство", "Риторика" та ін. стосовно загальних характеристик ділової мови (Коваль А.П., Бабич Н.Д., Шевчук С.В., Гінзбург М.Д., Глушик С.В., Кочан І.М., Погиба Л.Г., Грибіниченко Т.О., Баган М.П., Горбул О.Д., Нелюба А., Мамрак А.В., Максименко В.Ф., Романова М.В., Волкотруб Г.Й., Потелло Н.Я., Кацавець Г.М. та ін.) і рідко – законодавчого підстилю (Токарська А.С.).

Перераховані вище праці неоднорідні за мірою і глибиною висвітлення питань синтаксичної структури. У контексті вивчення навчальних дисциплін "Ділова українська мова", "Риторика", "Українська мова за професійним спрямуванням", а також у

стилістичних дослідженнях офіційно-ділового стилю та його законодавчого підстилю синтаксична структура законодавчих текстів розглядається поверхово і побіжно, автори, як правило, обмежуються переліком рис синтаксичної структури і виправленням найпоширеніших мовленнєвих помилок, що виникають унаслідок порушення синтаксично-стилістичних норм.

Окреслені вище історичні та статистичні дослідження присвячені певному етапу розвитку ділової мови взагалі, без урахування жанрових різновидів офіційно-ділового стилю, синтаксичні параметри таких текстів вивчаються переважно у функціонально-синтаксичному аспекті і з точки зору текстуальної лінгвістики. Чіткі синтаксичні параметри ділової мови встановлено на основі статистичного аналізу тільки у монографії Пешак М.М. [12] та колективному монографічному дослідженні "Статистичні параметри стилів" [17].

Названі вище семантико-синтаксичні дослідження також дотичні до вивчення синтаксичної структури законодавчих текстів. Так, дисертаційне дослідження Рогожі В.Г. торкається питань синтаксису простого речення, (зокрема структури і граматичного вираження підмета й обов'язкових компонентів приписудкової залежності), функціонування складних речень і актуального членування речення у зв'язку з вивченням категорії вольової модальності на матеріалі власне-законодавчих текстів [15]. Горбачук Д.В. досліджує стандартизовані моделі структури словосполучення і речення у межах вивчення "стійких сполучень слів" офіційно-ділового стилю [3]. Баранник Д.Х. визначає найпоширеніші моделі речень, що функціонують у тексті закону [2].

Об'єктом дослідження окреслених праць виступають в основному офіційно-ділові тексти. Власне-законодавчим текстам присвячено порівняно небагато публікацій (Рогожа В.Г. [15], Баранник Д.Х. [2], Токарська А.С., Кочан І.М. [19]). Дослідники виділяють такі синтаксичні параметри **власне законодавчих текстів**:

1) формалізація – "використання певних слів у чіткій послідовності і за певним зразком для вираження конкретної думки" [19, с.43], усі прості речення будуються за кількома чітко визначеними моделями, кожній із яких відповідає певна комунікативна ситуація, диференційна ознака моделей – заданість форми присудка [2];

2) ускладнення синтаксичних конструкцій відокремленими членами речення, поширення їх означеннями [19, с.14];

3) наявність конструкцій з однорідними членами речення [19, с.43]

4) переважання складнопідрядних речень [19, с.43], зокрема серед складнопідрядних речень нерозчленованої структури найтиповіші складні речення з підрядними присубстантивно-атрибутивними, а також займенниково-співвідносними (з підрядними з'ясувальними, означальними, мети і умови, а серед складнопідрядних речень розчленованої структури – з умовно-наслідковою модальністю, частотність речень послідовної підрядності.

Аналіз синтаксичної структури законодавчих текстів доводить, що зазначені параметри неповно і значною мірою поверхово характеризують законодавчий синтаксис. Додаткові параметри законодавчого тексту визначає аналіз офіційно-ділового стилю: для мови законодавства характерні загальні синтаксичні параметри офіційно-ділового стилю, оскільки внутрішньостильова диференціація з дипломатичним та адміністративно-господарським підстилями відбувається за кількісними та якісними виявами тих чи інших загальностильових синтаксичних параметрів.

Отже, для законодавчих текстів характерні дві основні тенденції побудови синтаксичних зв'язків – **стандартизація і тенденція до ускладнення мовленнєвих структур**.

Стандартизація передбачає

– стереотипність граматичних засобів, шаблонізацію викладу [3, с.48; 6, с.175]; часте використання стандартних синтаксичних моделей-штампів [4,

с.70; 5, с.157; 10, с.212; 13, с.167; 18, с.566-568], "абстрактно-синтаксичну установку на автоматичні й стандартизовані засоби творення тексту" [8, с.120], фразотворення за типовими синтаксичними моделями [8, с.120; 18, с.566-568];

– консервативність, стабільність у часі синтаксичних структур порівняно з лексичною системою [8, с.130; 10, с.211; 18, с.566-568].

На рівні **словосполучення** тяжіння до стандартизації виявляється в **уніфікації** та **фразеологізації** структури словосполучення [8, с.124], у широкому функціонуванні усталених мовних формул і блоків, що мають термінологічний характер [6, с.176; 9, с.263]; стійких сполучень слів [3, с.48; 5, с.170].

На рівні **речення** стандартизація проявляється у використанні типових мовних формул на позначення відповідної комунікативної ситуації. Стандартними параметрами синтаксичної організації простого речення є:

– безособовий характер мовлення [6, с.175];
– розповідний характер викладу [5, с.157; 10, с.203], явне переважання непрямої мови [5, с.158];

– прямий порядок слів у реченні [5, с.157; 10, с.212; 13, с.167];
– поширеність простих двоскладних речень;
– заборона на еліipsis, зокрема на паратак西斯 [4, с.70], уживання повних речень;
– вища частотність пасивних конструкцій порівняно з активними [5, с.157; 8, с.132; 10, с.209]; широке використання пасивних конструкцій для опису дії без зазначення виконавця [13, с.182];

– уживання присудка переважно у формі теперішнього часу індикатива із значенням позачасовості [5, с.157; 13, с.6-7] і припису; рідше – у формі майбутнього часу індикатива із значенням повинності, припису, можливості, близької до необхідності; минулого часу індикатива для підкресленої констатації; майбутнього кон'юнктива (із значенням ірреальної умови дії), минулого умовного (для позначення реальної умови), [3, с.45; 6, с.178]

– функціонування "розщеплених присудків" ("описательные предикаты" [8, с.122]) – фразеологізованих дієслівно-іменних сполук, частина яких має дієслівні відповідники [5, с.161; 13, с.6-7];

– висока частотність складеного іменного присудка [9, с.257], використання дієслова *бути* у формі теперішнього часу (*є*) як зв'язки у складеному присудку [13, с.166] при значно меншому використанні інших дієслів-зв'язок, уживання у формі присудка менш характерних для інших стилів прикметників та прислівників модального характеру (зі значенням повинності) *повинен, зобов'язаний, обов'язковий* [6, с.179];

– широке функціонування неозначено-особових, узагальнено-особових, безособових та інфінітивних односкладних речень [8, с.130; 9, с.257].

Односкладні інфінітивні речення відтворюють наказовість [3, с.47; 6, с.178; 13, с.171; 16, с.108]; безособові речення з конструкціями на *-но, -то* – для позначення наслідку якихось дій чи заходів [8, с.132; 13, с.172]; номінативні речення використовують на початку твору або як його зачин для називання предметів і явищ, про які йтиметься далі [3, с.46-47; 13, с.174].

Для складного речення характерна висока частотність складнопідрядних речень порівняно з іншими типами складних речень, поширення складнопідрядних речень нерозчленованої структури з підрядними присубстантивно-атрибутивними, а також займенниково-співвідносними (з підрядними з'ясувальними, означальними, мети і умови) [3, с.47; 5, с.159; 8, с.132].

Тенденція до ускладнення синтаксичних структур пов'язана з вимогами точності, однозначності і лаконічності, що ставляться до законодавчих текстів. Як наслідок – у

законодавчому підстилі офіційно-ділового стилю виразно проявляється тяжіння до граматичного синтетизму, що на рівні словосполучення виражається у:

– високій частотності словосполучень – конденсатів речення з обов'язковою сполучуваністю усіх компонентів (Колтунова М.В.): *виплата часток доходу на паї, остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин*;

– насиченості речення субстантивними частинами мови [3, с.45]; великій кількості віддієслівних іменників і "тих слів і зворотів, яких ці іменники вимагають після себе" [5, с.158; 9, с.262; 11, с.112; 16, с.108];

– широкому використанні приіменного словосполучення з послідовним підпорядкуванням іменника в родовому відмінку (до 93 % від усіх випадків уживання родового відмінка іменників [6, с.180]): *загальні збори членів виробничого кооперативу, порядок використання доходу виробничого кооперативу*.

На рівні речення тяжіння до ускладнення синтаксичної структури виявляється у:

– високій частотності складних конструкцій порівняно з простими [9, с.257; 10, с.212];

– ускладненні речення численними однотипними конструкціями [6, с. 176; 9, с.262; 18, с.566-568];

– функціонуванні однорідних рядів [5, с.158, 171-172; 3, с.46-47], [8, с.130; 9, с.262] класифікаційного характеру, спеціально оформлених у вигляді переліку з використанням нумерації [6, с.176; 13, с.189];

– широкому використанні відокремлення [3, с.46-47; 5, с.158], [6, с.176; 9, с.257; 18, с.566-568] та вставних конструкцій [11, с.112] з метою уточнення, деталізації думки, встановлення причиново-наслідкового зв'язку між явищами, подіями, вчинками, забезпечення логічності викладу [8, с.130], [10, с. 213];

– функціонуванні відокремлених поширених уточнюючих додатків і обставин, виражених конструкціями зі складними відіменниковими прийменниками *відповідно до, згідно з, у зв'язку з, з метою, у випадку* тощо [3, с.45; 9, с.257; 10, с.213].

Отже, основні синтаксичні параметри законодавчого тексту – стандартизація і тенденція до ускладнення структури синтаксичних одиниць. Стандартизація синтаксичної структури виявляється в функціонуванні уніфікованих моделей словосполучень та речень. Тенденція до ускладнення помітна в тяжінні до синтетизму, у збільшенні семантичної ємності компонента реченнєвої структури при збереженні формально-синтаксичних показників структурно простої синтаксичної одиниці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Л.В. Функціональний синтаксис директивних документів XIV- середини XVII ст.: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. // Інститут української мови. – К., 1996. – 209 с.
2. Баранник Д.Х. Мова права як окремий функціональний стиль // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 8-17.
3. Горбачук Д.В. Структурно-семантичні типи стійких сполучень слів у офіційно-ділових текстах. Дис.... канд. філол. наук. – 10.02.01. / НАН України. Інститут української мови. – К., 1997. – 163 с.
4. Дудик П.С. Стилістика української мови. – К.: Вид. центр "Академія", 2005. – 368 с.
5. Коваль А.П. Ділове спілкування. – К.: Либідь, 1992. – 279 с.
6. Кожина М.Н. Стилістика русского языка. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1993. – 221 с.
7. Кравченко С.П. Мова права як фактор правоутворення та законотворення: Дис.... канд. юр. наук: 12.00.01. – Одеса, 2000. – 201с.
8. Марахова А.Ф. Мова сучасних ділових документів. – К.: Наукова думка, 1981. – 140 с.
9. Мацько Л.І. та ін. Стилістика української мови / За ред. Л.І.Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
10. Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови / Відп. ред. В.М.Русанівський. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.
11. Органічна та неорганічна українська мова / В.Д.Демченко/ Херсон: Мрія, 2003. – 188 с.
12. Пешак М.М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту). – К.: Наукова думка, 1979. – 268 с.
13. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української літературної мови. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.

14. Прадід Ю.Ф. Юридична лінгвістика (проблематика досліджень) // Мовознавство. – 2002. – № 4-5. — С. 21-25.
15. Рогожа В.Г. Засоби вираження вольової модальності у текстах кодексів України: Дис.. канд. філол. наук. – 10.02.01./ Інститут української мови НАН України. – К., 2005. – 216 с.
16. Романова Н.Н. Стилистика и стили: учебное пособие, словарь/ Н.Н.Романова, А.В.Филиппов. – М.: Флинта; МПСИ, 2006. – 416 с.
17. Статистичні параметри стилів. – К: Наукова думка, 1967. – 260 с.
18. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика. / За заг. ред. акад. АН УРСР І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973.
19. Токарська А.С., Кочан І.М. Культура фахового мовлення правника. – Львів: Світ, 2003. – 312 с.

АНОТАЦІЯ

У статті подано широке коло наукових публікацій з проблем синтаксичної структури офіційно-ділових і законодавчих текстів, визначено основні синтаксичні параметри законодавчих текстів.

Ключові слова: законодавчий текст, синтаксис, синтаксичні параметри.

The article presents the short review of the Ukrainian and Russian studies of the legislative text, in particular features of syntactic organization of the legislative texts.

Key words: legislative text, syntax, syntactic parameters.

Володимир Каленич
(Вінниця)

ОДНОВАЛЕНТНІ ДІЄСЛІВНІ ПРЕДИКАТИ ЗВУЧАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Семантико-граматичні та функціональні параметри предикатів перебувають в епіцентрі проблематики сучасної україністики. Наукові засади, що стосуються проблем предикатної системи, знайшли своє теоретичне обґрунтування в мовознавчих студіях І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської, А.П.Загнітка, Н.Л.Іваницької, М.В.Мірченка, В.Д.Шинкарука, К.Ф.Шульжука й ін.

Семантика дієслівного предиката визнається одним із найважливіших факторів формування семантичної структури речення. У системі предикатних компонентів виокремлюємо одновалентні дієслівні предикати, які прогнозують лише позицію суб'єкта й породжують двокомпонентні елементарні речення: *Діти щебечуть* (А. Малишко); *Юрба гула* (О. Довженко); *Воли ревуть...* (Остап Вишня); *Шуміла повінь* (Б. Харчук), створюючи разом із тим перспективу поширення семантико-синтаксичної структури таких речень валентно непов'язаними компонентами, що інформативно доповнюють основний зміст висловлювання: *Кричали білі гуси* (Г. Тютюнник); *Під дверима надійливо нявчав кіт* (І. Вільде); *Десь гень-гень останній грім гогоче* (Б. Лепкий).

Мета статті – проаналізувати семантичні й семантико-синтаксичні параметри одновалентних дієслівних предикатів звучання в українській мові.

Одновалентні дієслівні предикати звучання становлять своєрідну тематичну групу одновалентних дієслівних предикатів дії, реалізуючи значення дії як звукові вияви, властиві особам, тваринам, птахам, комахам, неістотам [9]. Л.М. Васильєв інтерпретує предикати звучання як такі, що суміщають у собі ознаки предикатів властивості й акціональних або процесуальних предикатів [3, с.123]. Й.Ф. Андерш відносить речення з дієслівними предикатами звучання типу *Жаби квакають*, *Зозуля кує*, *Курка сокоче* до семантичної структури «носій характерної властивості чи ознаки – характерна властивість чи ознака», а речення *Струмок дзюрчить*, *Море рокоче*, *Дзвінок дзенькнув*, *Листя шарудить* – до семантичної структури «носій дії/джерело – дія» [1, с.42].

У лінгвістиці досліджували семантику, морфологічну структуру і семантико-

синтаксичних параметри дієслів звучання [2, с.38-53; 4, с.266, 271; 5, с.192; 8, с.134; 10; 11; 12, с.116; 13]. Зокрема, вчені звертали увагу на автосемантичну природу таких лексем і здатність формувати мінімальну структуру простого речення, у якій абсолютивні дієслова зі значенням звучання виконують функцію предиката і не потребують обов'язкових поширювачів [6, с.107]. Н.Л. Іваницька виокремлює групу дієслів звучання як семантичний тип дієслів, що беруть участь у моделюванні непоширених речень дієслівної будови [8, с.134]. Т.Д. Сергєєва підкреслює, що всі дієслова звучання здебільшого реалізують значення в синтаксичній формулі «суб'єкт – дія» [13, с.99].

Лексико-семантичний діапазон дієслів, які виконують функцію одновалентних дієслівних предикатів і характеризують природні й штучні звуки довкілля, досить розмаїтий. Н.Б. Іваницька акцентує на тому, що «характерною особливістю більшості дієслів звучання є наявність у їхній структурі диференційних сем, лексичними конкретизаторами яких виступають назви різних суб'єктів» [6, с.107]. Крім того, на нашу думку, саме суб'єкти в деяких випадках диференціюють значення одновалентних дієслівних предикатів, виражених однаковими дієсловами.

Серед одновалентних дієслівних предикатів звучання виділяємо такі, що передають: 1) звучання осіб; 2) звучання тварин, птахів, комах; 3) звучання предметів і природних реалій.

1. Одновалентні дієслівні предикати звучання осіб відтворюють здебільшого звуки, утворювані людиною внаслідок вияву певного настрою, психоемоційного стану чи фізіологічних процесів. Такі предикати межують із предикатами процесу і стану. Одновалентні дієслівні предикати звучання осіб можна поділити на такі, що характеризують:

а) звуки, не пов'язані з мовленням: *кричати, волати* – «видавати крик», *стогнати* – «видавати протяжливі жалібні звуки від болю, туги і т. ін.», *верещати, вищати, тицати* – «видавати уривчасті, різкі, пронизливі звуки», *свистати* – «видавати свист»: *Волали й стогнали поранені* (З. Тулуб); *Луїза заверещала* (В. Шевчук); *Немовля запищало* (М. Хвильовий); *Отаман свистить* (О. Довженко);

б) звукові вияви фізіологічних процесів в організмі (при диханні, кашлі): *кашляти* – «видавати звуки кашлю», *сопіти* – «важко дихати, переважно носом, видавати звуки з присвистом», *хрипіти* – «видавати хриплі звуки уві сні», *чхати* – «мимовільно судорожно видихати повітря носом і ротом, видаючи різкі звуки, шум (при подразненні носоглотки)» тощо: *Парубок кашлянув* (А. Тесленко); *Ігуменша засопіла* (О. Гончар); *Татарин хрипів* (А. Чайковський); *Поляк чхнув* (О. Довженко);

в) звуки як наслідок психоемоційного стану: *цмокати* – «видавати характерні звуки губами, язиком, виражаючи здивування, захоплення і т. ін.», *реготати, хихотати* – «гучно, нестримно сміятися», *хихикати* – «сміятися неголосно, стиха або тонким голосом»; *пхикати (пхинькати)* – «тихо плакати», *хникати* – «жалібно плакати, видаючи уривчасті неголосні носові звуки», *схлипувати* – «плачучи й уривчасто, судорожно вдихаючи, втягуючи повітря, утворювати відповідні звуки», *ридати* – «дуже голосно плакати»: *Левко цмокнув* (В. Підмогильний); *Наливайко зареготав* (І. Ле); *Пхинькало Лідине немовля* (Б. Харчук); *Катря схлипнула* (В. Малик). Семантична структура предикатів, що позначають звучання осіб, містить диференційну ознаку «особа», тому закономірними в позиції суб'єкта є іменники-власні й загальні назви людей: *Корнієнко засопів* (Г. Тютюнник); *Валя хихикнула* (А. Дімаров); *Діти верещать* (У. Самчук); займенникові іменники: *Він почав кашляти* (О. Довженко); *Я ридаю* (В. Сосюра). Іноді однакові одновалентні дієслівні предикати можуть передавати схожі звукові вияви осіб і тварин, що мотивує заповнення позиції суб'єкта їхніми назвами, пор.: *Хекає кінь, хекає Гнат* (Г. Тютюнник); *Діти тицать і Миші тицать*; *Людина хрипить і Звір хрипить*.

2. Одновалентні дієслівні предикати звучання тварин, птахів, комах характеризують звуки, властиві різним представникам фауносфери. Звукові вияви тварин передають предикати, виражені дієсловами: *вити, гавкати, іржати, кувікати, мекати,*

мука́ти, мурча́ти, реві́ти, рича́ти, сича́ти тощо: *Коли це в сінях закуві́кало поро́ся* (І. Нечуй-Левицький); *Коні р́жуть* (А. Малишко); *Мека́в ца́п* (Остап Вишня); *За дере́вами не́терпе́ляче му́кали коро́ви* (В. Дрозд); *Він [зві́р] сти́ха рича́в* (М. Трублаїні).

Звучання, властиве птахам, відтворюють у ролі одновалентних дієслівних предикатів дієслова: *телати, терготати, каркати, кахкати, квоктати, кизикати, киркати, кувати, підпадьомкати, сокорити, тьохкати, цвірінькати* тощо: *Де́сь карка́ла та́ва* (Б. Антоненко-Давидович); *Півні заки́рка́ли* (І. Нечуй-Левицький); *Ку́є* зозу́ля (М. Коцюбинський); *Дзві́нко підпа́дьомка́ють* перепели́ці (У. Самчук); *Спо́лохано со́котали* ку́ри (Є. Гуцало).

Одновалентні дієслівні предикати, репрезентовані дієсловами: *гудіти, дзижчати, стрекотати, сюрчати, цвірчати* тощо, характеризують звуки, які видають комахи: *Гуду́ть* джме́лі (Б. Харчук); *Під шафо́ю цві́ркун сюрчи́ть* (А. Тесленко); *У тра́ві гу́сто стрекоти́ли* коники́ (З. Тулуб).

Дієслова, що виконують роль предикатів звучання тварин, птахів, мають переважно звуконаслідувальний характер (*мекати* – видавати звуки «ме» (про козу, вівцю); *мука́ти* – видавати звуки «му-му» (про велику рогату худобу); *куку́рікати* – видавати звуки «куку́ріку» (про півня), *кува́ти* – видавати звуки «ку-ку» (про зозу́лю), *курлика́ти* – видавати звук «курли» (про журавля), *рохка́ти* – видавати звуки «рох-рох-рох» (про свиней)) і позначають звуковий вияв конкретних представників тваринного світу, тому позиція суб'єкта семантично регламентована (*качка ка́хкає; чайки кизика́ють; жаби ква́кають; курка кудкуда́кає; коти ня́вкають; поро́ся куві́кає*).

Звучання, властиве тваринам, птахам, комахам, не завжди однозначно можна передати мовними засобами. Для відтворення їхніх звукових виявів функціонують різні дієслова, що характеризують акустично подібне звуковираження: *бека́ти, мекати* – «видавати звуки, властиві ко́зі, вівці»; *тетати, тетека́ти, телати, телотати, терготати* – «видавати звуки, властиві гу́сям»; *воркува́ти, воркотати, туркотати, туркати* – «видавати своєрідні переливчасті звуки (про голу́ба, горлицю)»; *сюрча́ти, тюрлюка́ти, цвірча́ти* – «видавати характерні тріскотливі звуки (про цвірку́нів, кони́ків)».

Крім того, деякі одновалентні дієслівні предикати можуть передавати різні звукові вияви одного й того ж представника тваринного світу. За віднесеністю до одного суб'єкта звуковираження дієслова, що виконують функцію таких предикатів, об'єднуються в синонімічний ряд, пор., про собак: *гавка́ти* – «видавати уривчасті звуки», *гарча́ти* – «видавати низькі погрозові звуки», *валува́ти* – «невгамовно гавкати», *дзявкати, дзяволити* – «пискливо гавкати (про маленьких собак)», *скі́млити* – «видавати протяжні, жалібні звуки»: *Соба́ка гавка́в* (Ю. Яновський); *Соба́ка гарчи́ть* (О. Довженко); *А пес валу́є раз у раз* (І. Драч); *Рудий [пес] дзяво́лив* (Б. Харчук); *А все той песик скі́млить на сні́гу* (Л. Костенко); про жаб: *ква́кати* – «видавати звуки „ква-ква”», *кректа́ти* – «уривчасто кричати», *кряка́ти* – «видавати звуки „кря-кря”», *кумка́ти* – «видавати звуки „кум-кум”»: *В осо́ці стави́ська жа́ба ква́кає* (Г. Тютюнник); *В ставку́ голосо́но кректа́ли жа́би* (М. Коцюбинський); *Де́сь далеко́ кря́кають жа́би* (М. Коцюбинський); *Ні́би крі́зь сон кумка́ють жа́би* (І. Сенченко).

Схоже звучання буває в різних тварин, тому предикати, виражені одним і тим же дієсловом, сполучаються з назвами різних суб'єктів: *вити* – «видавати протяжні, високі звуки (про собак, вовків та деяких інших тварин)»: *Вию́ть пси́* (О. Довженко); *І ви́є вовк* (Л. Костенко); *реві́ти* – «видавати рев, ревіння»: *Реві́в бізон* (Остап Вишня); *Ревли́ воли́ та верблю́ди* (З. Тулуб); *Пронизливо́ ре́вли осли́* (З. Тулуб); *В ньому́ [корі́внику] мото́рошно ре́вила́ твари́на* (А. Дімаров).

Іноколи окремі одновалентні дієслівні предикати узагальнено називають звукові вияви (крик, спів) тварин, птахів: *крича́ти* – «видавати пронизливі звуки (про тварин, птахів)»: *Крикну́ли де́сь півні́...* (С. Васильченко); *Де́сь закри́чав ку́лик* (М. Хвильовий); *Де́сь на сте́рні кри́чав перепе́л* (Б. Антоненко-Давидович); *Лев кри́чить* (Ю. Яновський); *Кри́чали верблю́ди* (О. Гончар); *співа́ти* – «щебетати, свистати, куку́рікати і т.ін.»:

Снівали півні (С. Васильченко); *Соловейки* *снівали* (І. Нечуй-Левицький); *Сніває* *перепілка* (М. Рильський).

Позицію суб'єкта у двоскладних реченнях із одновалентними дієслівними предикатами звучання, властивого тваринам, птахам, комахам, заповнюють їх загальні назви: *Мекає коза* (Остап Вишня); *Олені тривожно захоркали* (В. Канівець); *Кумкали жаби* (М. Хвильовий); *Перепелиці заїтіліткали з жита* (І. Франко); *Сюрчали в стернях коники* (Ю. Мушкетик). Спорадично трапляються власні назви свійських тварин (корів, собак, котів): *В оборі замукала Калина* (М. Стельмах); *Ряба мукнула* (Є. Гуцало); *Гавкнув Совик* (Б. Харчук); *Волохан радо скавучав* (М. Трублаїні).

Специфічною ознакою одновалентних дієслівних предикатів звучання істот-неосіб є морфологічна форма дієслова третьої особи однини та множини. Чимало з таких предикатів, поєднуючись з іменниками-назвами осіб, зазнають персоніфікації, тому формують повну особову парадигму [4, с.266], пор.: *гарчати* – перен. «сердито бурчати, висловлюючи незадоволення» – *я гарчу, ти гарчиш, він (вона, воно) гарчить, ми гарчимо, ви гарчите, вони гарчать* тощо: *Глянь на свого собаку: він крадій за тебе, бо хоч гарчить, зате не чіпає нікого! А ти не гарчиш, а зразу за горло* (Є. Гуцало); *Хлопці радісно заїржали* (С. Васильченко); – *У вас, діду, зуби повинадали, а ви іржете, як та коняка коростява на кутні* (Є. Гуцало); *Ганна воркотіла й нарікала перед чоловіком* (А. Чайковський); *Так Леон воркотів і сплюгував дорогою* (І. Франко). Є.А. Карпіловська зауважує: «Звуки, властиві птахам або тваринам, починають характеризувати людей або предмети, явища природи з додаванням позитивного чи негативного експресивно-емоційного забарвлення» [10, с.106].

У метафоричних уживаннях одновалентних дієслівних предикатів із первинним значенням звукового вияву тварин, птахів, комах (за подібністю звучання) позицію суб'єкта займають іменники-назви неістот: *А машина аж реве* (Остап Вишня); *На камінцях буде муркотіти море* (М. Хвильовий); *В маснім казані вуркотіло дихання гречаної каші* (А. Малишко); *Там під косогором джерело воркує* (М. Сингаївський); *А вітер меле і терточе, дзвенить і плаче у вікні* (В. Сосюра). Такі предикати характеризують своєрідні звуки, що нагадують звуки певних представників тваринного світу. Іноді в реченнях з одновалентними дієслівними предикатами, що реалізують переносні значення, найменування тварин, птахів чи комах, виконують функцію об'єкта порівняння: *Дош сичить, немов змія* (М. Рильський); *Сало шипіло, як змія, булькотіло, кувікало, як свиня в тину, теготало, як гуска, гавкало, як собака, тицало, скреготало, а далі ніби завало: твалт, твалт, твалт* (І. Нечуй-Левицький).

Отже, одновалентні дієслівні предикати звучання тварин, птахів, комах не лише відтворюють звукові вияви представників фауни, а й містять у семантичній структурі вказівку на конкретного суб'єкта чи суб'єктів (за схожістю звучання) звуковираження. Реалізуючи переносні значення дієслів звучання, предикати такої семантики характеризують людей, предмети чи явища природи з додатковим позитивним або негативним емоційно-експресивним забарвленням.

3. Одновалентні дієслівні предикати звучання неістот передають штучні звуки довкілля, актуалізують значення «видавати звук, звуки внаслідок певних дій» і пов'язані з предметами і природними явищами. Останні не є активними діячами, а носіями (джерелами) звукових дій. За джерелом звучання можна виділити одновалентні дієслівні предикати, репрезентовані дієсловами, що позначають:

а) звуки рослин: *скрипіти, шамотіти, шарудіти, шелестіти, шерхати, шуміти* – «видавати скрип, шерех, шелест, шум»: *Тополина скрипить* (А. Малишко); *Шарудів очерет* (М. Хвильовий); *Трава зашелестіла* (Б. Харчук); *Комиш шумів* (М. Коцюбинський). Позицію суб'єкта при таких предикатах заповнюють іменники-назви дерев, кущів, трав, які видають відповідні звуки переважно під дією вітру;

б) звуки рідин, утворювані при кипінні або рухові (течії): *булькати, бурлити, бушувати, дзюрчати, хлопати, хлюпати, шуміти*: *Бурлить вода* (О. Довженко); *В*

вапнярках *шипіло* та *булькотало* вапно (І. Франко); *Бориц над примусом булькає* (М. Хвильовий); *Охнула, хлюпнула вода* (М. Стельмах). У позиції суб'єкта функціонують іменники-назви рідин і водних середовищ, а також власні назви водоймищ: *Черемош знизу шумів* (М. Коцюбинський); *Бушував Тихий океан*;

в) звуки, пов'язані з явищами природи (грім, вогонь, вітер): *гоготати, гуркотіти, свистати, тріскотати*: *Гуркотів грім* (А. Тесленко); *Вогонь тріскотів весело, кидаючи іскри* (А. Чайковський); *За ними щосили гоготало полум'я* (В. Малик); *Тужно вітер свище* (І. Драч). Деякі іменники-назви явищ природи сполучаються з різними одновалентними дієслівними предикатами звучання: грім – *гримить, гуркотить, гогоче*; вогонь – *гогоче, тріскотить*; вітер – *гуде, виє, свище* тощо;

г) звуки механізмів, машин, приладів: *бахати, гриміти, гудіти, гуркотіти, дзеленчати, рокотати, торохкотати, торохтіти, цокотати, чмихати, шуміти* тощо: *Шумлять машини* (В. Сосюра); *Гуркотіли поїзди* (В. Канівець); *Задзеленчав телефон* (І. Багряний); *Трохи згодом машина забухтіла* (Б. Грінченко); *Мотор чмихнув, торохнув* (В. Дрозд); *На стіні цокотять ходики* (Ю. Яновський). Загальне значення таких предикатів – «видавати різні звуки під час руху, роботи, інших дій». Позицію суб'єкта заповнюють іменники-назви механізмів (*мотор, ходики*), машин, транспортних засобів (*поїзд, підвода, літак*), приладів (*телефон*);

г) звуки предметів, спеціально пристосованих для утворення звуків: *бамкати, бомкати, бренькати, бриніти, бумкати, гудіти, дзвеніти, рокотати, скрипіти, сурмити, теленькати* тощо: *Бриніли домбри* (З. Тулуб); *А бубон гудів* (М. Коцюбинський); *Скрипка заскрипіла* (І. Нечуй-Левицький); *Рояль зарокотав* (Панас Мирний); *Дзвінко засурмили ріжки* (Ю. Мушкетик). Функцію суб'єкта виконують іменники-назви музичних інструментів (*домбра, бубон, скрипка, рояль, ріжок* та ін.). Іноді для відтворення звучання останніх у ролі одновалентних дієслівних предикатів вживаються дієслова з переносним значенням: *Хрипить орган... Скиглив скрипка* (Остап Вишня); *Ридає скрипка. Тужить бубон* (Є. Маланюк). Різноманітні звуки може видавати *дзвін*, на що вказують такі дієслова: *бамкати, бевкати, бемкати, бомкати, бреньчати, гудіти, дзвонити*: *Починає бамкати дзвін* (У. Самчук); *Далеко почав бевкати дзвін* (Ю. Яновський); *А дзвін бемкає й бемкає* (А. Дімаров); *Дзвони бреньчали* (І. Нечуй-Левицький); *Дзвонили дзвони* (О. Довженко);

д) звуки різних твердих предметів (металічних, скляних, дерев'яних тощо), речовин: *Двері грюкнули* (І. Багряний); *Колеса торохтять* (Б. Лепкий); *Затріщав одяг* (Ю. Мушкетик); *Шкварчали цигарки* (Б. Харчук); *Хрумтить льодок* (Л. Костенко); *Весело хрустить сніжок січневий* (Л. Забашта). Одновалентні дієслівні предикати вказують на звуки, що виникають при ударах під час руху або інших дій: *гриміти, грюкати, стукати, торохтіти, цокати*; при руйнуванні: *тріщати, хрупати, хряпнути*; під дією вогню: *гоготати, шипіти, шкварчати*. Специфічні звуки утворюють металічні й скляні предмети: *бряжчати, дзвеніти, дзенькати, дзеленчати*.

Одновалентні дієслівні предикати, що називають дії неістот, супроводжувані звуками, актуалізують значення «видавати звук, звуки». Дієслівні лексеми, які реалізують значення «утворювати звуки за допомогою чогось», функціонують як двовалентні предикати: позицію суб'єкта заповнює назва особи (каузатора дії), а джерело звучання є інструментом, пор.: *Клацнув вмикач* (Ю. Мушкетик) – *Хтось клацнув вмикачем*; *Забряжчали шаблі* (З. Тулуб) – *Вояки забряжчали шаблями*; *Вітер шелестів соняшниками* (О. Гончар) – *Соняшники шелестіли*. При вилученні зі значення дієслова вказівки на каузатора звучання акцентується увага на предметах, які звучать, і на звуках, їм властивих [2, с.41].

Своєрідність дієслів у ролі одновалентних дієслівних предикатів звучання полягає в тому, що вони своїм звуковим складом виражають характер звукових дій і відображають звукові властивості певних суб'єктів. Деякі дієслова мають полісемантичну природу й можуть характеризувати схожі звукові вияви різних суб'єктів, що впливає на появу при

однакових одновалентних дієслівних предикатах іменників різних лексико-семантичних груп, пор. *гудіти*: *Гудуть джмелі* (Б. Харчук); *Татари гули* (М. Коцюбинський); *Гудуть вітри* (Є. Маланюк); *Урочистим гулом гудуть дзвони* (О. Довженко); *ревіти*: *Воли ревли* (М. Хвильовий); *Ревли літаки* (О. Довженко); *Ревли вітри...* (В. Симоненко); *Вода реве, клекотить* (І. Нечуй-Левицький); *Ревуть дзвони* (А. Тесленко); *крякати*: *Жаби крякають до сну* (М. Коцюбинський); *То крякне крук...* (Л. Костенко); *Сержант багатозначно крякнув* (О. Чорногуз). Такі семантико-синтаксичні особливості предикатів пов'язані з денотативною семантикою дієслів й актуалізацією їхніх лексико-семантичних варіантів.

Отже, численність і семантична розмаїтість одновалентних дієслівних предикатів звучання пов'язані з різноманітністю звуків довкілля. Семантична своєрідність таких предикатів виявляється в тому, що вони акумулюють у своїй структурі суб'єкт, який видає звук, звукову дію і звукову характеристику, яку імплікує дієслівна лексема в ролі одновалентного дієслівного предиката. Деякі предикати звучання обмежують заповнення позиції суб'єкта відповідними іменниками (напр., звучання осіб, тварин); інші предикати можуть сполучатися з різними суб'єктами, що пов'язано зі схожим їх звучанням, із конкретизацією специфіки звукового вияву чи актуалізацією переносного значення предиката.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 192с.
2. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. Глаголы речи, звучания и поведения. – Уфа: БГУ, 1981. – 71с.
3. Васильев Л.М. Системный семантический словарь русского языка. Предикатная лексика. – Вып. 2. – Уфа: Изд-е Башкирск. ун-та, 2000. – 146с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови. – К.: Унів. вид-во „Пulsари”, 2004. – 400с.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437с.
6. Іваницька Н.Б. Онтологія та кореляція семантики деяких українських та англійських дієслів звучання// Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – Вип.2. – Запоріжжя, 2006. – С.106-110.
7. Іваницька Н.Б. Абсолютивно-релятивний потенціал українських дієслів у проекції на структуру речення// *Ucrainica P. Současna Ukrajiništika. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sborník článků. 3 Olomoucké symposium ukrajinistů. 1část.* – Univerzita Palackého v Olomouci, 2006. – с. 269-274.
8. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167с.
9. Каленич В.М. Одновалентні дієслівні предикати у двоскладних реченнях української мови// *Українська мова.* – 2005. – №3. – С.46-53.
10. Карпіловська Є.А. Особливості семантики дієслів звучання в сучасній українській літературній мові// *Структура і семантика мовних одиниць.* – К., 1985. – С.106-109.
11. Карунц Р.Г. Семантическая структура глаголов звучания в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ Моск. гос. пед. ин-т. – М., 1975. – 24с.
12. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: Ред.-вид. відділ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340с.
13. Сергеева Т.Д. Семантический анализ глаголов звучания// *Семантическая структура слова. Сб. науч. трудов.* – Кемерово: КГУ, 1984. – С.97-105

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто одновалентні дієслівні предикати звучання в українській мові. Проаналізовано їхні семантичні й семантико-синтаксичні параметри. Такі предикати позначають звукові вияви осіб, тварин, птахів, комах, неістот, прогнозують тільки лівобічну позицію суб'єкта і породжують реченнєві конструкції двокомпонентної будови.

Ключові слова: валентність, предикат, одновалентний дієслівний предикат, абсолютне дієслово, суб'єкт.

One-valency verbal predicates of sound in the Ukrainian language are considered in the article. Their semantic and semantic-syntactical peculiarities are analyzed. These predicates denote sounds of persons, animals, birds, insects, things and generate with subjects two-component elementary sentence constructions.

Key words: *valence, predicate, one-valency verbal predicate, absolute verb, subject.*

*Ліля Калинюк
(Київ)*

МАРКЕРИ ПИТАЛЬНОСТІ ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Об'єктом дослідження є маркери питальності питальних речень (ПР), які є діяхронічними змінними. **Метою** дослідження є визначення особливостей маркерів питальності ПР в англійській мові й відстеження витоків найважливіших з них (порядок слів, лексичні маркери) у діяхронії. **Актуальність** визначається наявністю невирішених проблем, пов'язаних з розумінням процесу становлення, особливостями структури ПР сучасної англійської мови. **Наукова новизна** полягає у залученні новітнього інструментарію, розробленого генеративним напрямом, у діяхронічне дослідження.

Питання, як прийнято вважати, – це мовленнєва дія, спрямована на отримання інформації, яка перебуває у тричленній опозиції судження – наказ – питання, є мовною універсалією й характеризується наявністю діяхронічних перемінних та діяхронічних констант. Основні характеристики питання – спонування до відповіді та інформаційна прогалина мовця, віднесені до діяхронічних мовних універсалій. Лексичне наповнення: субстантивні звертання, форми адресатних займенників разом із структурою речення, модальними дієсловами й частками, неозначеними займенниками підлягають історичній динаміці, тобто є „діяхронічними перемінними” [1, с.8]. Необхідно розрізнити поняття “питання” й “питальне речення”, які співвідносяться між собою як зміст і форма. Питання є мовленнєвою дією запитування незалежно від способу її вираження. Звичайною формою вираження питання є питальне речення, у якому наявні ряд ознак („показники питальності” за термінологією Л.П.Бердникової), що дозволяють протиставити їх спонукальним та розповідним реченням. Із досліджень, присвячених проблемі семантики ПР, стає очевидним, що значення питальності, згідно із більшістю авторів, не є єдиним або однаковим для всіх типів питань (М.М.Поздеев). Питальність розглядається нами як запит інформації, який складається із вказівки на відсутність або недостатність інформації та спонування співрозмовника до заповнення інформаційної лакуни, тобто до відповіді [2, с.11]. У загальному вигляді значення питальності складається із “невизначеності” та “спонування”. Показниками питальності вважають:

- 1) інтонація;
- 2) знак питання;
- 3) наявність питального займенника чи прислівника;
- 4) питальні частки;
- 5) інверсія в основній структурі речення [7, с.177; 8, с.5; 13, с.57].

Інтонація є визначальною для ПР, проте вона обмежена усним мовленням. Знак питання є графічним маркером питальності, що дозволяє відрізнити його від спонукального й розповідного речення у писемному мовленні.

Лексичні засоби (питальні займенники, прислівники, частки) не завжди присутні у ПР, оскільки перші два переважно вживаються у спеціальних ПР (треба також відмежовувати їх від речень із підрядним відносним та підрядним часу), а останній обмежується розмовним мовленням, скупом представленим у писемному мовленні.

Питальні частки загалом уживаються вкрай обмежено й передусім для введення прямих ПР.

Нами засвідчені факти широкого залучення питальних займенників й прислівників у препозицію до головних членів речення для оформлення ПР з прямим порядком слів. Вказані лексичні одиниці є складовою частиною ПР з питанням не до підмета, й характерною рисою такого вживання є їхня різноманітність, тобто, на відміну від питань до підмета, де здебільшого використовуються займенники *who*, *what*, питання до інших членів речення залучають переважну більшість питальних займенників і прислівників. Питальні займенники та прислівники **ранньоновоанглійського періоду** не відрізняються від таких, що застосовуються у середньоанглійський період: *when*, *how*, *where*, *what*, *whose*. Об'єктний відмінок *whom* у розмовному мовленні нерідко витісняється формою називного відмінка *who*, навіть при наявному прийменнику. Зміни спостерігаються лише у їх правописі (йдеться про зменшення кількості варіантів написання таких лексичних одиниць) як результат стандартизації мови, спричиненої введенням літературної норми.

Арсенал **питальних часток**, наявний у різні періоди розвитку англійської мови, характеризується відносною стабільністю. У сучасній англійській мові питальні частки *eh*, *heh*, *uh*, *hey* та ін., приєднуючись до речень з прямим порядком слів, надають їм значення питальності [10, с.6]. На думку Л.П.Бердникової, питальні частки, що вживаються у підтверджувальних ПР, виконують кваліфікаційну функцію: вони вказують на стильову приналежність питань до малограмотного, грубого, фамільярного розмовного мовлення [2, с.31]. Приєднуючись до речень з інверсованим порядком слів, указані питальні частки підсилюють значення питальності [12, с.10].

Отже, з п'яти перерахованих ознак питальності залишається одна – **інверсія** (відхилення порядку членів речення від найбільш поширеного). Ми розглядаємо інверсію як розміщення підмета й присудка відносно один одного. Якщо речення має структуру VS: [VP] [NP] – це реалізація **повної** інверсії; ми говоримо про факт **неповної** інверсії, якщо частина присудка (допоміжне/модальне дієслово) перебуває у препозиції до групи [NP]: [AUX] [NP] [VP]. Порядок слів англійського ПР має вирішальне значення, оскільки саме на нього покладено ранжування структури ПР. Взаємне розміщення головних членів речення при утворенні ПР належить до діахронічних змінних, й сучасний формат англійського ПР з неповною інверсією головних членів не був домінуючим на ранніх етапах розвитку англійської мови, поступаючись структурній моделі з повною інверсією.

Неповну інверсію [AUX] [NP] [VP] О.М.Мороховський називав „розщепленим конструктивним ядром”, указуючи, що при утворенні сучасного англійського ПР спостерігається не інверсія послідовності „підмет – присудок”, а розщеплення дієслівного комплексу підметом, зазначаючи, що основною диференційною ознакою, що дозволяє протиставити розповідне й питальне речення, є опозиція „нерозщеплене конструктивне ядро” – „розщеплене конструктивне ядро” [9, с.102]. Ми не зовсім погоджуємося із цією думкою, оскільки третім за частотністю вживання структурним типом є ПР з прямим порядком слідування головних членів, які не підпадають під зазначену диференційну ознаку й, як результат, не мають підстав бути виокремленими й диференційованими від розповідних речень.

Прямий порядок слів у ПР може бути зумовлений вимогами метрики, алітерації чи ритму у віршованих пам'ятках англійської мови [12, с.5]. Останнє правило зберігається і в сучасній англійській мові, де відхилення від “особливого порядку слів”, фіксованого для літературної англійської мови, виступає засобом ритмізації чи стилістичної архаїзації мови художнього твору [14, с.8]. Коли питальне слово входить до складу підмета, інверсований порядок слів не спостерігається (як і в сучасній англійській мові).

Специфічною рисою **середньоанглійського** періоду (XII-XV ст.) є перебудова, пошук і закріплення порядку слів у реченні, відбувається, як сказав О.М.Мороховський, стабілізація конструктивного ядра речення: двовершинне речення д.а. мови проходить шлях від дистантного розміщення підмета й присудка до контактного їх розміщення у

середньоанглійський період [9, с.199]. Двовершинність речення визначається наявністю двох головних членів речення, що перебувають у неконтактній позиції один до одного, як, наприклад, д.а. моделі SOV, SAV, SOAV. Якщо головні члени речення перебувають у контактній позиції – тоді йдеться про одновершинні речення: SV, SVO, SVAO, SVOA, SVAA [9, с.16]. У зв'язку із зміною значення ролі окремих членів речення відбувається їх зміщення у межах речення, що знаходить своє відображення не тільки у впорядкуванні взаєморозміщення членів словосполучення, але й у закріпленні певного місця за окремими частинами речення у синтаксичному цілому [15, с.24]. Рух присудка відбувається справа наліво: SOV → SVO. Відбувається інвентаризація й пошук нових засобів для передачі смислу, спричинених, головним чином, втратою відмінкових закінчень у змінюваних частинах мови з результируючою неспроможністю вільного розміщення підмета й додатка в межах речення. В.М.Ярцева наголошує на порівняно високих темпах розвитку і змінах, які спостерігаються у структурі ПР, на відміну від, наприклад, спонукального речення, яке не зазнало кардинальних змін [15, с.25]. Порядок слів починає ставати визначальною рисою при утворенні ПР, набуваючи граматичне структурне значення, починаючи служити засобом утворення питальної, а згодом й заперечної конструкції.

Інтенсивність і масштаби перебудовчих процесів у рамках ПР обумовлені, на наш погляд, такими чинниками: 1) англійське ПР історично мало два варіанти розміщення головних членів: а) синтетичний [VP] [NP], б) аналітичний [AUX] [NP] [VP]. Давньоанглійське дієслово відігравало головну, але не вирішальну роль у побудові речення, оскільки смисло- й формотворче навантаження приблизно рівномірно розподілялося й на [NP]. У зв'язку з послабленням ролі [NP] у передачі смислових зв'язків у межах речення у середньоанглійській мові виникає необхідність пошуку таких одиниць. Група [VP] збагачується новими аналітичними видо-часовими формами, а, отже, частотно зростає кількість випадків залучення трьох структурних гілок [AUX] [VP] [NP], посилюючи вплив аналогії на структуру [VP] [NP], й спонукаючи до пошуку можливостей формувати ПР лише трьома гілками [AUX] [VP] [NP]. З другої половини XIV ст. спостерігаємо спорадичне вживання десемантизованого *do*, як спробу вирівняти синтаксичну структуру ПР у бік аналітизму, тут ми вбачаємо дію аналогії, оскільки ПР із складеним дієслівним присудком ще з давньоанглійського періоду реалізують неповну інверсію [AUX] [NP] [VP]. Л.Р.Данилова підтверджує хід наших думок, вказуючи, що власне структурне дієслово-замінник *do* уживається у ПР з дієсловом у теперішньому й минулому часі „неозначеного розряду” (Simple tenses Л.К.) з *єдиною метою – заповнити структурну позицію службової частини аналітичного присудка (виділено мною Л.К.)* [5, с.6]. Допоміжне дієслово на відміну від повнозначного управляє дієслівною групою VP. Повнозначне дієслово керує CP, IP, NP або Ø [16, с.148].

Протягом середньоанглійського періоду ПР з повною інверсією [VP] [NP] є домінуючим структурним типом. Структура ПР з неповною інверсією [AUX] [VP] [NP] демонструє стабільне зростання питомої ваги упродовж усього середньоанглійського періоду, з незначним її послабленням у XIV ст. Звертає увагу характер становлення допоміжного дієслова *do* у формуванні ПР з аналітичною структурою. У XVII ст. питома вага вказаного дієслова значно перевищує всі інші дієслова (допоміжні й модальні), що є свідченням початку його закріплення у позиції [AUX] у ранньомовноанглійський період.

Як зазначав О.М.Мороховський, частотність уживання того чи іншого елемента, будучи проявом певних „глибинних тенденцій”, зміни й розвитку мови, у той же час сама перетворюється в глибинний фактор дії на систему, оскільки мовець, як правило, орієнтується на більш уживану модель [9, с.85]. Англійське слово змінило наголос: рух відбувся вліво від кінця слова до його початку. Основними регуляторами смислових зв'язків стають прийменники, розміщені у препозиції до релевантного слова. Отже, на фонетичному, морфологічному, й за аналогією на синтаксичному рівні смислотворення починає формуватися лівосторонньо відносно повнозначного елемента. Мова набуває

струнких характеристик, організуючись як аналітична (з лівосторонніми маркерами смислових зв'язків) на всіх рівнях, відбувається “вирівнювання формотворення дієслів за аналітичним типом” [7, с.269]. Синтаксичний принцип словорозміщення у середньоанглійський період превалює над ритмічним, характерним для давньоанглійського періоду.

Основні зміни в побудові ПР відбуваються саме в ранньоніованглійський період. Ці зміни пов'язані з встановленням твердого порядку слідування в групі “дієслово + додаток”. На самому початку ранньо-ніованглійського періоду порядок слів стає одним із основних засобів передачі синтаксичних відносин. На цей час дієслівно-об'єктні відносини передаються вже за допомогою фіксованого порядку слів: додаток (безприймениковий) займає контактну післядієслівну позицію. Проте в ПР початку XVI ст. ця позиційна характеристика ще не відображена, оскільки у низці випадків між дієсловом-присудком і безприймениковим додатком може стояти підмет: *Eat cats mice?* Це перешкоджає чіткому розумінню такого роду питань [7, с.269]. Правда, нечіткість виникає тільки у випадку повної інверсії, тобто коли присудок займає першу позицію в реченні. Повна інверсія спостерігається тільки в реченнях, у яких присудок виражений формами без допоміжного дієслова (*Present, Past Simple*).

Уже в середньоанглійський період зустрічаються беззайменникові ПР, що виражають припущення, які мають прямий порядок слів. В епоху Шекспіра стає звичайним вживання прямого порядку слів у ПР, що означають припущення та пересвідчення, як і в сучасній англійській мові [2; 3].

Окрім активних перебудовчих процесів у синтаксисі запозичення з французької мови посилюють варіювання у лексичному наповненні ПР, зокрема лексичних маркерів ПР. У ПР із простим дієслівним присудком інверсія тривалий час має дві конкуруючі форми: повна інверсія ПР з простим дієслівним присудком, яке співіснує й конкурує з ПР з неповною інверсією.

У *сучасній англійській мові* порядок слів детермінований типом простого ПР ((без)займенникове). Специфіка складного ПР полягає в тому, що воно складається з декількох простих (“елементарних” за В.Г. Адмоні) речень, а питальне оформлення в структурі складного цілого може бути і в корпусі всіх частин одночасно, і в корпусі однієї частини, розміщеної як в препозиції, так і в постпозиції, і поза корпусом складових частин (приєднані ПР, інші назви: “розділове запитання”, “*tag question*”); можливі також ПР без питального оформлення, якщо не брати до уваги пунктуаційний маркер ПР знак питання [4, с.8]. Вплив структури складного речення на структуру складного ПР проявляється в тому, що, наприклад, у складносурядних реченнях, які характеризуються відносною самостійністю частин, можливі конструкції з питальним оформленням як у всіх частинах (так само як і в середньоанглійській мові), так і в тій або іншій окремій частині у складнопідрядних реченнях, які характеризуються залежністю підрядної частини від головної, питальне оформлення можливе лише в одній, а саме в головній його частині, що не завжди спостерігається у середньоанглійський період.

У синхронних студіях зазначається, що семантичний тип підрядного зумовлює структуру складного ПР, тобто взаємне розміщення головного й підрядного речення. Позиція питально оформленого компонента тільки у препозиції або тільки в постпозиції детермінується типом підрядного. Наприклад, позиційні можливості такого компонента необмежені у підрядних умови, часу. Незакріплене положення питально оформленого компонента у названих реченнях зумовлюється їх структурою (лінгвальний фактор), яка допускає позиційну варіативність частин. Екстралінгвальні фактори можуть впливати на позицію питально оформленої частини: постпозицію головної частини у складнопідрядному реченні можна пояснити, наприклад, інтенцією мовця виділити важливість сказаного у підрядному реченні [4, с.10].

Прямий порядок слів у сучасній англійській мові може уживатися у перепитуванні, питальному окличному, емоційному питанні, іноді в питально-наказових реченнях, тобто

здебільшого при реалізації ПР непрямих МА експресивів, директивів. Дослідники вказують на правомірність віднесення ПР з таким порядком слів до мовної норми [10, с.17]. З реферованої дисертації Писанко Н.І. не зовсім зрозуміло, чи ПР з прямим порядком слів є поширеним явищем у сучасній англійській мові [10, с.17], чи, навпаки, їм властиве оказіональне вживання [ibid, с. 7]. Нашим дослідженням визначено, що тенденція вживати прямий порядок слів у ПР не нова, окрім того, встановлено, що в історичному розвитку англійської мови XII-XVII ст., прямий порядок слів стабільно представлений у всі періоди, й не проявляє схильності до згасання чи посилення.

ПР має показники питальності, які, крім графічного, факультативні. Найважливішими з них є інтонація й порядок слів. Останній характеризується мінливістю й підтверджує існуючу думку про взаємну збалансованість синтаксису і морфології у мові: мова, що має складний синтаксис, схильна мати прості принципи словотворення і, навпаки, мова, що використовує складні принципи словотворення, схильна мати простий синтаксис. Розвиток структури англійського ПР від порівняно вільного порядку слів до фіксованого у зв'язку із втратою флексій є тому підтвердженням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безугла Л.Р. Історична динаміка мовленнєвого акту квеситиву в німецькій та англійській мовах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Харківський держ. ун-т. – Харків, 1998. – 22 с.
2. Бердникова Л.П. Подтвердительные вопросы в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – М., 1972. – 34 с.
3. Бузаров В.В. Формулы речевого этикета в английской диалогической речи (социолингвистический аспект) // Социальная и стилистическая вариативность современного английского языка: Межвуз. сб. науч. трудов / Пятигорск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – Пятигорск, 1988. – С. 98-107.
4. Гуляев Ю.А. Типы простых и сложных вопросительных предложений в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – Калинин, 1970. – 24 с.
5. Данилова Л.Р. Развитие служебных функций глагола do: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – СПб., 1992. – 15 с.
6. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка: Учебник. – М.: Высшая школа, 1981. – 285 с.
7. Иванова И.П., Чахоян Л.П., Беляева Т.М. История английского языка. Учебник. Хрестоматия. Словарь. – СПб.: Лань, 2001. – 512 с.
8. Лисенкова Н.Н. Псевдовопросительные высказывания в английской разговорной речи: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – Одесса, 1989. – 16 с.
9. Мореховский А.Н. Слово и предложение в истории английского языка. – К.: Вища школа, 1980. – 216 с.
10. Писанко Н.И. Модально-экспрессивные значения некоторых общевопросительных предложений современного английского языка: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – Новосибирск, 1971. – 19 с.
11. Поздеев М.М. Синтаксические типы местоименных вопросительных предложений (на материале современного английского языка): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – М., 1970. – 28 с.
12. Рейнланд Р.Л. Вопросительное предложение в английском языке: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – М., 1961. – 16 с.
13. Фирбас Я. Функции вопроса в процессе коммуникации // Вопросы языкознания. – 1972. – №2. – С. 55-65.
14. Чайка Л.В. Питальні висловлювання в комунікативному аспекті (на матеріалі англійської мови): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 1998. – 20 с.
15. Ярцева В.Н. Исторический синтаксис английского языка. – М. – Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 308 с.
16. Hoekstra T. Arguments and structure: studies on the architecture of the sentence. – Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter, 2004. – 416 p.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу показників питальності англійського речення у діахронії. Вказується на необхідність розмежування термінів «питання» й «питальне речення». Підтверджено динаміку показників питальності (лексичних маркерів, порядку слів), а також їхню факультативність у структурі речення.

Ключові слова: питання, питальне речення, показники питальності, порядок слів.

The article presents investigation which seeks to analyse the development of some of the interrogative markers (lexical markers and word order) in diachronic perspective. It seems to be important that the terms 'question' and 'interrogative sentence' should be distinguished. Interrogative markers (lexical and word order) change simultaneously with the language changes.

Key words: question, interrogative sentence, interrogative markers, word order

*Людмила Коваль
(Вінниця)*

ПРОЕКЦІЯ ІНФОРМАТИВНОЇ НЕДОСТАТНОСТІ ЧИСЛІВНИКА У ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНУ ПЛОЩИНУ РЕЧЕННЯ

Лінгвальна природа числівника досить ґрунтовно досліджена як у вітчизняному (К.Г. Городенська, Д.Х. Баранник, Г.П. Арполенко, Н.М. Попович), так і в зарубіжному (Л.Д. Чеснокова, М.Ф. Лукін, Т.Г. Козирева, Л.Н. Дровнікова) мовознавстві. Однак на сьогодні залишається ще чимало нерозв'язаних питань, як-от характер семантичної наповненості числівника, вплив його значеннєвого потенціалу на утворення формально-граматичних компонентів, функціональна специфіка цих компонентів тощо.

Зумовленість формально-граматичних функцій числівника ступенем його семантичної наповненості стала предметом нашого дослідження, покладеного в основу цієї статті та покликаного розв'язати такі завдання: довести інформативну недостатність числівників у функції квантифікатора; дослідити особливості утворення інформативно недостатньою числівниковою лексикою формально-граматичних компонентів; встановити специфіку головних і другорядних компонентів, до складу яких входять інформативно недостатні числівники (ІНЧ).

Числівник пов'язаний із категорією кількості в пізнанні кількісних співвідношень, з одного боку, і з граматичними ознаками – з іншого [2, с. 151]. Кількість, у свою чергу, характеризує предмети та явища зовнішнього світу з погляду об'єму, числа, ступеня розвитку. Отже, числівник реалізує квантитативні відношення об'єктивного світу в мовних категоріях.

Семантична структура числівникової лексики репрезентує ідею квантитативного означення когось, чого-небудь. І.І. Мещанінов з цього приводу стверджував: "числівник настільки "абстрагований", що завжди супроводжується іменем, яке, в свою чергу, абстраговане у вираженні множини і уточняється числівником" [9, с. 267]. У граматичних розвідках таку функцію числівникових лексем називають "квантитативною" або ж "рахунковою", а самі числівники – квантитативами, квантифікаторами [4; 10]. Автори "Теоретичної морфології української мови" кваліфікують числівник як "до певної міри уточнювач імені" [2]. У такому контексті закономірною є й послідовна сполучуваність числівника з поширювальним словом. Морфологічною основою поширювача в більшості

випадків виступає субстантив. Отже, числівник-квантифікатор займає присубстантивну позицію.

У присубстантивній позиції числівник не дублює первинної (означальної) семантико-синтаксичної функції прикметника, а лише модифікує іменникове значення множини, надаючи йому точної кількісної окресленості [2]. Семантична “злитість” числівника з поширювальним субстантивом виявляє себе як семантико-граматична єдність, реалізована формально-граматичним компонентом аналітичної будови.

Таким чином, числівники у квантитативній функцію мають мінімальну семантичну наповненість і спроможні лише кількісно модифікувати семантичний план поширювального субстантива. Значення “бідність” цих лексем, у свою чергу, прогнозує їхню функціональну несамотійність, що виявляє себе як частина компонента аналітичної будови в формально-граматичній структурі речення. Числівники саме такої лінгвальної природи ми й відносимо до інформативно недостатніх.

ІНЧ належать до інформативно недостатньої лексики. Виділення останньої в окремий лексико-граматичний клас у системі сучасної української повнозначної лексики здійснюється за сукупністю основних диференційних параметрів: специфіки семантичної структури, неспроможності власним фонемним складом виражати зміст, функціональної своєрідності у складі формально-граматичного компонента аналітичної будови. Найголовнішою ознакою таких слів є їхня мінімальна семантична наповненість, що спричиняє обов’язкову конкретизацію значення поширювальними словами регламентованої форми, а отже, зумовлює утворення синтаксичного сполучення слів, транспонованого в формально-граматичну реченнєву структуру як компонент аналітичної будови [7].

У сучасній українській літературній мові продуктивні двох-, трьох- та чотирьохелементні компоненти аналітичної будови. Інформативно недостатні числівники функціонують як структурні елементи двох- і трьохелементних формально-граматичних компонентів.

У складі компонента аналітичної будови будь-якого структурного типу ІНС послідовно реалізують допоміжний елемент, категорійна сутність якого полягає в максимально обмеженій участі у вираженні речового значення відповідного формально-граматичного компонента. Функціональний діапазон інформативно недостатніх числівників у ролі допоміжного елемента поширений на вираження зовнішньо- та внутрішньосинтаксичних категорій і модифікацію речового значення компонента речення.

В аналітичних компонентах трьохелементної структури інформативно недостатні числівники також функціонують як допоміжний елемент. Специфіка такого компонента (трьохелементного) полягає в наявності в його будові зв’язкового елемента, що поєднує основний та допоміжний елементи компонента, а також модифікує його речове значення. Характерною ознакою лексем у ролі зв’язкового елемента є їхня подвійна структурно-семантична зумовленість.

ІНЧ функціонують у складі головних і неголовних формально-граматичних компонентів аналітичної будови, виявляючи специфіку як щодо утворення відповідного компонента, так і щодо реалізації його категорійних ознак.

Найширше інформативно недостатні числівники представлені у складі двохелементного підмета ІНЧ_{Н.} + І_{ВІДМ.}. У граматичному плані такий підмет являє собою сполучення простих, складних чи складених числівників у називному відмінку з іменниками або їхніми субститутами: *Три велетні-роки стоять за плечем і гострять на мене сокиру* (В. Кобилянський); *Чотири вірні товариші не зрадили його й тут* (Б. Антоненко-Давидович); *П’ятдесят кіннотників із штабного взводу підтримували зв’язок поміж окремими партизанськими групами* (М. Стельмах); *Сьогодні дві третіх свердловин мають свого господаря, непереобтяженого екологічними проблемами* (“Хімія і біологія в школі”). Локалізація ІНЧ в аналізованому підметі не фіксована, однак їх функціональне навантаження регламентоване роллю допоміжного елемента,

найпоширенішими щодо реалізації якого виступають цілі власне кількісні числівники у формі називного відмінка: *Журно похилились три тополі* (Б. Лепкий); *Над головами високо-високо проповзли дві срібних хмарки* (Г. Хоткевич); *На літак поспішали двадцять пораних партизанів і дві вагітні жінки* (М. Стельмах); *Дві людські руки вкупи – се кільце, за яке, ухопившись, можна зрушити землю* (Ю. Яновський).

У двохелементному підметовому компоненті ІНЧ кількісно модифікують його речовий зміст. Реалізована ними кількісна характеристика варіюється за параметрами “точний”, “приблизний”. Характерно, що внаслідок сполучення ІНЧ з прийменниками виражається семантика приблизної кількості (*З десять осель білили серед зелених рифів черешневих садів* (Р. Іванчук); *Зо три підводи під'їхало до базарної площі* (Б. Антоненко-Давидович)), збірні ж числівники інформативно недостатньої семантики передають кількість як неподільну, нечленовану сукупність (*Обидві думки мають право на слушність* (“Сучасна українська літературна мова”); *Шестеро уланів налетіли на Остапа* (О. Довженко); *Загорілось двоє росинок* (Дніпрова Чайка)) тощо.

Структура підмета ІНЧ_{н.} + І_{відм.} може ускладнюватися так званими “генералізуючими” чи “гатунковими” словами (*чоловік, голів, осіб, душ, штук*) [11] із узагальненою семантикою: *Сім голів баранів діловито походжало коло старого хлівця* (М. Стельмах); *Душ п'ять хлопців показалося на тому кінці вулиці* (О. Кундзіч). Такі слова лише посилюють, підкреслюють квантитативну характеристику предметності підмета, водночас указуючи на невизначеність, неточність кількості. Їхнє вживання зумовлене стилістично – необхідністю посилення експресивного значення назв предметів чи осіб у позиції підмета.

Меншою мірою ІНЧ продуктивні в складі трьохелементного підмета ІНЧ_{н.} + ІНІ_{н.} + І_{р.}: *Дві сотні печищ, спалені сади, череп'я, ями і безліч одубілих ворогів у багниць і крові* (О. Довженко); *У хустці лежали аж три десятки крашанок* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Три чверті загону відпали передостанньої хвилини* (Ю. Смолич); *Було пів на десяту, і до дверей прямували понад два десятки гімназистів* (Ю. Смолич). Специфічним у структурі такого підмета є наявність зв'язкового елемента, репрезентованого відмінковою формою інформативно недостатнього іменника на означення власне кількості. Допоміжний елемент цього підметового компонента реалізується номінативом ІНЧ. Це – переважно власне кількісні та дробові означено-кількісні, а також неозначено-кількісні числівникові лексеми. У підметі ІНЧ_{н.} + ІНІ_{н.} + І_{р.} можуть функціонувати й прийменники, які надають речовому значенню компонента семантичного відтінку приблизності: *Понад три десятки імен крутилося в його голові* (В. Підмогильний); *Зо три грудочки цукру лежали поруч зі циттями* (Ю. Збанацький); *Чоловіків з десятків два з'явилося на дорозі* (Л. Первомайський).

Інформативно недостатня числівникова лексика актуальна й при вираженні структурного елемента неголовних формально-граматичних компонентів аналітичної будови, зокрема, додатка: *Приніс оце за два тиждні дві паляниці та троє крашанок* (Остап Вишня); *Мій віз, мов птах, два крила куряви здіймає з вітром поруч* (Б.-І. Антонич); *На доброму житті нажинала півтори копн* (М. Стельмах).

У сучасній українській мові двохелементний додаток ІНЧ_{відм.} + І_{р.} належить до продуктивних компонентів аналітичної будови. ІНЧ у його складі функціонують як допоміжний елемент, семантичний діапазон якого поширюється на лексеми зі змістовими компонентами “означена кількість” (– *У мене в лісі зосталося ще п'ять таких тоненьких дубків* (В. Лігостов)), “приблизна кількість” (*Подолали кладками та стовбурами повалених дерев з десять річечок та отинилися на просторій галявині* (Б. Олійник)). В аналізованому компоненті ІНЧ кількісно характеризують об'єкт ознаки й тим самим модифікують семантику об'єктності, експліковану додатком. Морфологічно ІНЧ репрезентуються відмінковими або відмінково-прийменниковими формами, найуживанішими з-поміж яких є форми знахідного та родового відмінків: *У легенькому диму від багаття було видно два здорових горшки зі травою для обіду*

(Ю. Тарнавський); *Альманах мав самих оповідань не менше десяти, не кажучи вже про вірші* (О. Донченко); *Полум'янистий погляд двох темно-зелених очей стиняється на гарматах* (Н. Рибак); *Чайчиха після своєї молитви метнулася до печі, охаючи, розвела вогонь, приставила два горшки з водою* (М. Стельмах). Продуктивність таких відмінків потверджується їхньою первинною функцією – функцією об'єкта дії, процесу чи стану. Роль основного елемента додатка ІНЧ_Н + І_{ВІДМ.} виконують субстантиви в родовому відмінку: *Крім обмундирування, фельдфебель роздобув п'ятдесят трьохлінійок, "максим", кілька автоматів* (О. Логвиненко); *Кожна сигарета містить п'ятнадцять різних канцерогенних речовин* ("Біологія"); – *Зараз я нічого не роблю. Я лише при звичаююсь і до лабораторії, і до обох моїх помічниць* (Ю. Шовкопляс). У такому додатку основний елемент виступає здебільшого постпозитивним щодо допоміжного. Спорадично, з метою увиразнення субстанціальної семантики, його локалізація може змінюватися на препозитивну: *До семи корінних гравців принасувалося четверо нових із запасних* (Ю. Яновський); *Ото пішов він до Дінця, наловив живців-верховодів та красноперів і дві вудки поставив на щуки* (О. Донченко).

Як допоміжний елемент ІНЧ функціонують і в складі трьохелементного додатка ІНЧ_{ВІДМ.} + ІНІ_Н + І_Р: *Олена Федорівна вивернула, як вона говорить, вже двоє ночов прання* (В. Близнець); – *От попробували б ви руками дві дюжини корів подоїти* (В. Собко); *Рахіра жадібно з'їла одну грудку сиру* (О. Кобилянська). Граматично такі числівникові лексеми марковані непрямыми відмінками, найвищу продуктивність з-поміж яких виявляють родовий та знахідний. Семантика ж ІНЧ у цій функції експлікується семою "означена кількість". Важливим параметром функціональної специфіки ІНЧ у трьохелементному додатку є його локалізація, оскільки зміна його позиції (препозиція → інтерпозиція) зумовлює змістові модифікації в семантиці об'єктності додатка, вектор яких має спрямування "точна кількість → приблизна кількість": *Хоч би на почин кубометрів п'ятсот лісу* (Остап Вишня). Значення приблизності посилюється при наявності прийменників: *Ряден з десять соломи утягла Христа в хату* (Панас Мирний).

У додаткові ІНЧ_{ВІДМ.} + ІНІ_Н + І_Р зв'язковий елемент репрезентований інформативно недостатніми іменниками із семами "міра", "точна кількість", оформленими називним відмінком: *Марко Каганець мав усього хату, чверть морг аогороду й два морги поля* (Г. Хоткевич); *Зупини своєю волею не одну занесену над деревцем сокиру, врятуєш не один гектар лісу, поля чи сіножаті* (Б. Олійник); *Коли він звільнив п'ять метрів лісу, сміявся як дитина, забувши жалі* (А. Малишко); *У діда Савелія ще й досі добра пам'ять, і на свосму довгому віку він наслухався не один десяток оповідань* (О. Донченко). Змістові потенції основного елемента нерегламентовані.

ІНЧ активні й щодо структурування обставини аналітичної будови. З-поміж структурних різновидів такого компонента найширшу репрезентацію в українській мові має двохелементна обставина ІНЧ_{ВІДМ.} + І_Р: *Так і лежав він під скелею два тиждні, поки помер* (З. Тулуб); *У ста млинах зима тиєницю на сніг сріблясто-синій меле* (Б.-І. Антонич)). ІНЧ, оформлені родовим або знахідним відмінком з прийменником або без нього, реалізують допоміжний елемент обставини: *Солдати не пробігли й п'ятдесяти кроків, як їх сікнули нищівним огнем з німецьких бліндажів* (І. Цюпа); *Триває це неподобство упродовж тридцяти років* ("Хімія і біологія в школі"). Репрезентантами основного елемента виступають субстантиви у родовому відмінку з параметричною семантикою. Спектр семантичної типології аналізованої двохелементної обставини обмежується значенневими різновидами місця, часу, міри й ступеня.

Функціональна специфіка ІНЧ у трьохелементній обставині ІНЧ_{ВІДМ.} + ІНІ_{ВІДМ.} + І_Р також полягає у вираженні ними допоміжного елемента компонента: *...І на двох латках своїх землі щось висівалося* (Ю. Бедзик); *Федір Предтеча не одну чверть століття проплавав під різними широтами* (Л. Тендюк); *Оркестри грали з трьох кінців саду* (Ю. Смолич); *Добрих півтора десятки років берегли тато таємницю "мами-груші"* (М. Рябий). Його експлікують ІНЧ із семою "точна кількість", граматично марковані

відмінковою чи прийменниково-відмінковою формою. Зв'язковий елемент у таких обставинних компонентах виражається інформативно недостатньою іменниковою лексикою, а основний – семантично достатньою.

ІНЧ спорадично фіксуються і в означеннях аналітичної будови. В основному, це двохелементний компонент ІНЧ $_{\text{вдм.}} + \text{I р.}$: *Більшість школярів обох класів достатньо обізнані з проблеми СНІДу* (“Хімія і біологія в школі”); *Переважає більшість хворих на СНІД зафіксована в групі людей до сорока років* (“Хімія і біологія в школі”); *Вже під селом, там, де кінчався лан кукурудзи, наздогнав мене юнак років біля двадцяти* (М. Томчанин). Семантичний простір числівникової лексики в такому означенні орієнтований на точну кількість, граматична форма здебільшого репрезентована родовим відмінком. Низька продуктивність ІНЧ в означенні аналітичної будови зумовлена нетиповістю синтаксичної функції для них, а отже й, новизною семантико-синтаксичних відношень та синтаксичних зв'язків [4, с.88].

Таким чином, типовою локалізацією числівника-квантифікатора є присубстантивна позиція. Семантично такі числівники спроможні лише на модифікацію значення поширювального субстантива, а функціонально – на об'єктивацію допоміжного елемента компонента двох-, трьохелементної будови в формально-граматичній структурі речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 241 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика української мови. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
3. Городенська К.Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2002. – №5. – С.20-26.
4. Дмитрук В.І. Квантитативні слова в сучасній українській мові: Дис. канд. філол. наук: 10.02.01 – Кіровоград, 1998. – 199 арк.
5. Дровникова Л.Н. Развитие падежного синкретизма форм числительного в современном русском языке // Филологические науки – 1993. – №1. – С. 110-115.
6. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
7. Коваль Л.М. Інформативно недостатні слова української мови: семантика, функції: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – Вінниця, 2004. – 201 арк.
8. Лукин М.Ф. К вопросу о лексико-грамматическом статусе числительных в современном русском языке // Вопросы языкознания. – 1987. – №6. – С. 43-51.
9. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л.: Наука, 1978. – 386 с.
10. Попович Н.М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 2002. – 28 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття продовжує серію публікацій, присвячених дослідженню лінгвальної природи та функціональних особливостей лексико-граматичного класу інформативно недостатніх слів української мови. Зокрема, ознайомлює із функціональним діапазоном інформативно недостатніх числівників у формально-граматичній структурі речення.

Ключові слова: *інформативно недостатній числівник, формально-граматична структура речення, допоміжний елемент компонента аналітичної будови.*

The article is a continuation of the series of the publications, devoted to the linguistic nature and functional peculiarities of lexico-grammatical group of an informatively insufficient words of the Ukrainian language. It deals with the functional diapason of informatively insufficient numerals in the formal-grammatical structure of the sentence.

Key words: *informatively insufficient numeral, formal-grammatical structure of the sentence, analytical building component auxiliary element.*

Олена Колісник
(Кіровоград)

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ПОЯСНЮВАЛЬНИХ ПОЛІПРЕДИКАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ ЗІ СПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Проблема типології пояснювальної семантики не є новою в мовознавстві, до неї зверталися О. Пешковський, Л. Булаховський, Л. Максимов, Н. Валгіна, І. Слинько, І. Вихованець. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки пояснення розуміють як вид семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, який полягає у: 1) повторному називанні того самого явища дійсності за допомогою інших лексико-граматичних засобів [8, с. 20; 12, с. 513]; 2) вказівці на тотожність, рівнозначність співвіднесених ситуацій [9, с. 630]; 3) уточненні, розкритті змісту першої частини [1, с. 172; 5]. Очевидно, що єдиного, усталеного визначення пояснення як виду семантико-синтаксичних відношень у лінгвістиці не існує, що зумовлено насамперед відсутністю ґрунтовних досліджень у цій сфері. За таких умов особливо гостро постає питання про системний аналіз складних пояснювальних одиниць із позицій їхнього значеннєвого наповнення.

Мета статті – описати семантичні різновиди складних пояснювальних структур зі сполучниковим типом зв'язку. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: 1) розглянути вже існуючі кваліфікації пояснювальних поліпредикативних конструкцій; 2) встановити значеннєві варіанти пояснювальних відношень, що встановлюються між компонентами складного речення; 3) здійснити їхній аналіз із виокремленням специфічних конструктивних елементів на рівні семантичної організації таких одиниць.

Складні речення, предикативні частини яких поєднані за допомогою пояснювальних сполучників, найбільш повно за змістовими відношеннями між компонентами були описані В. Белошапковою, яка виокремлює одиниці пояснювально-ототожнювальні, пояснювально-уточнювальні та пояснювально-узагальнювальні [4]. Таке витлумачення семантичної природи розглядуваних відношень видається цілком обґрунтованим і логічним та в найбільш загальних рисах відбиває їхні особливості, проте вразливим місцем у такій кваліфікації є те, що вона не охоплює всього спектру значеннєвої різноманітності пояснення.

Ключовими критеріями розмежування речень із власне-пояснювальними й невластиво-пояснювальними відношеннями постають семантичні відношення ідентичності/неідентичності між предикативними частинами.

Семантика власне-пояснення реалізується через відношення тотожності, що встановлюються між складниками поліпредикативного утворення, один із яких репрезентує певний зміст, а інший пропонує його інтерпретацію [3, с. 7], не розширюючи й не звужуючи межі поняття, описаного пояснюваною частиною, або вказують на тотожність, рівнозначність співвіднесених ситуацій [9, с. 630], напр.: *Ми їдемо з півночі на південь і, наблизившись до витоків Саксаганки, могли повернути і праворуч, і ліворуч: тобто поїхати правим берегом чи лівим* (М. Старицький). Відношення власне-пояснення експлікують у складних конструкціях за допомогою сполучника *тобто* та його фонетичних модифікацій. Оскільки пояснюваний і пояснювальний компоненти корелюють з тим самим предметом, поняттям як різні його позначення, то вони є кореферентними. Вивчення контекстних умов реалізації власне-пояснювальних відношень показує, що друге позначення, здебільшого, не дублює перше, а містить нову інформацію про референт.

Унаслідок аналізу складних конструкцій із власне-пояснювальними відношеннями між компонентами видається доцільним виокремити три основних групи структур відповідно до реалізованого механізму пояснення: 1) пояснювально-атрибутивні; 2) пояснювально-інтерпретаційні; 3) пояснювально-ототожнювальні.

Структури першого типу будуються за схемою “номінація референта – його якісна характеристика”. Під терміном “якісна характеристика” розуміємо не просто вказівку на ознаку зображуваного, а відображення будь-якої суттєвої риси предмета чи явища, про яке йдеться в реченні: це можуть бути специфічні зовнішні форми вияву, певні процесуальні ознаки чи походження пояснюваного компонента. У такому випадку пояснювальна частина віддзеркалює наочні, безпосередні зв'язки, які стоять за словом і відбивають притаманні йому ознаки або ситуацію, до якої входить назване поняття. Необхідність у появі такої конструкції виникає тоді, коли зміст опорного компонента є контекстуально затемненим або незрозумілим.

Головним діючим механізмом встановлення власне-пояснювальних пояснювально-означальних відношень між предикативними компонентами виступає кореляція “поняття – його якісна характеристика”, напр.: *Інокентій пророкував, що як буде місяць-чернець, **тобто** як місяць зробиться чорним, то наступить кінець світові* (Г. Тютюнник). Поняття *місяць-чернець* семантично визначається через вказівку на зміну стану відомого реципієнтові мовлення предмета (*місяць*), яка спричинює появу нового, невідомого. За граматичного підходу маємо характеристику суб'єкта з позицій зміни його предикативної ознаки.

Трапляються випадки, коли в другій предикативній частині розкривається лише один з аспектів зображуваного, але в такий спосіб саме репрезентована риса актуалізує інформацію, яка є необхідною для розуміння в даній комунікативній ситуації, напр.: *А хто з них, – запитав він, – найкращий, **себто** з ким найлегше розмовляти?* (С.Скляренко); *Чому я дозволяю собі говорити про твори Борзенка, що не збереглися, **тобто** не опубліковані й не доведені до читача?* (Ю.Смолич).

Семантичну сутність пояснювально-інтерпретаційних відношень становить поєднання у структурі складного речення двох предикативних компонентів, один з яких репрезентує певний зміст, а другий відтворює його, використовуючи інші мовні засоби. На об'єктивно-змістовому рівні пояснювана й пояснювальна частини виступають ідентичними, а на формальному і за суб'єктивним сприйняттям – різняться: до складу першої частини входять слова, менш зрозумілі і відомі адресатові, а до другої – загальновідомі лексеми, одиниці активного словникового фонду, напр.: *Першим неписаним правилом, якого він мусив дотримуватись, був арештантський закон, що кожен новоприбулий стажує від “параши”, **цебто** дістає місце біля достославної тюремної реліквії, яка за звичаєм стоїть біля дверей* (І.Багрянний). Пояснюваний компонент – *стажує від “параши”* – на лексичному рівні виражений фразеологізмом, що походить з арештантського жаргону, а отже – який не є загальнозживаною лексичною одиницею і, відповідно, незрозумілий реципієнтові мовлення, через що потребує декодування, “перекладу” на зрозумілу мову, який втілюється в пояснювальному елементі поліпредикативної конструкції.

Здатність до інтерпретації першого компонента пояснювально-ототожнювальної конструкції другим реалізується в різних моделях, у яких пояснюваний елемент може бути виражений жаргонізмом, фразеологізмом, науковим терміном і т.д., а пояснювальний – фразеологічною одиницею зі складу активного словникового фонду, напр.: *За кілька хвилин розвідники, штовхаючись, сміючись і перебиваючи один одного, встигли розповісти Козакову, що вони зараз “кантуються”, **тобто** б'ють байдики, бо тільки три дні тому на превелику силу дістали “язика” і “хазяїн” дав їм відпочинок на кілька днів* (О. Гончар); *І він катапультиється, **тобто** вистрілює себе разом із сидінням* (О. Гончар).

Окрім вищезазначених різновидів, семантика власне-пояснення знаходить реалізацію в поліпредикативних структурах іншого типу, де зображене в обох частинах співвідноситься як пояснюваний і пояснювальний компонент тільки в створеному мовцем контексті, і не можуть бути визнаними такими поза ним. З одного боку, маємо справу з поняттями, пов'язаними між собою відношеннями ідентичності, а з іншого – логічно не

пов'язаними між собою. Видається доцільним назвати такий тип семантико-синтаксичних відношень пояснювально-ототожнювальними, виходячи з дефініції, яку наводить “Словник української мови” до лексики “ототожнювати”: “визнавати які-небудь явища, поняття і т. ін. тотожними, однаковими, подібними; уподібнювати до чого-небудь” [10, с. 808].

Отже, власне-пояснювальні пояснювально-ототожнювальні відношення – це такий тип змістово-граматичних відношень, що встановлюються між компонентами складного речення, які в його структурі набувають кореферентності.

Хоча на перший погляд описувані в компонентах неелементарних утворень, поєднаних за допомогою пояснювального сполучника *тобто*, поняття не є пов'язаними між собою, вони логічно не суперечать одне одному й мають певні референційні зони, спільні частини змістової структури, які, проте, не виключають наявності інших, віддалених між собою елементів значення. Розглянемо речення на зразок *Тому я ні до кого не піду і нікого до себе не прийму, якщо він неперевірений, себто якщо він не нашого району* (М. Стельмах). Пояснюваний компонент *неперевірений* розкривається шляхом його заміщення поняттям *не нашого району*, яке активізує в семантичній структурі спільну для обох сему “свій” (на противагу – “чужий”, “ворожий”). Отже, у цьому контексті *неперевірений* означає не “той, якого ніхто не перевірів”, а “той, кому не можна вірити”. Необхідність для конструювання подібних утворень виникає тоді, коли для позначуваного поняття в мовній практиці вже існує певне закріплене за ним значення, що в окремих ситуаціях потребує більш конкретного і строгого розуміння, ефект якого досягається за рахунок використання пояснювальної конструкції.

У граматичному ладі української мови з-поміж складних конструкцій з пояснювальними кон'юнктивами поширеними виступають і утворення з невластиво-пояснювальними відношеннями, у яких пояснення супроводжується додатковими семантичними нашаруваннями – уточнювальними та узагальнювальними. Тоді з'являються поліпредикативні утворення з невластиво-пояснювальними уточнювальними та невластиво-пояснювальними узагальнювальними відношеннями.

Проблему уточнення слід розглядати на загальному тлі функціонального навантаження пояснення як виду семантико-синтаксичних відношень та механізмів його конструювання. Тривалий час у мовознавчій науці точилися дискусії стосовно розмежування понять *пояснення* й *уточнення*. Так, В. Летучева та Г. Усищева твердять про їхню незалежність і відокремленість, мотивуючи свою позицію тим, що ці типи відношень витворюються за допомогою різних принципів і, відповідно, мають у зв'язку з цим певні відмінності на рівні свого граматичного вираження [7; 13]. Проте більшість лінгвістів поділяють думку, що уточнювальні та пояснювальні (відповідно до нашого визначення – власне-пояснювальні) відношення не є різними типами, а виступають окремими різновидами пояснювальних відношень [4; 8, 12, с. 513].

Розглядаючи шляхи формування уточнювального значення як такого, що ґрунтується на відношеннях “ціле – часткове”/ “загальне – конкретне”, що підпорядковані тій самій метамовній функції витлумачення, що й ідентифікаційні відношення [7], більш логічним видається вважати уточнювальні відношення різновидом пояснення, а точніше – невластиво-пояснення, оскільки в межах структур із пояснювальними відношеннями між компонентами яскраво простежується контамінація пояснювальної семантики і деталізація, конкретизація пояснюваного елемента за допомогою лексико-граматичних засобів другої предикативної частини.

Яскравим диференціювальним критерієм цього різновиду семантико-синтаксичних відношень виступає не лише семантика уточнення, але й спосіб її матеріального вираження: специфічним експлікатором уточнювального значення виступає кон'юнктив *а саме* та синонімічний до нього *тобто*.

Передумовою виникнення невластиво-пояснювальних пояснювально-уточнювальних відношень у поліпредикативних конструкціях є досить широка

референтність пояснювального (уточнювального) компонента, яка вимагає звуження обсягу його значення для адекватного розуміння. У ролі уточнюваного елемента може виступати будь-яка повнозначна лексема або словосполучення, що означає річ, факт, дію, предмет, ознаку об'єктивної дійсності, спосіб протікання дії тощо. З-поміж поліпредикативних утворень подібного зразка яскраво виділяються структури з уточнювально-об'єктним, уточнювально-атрибутивним та уточнювально-адвербіальним значенням.

Невласне-пояснювальні пояснювально-уточнювально-об'єктні відношення формуються між складниками поліпредикативної структури, коли опорний компонент у першій частині репрезентований прономінативом з узагальненою, невизначеною семантикою і є, відповідно, інформаційно неповноцінним, таким, що потребує додаткового витлумачення, напр.: *Але це було й так зрозуміле, а саме: “Та хіба ж від унтерменшів можна чогось кращого сподіватися!!!”* (І.Багрянний).

Конструкції з невластивими пояснювально-уточнювально-атрибутивними відношеннями характеризуються тим, що друга частина вказує на означальне значення опорного субстантивного компонента препозиційної частини, напр.: *Хто за мою пропозицію, **себто**, щоб змінити прізвище, прошу підняти руки* (М.Куліш).

У поліпредикативних одиницях, препозиційна частина яких розкриває додаткове обставинне значення зображеного в попередній встановлюються невластиві пояснювально-уточнювально-адвербіальні відношення між складниками, напр.: *От так само абсурд думати (як гадає Штіфель), що можна було спинити Сонячну машину, **цебто** знищити всі попередні, створені віками й законами минулого сприятливі умови для Сонячної машини* (В.Винниченко).

Частотними в українській мові є складні структури, між предикативними частинами яких встановлюються семантичні відношення корекції, сутність яких полягає в доборі адекватнішої форми вербалізації ситуації [7; 11]. Виходячи з потрактування поняття “уточнення”, як “поправка, пояснення, доповнення, внесені з метою надання більшої точності чому-небудь” [10, с. 518], вважаємо цілком логічним розглядати подібні відношення як різновид невластивого пояснювально-уточнювального значення.

Виникнення таких одиниць зумовлене насамперед комунікативною настановою мовця, а саме – прагненням якомога достовірніше описати ту чи ту реальність, що на граматичному рівні відбивається як градація за рівнем відповідності сутності позначуваної ситуації або описуваної ознаки. Здатність до експлікації корекційного значення властива кон'юнктиву *тобто*, напр.: *І нічого я не залишу. **Тобто** не залишу на особистому балансі ніяких накопичень* (Ю.Мушкетик); *Архієпископ благословив нас і вів з нами довгу бесіду; **себто**, він говорив, а ми слухали* (Ю.Мушкетик).

Матеріал дослідження свідчить про те, що уточнювально-корекційні відношення є, здебільшого, синкретичними, оскільки в подібних конструкціях відбувається референція приєднувального значення, за якого друга частина “виникає, як щось додаткове до першої”, повідомляючи “щось таке, що відбувається ніби в процесі мовлення”. На рівні формального вираження таке явище часто знаходить вияв у формі парцельованих конструкцій, напр.: *Найперше мчи на наш постій, позбирай всі папери й спали їх. Ну, **тобто** не всі...* (Ю.Мушкетик); *Не треба! **Себто** треба не так!* (М.Куліш).

Порівнюючи характер парцеляції в межах різних синтаксичних структур, С. Глазова робить висновок про те, що природа парцеляції в неелементарних конструкціях із пояснювальними відношеннями між складниками відрізняється від решти граматичних утворень, де її головною метою є акцентне виділення одного з елементів, активізація його інформативності чи емоційного навантаження. На рівні поліпредикативних пояснювальних одиниць цей прийом зумовлений змістовою самодостатністю першої частини й непередбачуваністю, комунікативно-прагматичною детермінованістю другої [4, с. 11].

Отже, розгляд уточнення як особливого різновиду пояснювальних, невластиво пояснювальних відношень із власним широким спектром семантичних відтінків дозволяє глибше і повніше досягнути сутність пояснення як виду семантико-синтаксичних відношень.

Унаслідок аналізу складних конструкцій з пояснювальними відношеннями, В.Белошапкова на матеріалі російської мови виокремлює речення «узагальнювального пояснення» [9 с. 684-682], перша частина яких дає більш конкретну і часткову характеристику явища, а друга більш загальну. Таким чином формується усвідомлення узагальнення як одного з механізмів творення пояснювальних відношень, що з позиції логіки полягає у формуванні на основі одного поняття іншого, з більш широким значенням [2, с. 186].

Розглядаючи відношення уточнення та узагальнення, можна помітити, що між собою вони формують певну граматичну опозицію як такі, що ґрунтуються на протилежних конструктивних принципах («загальне-конкретне» та «часткове-загальне»), і водночас виявляють окремі системні зв'язки на протигагу власне-поясненню, семантика якого спирається на відношення тотожності/ ідентичності компонентів. Отже, цілком логічним і умотивованим видається визначення узагальнювальних відношень як одного з різновидів невластиво-пояснення.

Експлікатором узагальнювальної семантики виступає кон'юнктив *тобто* та однофункціональні, напр.: *Бруховський став домагатись від Бжуховського, щоб той сплатив податок, якого не платив, здається, ніколи й нікому, але то ще й не біда, при цьому шляхтич назвав Бжуховського Бруховським, себто прирівняв його до звичайного хлопа-русина* (П.Загребельний).

Характерною особливістю розглядуваного типу конструкцій є нашарування на невластиво-пояснювальне пояснювально-узагальнювальне значення висновкової семантики, напр.: *Сонце і всі тіла – [прагне] віддати свою енергію, дерево – вирости й зотліти... Тобто організована матерія прагне стати неорганізованою* (Ю.Мушкетик). Така здатність до поєднання конклюдентної та узагальнювальної семантики впливає з логічного прийому абстракції, що лежить в основі формування обох різновидів значення й полягає в переході від одного поняття до іншого, ширшого за своєю семантикою, шляхом виключення зі змісту вихідного поняття певних специфічних ознак і натомість вияснення важливих для цієї комунікативної ситуації. Узагальнення виступає одним із різновидів семантико-синтаксичних відношень невластиво пояснення і яскраво виявляє схильність до синкретизму, що формується на ґрунті спільних прийомів творення узагальнювальної та висновкової семантики.

Отже, функціонуючи на рівні складного речення, пояснення як окремий вид семантико-синтаксичних відношень характеризується значеннєвою неоднорідністю, що дає змогу виокремити в його складі семантику власне-пояснення та невластиво-пояснення. Власне-пояснення визначаємо як асинкретичний тип синтаксичних відношень, а у структурі невластиво-пояснення спостерігаємо референцію різних семантичних нашарувань, причиною чого виступає недиференційованість значення окремих сполучників та особливості лексико-семантичного наповнення частин утворень із пояснювальними відношеннями.

Урахування значеннєвого наповнення розглядуваних утворень дало змогу поділити їх на речення з власне-пояснювальними та невластиво-пояснювальними відношеннями. Власне-пояснення репрезентовано в утвореннях з пояснювально-атрибутивною, пояснювально-інтерпретаційною та пояснювально-ототожнювальною семантикою; невластиво-поясненню відповідають пояснювально-уточнювальне та пояснювально-узагальнювальне значення. Парадигму невластиво-пояснювальних пояснювально-уточнювальних відношень становлять уточнювально-об'єктні, уточнювально-атрибутивні, уточнювально-адвербіальні та відношення слабкої/ часткової й сильної корекції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П., Литвин Л.П., Семеренко Г.В. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2005. – 270 с.
2. Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ. – М.: Изд-во Москов. гос. ун-та, 1989. – 239 с.
3. Гжегорчик А. Популярная логика. Общедоступный очерк логики предложений. – М.: Наука, 1979. – 112 с.
4. Глазова С.М. Пояснювально-ототожнювальні конструкції в українській мові: семантика, граматика, прагматика: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Харків. націон. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2005. – 20 с.
5. Кротевич Є. Способи вираження підрядного зв'язку// Укр. мова та літ. в шк. – 1954. – №2. – С. 8-12.
6. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія: В 2 ч. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – Ч.2. – 320 с.
7. Летучева В.П. Уточнение и пояснение в современном русском языке // Слово и предложение. – Тамбов, 1971. – С. 151-152.
8. Прияткина А.Ф. Конструкции с пояснительными союзами // Рус. яз. в шк. – 1956. – №5. – С. 19-24.
9. Русская грамматика: В 2-х т. / Ред. кол.: Н.Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1982. – Т. 2. – 709 с.
10. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1 – 11.
11. Старикова О.М., Обухова О.Ю. Семантика та прагматика внутрішньо текстових уточнюючих відношень // Мовознавство. – 1991. – №4. – С. 59-62.
12. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
13. Усищева Г.Ю. Пояснительные конструкции с указательными наречиями // Рус. яз. в шк. – 1961. – №1. – С. 30 - 33.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена описові семантичної структури поліпредикативних утворень з пояснювальними відношеннями сполучникового типу. У роботі запропоновано узагальнювальну класифікацію пояснювальних конструкцій за типами їхнього семантичного наповнення.

Ключові слова: *полі предикативна конструкція, пояснювальні відношення, пояснювальні сполучники.*

The article is dedicated to describing of the semantic structure of poly-predicative explanatory constructions. The general classification of poly-predicative explanatory constructions according to the types of their semantics is proposed in the research.

Key words: *poly-predicative construction, explanatory relations, explanative conjunction.*

*Галина Кутня
(Львів)*

ПРЕДИКАТИ ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ СТРУКТУРИ З ІМПЛІЦИТНИМ СУБ'ЄКТОМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗМІН У НАВКОЛИШНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Специфічні за будовою та семантикою односкладні речення на позначення явищ природи здавна привертали увагу як українських, так і зарубіжних мовознавців (Ф. І. Буслаєв, О. Х. Востоков, Фр. Міклошич, Д. М. Овсянко-Куликовський, О. М. Пешковський, О. О. Потебня, а також Н. М. Арват, В. В. Бабайцева, М. П. Бажан, О. В. Болух, І. Р. Вихованець, Є. М. Галкіна-Федорук, К. Г. Городенська, В. Д. Горяний, П. С. Дудик, А. П. Загнітко, Г. О. Золотова, Н. Б. Іваницька, Н. Л. Іваницька, Г. П. Ломтев, Т. Є. Масицька, О. С. Мельничук, М. В. Мірченко, І. І. Слинько, Г. М. Чирва, Н. Ю. Шведова та ін). Незважаючи на чималу кількість праць, аналіз таких односкладних структур із погляду семантико-синтаксичної організації досі не втратив актуальності.

Відомі дослідження зорієнтовані переважно на висвітлення двох аспектів: 1) особливостей функціонування дієслів у зазначених структурах; 2) генезису “безсуб’єктних” синтаксичних структур. Здебільшого дослідники розцінюють предикативні ситуації, що формують наведені одиниці, як стани в навколишньому середовищі, чи, за У. Чейфом, “амбієнтні стани” [9, с.120] – “стани всеохопного характеру”. Безособова синтаксична парадигма дає підстави оцінювати виділені одиниці на формально-граматичному рівні як “безвалентні” [8, с.251], “нульвалентні”, “безсуб’єктні”. Дослідження семантичної організації речень показують, що аналізовані дієслівні предикати генетично споріднені з одновалентними [5, с.51]. О. О. Потебня зазначає, що “кількість безсуб’єктних речень збільшується за рахунок суб’єктних” шляхом усунення міфічного чи невизначеного суб’єкта [7, с.322]. “Розряди безсуб’єктних дієслівних присудків, утворених від імен, передбачають ці самі імена як суб’єкти”, – продовжує дослідник і для підтвердження наводить приклад із фольклорних джерел: “*Ой ще не світ, ой ще й не світ, та ще не світає*” [7, с.330], порівн. також: *Світає світ в терному галуззі* (Л. Костенко); *Досвіток світає раніше...* (Є. Гуцало). Незаповненість суб’єктної позиції зумовлена еволюційними перетвореннями двоскладної структури, тому використовувати термін “нульвалентна”, “авалентна модель” [2, с.96] доцільно лише в тому разі, коли хочемо відмежувати речення з цими предикатами від інших типів односкладних речень [6, с.274].

Безособові речення на позначення явищ навколишнього середовища, виражені дієсловами на зразок *світає, хурделить, вечоріє*, наділені асиметричністю змістової та формальної площин. Особливість зазначених дієслів полягає в тому, що вони в ролі предикатів не передбачають заповнення порожніх місць. Буттєва ситуація, яку вони відтворюють, не має конкретного носія ознаки, що свідчить про авалентний характер таких одиниць на формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному рівнях. На противагу “поверхневим” рівням, власне-семантична площина валентності передбачає наявність хоча б одного аргумента, оскільки аксіоматичний закон логіки стверджує, що судження (як логічна основа речення) існує у формі предмета думки та його ознаки. Таким аргументом є прихована семантична функція суб’єкта-субстанції. Формальна відсутність суб’єкта вказує на те, що предикат є нульмісним у синтаксичному вимірі, але одномісним – у семантичному. Тому є підстави розглядати нульмісні предикати як синтаксичний варіант одновалентних дієслів. Із позиції валентної рамки таку варіантність можна кваліфікувати випадком нереалізованої лівої позиції суб’єкта. Недискретний характер події в односкладних реченнях є категорійною семантичною ознакою „нерозчленованого характеру відображення дійсності” [1, с.10].

Семантико-синтаксичну структуру односкладних речень на позначення змін у навколишньому середовищі організовують кілька типів предикатних синтаксем. Це насамперед предикати стану та предикати процесу, у межах яких виділяються семантичні одиниці з додатковими значеннями. Найчисельнішу групу речень на позначення явищ природи становлять конструкції з процесами, які відтворюють динамічну ситуацію, пов’язану зі змінами станів або інших ознак предмета [4, с.96]. Серед предикатів процесу, які формують аналізовані речення, вирізняємо дві групи щодо способу їхнього лексико-граматичного вираження: 1) одиниці, виражені власне безособовими (одноособовими, моноособовими) дієсловами; 2) одиниці, виражені особовими дієсловами в безособовому значенні. Першу групу становлять такі лексико-семантичні групи дієслів:

1) дієслова, що позначають процес зміни дня та ночі (*світає, вечоріє, смеркає, сутеніє, розвиднюється, дніє* тощо), напр.: *Смерклося* (І. Нечуй-Левицький); *Вечоріло, сутеніло* (І. Франко); *Надворі вже світало* (І. Нечуй-Левицький); *Не місяць, і не зорі, і дніти мов не дніло* (П. Тичина); *Надворі вже зовсім сутеніло...* (І. Франко);

2) дієслова, що позначають процес випадання атмосферних опадів (*дощити, сніжити, мрячити, сльотити, туманитися* та ін.), напр.: *Сніжило* (Б. Грінченко); *Як погода добра, то в нас рай земний, зате як задощить...* (Панас Мирний); *Вітер майже затих, ледь-ледь сніжило* (Ю. Збанацький);

3) дієслова, що позначають процес зміни стану навколишнього середовища (*похолодніти, захододати, похолодати*), напр.: *На небо наскочили хмарки, одразу похолодало* (С. Васильченко); *Перед вечором знявся рвучкий вітер і захододало* (Марко Вовчок);

4) дієслова, що вказують на зміни стану неба (*розпогодитися, занегодитися, перехмарити*), напр.: *Слава Богу, перехмарилось!* (Марко Вовчок); *Затишає, мабуть, випогодиться...* (М. Кротівницький);

5) дієслова, що означають процес, пов'язаний із виявом природно-фізичних сил, напр.: *Потемніло, завітрило, закрутилася курява* (С. Васильченко); *Ліс шумів, зверху кужелило* (Б. Грінченко);

6) дієслова, що виражають процес загальних природних змін (пір року): *А надворі вже весніє* (І. Франко); *Відзиміло*.

Такі предикати інформативно самодостатні, для вираження основного значення ці синтаксеми не потребують інших актантів.

У межах предикатів процесу, виражених особовими дієсловами в безособовому значенні, також можна виділити кілька лексико-семантичних різновидів:

1) одиниці, що означають світлові процеси, зміну дня та ночі (*темніє, світліє, біліє, сіріє, рожевіє*), напр.: *На сході вже порожевіло* (М. Коцюбинський); *Посвітлішало. Ранок наближався* (М. Старицький); *Стемніло* (Марко Вовчок). *Сонце зайшло, і надворі почало вже темніти* (І. Нечуй-Левицький). *На сході ще й не ясніло* (Б. Грінченко);

2) одиниці, що означають процеси випадання атмосферних опадів, характеризуючи їх з погляду інтенсивності, сили, тривалості тощо (*росити, мети, сипати, порошити, ляпати*), напр.: *Лило, як з відра* (Марко Вовчок); – *Після Великодня й не крапнуло!* – *додала баба* (М. Старицький); *Знову почало з неба сипати* (С. Васильченко); *Надворі мрячило* (Ю. Збанацький); *Мжичило* (М. Старицький); *Хляпало зрання...* (Марко Вовчок);

3) одиниці, що виражають процес зміни температурного стану середовища (*тепліти, холодати, морозити*), напр.: *Надворі стихло й потеплішало...* (І. Нечуй-Левицький); *Ранок був вітряний, приморожувало* (І. Франко);

4) одиниці, що означають процес зміни стану неба (*світліти, вияснитися, яснішати, хмуритися, прояснитися, хмаритися, тьмаритися*), напр.: *Прояснилось...* (І. Франко); *Він зазирає у вікно, чи не нахмарило вже* (Б. Грінченко); *А надворі виднішало та прояснювалось* (І. Нечуй-Левицький);

5) одиниці, що виражають процес прояву стихії, атмосферно-метеорологічних явищ (*блискати, гриміти, парити, припікати, мести, віяти, дути, завівати, хурделити, віхолити*), напр.: *Тільки погриміло та поблискало* (М. Кротівницький); *Ніч. Гримить і блискає* (І. Франко); *Завивало і мело майже цілу ніч* (М. Старицький); *Мете – світу божого не видно* (Панас Мирний); *Завихрило надворі* (Панас Мирний); *З самого ранку припікало* (Марко Вовчок).

Периферійний пласт у польовій структурі предикатів становлять предикатні синтаксеми, які кваліфікуємо “стихійною дією” чи “процесивною дією”. З власне-семантичного погляду ці предикати називають дію, виконавцями якої виступають явища природи та природні речовини. Серед речень із такими предикатами виділяємо:

1) речення з одиницями, що означають конкретну фізичну дію, яка маркована активним суб'єктом: *Років п'ять тому півсела громом спалило* (Ю. Збанацький); *Вдарило громом страшином* (Б. Грінченко); *Потому несподівано труснуло сніжком* (М. Коцюбинський); *Вітром сосни коливало* (І. Франко);

2) речення з одиницями, що називають рух фізичних речовин: *Мете снігом цілий день* (Г. Тютюнник); *...З улоговин тягло нічною росяною мрякою* (Г. Тютюнник); *Подвір'я припорошувало легким сніжком* (А. Головка); *...Віяло довкола сумом і холодом* (І. Франко).

Цей тип предикатів виражає дію невідомої, нерозпізнаної сили, яка реалізується за допомогою певного знаряддя, вираженого формою орудного відмінка. Але, оскільки предикати дії позначають діяльність, що породжується діячем і ним активно і безпосередньо стимулюється [4, с. 95], а функцію діяча повинні виконувати реальні дійові особи, переважно

живі істоти, а не опредмечені дії, то аналізований тип предикатних синтаксем межує з предикатами процесу та дії.

Безпрефіксна лексика аналізованих предикатів презентує процес у серединній фазі протікання і співвідноситься з графемою недоконаного виду. Це похідні дієслівні утворення з конкретним значенням, мотивованим дериваційною базою – якісними прикметниками (*темніти, яснити, темніти*) та іменниками (*весніти, вечоріти, зоріти, вітріти, туманитися, хмаритися, дощити*). Такий тип відношень – перехід семантики якісної в процесну – залежить як від здатності якісної ознаки трансформуватися в ознаку процесуальну, локалізовану в часі, так і від особливостей процесного значення, вираженого дієслівним суфіксом. Інтегральна сема процесів – “кількісні та якісні зміни суб’єкта” – дає підстави говорити про наявність у структурі предикатів процесу компонента компаративності. Це значення простежується в усіх відад’єктивних одиницях, а особливо в тих, що утворені від прикметників вищого ступеня порівняння (*яснішати, світлішати, виднішати*). Можна відзначити деяку смислову спільність форм порівняння прикметника і лексико-граматичних похідних у функції предикатів процесу: обидва класи означають наростання будь-якої ознаки, посилення якості, але прикметникові форми передають це статично, а дієслова-процеси – динамічно. Сама інтерпретація предикатної ознаки – “ставати / стати якимось” – свідчить про транспонування графем компаратива і суперлатива в синтаксичну сферу дієслів.

Предикатні одиниці, що мотивовані назвою суб’єкта (*світає, морозить, вечоріє*), оцінюємо як явище сильної суб’єктної інкорпорації. Кількість безсуб’єктних предикатів зростає також за рахунок суб’єктних: окремі лексико-семантичні варіанти дієслів закріплюються за суб’єктною семою “навколишнє середовище” й утворюють неструктуровані семантико-синтаксичні єдності. Суб’єктна синтаксема при цьому стає семантично надлишковою і втрачається на формально-синтаксичному рівні. Таке явище називаємо слабкою суб’єктною інкорпорацією: *Ще й сіріти надворі не починало... (Остан Вишня).* → Порівн.: *Місяць утік, небо посіріло... (В. Винниченко); І тут задвигтіло, й зашуміло, і потемніло, ніби перед бурею (В. Шевчук).* → Порівн.: *Великий шлях ожив, зашумів, неначе ріка (М. Стельмах); Розвидняється.* → Порівн.: *Наступної хвилини небо розвидняється, сонце блищить крізь порвану хмару... (Ю. Яновський).*

Варто зауважити, що моделі з безсуб’єктним предикатом в українській мові закріпилися і розширили свій “семантичний обрій”. Спостерігаємо тенденцію утворення безособових парадигм, у яких редукований суб’єкт передбачає не “навколишнє середовище”, а окреслюється як “соціопростір”: *Чому не можна вільним продавцям підійти до того відділу, де залюднілося? (Остан Вишня); Закипіло, зашуміло – тільки прапори цвітуть... (П. Тичина); Давно відгрімів в степах (В. Сосюра); Кругом спустіло (С. Васильченко).*

Із часовою локалізованістю предикатів процесу тісно пов’язаний фазовий характер їхнього існування, який передбачає становлення, розвиток та завершення предикатної ознаки. На зміну серединної фази процесу, а також на характер його протікання вказують префікси. Вони формують починальні чи завершальні аспекти, наділяючи процес додатковими відтінками (часткового чи максимального вияву, вичерпності, інтенсивності, результативності тощо). Дієслівні префіксальні утворення на позначення явищ природи є досить продуктивними в українській мові: **за-** (*засльотити, завітрити, засніжити*); **по-** (*потеплішати, похолодати*); **з-, (із-, с-)** (*звечоріти, споночіти, зсутеніти*); **роз-** (*розвиднитися, розпогодитися*); **пере-** (*пересніжити, перевітрити, перехмаритися*); **від-** (*відгрімити, відблискати*); **при-** (*приморозити, притуманити*); **на-** (*нахмуритися*); **ви-** (*випогодитися*); **об-** (*обвидніти*).

Відсутність суб’єкта і парадигми особових форм унезалежнюють предикатну синтаксему та підкреслюють пасивний характер процесів. Це відображається на семантико-синтаксичній парадигмі предикатів процесу. Семантично дифузний суб’єкт-предикат формує вкрай компактні, самодостатні структури: *Смеркалося (М. Вінграновський); Сутеніло (І. Нечуй-Левицький); Світає... (П. Тичина).* Актуальною для речень з імпліцитним суб’єктом є обставинна детермінація, хоча з думкою, що “найширший семантичний діапазон обставинних

детермінантів використовується саме в безособових реченнях з імпліцитним суб'єктом" [3, с.12], можна погодитися частково. Розмаїтістю обставинних значень аналізовані структури, на наш погляд, не відзначаються, але детермінанти тут мають більшу вагу, аніж в інших типах речень, що зумовлене імплікацією суб'єкта. Чимало з них є структурно і семантично необхідними компонентами семантико-синтаксичної структури, тому їхній статус має напівоблігаторний характер.

Найчастіше при дифузних процесах у ролі детермінантних поширювачів виступають обставини міри і ступеня (з нашаруваннями квантитивних та часових відтінків): *Вже добре посутеніло* (Є. Гуцало); ... *Зовсім смеркло надворі* (І. Нечуй-Левицький); *Ой, як же довго-довго в ту суботу не вечоріло!* (Остан Вишня).

Оскільки прихована сема (релятивний суб'єкт) сприяє просторовому уявленню ситуації, аналізовані предикати процесу здатні поширюватися також локативними компонентами, які у змістовому плані уточнюють суб'єкт: *Надворі світає* (Т. Шевченко); *В лісі посутеніло* (М. Коцюбинський); *А надворі виднішало та прояснювалось* (І. Нечуй-Левицький); а також темпоральними словами: *А ще коли подививсь у небо, не уздрів ані місяця, ані зірки, хоча перед цим не хмарилося* (В. Шевчук); *От одної ночі, так як оце й тепер, дуже нахмарило* (Остан Вишня).

Аналізовані структури можуть поширювати компоненти зі значенням способу дії: адвербіальними → *Вже сизо вечоріло по садах...* (Є. Гуцало); адвербіально-іменниковими → *З того боку снігів задиміла весна, білим димом снігів засиніло за Десну* (М. Вінграновський). *А за вікном жита красувалися, тищенці наливалися, голубіло волошками по житах, зозулило лагідно по лісах!* (Остан Вишня). Останні є напівоблігаторними, оскільки мають більшу вагу в реченні. Незважаючи на те, що виділена синтаксема у формі орудного вказує на носія предикатної ознаки, транспозиція її у форму називного відмінка, який би підтверджував цей статус: ...*Голубіло волошками по житах* → *Голубіли волошки по житах* – не може бути правомірною. Виділений у прикладах компонент – це спосіб реалізації предикатної ознаки, суб'єктом ситуації виступає лексично імплікований "простір".

Окремі предикати здатні поширюватися компонентами з цільовою семантикою, попри те, що цей тип детермінації для них не характерний: *Надворі хмариться чи на дощ, чи на вітер* (С. Васильченко); *Насутилося на дощ*. Таку регламентацію процесу, можливо, варто розглядати в контексті позамовних чинників, мотивація яких захована у структурі іменника "небо", що затратився: первісно цей суб'єкт розглядався як активна субстанція.

Безособові речення на позначення змін у навколишньому середовищі, які формують предикати процесу, оцінюємо як варіантні структури із семантико-синтаксичною редукцією суб'єкта. Синтаксичні особливості таких речень – відсутність носія ознаки на формально-граматичному рівні – заховані в значенні самих ознакових слів. Чимало з них інкорпорує у своїй семантиці суб'єкт, мотивований твірною основою. Безособова синтаксична парадигма цих одиниць зумовлена надлишковими компонентами в лексико-семантичній структурі. Прихована сема (релятивний суб'єкт) сприяє просторовому уявленню ситуації, яку презентують такі предикати. Ця особливість зближує їх із збірними іменниками.

Семантико-синтаксичні структури з імплікованим суб'єктом засвідчують перспективу щодо аналізу суб'єктної варіантності, співвідношення семантичного та формального рівнів речення, а також семантичних типів предикатних синтаксем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка (Семантическая и грамматическая структура простого предложения). – М.: Изд. Московского ун-та, 1971. – 293 с.
2. Алисова Т. Б. Семантико-грамматическая классификация простых предложений // Вопросы языкознания. – 1970. – №2. – С. 91-98.
3. Болюх О. В. Семантико-синтаксична структура безособового речення: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / АН України. – К., 1992. – 16 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.

5. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 220 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.
7. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – Т.3: Об изменении значения и заменах существительного. – М.: Просвещение, 1968. – 551 с.
8. Теньер Л. Валентность // Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1989. – С. 250-653.
9. Чейф У. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 482 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто семантико-синтаксичні структури з предикатами процесу на позначення явищ у навколишньому середовищі; проаналізовано імплікацію суб'єкта в безособових реченнях.

Ключові слова: безособове речення, предикат процесу, семантико-синтаксична структура, суб'єкт.

Semantic and syntactic structures of the process predicates denotating environment phenomena have been examined in the article. Implication of subject in the impersonal sentences has been analyzed.

Key words: impersonal sentence, process predicate, semantic and syntactic structure, subject.

Ніна Кухар
(Вінниця)

СЕМАНТИКО - ГРАМАТИЧНА ТА КОМУНІКАТИВНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ПЕРЕРОЗПОДІЛУ ПРИСЛІВНИХ КОМПОНЕНТІВ ЗА ПАРАМЕТРОМ «ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ – ФАКУЛЬТАТИВНІСТЬ»

Факультативні прислівні компоненти становлять особливий різновид компонентів як складників формально-граматичної структури простого речення, які мають специфічні сполучувальні, семантичні та функціональні параметри, установлення яких ґрунтується на вивченні валентнісно-сполучувальних властивостей повнозначних слів та теорії семантико-функціонального аналізу мовних одиниць у цілому.

У з'ясуванні процесів і закономірностей утворення факультативних прислівних компонентів, звичайно, першорядне значення мають синтаксичні особливості словосполучень як бази утворення відповідних позицій, а отже, формально-граматичних компонентів. У науковій літературі в цьому плані більша увага приділена вивченню складу, морфологічних особливостей цих компонентів, їхнього впливу на загальну структуру речення, особливостей ускладнення ними структури окремих членів речення. У широкому плані в україністиці основні й другорядні проблеми вирішуються на фоні розмежування повнозначних – неповнозначних слів з урахуванням абсолютивно-релятивної природи перших (О.С. Мельничук, І.Р. Вихованець, А.П. Грищенко, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, Н.Л. Іваницька, М.Я. Плющ).

Метою статті є аналіз впливу семантико-граматичних та комунікативних чинників на перерозподіл компонентів реченнєвої структури за параметром «обов'язковість-факультативність».

Лінгвальна природа підрядних словосполучень, їхня інтерпретація спричиняють увиразнення обов'язкових та факультативних прислівних компонентів також із орієнтацією на їхню інформативну достатність. Однак є випадки, коли ця закономірність дещо порушується при виокремленні компонентів і визначенні їхнього складу, розмежуванні їх за параметром „обов'язковість – факультативність”. Досить поширеним явищем у визначенні компонентів є **семантична нейтралізація** елементів

словосполучення, а отже, відповідний перерозподіл позицій і компонентів формально-граматичної структури речення.

Семантична нейтралізація елементів словосполучення залежить від позиції, яку заповнює словосполучення, транспонуючись у речення. Наприклад, у реченні *Поетичне слово було найбільш популярним серед інших видів літератури. Воно мобільно й у доступній формі виражало погляди і почуття тогочасної інтелектуальної еліти* (часопис) – у **доступній формі** є факультативним придієслівним компонентом: *виражало(як?) – в доступній формі → доступно*. Отже, словоформа у **формі** зазнає своєрідної семантико-синтаксичної нейтралізації у цій позиції. В інших синтаксичних позиціях таке явище відсутнє.

Семантична нейтралізація елементів словосполучення, зумовлена позиційними умовами, найчастіше стосується іменників, що лексично повторюються в головних позиціях підметово-присудкового комплексу в реченнях іменної будови: *Наша епоха – це епоха перебудови* (часопис). Формально факультативний підметовий поширювач *наша* і присудковий поширювач *перебудови* вживаються при одних і тих же словах (*епоха*), що зумовлює переосмислення змістової інформації у присудковому комплексі – факультативний прислівний компонент „перебирає” на себе функцію присудка. По суті ядерний присудковий елемент зазнає позиційної нейтралізації, що підтверджує трансформація: *Наша епоха – це епоха перебудови → Наша епоха – це перебудова*.

Семантична нейтралізація властива компонентам, у складі яких є слова: **річ**: *Це не проста річ – електростанцію будувати* (П. Загребельний) → *Електростанцію будувати – це не просто*; **людина**: *Цікавою, мудрою людиною виявився цей Колумб* (Олесь Гончар) → *Цікавим, мудрим виявився цей Колумб*; **юнак**: *Він був добрий юнак* (О. Довженко) → *Він був добрим*. Або: *Він глянув на неї **пильним поглядом** (=тільно); уважним поглядом (=уважно), пронизливим поглядом (=пронизливо), прискіпливим поглядом (=прискіпливо), серйозним поглядом (=серйозно)*. Усе іменниково-прикметникове словосполучення заповнює в реченні периферійну придієслівну позицію і виконує функцію факультативної обставини способу дії: *глянув на неї як? – глянув **пильним поглядом***. У межах же самого факультативного компонента відбуваються структурно-семантичні перетворення на користь прикметникових слів, у результаті чого утворюється позиційно зумовлена форма аналітичної будови. Нейтралізація семантики лексеми *поглядом* відбувається саме в такій позиції, яку зумовлює дієслово *глянути*.

У реченні *Батько Марусі Чурай був людиною хороброю, чесною* (часопис) – усе словосполучення *людиною хороброю* займає позицію головного компонента (є іменним складеним присудком із зв'язкою *був*). При цьому характерним є те, що не лише обидва повнозначні слова (іменник і прикметник) разом утворюють іменну частину присудка, але у складі такої частини присудкового компонента має місце семантичний перерозподіл елементів, що виявляється в деякій нейтралізації значення іменника і відповідно в актуалізації прикметникової ознаки. Пор.: *Він був доброю людиною → Він був добрий; Він став жорстокою людиною → Він став жорстоким*.

Підтвердженням реченнєвого перерозподілу позицій і компонентів, які їх заміщують у таких випадках, може слугувати встановлення залежності наявного факультативного компонента саме від прикметникового слова, а не від іменника, семантика якого зазнає нейтралізації: *Найрідніша жінка для кожного – рідна мати* (Я. Галан) – *мати – найрідніша жінка – найрідніша для кожного*.

Процес нейтралізації семантики окремих повнозначних слів, а отже, відповідний перерозподіл позицій формально-граматичної структури речення, охоплює також випадки, коли головні позиції двоскладного речення іменної будови заповнюють компоненти, виражені тими ж самими словами, зокрема іменниками: *І **почуття** гордості за свій народ – законне почуття* (О. Довженко) – у реченні має місце перерозподіл позицій через нейтралізацію реченнєвої семантики слова *почуття*. Пор.: *І **почуття** гордості за свій народ – законне*.

Явище нейтралізації семантики присудкового компонента – іменника *почуття* – обмежене структурою речення, оскільки в позареченневих умовах, зокрема в словосполученні, цей іменник може вступати в слабкий зв'язок узгодження: *почуття* („психічні й фізичні відчуття людини”) *гостре, сильне, нестерпне, приглушене, неприємне; почуття* („правильне або хибне усвідомлення людиною свого значення, ролі в суспільстві”) *розмите, розвинене, високе, загострене; почуття* („емоції, викликані певними душевними переживаннями”) *радісне, ніжне, тепле, мимовільне, неусвідомлене, слабке, сильне, гірке, материнське, родинне; почуття* („любов, кохання”) *велике, нерозділене, глибоке, чисте, платонічне*.

Типові факультативні прислівні компоненти в реченнях тотожності можуть отримувати статус обов'язковості, оскільки сама структура таких речень покликана корелювати, урівноважувати, ідентифікувати змістовий обсяг зіставлених у структурі речення головних компонентів. Н.Л. Іваницька зауважує, що речення ідентифікуючої кваліфікації зустрічаються зовсім рідко: *Мовознавство – це лінгвістика; БАМ – це Байкало-Амурська магістраль*, хоча така загальна реченнева модель є продуктивною щодо її мовленнєвих реалізацій [1].

Аналізований матеріал поширених речень із прислівними компонентами показав, що розмежування обов'язкових-факультативних компонентів, окрім усього іншого, може залежати від **комунікативної зорієнтованості** речення в цілому. Покажемо це на прикладі компонентів речення із дієслівним присудком *просити (благати)*. Загальносемантичною характеристикою речень із таким присудком є „спонукання суб'єктом адресата через звернення (прохання) про об'єкт”: *Він просив чогось у когось (Він просив про щось у когось)*. Таку семантику реалізують речення із наявними в них обома придієслівними компонентами: *Мужчина впав на коліна й просив у неї милості* (М.Хвильовий) = *Мужчина впав на коліна й просив, щоб вона змилостивилась* = *Мужчина впав на коліна і просив: „Змилуйся”*.

Отже, як в аналізованому реченні, так і в його трансформах, послідовно простежується наявний, мовно реалізований, обов'язковий компонент, виражений прийменниково-займенниковою словоформою *у неї* (пор.: у першому трансформі – *вона*, у другому – нульова займенникова форма неназваного суб'єкта дії, до якого адресоване звернення мовця). Усе це підтверджує думку про контекстуальну важливість обох об'єктних компонентів у відтворенні реченневою структурою її загальної семантики. Речення дещо іншої структури (*Мужчина впав на коліна і просив милості*) з можливим трансформом *Мужчина впав на коліна і молився* відтворює іншу семантичну структуру, а отже, має інше комунікативне призначення.

Обов'язковість – факультативність компонента в реченнєвій структурі обумовлена облігаторністю і факультативністю валентного поширювача в семантико-синтаксичній структурі речення. І.А. Пасічник, зокрема зазначає: „Облігаторні компоненти мають високий ступінь необхідності, їхнє вилучення призводить до ушкодження речення (змістового або граматичного); факультативні компоненти, хоч і належать до зумовлених валентністю предиката елементів, проте їм властивий менший ступінь необхідності, їх можна вилучити без істотних змін у змісті речень” [4, с. 6-7].

Поглиблене вивчення семантико-синтаксичної структури простого речення, орієнтоване на розмежування облігаторних та факультативних синтаксем у його реально репрезентованому чи потенційно можливому реченні дає змогу деяким дослідникам дещо з інших позицій розглянути облігаторність-факультативність компонентів, зокрема у формально-граматичній структурі речення [1, 4, 5].

О.В. Куц на матеріалі речень із чотиривалентними предикатами руху переконливо довела, що формальне заповнення всіх потенційно можливих правобічних позицій у мовленні трапляється нечасто. Облігаторність-факультативність субстанціальних синтаксем автор пов'язує із комунікативними настановами висловлювання [3, с. 160]. Тому, аналізуючи формально-граматичну природу факультативного прислівного

компонента, зокрема в придієслівній позиції, є всі підстави зважати, окрім усього іншого, на комунікативно акцентовану позицію, яка в кожному конкретному випадку дає змогу виявити актуалізацію значення підпорядковуючого компонента. Наприклад, у реченні *Бабуся повільно пошкандибала вулицею*, окрім залежного від присудка компонента *вулицею*, можливими є також два інші компоненти локативного значення із семантикою початкового та кінцевого пунктів переміщення. У реченні такі можливі придієслівні позиції виявилися незаповненими, оскільки заповнення їх не передбачалося комунікативними настановами висловлювання. Більше того, цілком можливим є опущення й інших придієслівних компонентів (*повільно, вулицею*): *Бабуся повільно пошкандибала вулицею* → *Бабуся пошкандибала*. У такому випадку відбулася переакцентація дієслівної семантики, що спричинило актуалізацію значення процесуальності дієслівного присудка.

Зрозуміла річ, вилучення факультативних прислівних компонентів із структури речення не лише збіднює його комунікативно-виражальну спроможність, але й занадто спрощує структуру, що на формально-граматичному рівні являє собою схему, формально-граматичну модель речення: *Деякі слова Ю. Мушкетик знаходить у словниках, окремі, можливо, мають своїм джерелом не сперті ні на які лексикографічні праці діалекти, ще якісь, імовірно, – його домисли* (В. Русанівський) – складне речення має три частини, кожна з яких включає факультативні прислівні компоненти. Вилучення з першої частини факультативного компонента *деякі*, залежного від обов'язкового компонента приприсудкової залежності *слова*, як і компонента *у словниках* збіднює реченнєву інформацію (пор.: *Ю.Мушкетик знаходить слова*). Такого ж збіднення зазнають інші частини, які можуть бути зведені до мінімальних моделей (пор.: ... *діалекти мають джерелом; ... – домисли*).

У контекстуально напруженій позиції факультативний прислівний компонент набуває особливої значущості, перетворюючись із структурно необов'язкового в найбільш вагомий і відповідним чином виділюваний у загальній канві речення: *Письменник „заселяє” твір своїми людьми, надає йому свою колористику, насичує його своєю емоційною атмосферою* (часопис).

Визначення структурної схеми формально-граматичної моделі речення пов'язане здебільшого з певними складностями, оскільки факультативність структури (формальна) переважної більшості компонентів суперечить інформативній значущості їх у реченні. Наприклад, у реченні *Треба вітати, що Ю. Мушкетик уперто шукає свіжого слова* (В. Русанівський) – *свіжого* є факультативним прислівним компонентом, проте вилучення його з речення (... *шукає слова*) можливе лише на формальному рівні; на рівні ж змістовому для довершеності вислову таке вилучення видається неможливим.

Контекстуально увиразнюватися можуть факультативні прислівні компоненти, вживаючись у позиції, прогнозований повнозначним словом у функції головного члена односкладного речення. При цьому такий компонент стає інформативно навантаженим у загальній канві речення, все ж залишаючись структурно факультативним: *Не раз і не два Воронцов ішов у бойових порядках піхоти, було скрутно, а іноді – коли й не зовсім скрутно* (О. Гончар).

Факультативні прислівні компоненти стають семантично увиразненими в тих випадках, коли вони вживаються в приіменниковій позиції в структурі речення іменної будови, у якому підмет і присудок лексично дублюються: *Цвіт жоржини – то любові цвіт* (В. Братусь). У словосполученнях *цвіт жоржини, цвіт любові* слова поєднані зв'язком слабкого керування; слово *цвіт* відкриває, отже, периферійну позицію для заповнення її факультативним поширювачем. Статус факультативності іменниковий компонент у родовому відмінку одержує на рівні словосполучення, як і на рівні речення в інших позиційних умовах: *Цвіт жоржини завжди милує око; З цвітом жоржини у неї асоціювались приємні спогади*.

Аналіз семантико-граматичних та комунікативних чинників перерозподілу прислівних поширювачів за параметром «обов'язковість-факультативність» дає підстави стверджувати, що у сфері деяких підрядних словосполучень простежується явище нейтралізації семантики опорних елементів і зміна позицій факультативних прислівних компонентів; обов'язковість-факультативність прислівних компонентів може визначати структура простого речення. На кваліфікацію формально-граматичного прислівного компонента за параметром „обов'язковість-факультативність” впливає комунікативна зорієнтованість речення загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167с.
2. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення // Мовознавство. – 2001. – №3. – С.97 – 104.
3. Куц О.В. Співвідношення облігаторних та факультативних субстанціальних компонентів чотиривалентних предикатів руху, переміщення // Наукові записки. Серія: Філологія. – Вінниця: Вид-во Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, 2002. – Вип. 4. – С. 157 – 161.
4. Пасічник І.А. Семантико – синтаксична валентність предикативних прикметників: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. /Інститут української мови НАН України. – К., 1998. – 17 с.
5. Степаненко М.І. Про обов'язково-необов'язкові поширювачі в простому реченні // Рідний край: Науково-публіцистичний художньо-літературний альманах. – 2000.– № 2. – С.23-32.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу лінгвальної природи факультативного прислівного компонента формально-граматичної структури простого речення, зокрема розглядаються семантико-граматичні та комунікативні чинники перерозподілу прислівних поширювачів за параметром «обов'язковість-факультативність».

Ключові слова: *формально-граматична структура речення, факультативний прислівний компонент, сполучуваність слів, абсолютне слово, семантична нейтралізація, комунікативна зорієнтованість речення.*

The article is devoted to the analysis of lingual nature of optional word-dependent components of formal grammatical structure of simple sentence, in particular the semantic-grammatical and communicative factors of redistribution of word-dependent components are examined according to the parameter of “obligation – optionality”.

Key words: *formal grammatical structure, optional word – dependent component, optional word combination, absolute word, syntactic derivation, proper word combination.*

Олександр Леута
(Київ)

МОДЕЛІ РЕЧЕНЬ НА ПОЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ТА МЕНТАЛЬНИХ ДІЙ СУБ'ЄКТА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В особливу групу моделей можна об'єднати речення, що пов'язані з дієслівними предикатами, значення яких поєднує у собі інтелектуальну і особливу фізичну діяльність людини. За словами Н.Д.Арутюнової, „область, проміжну між предикатами, що виражають фізичні дії, займають дієслова зі значенням соціальної активності та інституційних дій” [1, с.126]. До цієї ж групи можна віднести моделі, що описують мовленнєво-мисленнєві акти суб'єкта, які не обмежуються лише його психікою, а й мають зовнішній вияв: почуття-дії, предметно орієнтовані емоції, пізнавально-комунікативні дії

суб'єкта. Моделі речень, що описують соціальні та інституційні дії, можуть організовувати предикати зі значенням професійно-трудової діяльності (*слюсарювати, учителювати*), соціальних дій і діяльності (*голосувати, обирати, продавати, купувати, інвестувати, грабувати* та ін.); соціальних міжособистісних, міждержавних та ін. відношень (*воювати, ворогувати, дружити, торгувати, доглядати*).

Серед речень, що належать до цієї групи, можна виділити одиниці з дієсловами-предикатами, які містять сему інтерсуб'єктності, тобто таке значення, при якому суб'єкт дії може одночасно бути об'єктом дії з боку іншого суб'єкта: *Він познайомив його з майбутньою дружиною. Вони зустрілися з директором для переговорів.* Ця семантична якість виявляється у взаємно-зворотніх дієсловах типу *миритися, обніматися, перемовлятися, сваритися, цілуватися*.

Диференційним структурно-смысловим компонентом цього типу речень є іменна синтаксема у формі орудного відмінка зі значенням спільного суб'єкта від імені осіб. Ця обставина є важливою, бо форма орудного відмінка імен, що не позначають осіб, вказує на інший структурно-семантичний тип речень. Так, у реченні *Екологи борються з забрудненням середовища* форма орудного відмінка імені зі значенням неособи позначає область поширення дії (непрямий об'єкт). Якщо дієслово-предикат стоїть у формі множини, то орудний імені найчастіше відсутній, бо семантика інтерсуб'єктності виражена у формі множини імені в позиції підмета. Функцію предиката у такому випадку виконують зворотні дієслова: *Брати обіймаються. Сусіди лаються. Друзі зустрілися через багато років.*

У таких моделях функціонує різновид, який повідомляє про дію з указівкою на її цільову спрямованість (або причину): *Старший брат заступився за молодшого. Він подякував шефам за допомогу. Дитину покарали за погану поведінку.* Позицію предиката у цьому різновиді моделі займають дієслівні синтаксеми, що включають до свого складу сему із значенням мети: *боротися, заступатися, дякувати, битися*. Диференційним структурно-смысловим компонентом цього різновиду є іменна синтаксема, виражена знахідним відмінком з прийменником *за* від назв предметів і абстрактних понять. Ця синтаксема має значення мети або причини дії. *Вони (браконьєри) люто ненавидять цих інспекторів за їхню непідкупність* (О.Гончар). *А механік довго дякував нам за роботу* (Л.Забашта).

У межах цього класу моделей речень можна виділити також внутрішньомодельні різновиди структур з указівкою на адресата дії: *І не раз мстилися пацани селянам при кожній нагоді* (Л.Смілянський). *Батько насилу настаचाє хліба на сім'ю* (І.Нечуй-Левицький).

В організації таких речень можуть брати участь дієслівні предикати із значенням передачі, спрямованості (*дати, присвоїти, подарувати* та ін.). Диференційний структурно-семантичний компонент – адресат дії – виражений іменною синтаксемою у формі давального відмінка, рідше родового, знахідного від імен істот.

Відзначаються також моделі речень, що повідомляють про мисленнєво-мовленнєві дії: а) з вказівкою лише на деліберат; б) з вказівкою на деліберат та інструмент; г) з вказівкою на деліберат, причину чи мету; д) мисленнєво-мовленнєву каузативну дію.

Наявність різноманітних диференційних компонентів внутрішньомодельних різновидів залежить від семантики дієслова-предиката і комунікативно-прагматичних установок суб'єкта-мовця.

Дієслова, що займають позицію предиката у цьому типі речень (*мислити, думати, роздумувати, вивчати, досліджувати, нагадувати, помилятися* та ін.), досить детально описувалися у науковій літературі, зокрема дієслова інтелектуальної діяльності, розумових і психічних дій, думки, знання, пізнання (Н.Д. Арутюнова, Л.М. Васильєв, В.В. Гумовська, М.О. Корміліцина та ін.); зорового і слухового сприйняття, оцінні дієслова, думки, відношення (Н.Д. Арутюнова, Р.М. Гайсіна, Г.П. Серпутько, С.В. Котляренко та ін.); дієслова мовлення, говоріння, повідомлення, інформації

(Н.Д. Арутюнова, В.О. Бахтіна, Л.М. Васильєв, Т.В. Кочеткова, З.В. Нічман, Н.М. Потапова, Т.І. Степанова, Н.Г. Ніколаєва та ін.).

Найдетальніше у східнослов'янському мовознавстві досліджені дієслова мовлення/мовленнєвої діяльності (Ф.П. Філін, М.К. Мілих, Т.П. Ломтев, З.В. Нічман, Л.М. Васильєв, Т.В. Кочеткова, Н.Г. Ніколаєва та ін.). Так, дієслова мовлення, що функціонують як предикати у цих моделях, можуть поділятися на дієслова: 1) повідомлення (*казати, говорити, розповідати, заявити, повідомляти*); 2) спілкування: а) із значенням взаємності (*розмовляти, домовлятися*); б) із значенням питання-відповіді (*питати – ститати, відповідати – відповісти, заперечувати – заперечити* та ін.); 3) а) мовленнєвого впливу і спонукання (*просити, вимагати, пропонувати, радити* та ін.); б) емоційного впливу (мовленнєвого етикету) (*привітатися, попрощатися, запросити* та ін.); 4) мовленнєвого вираження емоцій (*скрикнути, здивуватися, вразитися* та ін.).

Семантикою дієслова-предиката зумовлено і тип моделі речень, які повідомляють про зорове і слухове сприймання суб'єкта, а також різновидів, що повідомляють про оцінні, інформаційні та інші мисленнєво-мовленнєві дії суб'єкта: *Викладач консультиє студентів. Оponent вказав на помилки у роботі. Я чую звуки музики. Він побачив старе дерево. Учитель бесідує з учнями.*

Важливою особливістю аналізованих моделей речення є наявність у них деліберативного об'єкта – об'єкта мовлення/думки. Деліберат може бути виражений різноманітними семантичними групами іменників: іменами осіб, подій, явищ, конкретних предметів, абстрактних понять та ін. Найтиповішими формами вираження деліберата є форми знахідного відмінка *про* + знах. відм., хоча можливі і деякі інші прийменниково-відмінкові форми його вираження.

Різновиди моделей із значенням мисленнєво-мовленнєвої каузативної дії передбачають необхідність ініціатора і безпосереднього виконавця визначеної дії, тому вони відкривають позиції для суб'єкта (особи) – каузуючої особи, другої особи – суб'єкта каузуючої дії та імені каузованої дії, вираженого інфінітивом: *Він наказав йому повернутися. Ми попросили його продовжити бесіду.*

Залежно від того, бажана чи небажана дія інфінітива для каузативного об'єкта, його відношення набуває характеру позитивного впливу (*просити, умовляти, переконувати* + кого + інфінітив; *дозволяє, наказує, велить, допомагає* + кому + інфінітив) чи негативного впливу (*забороняє, заважає, перешкоджає* + кому + інфінітив; *відговорує* + кого + інфінітив) [3, с. 40].

Окрім таких „відкритих” каузативних моделей, синтаксичних каузацій, серед аналізованого матеріалу можна виділити значну кількість моделей із „прихованими” семантичними каузативами. Денотативним корелятом семантики будь-якого речення є ситуація, якщо ж це дієслівне речення, то, відповідно, це ситуація дії. Реальні особливості ситуації визначають як семантичну структуру речення (елементи, з яких воно складається та відношення між ними), так і набір лексичних значень відповідних дієслів. Між семантикою дієслів-предикатів та структурою речення наявний глибинний, органічний зв'язок. Це виявляється, зокрема, у тому, що для дієслів певних лексико-семантичних груп характерними є визначені моделі речень, тому при синтагматичному аналізі дієслівного слововживання важливо виявляти особливості речень з дієсловами-предикатами різних груп.

На думку В.В. Гумовської, "структурних схем немає і не може бути поза конкретними реченнями. Будь-яке речення обов'язково будується за певною структурною схемою. Кожне речення є інформативною одиницею" [2, с. 7]. Для підтвердження цього положення розглянемо загальні закономірності і принципи побудови структурних схем речень із дієслівними предикатами мовленнєвої діяльності як часткового різновиду загальної семантики дії.

Конструкції з дієсловами мовлення об'єднані своєю семантичною спрямованістю і пропозиційна функція предикативного ядра полягає у відбитті комунікативної ситуації.

Оскільки головними елементами мовленнєвої дії є 1) мовець; 2) адресат; 3) процес мовлення; 4) зміст мовлення, то у структурі відповідних конструкцій мають бути позиції, які представляють ці елементи. Абсолютно обов'язковими у цих реченнях мають бути дієслово-предикат та позиція мовця. Що ж стосується позицій змісту мовлення і адресата, то вони можуть або бути відсутніми взагалі, або бути наявними як разом, так і поодиночі. У зв'язку з цим реально структура речення з дієслівними предикатами мовлення може бути двоелементною, триелементною та чотириелементною.

Враховуючи кількість і якість компонентів речення з погляду на валентнісно-інтенційні характеристики предикатів, можна виділити такі мінімальні структурні типи речень з дієслівними предикатами мовлення:

1. S – V_f Praed_{dic}

Напр.: *Сини стояли без діла й базікали, постаравшись на застуги* (І.Н.-Левицький). *Бекір хвилювався, заїкався і червонів* (М.Коцюбинський).

2. S – V_f Praed_{dic} – Obj

Напр.: *Андрій суєтиться по кімнаті, спішисть полетіти й бурмоче незрозумілі фрази* (М.Хвильовий). *Вона ходила по хатах і командувала слугами, мов той воєвода військом* (І.Н.-Левицький).

3. S – V_f Praed_{dic} – Obj₁ – Obj₂ (A)

Напр.: *Я теж йому щось говорила...* (Л.Костенко). *Дашкович питає у Ольги про інститут, про науки, а вона все розказувала йому за Шато, театр та бенгальські вогні* (І.Н.-Левицький).

4. S – V_f Praed_{dic} – Obj₁ – Obj₂ (A) – Obj₃

Напр.: *Він про шахти щось гомонів їй, куди вони удвох махнуть ...* (О.Гончар). *Федір розказував їм усякі приповідки за дяків, за попа, Гортина утішала перед Христею своїми дітьми, котрі на полу натоптувались тирогамми* (П.Мирний).

5. S – V_f Praed_{dic} – Adv

Напр.: *Довгенько балакали старі, витиваючи по чарці, довгенько не виходила Галя* (І.Н.-Левицький). *Пан Адам говорить спокійно, густо й глибоко* (М.Коцюбинський).

До аналізованої групи моделей входять також речення, що описують можливості емоційного впливу суб'єкта, його емоційне відношення до осіб, явищ, предметів, подій об'єктивного світу: *Він любив осінь. Я ненавиджу підлоту. Вона боялась осені холодної, Я боялась шуму й суєти* (Л.Костенко). *Але чомусь жаліла за дощами, за цвітом яблуневим, за хрущами, за сонцями і за квітами в траві* (Л.Костенко).

У цих реченнях предикати мають ознаки акціональності, перехідності, але наявність у них ознак контрольованості є проблемною. Окрім того, для них не характерна спостережуваність. Головними елементами ситуації відношення є 1) суб'єкт, який виявляє певне ставлення; 2) об'єкт, якого стосується ставлення; 3) характер стосунків; 4) причина виникнення стосунків; 5) інструмент (ознака, властивість), за допомогою якого встановлюються стосунки, тому в структурі відповідних речень мають бути позиції, які представляють ці елементи. Обов'язковими у цих реченнях є дієслово-предикат, позиція суб'єкта та позиція об'єкта. Позиції причини та інструмента можуть бути відсутніми взагалі або бути наявними, тому структура речення з дієслівними релятивними предикатами може бути двоелементною, триелементною та чотириелементною.

Зважаючи на кількість і якість компонентів речення, можна виділити такі мінімальні структурні типи речень з дієслівними предикатами відношення:

1. [S+O] – V_f Praed_{rel}

Напр.: *А ви все ворогуєте, як бачу* (Л.Українка). *Так і в Кульбаки з Бугром: швидко вони побились, швидко й помирились* (О.Гончар). *Холодів, син Олег працює з ним в одній бригаді, на шахті. Вони потоваришували* (О.Гончар).

2. S – V_f Praed_{rel} – Obj

Напр.: *Я справді кохаю цю жінку!* (Ю.Андрухович). *Панотець його ненавидів, а він так само панотця* (Л.Мартович). *Гості охали, дивувались, хвалили Ганю* (І.Н.-Левицький). *Він був радий, що має з ким поговорити про свою улюбленицю, а Раїса цікавилася дівчинкою* (М.Коцюбинський).

3. S – V_f Praed_{rel} – Obj₁ – Obj₂ (I)

Напр.: *Ти, Карпе, ніколи не вдержиш язика, все допікаєш мені гіркими словами...* (І.Н.-Левицький). *Живеш у якомусь вимріяному світі. Але й цим ти мені теж подобаєшся* (О.Гончар). *Проте вразив він мене якраз своєю делікатністю, тактом, вродженою, сказати б, тонкістю натури* (О.Гончар).

4. S – V_f Praed_{rel} – Obj – Adv

Напр.: *До тих інших жінок він ставився трохи погордо, трохи, боязко* (В.Підмогильний). *Любили старші Антося за його штуки, піддавали йому духу, а він і пішов, та й пішов по слизькому* (А.Свидницький). *З тої_причини вона докоряла мужеві, а потім і сварила* (Л.Мартович).

У виділених основних типах мінімальних структур, синтаксичні компоненти яких програмуються валентністю дієслівних предикатів, знаходить також вияв факультативна реалізація валентності, що створює ще цілу низку більш складних схем, які можна вважати варіантами базових.

Типове значення семантики речення формується залежно від семантичного різновиду предиката і варіанта його валентнісної реалізації у синтаксичній структурі. Разом з тим, речення з предикатами, що належать до однієї семантичної підгрупи, можуть мати різне типове значення як наслідок різної валентнісної реалізації.

Різноманітна морфолого-синтаксична реалізація структурних схем зумовлюється можливістю різного відмінкового вираження компонентів речення. Виділені структурні моделі можуть мати значну кількість типів смислових різновидів, що зумовлюються семантикою предиката, типом його валентнісної реалізації, лексичними особливостями складників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Гумовская В.В. Семантико-синтаксическая структура предложений с глаголами мысли в современном украинском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02/ Киев. гос. пед. ин-т им. А.М. Горького. – К., 1989. – 22 с.
3. Золотова Г.А. О синтаксической природе современного инфинитива// Филологические науки. – 1979. – № 5. – С. 35-46.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу основних закономірностей формування моделей речень із дієслівними предикатами, що мають семантику мовленнєво-мисленнєвої та інтелектуальної діяльності. Проблему утворення синтаксичних одиниць розглянуто з позицій вербоцентризму, виявляючи домінуючу роль предиката в структурі речення.

Ключові слова: *предикат, суб'єкт, об'єкт, деліберат, синтаксема, валентність, денотат, модель, структурна схема, мінімальна структура.*

The prime concern of the article is to analyse the ways of forming of sentence patterns with verbal predicates which have semantics of speech-minded and intellectual activities. The problem of formation of syntactic units has been viewed from the point of verbal centrism underlining the dominal part of the predicate in the sentence structure.

Key words: *predicate, subject, object, deliberate, syntaxima, valency, model, structural scheme, minimal structure, etc.*

Оксана Мачак
(Кіровоград)

СКЛАДНІ КОНЦЕСИВНІ УТВОРЕННЯ В ГРАМАТИЧНОМУ ЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Допустовість становить семантико-синтаксичну категорію, яка віддзеркалює логічні відношення зворотної зумовленості між двома ознаками, діями, станами однієї субстанції. Складний характер концесивних відношень неодноразово відзначали дослідники синтаксичного ладу української та російської мов В. А. Белошапкова [1, с. 222], В. А. Богородицький [2, с. 230], К. Г. Городенської [3], А. Г. Кващук [4, с. 44], О. С. Мельничук [5], М. С. Поспелов [6] та ін.

Однак, належного опрацювання семантико-синтаксичної структури концесивних речень з урахуванням взаємозв'язку його лексико-граматичної, семантико-синтаксичної та логічної структури на сьогодні в українському мовознавстві немає, що засвідчує актуальність нашого дослідження як для теоретичної, так і для прикладної лінгвістики. Маловивченими в українській лінгвістиці є підрядні конструкції допусту, тому *об'єктом* наукової розвідки є складнопідрядні утворення допусту. *Мета* статті полягає в розгляді концесивних утворень у структурі складнопідрядного речення. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких *завдань*: 1) здійснити огляд наукових праць, присвячених проблемі виокремлення концесивних одиниць; 2) простежити підходи до витлумачення цього різновиду речень; 3) критично переглянути існуючі класифікації утворень концесивності; 4) створити виважену кваліфікацію допустових конструкцій.

Допустові речення зазвичай поділяють за сполучниками, тому розгляд семантики й структури цих конструкцій відсувався на другий план, хоча цей складний різновид речень не виступає в мові як однорідний масив, а розподіляється на окремі групи й підгрупи. Синтаксичні одиниці різняться між собою насамперед семантичними відтінками, структурними особливостями й засобами оформлення синтаксичного зв'язку. За формальною ознакою можливості/неможливості перестановки предикативних частин В. А. Белошапкова диференціює складні концесивні одиниці на утворення вільної чи зв'язної структури [1, с. 222]. Автори "Русской грамматики" 1980 р., незважаючи на те, що встановили поняття про власне-допустові й невластне-допустові відношення, розрізнення допустових конструкцій здійснюють за сполучниками – недиференційованого чи диференційованого значення [7, с. 586]. О. С. Мельничук уважав, що всі види залежних предикативних частин визначаються "на основі їх синтаксичної ролі в цілому складнопідрядному реченні" [5, с. 35]. Так, лінгвіст виокремлював цей підтип в утвореннях з підрядною адвербіальною [5, с. 35]. І. І. Слинько пропонує класифікувати такі утворення на два підтипи – власне-допустові й невластне-допустові. До другого різновиду мовознавець зараховує речення, які можуть набувати різних семантичних відтінків – зіставлювального, умовного, узагальнювального, розділового [8, с. 564].

Найбільш детально опрацьованою, на нашу думку, є класифікація складнопідрядних синтаксичних одиниць з підрядною допустовою частиною А. Г. Кващука, котрий виділяє дві великі групи концесивних речень: конструкції власне-допустові й узагальнено-допустові [4, с. 44]. Диференціацію між двома типами автор класифікації вбачає в тому, що в утвореннях власне-допустових сказано в головній частині здійснюється всупереч звичайним, нічим не посиленним обставинам, що їх містить зміст підрядної, а узагальнено-допустові мають у залежній частині вказівку на посилений вияв або на найвищий ступінь вияву того, що є змістом підрядної частини і всупереч чому здійснюється сказане в головній [4, с. 45]. У свою чергу перший тип А. Г. Кващук розподіляє на підтипи. Так, з-поміж власне-допустових він виокремлює такі різновиди: 1) складнопідрядні речення

протиставно-допустового співвіднесення; 2) складні конструкції обмежувально-допустової кореляції; 3) утворення розділово-допустового співвіднесення; 4) складнопідрядні одиниці приєднувально-допустового співвіднесення.

Отже, допустово-протиставні складнопідрядні речення мовознавець виділяє серед утворень власне-допустових. Учений наголошує на тому, що в конструкціях цього типу зміст головної частини різко протиставляється тому, чого слід би було очікувати, виходячи зі змісту залежної. Підрядна частина в таких реченнях стоїть завжди в препозиції щодо головної, це зумовлено тим, що так залежну легше виділити, легше надати їй більшої значущості. Допустово-протиставні конструкції А. Г. Кващук розподіляє на три підвиди:

1. Перший “становлять речення, у яких зв’язок оформляється парними допустовими сполучниками *хоч (хоча) – але, хоча – проте, дарма що – однак* і под., напр.: *Хоч бджолярські книжки меду не носять, а Левко вдарився в читання* (О. Дмитренко)” [4, с. 46]. Дослідник акцентує увагу на тому, що вживання сурядного протиставного кон’юктива, яким починається головна частина, призводить до посилення протиставно-допустових відношень.

2. Другий підвид граматист окреслює як конструкції, у яких “підрядна частина, можлива лише як препозитивна, приєднується до головної парним сполучником *правда – але (правда – а)*” [4, с. 46]. Лінгвіст стверджує, що при цьому підрядність настільки послаблюється, що терміни “головна частина” і “залежна частина” в їхньому звичному розумінні можна вживати лише умовно. Так відбувається тому, що *правда* разом із сполучниковою функцією зберігає семантику модальності й надає підрядній частині значення “допущеної поступки”, важливість якої підкреслюється, але поступка ця – тимчасова й “допущене” головною частиною твердження спростовується: *Правда, є ще один дерев’яний місточок у районі фільварку, але через нього танкам не пройти* [4, с. 46].

3. Третій тип допустово-протиставних утворень А. Г. Кващук визначає як конструкції, у яких препозиційна (в абсолютній більшості випадків) підрядна частина приєднується до головної парним сполучником *хай (нехай) – але (а)* або одиничним *хай (нехай)*. У таких реченнях залежна містить своєрідне припущення, а головна – очікуваний контрастний результат.

Синтаксист висловлює тезу про те, що граматичні одиниці концесивно-адверзативного співвіднесення можуть набувати відтінку умови, якщо в залежній частині з’являються показники умовного способу [4, с. 47].

А. Г. Кващук виділяє узагальнено-допустові речення в окрему групу і з-поміж них – утворення, частини яких поєднані за допомогою відносних займенників і прислівників з часткою *не* та протиставних сполучників *а, але, зате, проте, однак*, напр.: *Скільки комісій не приїздило, яких перевірок йому не влаштовували, – а він як в’юн!* (З журн.) [4, с. 46].

Як нам видається, запропонована в українській лінгвістиці класифікація складнопідрядних одиниць розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв’язку концесивно-адверзативного співвіднесення не є досить вмотивованою й вичерпною, оскільки А. Г. Кващук серед утворень власне-допустових виокремлює конструкції, які мають синкретичні відношення: одиниці протиставно-допустові, приєднувально-допустові й розділово-допустові, а це означає, що аналізовані синтаксичні конструкції не є власне-допустовими. Отже, як бачимо, кваліфікація складних допустово-протиставних утворень, запропонована мовознавцем, має внутрішні протиріччя, адже власне-допустові речення повинні мати асинкретичні відношення. Можна погодитися з твердженням лінгвіста про те, що утворення обмежувально-допустової кореляції треба кваліфікувати як одиниці власне-концесивні, бо

семантика речень допустової кореляції передбачає певне обмеження. Інші різновиди допустово-протиставних конструкцій є невластивими через те, що мають синкретичні відношення. Це складні утворення допустово-розділового, -приєднувального та -протиставного співвіднесення. Не можна погодитися з твердженням синтаксиста про виділення окремого різновиду узагальнено-допустових конструкцій, тож кваліфікуємо такі утворення як невластиві-концесивні складнопідрядні конструкції. Крім того, витлумачення цих речень як узагальнено-допустових є не досить переконливим, позаяк вони мають яскраво окреслену допустово-протиставну семантику, яка посилюється адверзативними кон'юнктивами. Отже, утворення такого типу визначаємо як концесивно-адверзативні.

На нашу думку, усі складнопідрядні конструкції з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку концесивного різновиду слід поділяти на дві групи: 1) синтаксичні одиниці власне-допустові й 2) утворення невластиві-допустові.

Першу групу становлять граматичні конструкції розчленованої структури, які виражають лише обставини, всупереч яким відбувається дія головної частини, напр.: *А ти для мене й досі молодий, Хоч і вже сивий, як стебло полинне* (Г. Тарасюк). Власне-допустові утворення можуть оформлятися недиференційованими сполучниками, серед яких найпоширеніший кон'юнктив *хоч*, що вживається в усіх стилях і жанрах української мови, його варіант *хоча* притаманний типовій розмовній мові, а *хоть* – застарілим текстам. Таким чином, конструкції з кон'юнктивом *хоч* становлять вихідну форму парадигми власне-концесивних речень, напр.: *Стефан, хоч був на слово досить гострий, замовчав* (І. Франко).

Іншу форму парадигми створює близький до *хоч* недиференційований кон'юнктив *хай*. Він надає складнопідрядним утворенням розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку власне-концесивного різновиду відтінку припущення, якому в головній предикативній частині протистоїть несподіваний наслідок. Залежні частини з цим сполучником не так тісно пов'язані з головною, як з кон'юнктивом *хоч*, отже ближчі до складносурядних конструкцій, напр.: *І нехай день барашком піна, хай вітри десь пішли в нальот, по каспійській воді спокійно наступає рибальський флот* (П. Дорошко).

Таку лінію парадигм продовжують складені кон'юнктиви, які призначені для вираження власне-допустових відношень між предикативними частинами складних утворень розчленованої структури з власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку, – *незважаючи на те що, дарма що, незалежно від того що, всупереч тому що*, напр.: *Незважаючи на те, що він був від мене вдвічі з лишком старший, ми з ним по-справжньому потоваришували* (Ю. Збанацький). Розчленування цього кон'юнктива почасти умовне. Сполучник *дарма що* взагалі майже завжди нерозчленований, напр.: *Він встиг всюди швидше за Ласточкіна, дарма що Ласточкін півдороги зробив на візнику* (Ю. Смолич), деякі випадки розчленування таких сполучників – данина традиції, напр.: *Дарма, що снігу перед цим ввалило багато, проте вже з усього чути, чути весну...* (О. Гончар). Кон'юнктиви *незалежно від того, що; всупереч тому, що* на даному етапі розвитку мови лише проходять певну стадію свого становлення, тому вони – розчленовані, напр.: *Незалежно від того, що пропонувала опозиція, консерватори більшістю голосів схвалили новий закон* (З газ.); *Всупереч тому, що обіцяли синоптики, дощ ішов до самого вечора* (З газ.).

Складнопідрядні речення розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку власне-допустового різновиду характеризуються відносно сталим, закріпленим порядком предикативних частин – підрядна виступає щодо головної здебільшого постпозиційною, рідше – інтерпозиційною і дуже рідко знаходиться в препозиції щодо головної частини.

З-поміж власне-концесивних утворень можна виокремити складні одиниці з обмежувально-допустовою семантикою, у таких синтаксичних конструкціях підрядна частина обмежує наслідок, що впливає зі змісту головної, напр.: *Ні, пуца ся найменш мене лякає, хоча вона чимало силу нищить* (Леся Українка). Створенню обмежувально-допустових семантико-синтаксичних відношень сприяє й те, що залежна частина розташована після головної або (дуже рідко) всередині. У таких позиціях вона сприймається як компонент, який повідомляє про другорядне за значенням твердження порівняно з головною частиною. Позиція ж залежної всередині головної частини веде до послаблення допустових відношень через функціональне наближення підрядної частини до вставних речень. Допустове утворення із залежною всередині легко засвоює інтонаційний малюнок конструкцій із вставним реченням, і тоді підрядну частину читають або проказують трохи пришвидшеним темпом у порівнянні зі звичайним та деяким пониженням тону, напр.: *Герцен поспішно, легко, хоч був досить кременезний, спускався сходами другого поверху, простягнувши обидві руки назустріч* (О. Іваненко). Складні синтаксичні одиниці допустового співвіднесення з нашаруванням семантики обмежувальності оформляються сполучниками *хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те що*. Якщо ж речення з кон'юнктивом *дарма що* вживають у розмовному стилі, а *незважаючи на те що* – здебільшого в книжному, то сполучний засіб *хоч* – універсальний. Характерно, що в обмежувально-концесивних утвореннях він за значенням ніколи не дорівнює *але*, напр.: *Микола усміхнувся, хоч трохи було прикро* (І. Цюпа).

Складнопідрядні конструкції розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку невластиві допустові становлять синкретичні синтаксичні одиниці, у яких поєднується кілька різновидів синтаксичних відношень, до них належать такі семантичні класи утворень: 1) концесивно-диз'юнктивні; 2) концесивно-приєднувальні; 3) концесивно-кондиціональні; 4) концесивно-протиставні.

У складних синтаксичних одиницях концесивно-диз'юнктивного співвіднесення органічно поєднуються допустові та розділові відношення: дія головної частини відбувається всупереч дотриманню чи недотриманню певних умов, про які йдеться в підрядній, напр.: *Хоч їж, хоч дивись, а щоб ціле було й неголодний був* (Нар. тв.). У підрядній частині допустово-розділових утворень “члени ряду” – завжди присудки, і “виключення” робиться або шляхом повторення присудка, але вже у заперечній формі, або вживанням присудків – антонімічних слів. Отже, залежна частина становить таку синтаксичну структуру, у якій між предикатами протилежного змісту за допомогою повторюваних сполучників встановлюються розділові відношення. Зміст підрядної частини зіставляється з повідомленням у головній в плані концесивних відношень, і тому такі складні конструкції набувають концесивно-диз'юнктивної семантики.

У складнопідрядних утвореннях з допустово-розділовими відношеннями поширеними виступають повторювані кон'юнктиви *чи.. чи.. хоч.. хоч; хай.. хай* або ускладнені частками сполучні слова *як не, хоч як*. За структурою це зазвичай багатоконфінентні конструкції з однорідною одночленною супідрядністю, напр.: *Чи товариш Тіле за кимсь полює, чи за ним хто, це все одно, аби полювання* (В. Винниченко).

Складні концесивно-диз'юнктивні речення вживаються переважно в розмовному стилі й це відбивається на їхній структурі: у підрядній частині з'являється можливість пропускати антонімічні присудки, з'єднані розділовими сполучниками, напр.: *Чи так, чи так, а знову, як змолodu... наслухається він Дніпрових хвиль* (П. Панч). Але в такому разі розділові відношення в ній зберігаються, бо повторювані елементи за змістом протилежні один одному. Залежна частина може трансформуватися в стале сполучення. Так, *чи хочеш, чи не хочеш* перетворилося в *хочеш не хочеш*, яке у свою

чергу стало ще лаконічнішим, напр.: *Хоч-не-хоч, пустили мене по госпіталях* (Ю. Яновський). Близькі за семантикою до складнопідрядних конструкцій розчленованої структури допустово-розділового співвіднесення виступають безсполучникові утворення, що вживаються як прислів'я, адже в першій частині повторюється те саме дієслово (2-га особа однини, наказовий спосіб) у стверджувальній і заперечній формі, напр.: *Та, кажуть, стережись не стережись, біда колись наскоче* (М. Годованець).

Другий різновид утворень розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку з підрядною частиною невластиво-допустовою становлять конструкції, які характеризуються допустово-приєднувальними відношеннями. Такі складні утворення розчленованої структури становлять конструкції – парні з'єднання окремих, самостійних речень, одне з яких має форму залежної граматичної одиниці допусту, напр.: *Холоднеча надворі. А тут, у котельні, тепло від печі навіває спокій. Хоч не дуже спокійно в Миколи на душі* (І. Цюпа). Зазвичай у цих синтаксичних конструкціях концесивно-приєднувальна підрядна частина стоїть у постпозиції, її цілком самостійною назвати важко, адже вона взаємодіє з першою в плані допусту, хоча й дуже послабленого, має форму підрядної частини, яка містить сполучник *хоч* і самостійно не вживається. Цей підтип складнопідрядних одиниць варто розмежувати на утворення, що мають досить виражену концесивно-приєднувальну семантику, і на конструкції з завуальованим значенням, порівняймо речення: *Звичайно, вона [Марія] не чекатиме, навпаки, поспішатиме. Хоча Тургенєв іде далі, до Парижа* (О. Іваненко) і *У серці – одвага. Хоч сльози на очах* (Леся Українка). У першому граматичному утворенні концесивно-приєднувальні відношення можна виявити за умови врахування широкого контексту, зате в другому – вони досить прозорі.

Третій різновид підрядних конструкцій з власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку, які мають невластиво-допустові відношення між предикативними частинами, становлять утворення концесивно-кондиціональні. Такі синтаксичні одиниці виокремлюють з-поміж інших типів допустових тим, що вони виражають ірреальну умову: бажану чи можливу, вказуючи на уявні факти, у силу чого семантика стає гіпотетичною, напр.: *Хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над сонцем махала й листям би шуміла* (Ю. Яновський). У таких синтаксичних одиницях розчленованої структури “кондиціональність” створюється за допомогою функціонування в залежній частині предикатів, виражених умовним способом, напр.: *І такі люди залишалися для нього друзями на все життя, хоча б він їх бачив раз на віку* (М. Стельмах). Умовний створюється і таким граматичним засобом, як додаванням до сполучників частки *би*, напр.: *Та хоч би й не знав я про всі ті “Гран-прі”, все одно б схилився перед наполегливістю і працелюбством стахалінських рибалок* (В. Коротич).

Четвертий різновид складних конструкцій з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку невластиво-допустового типу репрезентований підрядними одиницями з концесивно-адверзативними відношеннями. Такі семантико-синтаксичні відношення оформляються між складниками конструкцій, у яких залежна предикативна частина стоїть здебільшого перед головною, що почасти може мати у своїй структурі сурядний протиставний кон'юнктив, напр.: *Нехай умру, та думка не умре* (Леся Українка). У деяких реченнєвих утвореннях паратактичні протиставні сполучники не вживаються, тоді його роль виконує інтонація, “інтонаційний діапазон між головною і підрядними частинами стає більш контрастним, пауза більш напруженою, а підвищення тону в кінці підрядної частини – помітнішим” [9, с. 295], напр.: *Хоч земля вся укрита снігами – моє серце в цвіту* (В. Сосюра).

Отже, складнопідрядні констукції допусту в українській мові поділяємо на утворення власне-допустові (до них зараховуємо й обмежувально-допустові) та невластиво-допустові, у яких поєднується кілька різновидів синтаксичних відношень, до них належать такі семантичні класи утворень:

- 1) концесивно-диз'юнктивні; 2) концесивно-приєднувальні;
3) концесивно-кондиціональні; 4) концесивно-протиставні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высш. шк., 1977. – 248 с.
2. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1935.
3. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – 340с.
4. Кващук А. Г. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими // Укр. мова і літ в шк. – 1975. – № 8. – С. 44-51.
5. Мельничук О. С. Про природу складнопідрядних речень та принципи їх класифікації // Укр. Мова і літ. в шк. – 1953. – № 2. – С. 29-35.
6. Поспелов Н. С. О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950.
7. Русская грамматика: В 2 т. / Ред. кол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1982. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.
8. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
9. Шульжук, 2004 - Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – 408 с.

АНОТАЦІЯ

У статті вміщено основні теоретичні положення з проблеми синтаксису складнопідрядного речення з власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку допустового різновиду. Здійснено критичний огляд наукової літератури, присвяченої проблемі кваліфікації складнопідрядних утворень із семантикою концесивності, визначено місце допустових конструкцій в системі складного речення розчленованої структури.

Ключові слова: *складносурядне речення, концесивні утворення, допустові відношення.*

The article includes the main theoretical approaches to The problem of The syntax of a complex sentence with determinant type of syntactical connection of concessive variety. The critical review of the scientific literature, dedicated to the problem of the complex sentences with the semantics of the concessiveness was done. The Place of concessive constructions in the system the complex sentence with the fragment structure was determined.

Key words: *complex setnence, concessive constructions, concessive relations.*

*Лариса Мелешкевич
(Київ)*

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДИКАТИВ У ТЕКСТАХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ТИПУ: СПІВВІДНОШЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ ТА ПОВЕРХНЕВОЇ СТРУКТУР

Звернення сучасної лінгвістики до питань дослідження енциклопедичного дискурсу не є випадковим. Енциклопедія, будучи засобом узагальнення та "канонізації" набутих знань, не лише описує найважливіші властивості тлумачуваних реалій, але й забезпечує цілісне сприйняття простору знань. Енциклопедичний дискурс є багатомірною та багатоаспектною структурою, яку можна вивчати як семіотичну в трьох типових вимірах: семантичному, прагматичному, синтаксичному, причому ці виміри тісно пов'язані між

собою [11, с.117-118]. Будучи „згустками” знань, енциклопедичні тексти становлять інтерес для мовознавців і можуть бути об’єктом лінгвістичного вивчення. На долю енциклопедій припадає незначна кількість досліджень, хоча не можна стверджувати, що «енциклопедії та їх мови не можуть слугувати достатньо повноцінним об’єктом лінгвістичного вивчення, тому що самі по собі є найважливішим джерелом інформації в усіх сферах людської діяльності» [5, с.4].

Аналіз значення речення у текстах енциклопедичного типу виявляє необхідність дослідження предиката як центрального компонента семантичної структури речення. Вивченню цієї теми були присвячені роботи З.Вендлера [15], У.Чейфа [10], Дж.Лайонза [13], А.Мустайокі [6], В.В.Богданова [2], Н.М.Арват [1], І.Р.Вихованця [3], Т.В.Булигіної [7], О.М.Селиверстової [7], Ю.С.Степанова [9] та ін. Але разом з тим все ще залишається низка недосліджених питань.

Актуальність дослідження визначається потребою вивчення семантичних, граматичних та функціональних властивостей предиката як центрального елемента семантико-синтаксичної структури речення в текстах енциклопедичного типу.

Мета нашого дослідження — виявити семантику ядерних предикатів в англomовній енциклопедичній статті та проаналізувати їх функціонування у реченнєвій структурі.

Об’єктом дослідження є деякі ядерні предикати англomовного тексту на прикладі енциклопедії «Rodale’s All-New Encyclopedia of Organic Gardening».

Предметом дослідження є семантичні особливості предикатів англійської мови у текстах енциклопедичного типу.

Н.М.Арват визначає предикат як «центральный компонент семантичної структури речення, що позначає активну або статальну ознаку, яка проявляється у часі та співвідноситься або з предметом (суб’єктний), або з ситуацією (безсуб’єктний)» [1, с.24]. Надалі ми використовуємо термін „предикат” саме в цьому значенні. У нашому дослідженні ми спираємося на класифікацію А.Мустайокі, яка враховує такі критерії: питання, на яке відповідає предикат, кількісний та якісний склад актантів, семантика актантів, їхні властивості за відношенням до Аспектуальності та Локалізованості в часі [6, с.179]. Усі предикати поділяються на примарні та секундарні. Виділяється вісім класів примарних предикатів: Дія (Ac), Відношення (Rl), Власність (Ps), Локація (Lc), Існування (Ex), Стан (St), Характеристика (Ch), Ідентифікація (Id) [6, с.186]. При аналізі семантичних структур ми керувалися наступним визначенням актантів: Агенс, Експерієнсер, Нейтрал, Об’єкт, Тема, Реципієнт, Джерело, Інструмент, Місце [6, с.414].

Розглянемо статтю під назвою «Abelia» з енциклопедії «Rodale’s All-New Encyclopedia of Organic Gardening» [14, с.1]. Наведемо її фрагмент.

Abelia×grandiflora, glossy abelia, attains a mature height of 4'-6'. It has a rounded habit and purplish red, loosely arching branches. Delicate, lightly fragrant, pale pink or white flowers bloom profusely in late spring, then sporadically until frost. Glossy, opposite, oval leaves turn burgundy red in winter. Leaves may fall in very cold weather. New foliage is rich red, maturing to green.

У прикладі 1 присутній актант другої категорії (предмети). Оскільки він є лише предметом мовлення, який не призводить до дії, не може контролювати свої дії або мати певні відчуття, ми вважаємо його Нейтралом.

Abelia×grandiflora, glossy abelia, attains a mature height of 4'-6'. (1)

Речення у прикладі 1 є репрезентантом розширеної за рахунок погруження семантичної структури, предикат якої відносимо до класу Характеристик, оскільки стан справ неактуальний і предикат представляє собою якісну кваліфікацію актанта.

Тлумачний словник дає наступне визначення дієслова *attain* – *to gain or to arrive at after long effort; reach* [12, с.66]. О.М.Селиверстова відносить дієслова типу «досягнути» до групи результативів. Як зазначає дослідниця, у їхньому значенні вказівка на дію поєднується з інформацією про досягнення результату [7, с.108]. З.Вендлер відносить подібні дієслова до предикатів групи «досягнення» (accomplishments) [15, с. 102-103].

Будь-яка Характеристика включає Авторизацію (в нашому прикладі – «згідно спостережень біологів»), хоча зауважуємо, що більшість лінгвістів відзначає Авторизацію лише тоді, якщо вона виражена мовними засобами. Відзначаємо також наявність згорнутого предиката *height* та додаткового специфікатора точна абсолютна Кількість, що відноситься до актанта, а не до предиката і звичайно позначається в семантичній структурі відповідними цифрами.

Атрибутивні відношення конструкції *a mature height* можуть бути представлені окремою семантичною структурою зі своїм ядром. Ми згодні з думкою, що «з інтуїтивної точки зору двопредикатність структур з означеннями не очевидна, а навпаки, така трактовка, хоч і є теоретично можливою, на практиці виявляється штучною» [6, с.154]. Тому ми вважаємо це погруженням, під яким маємо на увазі «таку частину простої семантичної структури, яка може бути представлена окремою семантичною структурою» [6, с.155]. Як зазначає Н.О.Дьячкова, «будь-який якісний прикметник в атрибутивній позиції, введений в речення, збільшує кількість пропозицій на одну, роблячи речення семантично неелементарним (див.: Прияткіна, 1990, 128), так як є предикатним знаком (Богданов, 1977), «знятим», «погашеним» предикатом (Черемсина, 1987, 18).» [4, с.238]. Проте Н.О. Дьячкова зауважує, що є істотна відмінність між просто включеним предикатом і включеним предикатом, що ускладнює змістову структуру речення, оскільки не всякий прикметник в атрибутивній позиції приводить до семантичного ускладнення речення. Дослідниця ілюструє свою думку наступними прикладами:

Гарна жінка небезпечна. (Якщо жінка гарна, то вона небезпечна).

Гарна жінка зайшла до кімнати. [4, с.239].

Репрезентантом семантичної структури в прикладі 1 виступає просте поширене речення, предикат виражений дієсловом *attain* в 3 особі однини Present Simple активного стану, що в реченні виконує функцію простого дієслівного присудка.

У прикладі 2 ми відзначаємо наявність складної семантичної структури, яка складається з трьох простих, причому дві з них розширені за рахунок погруження.

It has a rounded habit and purplish red, loosely arching branches. (2).

([P□] *It has a rounded habit.* [P2] *It has purplish red branches.* [P3] *The branches arch loosely*).

Предикати всіх трьох семантичних структур належать до класу Характеристик. Оскільки мова йде про постійну властивість актанта, ми маємо справу з Характеристикою, а не з семантичним предикатом зі значенням «Власність» (посесії), який має принаймні 2 актанти: Агенс, що контролює володіння та Об'єкт. Різницю між предикатами цих класів ілюструють наступні приклади: *У Сергія красна «Феррарі»* (посесія). *У будинку 6 поверхів* (Характеристика) [6, с.181].

О.М.Селиверстова відносить предикати, виражені моделлю «X has Y», до просторових предикатів на тій підставі, що вона може знаходитися в безпосередній опозиції до моделі «There is Y», включеної до групи просторових предикатів [7, с.214].

Репрезентантом складної семантичної структури в прикладі 2 виступає просте поширене речення, ускладнене однорідними членами та дієприкметниковим зворотом. Мовним засобом вираження предикатів в P□ та P2 є дієслово *have* в 3 особі однини Present Simple активного стану, що в реченні виконує функцію простого дієслівного присудка (як трактує більшість практичних граматик). В [P3] предикат виражений дієприкметником I, який виконує функцію означення.

Як зазначає О.І. Смірницький, у реченнях типу *He has many friends* відсутнє як позначення процесу, так і позначення ознаки. У реченні йде мова «про якийсь предмет, який знаходиться в певному відношенні до суб'єкта, причому до змісту предиката включено як дане відношення до суб'єкта, так і сам предмет». На цій підставі лінгвіст вважає, що «присудок тут не обмежується дієсловом *has*, у якого відсутнє значення «володіти», а є чимось на зразок службового слова, яке вживається для з'єднання *he* та *many friends* і для вираження предикації» [8, с.113]. Присудки такого типу він відносить до

об'єктних присудків групи складених дієслівних присудків [8, с.124]. В прикладі 3 представлені 2 стани справ.

Delicate, lightly fragrant, pale pink or white flowers bloom profusely in late spring, then sporadically until frost. (3)

Вони з'єднуються за допомогою метасполучника «та», що передає коннективні відношення, не відображені у поверхневій структурі (відсутність засобів з'єднувального зв'язку – *then sporadically until frost*). Схематично цю складну семантичну структуру можна записати наступним чином: {[P□] та [P2]}. Ця схема репрезентує наступний зміст: *Delicate, lightly fragrant, pale pink or white flowers bloom profusely in late spring. Then they bloom sporadically until frost.*

У прикладі 3 предикати [P□] та [P2] можна визначити як перехідний випадок від предикатів класу Існування/буття, що відповідають на запитання «що існує?» до предикатів Стану «в якому стані Х?». Про близькість до предикатів Існування/буття свідчить той факт, що в семантиці дієслова *bloom* наявна сема *flower*, тобто дієслово виявляється семантично ослабленим. З іншого боку, про близькість до предикатів Стану свідчить визначення дієслова *bloom*, подане у тлумачному словнику: *bloom v 1 to produce flowers, come into flower, or be in flower 2 to be in a healthy growing state* [12, с.126].

Ми вважаємо, що предикатам у [P□] та [P2] приклада 3 характерні риси, притаманні групі предикатів стану, включаючи пасивність суб'єкта, під якою ми розуміємо, що Суб'єкт-Нейтрал не контролює ситуацію. Разом з тим, їм притаманні і особливості предикатів існування: це одноактантні предикати, які репрезентовані на поверхневому рівні дієсловом з ослабленим семантичним значенням. Слід зазначити, що за класифікацією Ю.С.Степанова, предикати такого типу належать до предикатів положення (неперехідних та незворотних дієслів, які не потребують третього члена в реченні), як наприклад, *Ліс шумить; Поїзд заніжнюється* [9, с.155].

У прикладі 3 відзначаємо наявність основного специфікатора Темпоральність, що стосується предиката і тому відіграє важливу роль у загальному значенні семантичної структури. У рамках цього специфікатора А.Мустайокі виділяє наступні види: (власне) Час, Актуальність/Неактуальність стану справ, Повторювані стани справ та Часові орієнтири станів справ [6, с.302]. У кожному із перерахованих видів специфікатора Темпоральність виокремлюють підвиди. У прикладі 3 відзначаємо наявність узуальності (тобто того, що певний стан справ повторюється регулярно). Мовним засобом вираження узуальності є прийменникові конструкції (*in late spring, until frost*), що у поєднанні з часовою формою Present Simple дієслова *bloom* є репрезентантами змісту – *flowers usually bloom, every year flowers bloom*. У лінгвістиці неодноразово відзначалося протиставлення між предикатами, що позначають окремі, конкретні випадки, і предикатами із загальним (узуальним) значенням. В англійській мові за цією ознакою звичайно протиставляються форми Continuous та Simple.

Крім основного специфікатора Темпоральність, у прикладі 3 наявний додатковий специфікатор образу та способу дії, що уточнює характеристику предиката. У поверхневій структурі він репрезентований прислівниками *profusely, sporadically*.

Репрезентантом складної семантичної структури у прикладі 3 виступає просте поширене речення, ускладнене однорідними членами. Мовним засобом вираження предикатів в [P□] та [P2] є дієслово *bloom* в 3 особі множини Present Simple активного стану, що в реченні виконує функцію простого дієслівного присудка.

Предикат у прикладі 4 належить до категорії секундарних предикатів, які характеризують зміни відношення або стану, осмислюються через примарні предикати і у зв'язку з ними, причому аспектуальна характеристика (процес або подія) відіграє важливу роль [6, с.188-191].

Glossy, opposite, oval leaves turn burgundy red in winter. (4)

Предикат у прикладі 4 означає поступову зміну у стані справ, тобто процес, і належить до класу Характеристик. Відзначаємо наявність основного специфікатора

Темпоральність (підвид Узуальність), мовним засобом вираження якого виступає прийменникова конструкція *in winter* разом з Present Simple дієслова *turn*.

Репрезентант предиката у поверхневій структурі – дієслово *turn* в 3 особі множини Present Simple активного стану. Воно виконує синтаксичну функцію дієслова-зв'язки і разом з прикметником *red* входить до складу іменного складеного присудка.

Предикат ядерної семантичної структури у прикладі 5 також належить до класу Характеристик, причому слід зазначити наявність Характеристики без Модальної фази, хоча у поверхневій структурі присутнє модальне дієслово *may*.

Leaves may fall in very cold weather. (5)

Стан справ у прикладі 5 неактуальний. Семантична структура представлена на поверхневому рівні простим поширеним реченням. Предикат виражений дієсловом *fall* у 3 особі множини Present Simple активного стану, що разом з модальним дієсловом *may* виконує в реченні функцію складеного дієслівного присудка.

Приклад 6 репрезентує складну семантичну структуру, що складається з двох станів справ, і на поверхневому рівні представлена простим поширеним реченням.

New foliage is rich red, maturing to green. (6)

[P□] *New foliage is rich red.* [P2] *Mature foliage is green.*

Предикати обох простих семантичних структур з погруженням відносяться до класу Характеристик. Мовним засобом вираження предиката в [P□] виступає прикметник *red*, а в [P2] – дієприкметник *maturing*. Присудок речення *is rich red* відноситься до групи складених іменникових присудків.

Як засвідчують результати дослідження, 7 предикатів проаналізованої енциклопедичної статті належать до класу Характеристик. Зазначимо також наявність одного перехідного випадку від предикатів класу Існування/буття до предикатів класу Стану, а також одного секундарного предиката класу Характеристик. Усі проаналізовані речення є синтаксично простими. У двох реченнях прості семантичні структури репрезентовані на поверхневому рівні дієприкметниковими зворотами (*loosely arching* у прикладі 2 та *maturing to green* у прикладі 6).

Отже, можна зробити такі висновки:

- Суть деяких мовних одиниць полягає в тому, що вони вміщують згорнуті предикації, а тому, крім ядерного предиката семантичної структури, в проаналізованому фрагменті енциклопедичної статті наявні згорнуті предикати, які можуть бути розгорнуті в окремий стан справ.
- У семантичних структурах речень енциклопедичної статті описового типу під назвою «Abelia» представлений неактуальний стан справ.
- Суб'єкт-Нейтрал – актант, що присутній в семантичних структурах всіх проаналізованих речень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1984. – 159 с.
2. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. – 204 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
4. Дьячкова Н. А. Включенный предикат как обязательный компонент семантической модели предложения / Н. А. Дьячкова // Известия Уральского государственного университета. – 2002. – № 24. – С. 238-245.
5. Л.И.Киселевский. Языки и метаязыки энциклопедий и толковых словарей. – Минск: Изд-во БГУ им. В.И.Ленина, 1977. – 176 с.
6. А.Мустайоки. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 512 с. – (Studia philologica).
7. Семантические типы предикатов. / Отв. ред. Селиверстова О.Н. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
8. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М.: Изд-во лит. на иностр.яз., 1957. – 287 с.

9. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – Ленинград: Наука, 1981. – 360 с.
10. Чейф У. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 482 с.
11. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К.: АртЕк, 1998. – 336 с.
12. Longman Dictionary of English Language and Culture. – Pearson Education Limited, 2006. – 1568 p.
13. Lyons J. Semantics and grammar // Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press. – Vol. 2. – 1979. – P. 373-597.
14. Rodale's All-New Encyclopedia of Organic Gardening. – Rodale Press, Emmaus, Pennsylvania, 2007. – 690 p.
15. Vendler Z. Verbs and Times. Fact and events // Vendler Z. Linguistics in Philosophy. – Ithaca, New York.: Corneil Univ. Press, 1967. – P. 97-146.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто семантичні та граматичні особливості предикатів в англomовній енциклопедичній статті та співвідношення семантичних і синтаксичних структур. Результати дослідження підтверджують думку про те, що в енциклопедичних статтях описового типу переважають предикати класу Характеристик. У статті підкреслюється, що Суб'єкт-Нейтрал – актант, який найчастіше присутній в семантичній структурі проаналізованих речень.

Ключові слова: предикат, актант, стан справ, семантична структура, синтаксична структура, енциклопедична стаття.

The article deals with the semantic and grammatical peculiarities of the predicates in the English encyclopedic article and with the correlation between the semantic and syntactic structures. The results of the research prove the idea that predicates of Characteristic Class prevail in the encyclopedic articles of a describing type. The article underlines that Subject-Neutral is the actant which is presented in the semantic structure of the analyzed sentences most often.

Key words: predicate, actant, state-of-affairs, semantic structure, syntactic structure, encyclopedic article.

Наталія Москалюк
(Київ)

ГРАМАТИЧНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ КОНВЕРСІЙНИХ ВІДІМЕННИКОВИХ ДІЄСЛІВ У ТЕКСТАХ БРИТАНСЬКИХ АНГЛОМОВНИХ СТАТЕЙ

Для дослідження обрано сучасні англomовні газетні тексти, оскільки мовні засоби газетно-публіцистичного стилю перебувають у процесі постійного розвитку і саме цим привертають увагу дослідників. Об'єкт дослідження – конверсійні відіменникові дієслова (ВД).

Завданнями роботи є: 1) встановити ядерні моделі граматичної сполучуваності досліджуваних ВД; 2) упорядкувати моделі граматичної сполучуваності за їх частотою; 3) виділити ядро, основну систему та периферію моделей зазначених одиниць; 4) класифікувати моделі за їх поширеністю; 5) визначити співвідношення поширеності моделей та їх частоти; 6) з'ясувати залежність між частотою зазначених одиниць і ступенем поширеності моделей їх граматичної сполучуваності.

У сучасній англiстиці існують різні підходи до визначення напрямку похідності у конверсійних парах слів: семантичний [7, с.9; 5, с.63], словотвірний критерій [3, с.16–17], критерій обмеженого вживання [1, с.89], історичний [4, с.122], хронологічний [2, с.94] та

ін. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує хронологічний критерій, оскільки він у переважній більшості випадків допомагає визначити, яке слово (іменник чи дієслово) було зафіксоване в англійській мові першим. Для розв'язання цього завдання ми використали Оксфордський словник англійської мови ("The Oxford English Dictionary") [8].

Для аналізу було обрано 3 британські газети, а саме: The Financial Times (FT), The Guardian (G), The Observer (O). Генеральна сукупність нараховує 21031 слововживання (The Financial Times (6179 ЛО), The Guardian (6667 ЛО), The Observer (8185 ЛО)). Загальна кількість конверсійних відіменникових дієслів у всіх 3-х газетах становить 311 ВД (The Financial Times (96 ВД), The Guardian (120 ВД), The Observer (95 ВД)).

Шляхом обчислень ми виділили ядро, основну і периферійну системи досліджуваних конверсійних відіменникових дієслів. Зазначимо, що в ядро входять лексичні одиниці, які охоплюють 75% усіх зафіксованих конверсійних ВД, основна система (в яку також входить ядро) охоплює 90% досліджених ЛО, решта 10% слів входять до периферії.

Результати підрахунків показали, що ядро зазначених одиниць у газеті The Financial Times нараховує 48 ВД, у газеті The Guardian – 28 ВД, а у газеті The Observer 33 ВД. Дієслова *to act, to back, to cause, to demand, to drop, to face, to force, to sign* і *to vote* є спільними для всіх трьох газет. Конверсійні відіменникові дієслова *to interview* і *to love* входять до ядра газет The Financial Times і The Guardian, а дієслова *to charge, to end, to favour* і *to focus* – до ядра газет The Observer і The Financial Times. Лексичні одиниці *to base, to promise* і *to stress* є спільними для ядра газет The Guardian і The Observer.

Основна система трьох газет представлена таким чином: The Financial Times – 14 ВД, The Guardian – 16 ВД, The Observer – 14 ВД. Дієслово *to post* виявилось спільним для газет The Financial Times і The Observer, а дієслова *to mark* і *to point* – для газет The Guardian і The Observer. Периферійна система трьох порівнюваних газет спільних конверсійних ВД не має. Проте, дієслова *to suit* і *to target* входять до периферії газет The Financial Times і The Guardian, а дієслово *to risk* – до газет The Guardian і The Observer.

Аналіз отриманих даних дає можливість зробити висновок, що конверсійні відіменникові дієслів, які входять до ядра, є високочастотними для досліджуваних ВД, а представники основної системи та периферії – низькочастотними.

Досліджуючи особливості функціонування конверсійних відіменникових дієслів, проаналізуємо зазначені одиниці за їх поширеністю у текстах сучасної британської преси. Встановимо ступені поширеності досліджуваних ВД. Для визначення кількості ЛО, які входять до кожного ступеня поширеності, використаємо формулу: $l = (n_1 - n_2) : 5$, де l – частота конверсійних ВД певного ступеня поширеності; n_1 – найбільша кількість досліджуваних лексичних одиниць, а n_2 – найменша кількість зазначених одиниць.

Підрахунки конверсійних відіменникових дієслів показали, що для газет The Financial Times і The Observer значення $l \approx 1$, для газети The Guardian $l = 2$. Представимо межі кількісного показника поширеності досліджуваних одиниць певного ступеня у текстах різних газет у вигляді таблиці (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Ступені поширеності конверсійних відіменникових дієслів у текстах британських газет

№ п/п	Газета	The Financial Times	The Guardian	The Observer
1.	Високий	5	11 – 9	5
2.	Вищий за середній	4	8 – 6	4
3.	Середній	3	5 – 3	3
4.	Нижчий за середній	2	2 – 0	2
5.	Низький	1	—	1

Згідно встановлених ступенів поширеності конверсійні відіменникові дієслова розподілились так (у дужках подано частоту ВД):

1) високий ступінь поширеності мають такі дієслова: **FT**: *to face* (5); **G**: *to interview* (11), *to poison* (9); **O**: *to demand* (5), *to drop* (5), *to force* (5), які входять до ядра найчастотніших конверсійних ВД, зафіксованих у досліджених статтях;

2) вищий за середній ступінь поширеності представляють такі конверсійні дієслова: **FT**: *to form* (4); **O**: *to face* (4) (необхідно зазначити, що у статтях газети The Guardian жодне дієслово не характеризується цим ступенем поширеності);

3) середній ступінь поширеності виявили дієслова: **FT**: *to back* (3), *to cause* (3), *to drop* (3), *to point* (3), *to track* (3); **G**: *to contact* (5), *to face* (5), *to question* (5), *to plan* (4), *to act* (3), *to back* (3), *to cause* (3), *to drink* (3), *to name* (3), *to plot* (3), *to vote* (3); **O**: *to campaign* (3), *to counter* (3), *to distance* (3), *to murder* (3), *to outlaw* (3) (жирним шрифтом виділені лексичні одиниці, які виявилися спільними для середнього ступеня поширеності у газетах The Financial Times і The Guardian);

4) найбільша кількість досліджуваних лексичних одиниць характеризується нижчим за середній і низьким ступенями поширеності (виключенням є тексти газети The Guardian: низький ступінь поширеності конверсійних ВД не представлений).

Таким чином, найчастотнішими виявилися конверсійні відіменникові дієслова, які мають високий, вищий за середній та середній ступені поширеності.

Для того щоб перевірити, чи існує залежність між довжиною статті у слововживаннях та частотою вжитих конверсійних ВД, звернемося до методу рангової кореляції. Після проведених обчислень ми отримали такі результати: коефіцієнт кореляції рангів відіменникових дієслів у газеті The Financial Times дорівнює 0,62, у газеті The Guardian – 0,45, у газеті The Observer – 0,07. Отримані результати свідчать, що кореляція відсутня, оскільки отримані дані нижчі за табличні. Результати дослідження дають можливість зробити припущення, що частота досліджуваних ВД не залежить від довжини газетних текстів.

За допомогою критерія Стюдента процентних показників ми визначили частку конверсійних відіменникових дієслів у текстах британських газетних статей і отримали такі результати: The Financial Times: $\approx 1,55\%$, The Guardian: $\approx 1,8\%$, The Observer: $\approx 1,16\%$.

Аналіз частоти зареєстрованих моделей показав, що одним моделям властива висока частота, в той час як інші характеризуються низькою частотою. Отже, різні моделі сполучуваності мають неоднакове функціонування у мовленні. У нашому дослідженні моделі, які увійшли до ядра за частотою, вважаються такими, що мають високу частоту вживання. У сполучуваності лексичних одиниць діє закон переваги, згідно з яким невелика кількість моделей має високу частоту і складає ядро всіх словосполучень, вжитих у текстах; решта моделей має низьку частоту і складає незначну частину словосполучень досліджуваних одиниць [6, с.125].

Одним із завдань нашого дослідження є з'ясувати закономірності розподілу моделей граматичної сполучуваності конверсійних ВД за частотою у текстах трьох

британських газет. Спираючись на статистичні обчислення, ми виділили ядро, основну і периферійну системи моделей сполучуваності досліджуваних одиниць. Зазначимо, що в ядро входять моделі, які охоплюють 75% усіх зафіксованих моделей, основна система (в яку також входить ядро) охоплює 90% досліджених дієслівних словосполучень, решта 10% моделей розглядаються як периферійні.

Кількість реалізованих ядерних моделей виявилася різною для кожної з газет. Аналіз розподілу моделей сполучуваності конверсійних відіменникових дієслів показав, що: 1) найбільша різноманітність у реалізації ядерних моделей дієслівної сполучуваності представлена у газетах The Financial Times і The Observer: 21 модель із 59 теоретично можливих, що становить 35,6% від усього інвентарю моделей сполучуваності дієслів, у статтях газети The Guardian реалізувались лише 15 моделей із 59, тобто 25,4% моделей сполучуваності; 2) спільними моделями ядра для всіх газет є: 1) *VNprpN*, 2) *VN*, 3) *VprpN*.

Перелічені моделі є високочастотними, які можна назвати типовими для конверсійних ВД газетно-публіцистичного стилю. Серед дієслівних моделей, що входять до ядра, найвищу частоту мають моделі *VNprpN* (19) і *VN* (18) у газеті The Financial Times, модель *VprpN* має найбільшу частоту вживання у газеті The Guardian (18).

Вивчення та аналіз моделей граматичної сполучуваності досліджених лексичних одиниць не можна вважати повним без урахування їх поширеності, тобто без урахування тієї кількості ЛО, які вживаються в розглянутих моделях. Нами було підраховано кількість конверсійних відіменникових дієслів у найчастотніших моделях сполучуваності. Виявилось, що кожна модель характеризується різною кількістю досліджуваних ЛО, що у ній вживаються. Тому виникає можливість встановити групи моделей граматичної сполучуваності за їх поширеністю.

Підрахунки конверсійних відіменникових дієслів показали, що для газети The Financial Times значення $I \approx 4$, для газет The Guardian і The Observer $I \approx 3$. Представимо межі кількісного показника поширеності моделей граматичної сполучуваності певного ступеня досліджуваних одиниць у текстах різних газет у вигляді таблиці (див. Табл. 2).

Таблиця 2

Ступені поширеності моделей граматичної сполучуваності конверсійних відіменникових дієслів у текстах британських газет

№ п/п	Газета	The Financial Times	The Guardian	The Observer
	Ступінь поширеності			
1.	Високий	19 – 15	18 – 15	17 – 14
2.	Вищий за середній	14 – 10	14 – 11	13 – 10
3.	Середній	9 – 5	10 – 7	9 – 6
4.	Нижчий за середній	4 – 0	6 – 3	5 – 2
5.	Низький	—	2 – 0	1 – 0

Згідно встановлених ступенів поширеності моделі сполучуваності конверсійних відіменникових дієслів розподілились так: 1) високий ступінь поширеності у всіх трьох газетах має лише модель *VNprpN*, яка входить до ядра найчастотніших моделей; 2) вищий за середній ступінь поширеності представляють такі моделі: **FT**: *VVing*; **G**: *VingN*; **O**: *VN*, *VprpN* (необхідно зазначити, що моделі *VN* і *VprpN* мають високий ступінь поширеності у статтях газет The Financial Times і The Observer); 3) не зафіксовано жодну спільну модель, яка входить до середнього ступеня всіх трьох газет (пор. **FT**: *VprpN*, *VenprpN*, *VD*; **G**: *VD*; **O**: *VingN*, *VenprpN*); 4) найбільша кількість моделей характеризується нижчим за середній і низьким ступенями поширеності.

Проаналізуємо, як співвідносяться між собою ступені поширеності моделей та їх частота у текстах трьох газет. Перевіримо таке припущення: якщо модель характеризується високою частотою вживання, то вона має високий ступінь поширеності у досліджуваних текстах. Ми порівняли отримані дані та з'ясували, що: 1) спільні моделі

ядра характеризуються високим ступенем поширеності; 2) високий, вищий за середній та середній ступені поширеності охоплюють лише ті моделі сполучуваності досліджуваних одиниць, які входять до ядра, тобто найчастотніші; 3) моделі основної системи характеризуються нижчим за середній та низьким ступенями поширеності у досліджених газетних текстах. Винятком є такі моделі сполучуваності конверсійних відіменникових дієслів: **FT**: *NVen*, *VprpNprpN*; **G**: *VS*, *VNS*, *VprpNprpN*, *VNV=*; **O**: *VS*, *VV=*, *VND*, *VNprpVing*, *VNV=*.

Отримані результати доводять, що найчастотніші моделі (*VN*, *VD*, *VingN*, *VprpN*, *VenprpN*, *VNprpN*) характеризуються високим, вищим за середній та середнім ступенями поширеності. Проте, деякі моделі, що входять до ядра (*VS*, *VV=*, *NVen*, *VprpNprpN*, *VND*, *VNS*, *VNV=*, *VNprpVing*), представляють нижчий за середній ступінь поширеності. Низькочастотні моделі (периферійна система), як правило, мають нижчий за середній та низький ступені поширеності.

У результаті аналізу виявилось, що переважна більшість моделей трьох найчастотніших конверсійних ВД (**FT**: *to face* (5), **G**: *to interview* (11), **O**: *to force* (5)) входять до ядра моделей граматичної сполучуваності досліджених одиниць (пор. *to face*: *VN* (1), *VD* (1), *VingN* (1), *VND* (1), *V* (1); *to interview*: *VN* (1), *VD* (1), *VingN* (2), *VNprpN* (2), *V* (1), *VasN* (3), *VprpNasN* (1); *to force*: *VV=* (2), *VprpNprpN* (1), *VNV=* (1), *VNprpVing* (1)). Жирним шрифтом подано моделі, що входять до ядра. Отже, можна стверджувати, що ступінь поширеності ядерних моделей залежить від частоти досліджуваних конверсійних ВД.

Кількісний аналіз конверсійних відіменникових дієслів, утворених різними словотвірними засобами, а також моделей їх граматичної сполучуваності дає можливість встановити стилістичні особливості газетно-публіцистичного стилю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко И.И. Отыменные сложные глаголы в современном английском языке (на материале новообразований 1939–1969 гг.): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1973. – 167 с.: ил. – Библиогр.: с. 143–167.
2. Бортничук Е.Н. Словообразование в современном английском языке / Е.Н. Бортничук, И.В. Василенко, Л.П. Пастушенко. – К.: Вища шк., 1988. – 263 с. – Библиогр.: с. 260–262.
3. Карашук П.М. Словообразование английского языка: Учеб. пособ. – М.: Высш. шк., 1977. – 303 с. – Библиогр.: с. 297–300.
4. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка: Учеб. пособ. – М.: Наука, 1976. – 245 с. – Библиогр.: с. 241–243.
5. Мостовий М.І. Лексикологія англійської мови: Навч. посіб. – Х.: Основа, 1993. – 256 с. – Библиогр.: с. 247–251.
6. Нагорна С.С. Стилеметричні характеристики дієслова у сучасних англomовних наукових текстах: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04; – Захищена 15.04.2004. – К., 2004. – 262 с.: ил. – Библиогр.: с. 172–262.
7. Павличенко Л.П. Взаимосвязь двух способов отыменной глагольной деривации в английском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Кишинев, 1981. – 169 с.: ил. – Библиогр.: с. 149–169.

ДОВІДКОВИЙ МАТЕРІАЛ

8. The Oxford English Dictionary on Historical Principles: In 12 Vol. / Lexicogr.: J.A.H. Murray. – 3rd ed. – Oxford: The Clarendon Press, 1970. – Vol. 1–12.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена розгляду граматичної сполучуваності конверсійних відіменникових дієслів у сучасній британській пресі. Описано основні моделі граматичної сполучуваності, властиві досліджуванім лексичним одиницям.

Ключові слова: граматична сполучуваність, конверсійні відіменникові дієслова, моделі граматичної сполучуваності, частота.

The article is concerned with grammatical combinability of the conversional denominal verbs in the articles of the British press. The aim of the research is to determine a set of the basic patterns of grammatical combinability immanent for the analysed lexical units. The principal tasks of the article are to classify the grammatical patterns of the above mentioned units and to find out whether there is a correlation between their prevalence and frequency.

Key words: *grammatical combinability, conversional denominal verbs, patterns of grammatical combinability, frequency.*

Андрій Ожоган
(Кіровоград)

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРЕДИКАТИВ У СУЧАСНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЯХ

У сучасній лінгвістиці поняття “предикат” (від лат. *praedicatum* – повідомлюване) має цілу низку дефініцій, підґрунтям для яких виступають насамперед окремі диференційні ознаки. Прикметною на сьогодні є певна невідповідність у трактуванні цього терміна різними мовознавчими школами. Як цілком слушно зауважує А.П. Загнітко, у західноєвропейській термінології “наявне певне сплутування синтаксичних і семантичних понять” [11, с. 123], оскільки відповідний термін застосовують для обох мовних рівнів. Англійське *predicate*, німецьке *Prädikat*, французьке *predicat*, іспанське *predicato*, італійське *predicato* зазвичай уживають на позначення частини речення, яка відповідає повідомлюваному, а також головного компонента цієї частини [24, с. 279-300].

На відміну від західноєвропейського, у слов’янському, зокрема українському, мовознавстві простежують дещо інші тенденції. Під “предикатом” розуміють визначальний компонент будови речення, що позначає ознаку, яку приписують предметові думки, і передбачає кількість компонентів у реченні та їхні семантичні ролі [8, 11 та ін.]. Такий підхід ґрунтується на концептуальних положеннях французького дослідника Л. Теньєра, котрий запропонував ідею валентного потенціалу дієслова як провідний принцип синтаксичних досліджень [20]. Зауважимо, що Л. Теньєр чітко диференціює структурний порядок внутрішньореченневих компонентів, що віддзеркалює ієрархію елементів речення. Його теорія постає абсолютно вербоцентричною, оскільки дієслово є вершинним членом речення, якому підпорядковані всі інші [20]. Варто зазначити, що в сучасному синтаксисі все більшої ваги набуває дослідження сутності предиката як реченневотвірного начала, а також установаження його різновидів, однак і досі відсутня загальноприйнята класифікація предикатів.

Метою нашого дослідження є вивчення особливостей типології предикатів, аналіз різних підходів лінгвістів щодо проблеми їхньої кваліфікації. Завдання – з’ясувати сутність предиката як реченневотвірного начала, встановити критерії його класифікації. Предикат використовують для позначення формального й семантичного компонента речення; члена суб’єктно-предикатної та предикатно-аргументної структури; елемента потенційного й актуального; структурної ознаки за “вакансіями” для аргументів та абстраговано від аргументних місць; ознаки, що імплікує будь-які й лише предметні аргументи. У мовознавчій науці було здійснено спробу термінологічно виокремити значення поняття “предикат” на основі згаданих опозицій, які знаходять вираження у таких термінологічних парах, як “предикат/ предикатив” [16, с. 70], “предикатний знак/ предикат” [6, с. 26-76] та ін. Набула поширення й денотативна концепція, яка передбачає вивчення семантики предиката з огляду на структуру відбиття в ньому ситуації. Це все орієнтовано на аналіз того аспекту речення, що віддзеркалює структуру ситуації і який у різних працях отримав назву семантичного, номінативного, денотативного, когнітивного, рівня референції, релятивної структури, пропозиції [4, с. 11].

Предикат визначає кількість непредикатних знаків в елементарному реченні, їхні семантичні функції і взаємовідношення, він є одним із важливих компонентів організації реченнєвої конструкції і його вважають справжнім центром елементарної конструкції, оскільки він здатний формувати семантичну структуру речення. Саме семантична структура речення регламентує визначальну роль предиката.

Предикат розглядають як центральний організувальний компонент у семантико-синтаксичній структурі речення, позаяк його валентність детермінує кількісний і якісний характер субстанційних компонентів-синтаксем із конкретним предметним значенням і специфіку передаваних ними семантико-синтаксичних відношень.

Побудова семантичної типології предикатів пов'язана з певними завданнями. З одного боку, це повинна бути саме семантична класифікація: увага акцентується на реальних онтологічних властивостях предметів і ситуацій, тому що предикати – це особливі семантичні сутності. З іншого боку, класифікація має пов'язуватися з побудовою такої ж типології, за основу якої взято властивості, які притаманні цим класам одиниць. Найбільш загальним протиставленням, яке ділить предикати на дві великі групи, береться протиставлення за ознаками динамічність/ статичність, процесуальність/ непроцесуальність [7, с. 37-38]. Динамічність пов'язують із дієслівними предикатами. Якщо ж говорити про первинну функцію ад'єктивних і субстантивних предикатів, то їхньою суттєвою характеристикою виступає відносна незалежність від часу, відсутність чітких часових меж існування зв'язку між суб'єктом і належними йому ознаками.

Беручи семантико-синтаксичні властивості предикатів, розподіляємо їх на два найбільш узагальнені класи: предикати дії й предикати стану. Предикати дії позначають активного діяча, від якого походить дія (агента), а предикати стану пов'язані з пасивним предметом, носієм якогось стану (пацієнтом). Спроби класифікації предикатів знаходимо в працях Ю.Д. Апресяна, Т.В. Булигіної, В.В. Богданова, Л.М. Васильєва, Ф. Данеша, Г.Г. Сильницького, У. Чейфа, Л.В. Щерби, Т.Б. Алісової. Так, наприклад, Т.В. Булигіною було запропоновано варіант семантичної класифікації предикатних знаків, заснований на реальній, онтологічній схожості, бо предикати – це особливі семантичні сутності [7]. Дослідниця, характеризуючи семантичні типи дієслівних предикатів, зазначає, що необхідно враховувати такі їхні ознаки: 1) наявність/ відсутність часової пов'язаності; 2) статичність/ динамічність; 3) тривалість; 4) часову перспективу; 5) перспективність/ безперспективність для процесів; 6) контрольованість/ неконтрольованість.

Т.Б. Алісова виокремила п'ять диференційних семантичних ознак, з яких може складатися семантика предиката: 1) неподільність/ подільність поняття про суб'єкт і його ознаку; 2) абсолютність/ відносність; 3) статичність/ динамічність; 4) активність/ неактивність (пасивність); 5) локальність/ нелокальність контакту [1, с. 37].

В.В. Богданов уважав, що семантична валентність предиката, яку він трактував як його найголовнішу особливість, що полягає у властивості предиката взаємодіяти з певною кількістю іменникових компонентів, є вихідною підставою для класифікації предикатів, у межах якої вчений виділив нульмісні, одномісні й багатомісні предикати [6, с. 51].

Класифікація предикатів має давню традицію. Ще Арістотель говорив про різні типи предикатів, виокремлюючи властивості стану та руху. Хоча зміст визначених ученим типів предикатів не міг бути розкритий достатньою мірою експліцитно, уведеною ним термінологію використовують для опису різних формальних і семантичних категорій сучасних мов.

Особливе місце в типології предикатів посідає класифікація Л.В. Щерби, з ім'ям якого пов'язують формальний підхід у цій галузі. Він виокремлює три типи предикатів: предикати із значенням дії, стану, якості [22, с. 85-91].

Другий підхід до проблеми класифікації предикатів пов'язаний із ім'ям видатного лінгвіста О.М. Селіверстової, яка за допомогою додаткових досліджень підвела семантичну базу під формально-морфологічну класифікацію, тим самим доказавши, що між мовною формою й змістом існує тісний зв'язок навіть на класифікаційному рівні [18].

Нею було створено так звану “природну” модель класифікації предикатів, в основі якої лежить поділ, пов’язаний з такими поняттями, як дія, процес, стан, якість.

Найбільш відомими класифікаціями предикатів за рольовими ознаками є типи предикатів Дж. Лайонза [15], У. Чейфа [21], С. Діка [23], О.М. Селіверстової [18].

Передовсім Дж. Лайонз протиставляв стан подіям, процесам, діяльності й акту. Підґрунтям цього протиставлення є відмінність між статичними й динамічними ситуаціями. Стан описують через поняття статичної ситуації, яка існує, продовжується, але не змінюється протягом певного проміжку часу, водночас процеси, події, діяльність й акти передаються через поняття динамічної ситуації, яка трапляється і має місце. При цьому вона може перебувати чи не перебувати під контролем агента. З урахуванням цих пар ознак, а саме: статичність/ динамічність ситуації, тривалість/ миттєвість ситуації, контрольованість/ не контрольованість ситуації, Дж. Лайонз виокремлює такі типи предикатів: 1) “діяльність” (activity); 2) “процес” (process); 3) “стан” (state); 4) “акт” (action); 5) “подія” (event) [15].

У. Чейф визначає три основні типи предикатів: предикати стану, процесу, дії; проміжне місце посідає предикат процесу-дії, а з-поміж предикатів стану й дії залежно від відсутності субстанційних компонентів додатково розмежовує амбієнтний (всеохопний) стан й амбієнтну дію. Для виокремлення цих типів предикатів науковець користується такими парами ознак: наявність/ відсутність агента і пацієнса; змінність/ незмінність концептуалізованої ситуації; можливість/ неможливість підведення значення предиката під значення дієслова. Відповідно до специфіки супровідних іменникових компонентів виокремив чотири групи (з двома додатковими підгрупами) предикатів. Так, предикат дії вимагає іменника із семантичною функцією діяча, що стосується назв істот; предикат стану супроводжується іменником – носієм стану; предикат процесу сполучається з аргументом на позначення особи чи предмета, які змінюють свій стан; предикат процесу-дії виявляє подвійну сутність: як процес, він зумовлює зміну іменника-пацієнта, а як дія, вказує на те, що робить іменник-агент [21, с. 114 -121].

Ю.С. Степанов, Г.О. Золотова, Н.М. Арват, Л.П. Іванова, Н.Д. Арутюнова опрацювали деталізовані семантичні класифікації предикатів. Так, Ю.С. Степанов, спираючись на десять логічних категорій Арістотеля, розмежовує десять типів предикатів: “сутність”, “кількість”, “якість”, “відношення”, “місце”, “час”, “положення”, “володіння”, “дія”, “стан” [19, с. 121]. На його думку, категорії Арістотеля являють собою не що інше, як класифікацію предикатів, відтак і розглядаються вони як універсальні предикати, що утворюють основу опису пропозиційних функцій (структурних схем) речення конкретних мов і мови взагалі [19, с. 134]. Н.М. Арват зазначає, що семантичний предикат указує на активну чи статальну ознаку, що є реальною основою речення. Тому, вона виокремлює предикат активний та його різновиди (предикат дії, предикат руху, предикат процесу) та предикат статальний з підкласами (існування стану, сприйняття, кваліфікації та ін.), розрізняючи таким чином чотирнадцять типів предикатів [3, с. 39-41]. Так, наприклад, до активних предикатів належать: 1) предикати дії; 2) предикати руху; 3) предикати процесу. Статальні предикати охоплюють: 1) предикати буття, існування; 2) предикати стану; 3) предикати володіння, належності; 4) предикати сприйняття; 5) предикати ставлення; 6) предикати кваліфікації; 7) предикати ідентифікації (тотожності); 8) предикати детермінації; 9) модальні предикати [2, с. 25-28]. На думку вченої, семантично центральна позиція предиката, що здебільшого представлена граматичним присудком, виявляється в його здатності відкривати при собі семантично облігаторні й факультативні позиції. Крім того, семантичний предикат обов’язковий і необхідний у будь-якому реченні, оскільки без нього не може бути жодного речення, тому що саме він є носієм предикативної ознаки, наявність якої робить групу слів реченням [2, с. 25].

У свою чергу Г.О. Золотова, яка також розглядає семантичну класифікацію предикатів, зосереджує увагу на аналізові суб’єктних значень і форм їхнього вираження

залежно від семантики предикатного знака, вона виокремлює чотирнадцять типів предикатів у тісному зв'язку із суб'єктом речення [12, с. 33-35].

Досить своєрідний напрям у вивченні питання семантики предикатів обирає Н.Д. Арутюнова, яка акцентувала увагу на тому, як відбивається у реченні пізнання світу людиною. Мовознавець вважає, що основним завданням у вивченні семантики речення є “виділення логіко-семантичних “начал”, тобто тих відношень, які безпосередньо пов'язані зі способами мислення про світ та водночас причетні до граматичної будови мови” [5, с. 17]. Дослідниця звертає увагу на речення, які пов'язані з певними мисленнєвими операціями та виявляються в передачі відношень екзистенції (буттєвості), ідентифікації (тотожності), номінації (іменування), характеристизації (предикації) у вузькому розумінні цього терміна [5, с. 17]. Такі ж погляди на семантику речення розвиває Л.П. Іванова, яка вирізняє: 1) речення з екзистенційними предикатами; 2) речення з предикатами ідентифікації (ототожнення). Автор виокремлює предикати дії, предикати стану, предикати дії та стану синкретичного типу, предикати властивості і предикати сприйняття [13, с. 120-121].

Зазначимо, що предикат завжди супроводжується предметними субстантивними компонентами, іменами субстанцій – учасників ситуацій, які перебувають у певних семантичних відношеннях щодо конкретного предиката. Предикатний знак, відповідно до своєї семантичної валентності, формує кількість предметних компонентів і їхнє значення. Ці предметні компоненти мовознавці позначають різними термінами: актанти (Л. Теньєр); предметні місця (Т.П. Ломтев); предикандуми (С.Д. Кацнельсон); глибинні відмінки (Ч. Філлмор); іменники або аргументи (У. Чейф); субстанційні синтаксеми (І.Р. Вихованець). С.Д. Кацнельсон зазначає, що “валентні властивості предиката, які реалізуються в реченні, в самому предикаті подано у вигляді “місць”, “прогалін”, що підлягають заповненню. Кожен предикат немовби відкриває “вакансії” для предикандумів, що заступають ці “вакансії” [14, с. 117].

А.П. Загнітко зауважує, що семантичний предикат виступає центральним компонентом семантичної структури речення, що вказує на активну або статальну ознаку, перебіг якої простежується в часі та стосується предмета (суб'єктний) або ситуації (безсуб'єктний). Активний предикат характеризує предмет або ситуацію в діяльному бутті, статальний – у якісному. Ним було запропоновано таку систему предикатів, підкласами якої є: 1) предикати дії (фізичного, мовленнєво-мисленнєвого спрямування тощо); 2) предикати руху; 3) предикати процесуальні; 4) предикати існування; 5) предикати стану; 6) предикати володіння, належності; 7) предикати сприйняття; 8) предикати місцеперебування або статальної локалізації; 9) предикати кваліфікації; 10) предикати якісної характеристики (детермінації); 11) предикати тотожності; 12) предикати відношення; 13) предикати модального відношення [11, с. 287-288].

Варто взяти до уваги класифікацію І.Р. Вихованця, яка, на наш погляд, є найбільш дієвою та аргументованою, оскільки відбиває найзагальніші й найістотніші семантичні характеристики предикатних знаків. Мовознавець пропонує кваліфікувати предикати за двома параметрами: їхньою семантикою й частиномовною належністю. Найважливішим є семантичний критерій, за яким він виокремив шість типів предикатів: предикати дії, процесу, стану, якості, кількості і локативні предикати [8, с. 93-111].

За І.Р. Вихованцем, дієслівні предикати становлять найпоказовішу частину всієї сукупності предикатів. Предикати дії належать за семантико-синтаксичними параметрами до основного типу дієслівних предикатів, вони позначають діяльність, пов'язану із суб'єктом-діячем і ним активно й безпосередньо стимульовану.

Отже, у лінгвістиці щодо кваліфікації предикатів і встановлення їхнього статусу існують різні підходи, які можна звести до чотирьох основних: 1) формальний; 2) семантичний; 3) комунікативний; 4) логічний предикат.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса итальянского языка: Семантическая и грамматическая структура простого предложения. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 293 с.
2. Арват Н.М. До питання про семантичну типологію простого речення (на матеріалі східнослов'янських мов) // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 24-31.
3. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища шк., 1984. – 159 с.
4. Арібжанова І.М. Семантико-синтаксична структура полівалентних предикатів у сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. – К., 1994. – 188 с.
5. Арутюнова Н.Д. Проблемы синтаксиса и семантики в работах Ч.Филлмора // Вопр. языкознания. – 1973. – № 1. – С. 115-124.
6. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 200 с.
7. Булыгина Т.В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – С. 7-85.
8. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
9. Вихованець І.Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації // Мовознавство. – 1983. – № 2. – С. 65-71.
10. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
11. Загнітко А.П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
12. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
13. Иванова Л.П. Структурно-функциональный анализ простого предложения. – К.: Выща шк., 1991. – 167 с.
14. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
15. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
16. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 198 с.
17. Мацицька Т.Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова: Дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. – Луцьк, 1996. – 217 с.
18. Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – 365 с.
19. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
20. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 654 с.
21. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
22. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.
23. Dik S.C. Funktional grammar. – Amsterdam etc.: North-Holland Publ. Comp., 1979. – 230 p.
24. Fleischer Wolfgang, Helbig Gerhard, Lerchner Gotthard. Kleine Enzyklopädie – deutsche Sprache. – Frankfurt am Mein, 2001. – 845 S.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто особливості типології предикатів, проаналізовано різні підходи мовознавців щодо проблеми їхньої класифікації, з'ясовано своєрідні напрями у вивченні семантики предикатів.

Ключові слова: *предикат, валентність, елементарне речення, семантична структура речення.*

The article analyzes the peculiarities of predicate typology and different approaches of their classification. It also focuses on the specific approaches to the predicate semantics.

Key words: *predicate, valency, elementary sentence, semantic structure of the sentence.*

Іванна Озарко
(Івано-Франківськ)

СЕМАНТИЧНІ ТА МОРФОЛОГІЧНІ РІЗНОВИДИ СУБ'ЄКТНОГО ДЕТЕРМІНАНТА

Комплексне дослідження синтаксичних одиниць, що ґрунтується на вивченні їхньої власне-семантичної, семантико-синтаксичної та формально-граматичної організації, уможливило точніше витлумачення статусу всіх компонентів речення. Зокрема, у сучасному мовознавстві суб'єкт дістав статус семантико-синтаксичного компонента речення, який, крім типової експлікації формою *Наз.в.* у позиції підмета, може набувати форм усіх інших відмінків [5; 2; 7; 4; 6]. Слід зауважити, що непрямі відмінки не просто реалізують суб'єктну семантику, а певним чином змінюють, ускладнюють її. Займаючи позиції інших компонентів у семантико-синтаксичній структурі речення, суб'єкт суттєво модифікує своє власне значення. Відбувається зрушення від абсолютної, повної суб'єктності до денотативної, поєднаної з інтерпретативним елементом зайнятої позиції. Докладну класифікацію суб'єктів залежно від їхнього морфологічного вираження та семантичної структури речення в російському мовознавстві запропонувала Г.О.Золотова, виділивши суб'єкт дії, стану, носій ознаки, квантитативний, посесивний, екзистенційний, тематичний, компаративний, кваліфікативний, функтивний, перцептивний, емотивний, соціативний та локативний суб'єкти [5, с.135-138]. В українському мовознавстві типології суб'єктних синтаксем присвячено дисертаційну працю О.Г.Межова [6].

Увагу дослідників привертав здебільшого суб'єкт, зумовлений семантикою предиката. Але в структурі багатьох синтаксичних одиниць вживається компонент, який хоч і має суб'єктне значення, проте воно не зумовлене валентністю наявного предиката, пор.: *У мене в голові фоніла тиша* (Л.Дереш); *У мене найкращі поросята на весь базар!* (Володимир і Світлана Лапікури); *А потім буде Х'ялмар... А він у мене щось придумас...* (І.Карпа). Деякі мовознавці вважають такий компонент непрямовідмінковим вираженням семантико-синтаксичної функції суб'єкта [5, с.136-137; 6, с.120]. Проте видається точнішим кваліфікувати його як суб'єктний детермінант², бо він залежить не від наявного в реченні предиката, а від предиката згорнутого семантичного елементарного речення, тобто, виражаючи семантико-синтаксичну функцію суб'єкта, він поширює речення загалом, як детермінант, пор.: *А він [Х'ялмар] у мене щось придумас...* (І.Карпа) ← *Я маю Х'ялмара + Він щось придумас*. Подібно до інших детермінантних другорядних членів речення, суб'єктний детермінант є необов'язковим поширювачем і може легко редукуватися, не спотворюючи змісту речення в загальному контексті, пор.: *А потім буде Х'ялмар ... А він у мене щось придумас...* (І.Карпа) і *А потім буде Х'ялмар... А він щось придумас...*

Компонент, виражений у формально-синтаксичній структурі речення здебільшого формою *у + Род.в.*, реалізує функцію семантичного суб'єкта, позначаючи особу, з якою пов'язана названа предикатом дія чи стан. Однак цей компонент не зумовлений валентністю наявного в реченні предиката, що особливо помітно там, де суб'єкт виражений назвами осіб у формі *Наз.в.*, пор.: *Г а н н а. Наліємо і хазяїну? Таран стрепенувся, ожив. О д а р к а* (з натаками. Тарану). *Він у мене не-ни-ту-щий!* (О.Коломієць); – *Знав я, що у мене жінка мудра, але щоб така хитра — навіть не здогадувався* (Валерій і Світлана Лапікури); *Андрійко в перший же вечір прощає мені й довго сидить у мене на колінах* (В.Винниченко); – *Та ні... Син у мене поступає до медичного інституту* (Ю.Мушкетик).

Проте ще активніше суб'єктний детермінант уживають у реченнях з нетиповим, неактивним суб'єктом. Зокрема, у реченнях, породжених екзистенційними дієсловами,

² Цей термін уживаємо услід за Н.Ю.Шведовою [7, с.150].

позицію суб'єкта можуть заповнювати назви конкретних предметів, пор.: *У мене є риба, часник, хліб і квашені огірки* (Р.Андріяшик); – *У мене є материні коштовності*, – *сказала в тон йому вона* (В.Шевчук). За змістом такі речення співвідносяться з двоскладними реченнями, утвореними дієсловами ЛСГ володіння, пор.: *У мене є риба, часник, хліб...* (Р.Андріяшик) – *Я маю рибу, часник, хліб...*; *У мене є материні коштовності* (В.Шевчук) – *Я маю материні коштовності*. Такі трансформації засвідчують, що компонент *у мене* реалізує значення посесивного суб'єкта, проте в реченнях, утворених саме дієсловами буття, він має детермінанту природу, оскільки не залежить від валентності цих дієслів і вживається факультативно, пор. можливі діалоги: – *Є щось поїсти?* – *Є риба, часник, хліб, квашені огірки...* Речення з посесивним суб'єктним детермінантом, утворені дієсловами буття (*У мене є риба...*), на відміну від речень з активним суб'єктом володіння (*Я маю рибу...*), указують на пасивність суб'єкта-істоти, підкреслюючи випадковість, мимовільність того, що в нього є якісь речі.

Так само активно суб'єктний детермінант вживається в реченнях, у яких позицію суб'єкта при дієсловах буття займають назви абстрактних понять, пор: *Окей, у мене є одна історія на цю тему* (Ю.Андрухович); *Однак патріоти запевняють, що нація стить. Це у нас другий лейтмотив незалежності. Щодо природи цього сну у мене є сумнів* (Л.Костенко); *У мене є ще пропозиція: треба, щоб у лівих листівок не стало!* (Валерій і Світлана Лапікури). Такі речення стосуються особистої та абстрактної сфер буття, і суб'єктний детермінант у них співвідноситься уже не з суб'єктом володіння (пор.: *Я маю історію; Я маю сумніви; Я маю пропозицію*), а безпосередньо зі суб'єктом стану чи процесу (пор.: *Я знаю історію; Я сумніваюся; Я пропоную*). Вираження станів та процесів за допомогою буттєвих речень, у яких назви станів зведено в ранг суб'єктів буття, а особи – носії стану займають позицію детермінанта, дає змогу акцентувати на важливості, всеохопності цих станів, непідвладності їх волі носіїв. Попри те, що суб'єктний детермінант є семантично важливими у структурі таких речень, він не залежить від валентності дієслів буття, які передбачають своєю семантикою лише суб'єкт буття та локатив, пор: *Біжи городами, понід горою є стежка* (В.Шевчук). Характерно, що в буттєвих реченнях на позначення психічних станів людини та процесів, локатив здебільшого редукується, певною мірою його заступає суб'єктний детермінант, надаючи реченню семантичної й конструктивної завершеності. Невипадково Н.Д.Арутюнова кваліфікує суб'єктний детермінант як "у-локалізатор", що позначає внутрішній або психічний мікросвіт людини [3, с.15, 151], тобто є своєрідним метафоричним локативом. Про важливу роль суб'єктного детермінанта у структурі буттєвих речень, його функціональну подібність до валентно зумовленого локатива свідчить збереження суб'єктного детермінанта в еліптичних конструкціях, коли сам предикат буття лексично не виражений, пор: *У мене до тебе справа* (В.Нестайко); *У мене багато вільного часу* (Л.Дереш); – *Коханий, – проворкотіла дама до болю знайомим голосом, – у мене від тої цибулі сльози* (Валерій і Світлана Лапікури).

Роль суб'єктного детермінанта зростає також у заперечних буттєвих реченнях. Суб'єкт буття, виражений назвами абстрактних понять, набуває в них форми родового відмінка і відповідно об'єктного відтінку, а тому ще менше асоціюється з власне суб'єктом. Суб'єктний детермінант натомість виступає у препозиції і позначає особу, якої стосується описана ситуація, пор: – *А у мене для вас жодної відповіді* (Валерій і Світлана Лапікури); *Зізнаюся, у мене зовсім не виникало з цього приводу продуктивних думок* (Л.Дереш); В.Ющенко: *У мене не залишилося вибору, і я прийняв рішення розпустити парламент...* (http://www.ea-ua.info/main.php?parts_id=6&news_id=622&news_show_type=1)

Отже, метафоричне вираження станів і процесів за допомогою екзистенційних речень, у яких станам й процесам надано ранг суб'єктів буття, нерідко супроводжується вживанням суб'єктних детермінантів, які називають безпосередніх носіїв станів чи виконавців процесів і попри відсутність валентного зв'язку з предикатом виступають семантично важливим, а іноді й конструктивно необхідним компонентом речення.

Досить часто у структурі буттєвих речень вживається суб'єктний детермінант у формі *у + Місц.в.* Він позначає цілком пасивну особу, якої стосується наявність чи відсутність певних ознак, відчуттів чи стану, пор.: *Тато зустрів нас на пероні з квітами, збуджено-метушливий і якийсь незвичний. Щось у ньому вже було невловимо міське, чого не було ні в мамі, ні в дідові* (В.Нестайко); *В мені потрохи, як у воді, що починає кипіти, з'являються бульбашки гніву* (В.Винниченко). Форма *Місц.в.*, що спеціалізується на вираженні просторових значень, відповідає семантиці дієслівних предикатів буття, валентна рамка яких передбачає локатив. Тому компонент, що у формі *у + Місц.в.* позначає пасивну особу як місткість певних станів чи відчуттів, видається точніше кваліфікувати як суб'єктно-локативний. Наявність у людині певних відчуттів можуть передавати не лише дієслова буття, але й деякі процесуальні дієслова, пор.: *Вона чує, як у ній ожило одушевління і чинить її вдвічі сильною* (О.Кобилянська); *Щось у ній боліло, коли вона те оповідала* (Л.Дереш).

Характерно, що в позиції суб'єктно-локативного детермінанта можуть вживатися не лише назви істот, а й назви їхніх ознак, станів, результатів діяльності, пор.: *У її голосі чувся щирий смуток* (Ю.Мушкетик); *І з кожним чханням у її голосі росте тривога* (В.Винниченко). Але в її вигляді не було ні замкнутості, ні зосередженості (Є.Гуцало). Такий детермінант у реченні поєднується з компонентом присвійної семантики, що безпосередньо вказує на істоту, якої стосується буттєва ситуація. Унаслідок того, що він виражений формою місцевого відмінка іменників — назв неістот, рівень суб'єктного значення в нього незначний, що дає підстави кваліфікувати цей детермінант як локативно-суб'єктний. Здебільшого його виражають іменники — назви продуктів людської життєдіяльності, які в екзистенційних реченнях постають як місткості опрідметнених ознак чи властивостей, що представлені як суб'єкти буття. На думку Н.Д.Арутюнової, "найбільша місткість властива локалізаторам, які належать до мовленнєвих утворень — словам, повідомленням, висловленням, текстам, реплікам, проханням, обіцянкам, клятвам, погрозам, запитанням, відповідям" [3, с.188-189]. Дослідниця слушно зауважує, що ці категорії містять не так інформацію, як емоції та властивості людей, пор.: *У її судженнях не було логіки; У його словах не відчувалося щирості*. Використання таких конструкцій дає змогу уникнути категоричності, що властива співвідносним характеристичним реченням, пор.: *У її судженнях не було логіки*. — *Її судження були алогічними* (← *Вона робила алогічні судження*); *У його словах не відчувалося щирості*. — *Його слова були нещирими* (← *Він говорив нещиро*).

Зрідка в буттєвих реченнях використовується так званий "суб'єктний детермінант зі значенням суб'єкта множинного стану", виражений формою *між + Ор.в.* [7, с.276]. Він указує на осіб, яких стосується наявність чи відсутність певних опрідметнених ознак, емоцій, станів тощо, пор.: *І як все-таки добре, що нічого між нами не було...* (І.Карпа); *Я навіть не розумію тепер, як між нами могла виникнути та проклята хвилева близькість* (В.Винниченко); *Хай між нами буде таємниця...* (В.Нестайко). Центр суб'єктності в них припадає на послідовно виражений лише назвами істот суб'єктний детермінант. На відміну від співвідносних двоскладних речень, у яких цей компонент виступає в позиції прямого суб'єкта стану (пор.: *Між нами не було щирості та взаємоповаги і Ми не були щирими і взаємно не поважали один одного*), екзистенційні речення із суб'єктним детермінантом підкреслюють пасивність суб'єктів-істот та всеохопність, стихійність їхніх почуттів, яким надано статусу суб'єктів буття.

До рідковживаних суб'єктних детермінантів належить також компонент, виражений формою *з + Ор.в.* Він позначає суб'єкта стану, якого стосується наявність/відсутність певних абстрактних явищ здебільшого негативного плану на зразок проблеми, пригода, лихо, прикрість тощо. Напр.: *Бухгалтер Фаня Ісаківна розповіла про цьому досить повчальну історію про свою родичку, з якою трапилася така ж історія...* (В.Шевчук); *Мені прикро, що її немає вдома, але я вже не думаю про те, що з нею сталося нещастя* (Ю.Мушкетик); *Зі мною теж трапилася певна прикрість, яку*

мені зовсім не хотілося афішувати (Н.Сняданко). Функціональне навантаження таких конструкцій полягає в увиразненні пасивності суб'єкта-істоти, незалежності зовнішніх обставин від його волі й бажань. Характерно, що їх породжують лише дієслова на позначення початку, становлення буття, пор: *статися, трапитися, виникати* тощо.

Обмежено функціонує в буттєвих реченнях також суб'єктний детермінант, виражений формою з + Род.в. іменників – назв істот, що використовується для позначення так званого "суб'єкта стану, що виникає, формується" [7, с.276]. Характерно, що позицію суб'єкта буття в цих реченнях також заповнюють іменники — назви істот. Проте центр суб'єктності зосереджується на суб'єктному детермінанті, оскільки він виражений назвами конкретних осіб, тоді як функцію валентно зумовленого суб'єкта буття виконують узагальнені назви осіб (за зовнішньою ознакою, діяльністю, уміннями тощо). Напр.: *Ти, отже, віддашся, Лену візьму до себе, коли буду доктором, а з Катєю дасте собі, отче, і самі раду; з неї вийде колись неабияка красуня!* (О.Кобилянська); *Щоправда, допомагав тільки в межах інституту, поза його стінами захисник і оборонець з нього був кепський* (Ю.Мушкетик); *З нього [є] не бозна-який залицьальник* (Ю.Мушкетик). Обмежене використання таких речень зумовлене не лише їхньою стилістичною маркованістю (вони властиві насамперед усно-розмовному мовленню), але й тим, що їх утворюють тільки два дієслова: *бути* і *виходити*. Подібно до інших буттєвих речень із суб'єктними детермінантами, вони вказують на пасивність суб'єкта-особи, незалежність стану, що формується, від його волі і зусиль, пор.: *Артиста з нього не вийде і Він не стане артистом*.

Суб'єктний детермінант є також поширеним компонентом у структурі речень, утворених різними дієсловами на позначення фізичного та психологічного стану істот, пор: *Ні, Руді нічим не ображений – в нього тільки трошки заболіла голова* (В.Винниченко); *Я відчув, як у мене мовби задерев'яніло серце, а потім там щось розірвалося, й утворилася порожнеча...* (Ю.Мушкетик); – *Плавати хочу! – синок у одвіт. – Плавать? Болить же у тебе живіт!* (Г.Бойко); *У мене швидше забилося серце* (В.Нестайко). У таких реченнях суб'єктний детермінант поєднує функції суб'єкта володіння і суб'єкта стану, пор: *У мене швидше забилося серце* (В.Нестайко) ← *Я маю серце + Я відчув + Воно забилося швидше*.

Суб'єктний детермінант стає конструктивно необхідним, якщо аналізовані речення трансформуються в безособові. Тоді іменники – назви частин тіла, що в двоскладних реченнях займали позицію підмета, набувають форми локатива, а тому стають виразниками не суб'єктного, а синкретичного локативно-суб'єктного значення, пор: *Туся подивилася на мене з такою мольбою, що мені аж защеміло в серці* (В.Нестайко); *Коли я вийшов зі спогаду, у мене замлоїло в животі* (Л.Дереш); *У мене в голові палало, як у горні...* (Ю.Мушкетик). Послаблення суб'єктного значення в компонента, що позначає частину людського організму, яка зазнає болю/страждання, у разі безособового вживання дієслів на позначення фізичного стану істот супроводжується зростанням ролі суб'єктного детермінанта. У безособових реченнях він вживається значно послідовніше, ніж у співвідносних двоскладних. Суб'єкт володіння в таких конструкціях постає як безпосередній носій фізичного стану, а локативно-суб'єктний компонент сприймається вже не як суб'єкт стану, а як виразник його локальної специфіки.

Морфологічне вираження суб'єктного детермінанта за умови безособового вживання дієслів на позначення фізичного стану істот обмежене формою давального відмінка або родового з прийменником у. Обидві форми рівноправні й можуть вживатися з тим самим дієсловом без істотного впливу на загальну семантику конструкції, пор.: *Мені заболіла рука* і *У мене заболіла рука*. Проте вибір тієї чи іншої форми вираження суб'єктного детермінанта пов'язаний з наданням реченню певного додаткового семантичного відтінку. У лінгвістичній літературі неодноразово зазначалося, що давальний відмінок з-поміж інших засобів вираження посесивності вирізняється супровідним значенням цільової спрямованості на суб'єкт володіння [4, с.118]. Суб'єкт,

виражений формою давального відмінка, виступає не лише власником певної частини організму, а особою задіяною, враженою фізичним станом, тоді як суб'єкт у формі родового відмінка реалізує суто посесивну семантику. Й.Ф.Андерш з цього приводу зазначав, що "конструкції з давальним належності більш суб'єктні, "особові", ніж конструкції з... родовим відмінком іменника" [1, с.224].

Суб'єктний детермінант у формі давального відмінка особливо яскраво реалізує своє перцептивне значення в реченнях, зумовлених дієсловами породження запаху, пор: *Але йому пахло м'ятою* (В.Шевчук); *Йй терпко запахло сухими травами* (В.Шевчук); *З левої голови вилітали бджоли, а коли Іван нагнувся, запахло йому медом* (В.Шевчук). Суб'єктний детермінант є наслідком згортання окремого семантичного елементарного речення, у якому він виконував семантичну функцію суб'єкта сприймання, пор.: *Запахло йому медом* ← *Він відчув, як запах мед* або *Він відчув, що запахло так, як пахне мед*.

Отже, суб'єктний детермінант – це не зумовлений семантикою наявного в реченні предиката компонент із суб'єктним значенням, який поширює речення загалом. Активне вживання суб'єктних детермінантів зумовлене антропоцентричністю нашого мовлення, потребою пов'язати будь-які ситуації з людиною. Важливою передумовою використання їх є формування буттєвих речень, у яких функцію валентно зумовленого суб'єкта виконують назви конкретних предметів та абстрактних понять, що сприяє увиразненню всеохопності, мимовільності стану чи почуттів. У безособових реченнях з імплікованим суб'єктом та неповних реченнях з лексично не вираженим предикатом буття роль суб'єктних детермінантів зростає, оскільки в таких реченнях суб'єктний поширювач виступає єдиним компонентом, що позначає особу, з якою можна пов'язати стан чи процес, і надає реченню конструктивної завершеності.

Морфологічне вираження суб'єктного детермінанта в реченнях різної структури зумовлює відповідні його семантичні різновиди. Найуживанішим є суб'єктний детермінант у формі *у + Род.в.*, що позначає суб'єкта володіння, рідше – суб'єкта стану. Ці самі значення реалізує й суб'єктний детермінант у формі *Дав.в.*, проте домінантним для нього є не посесивне, а перцептивне значення сприймача стану. Виражений формою *у + Місц.в.* суб'єктний детермінант має відтінок локативності, унаслідок чого постає як місткість певних ознак чи стану. Суб'єктні поширювачі у формах *з + Ор.в.*, *з + Род.в.*, *між + Ор.в.* указують на суб'єктів стану за різних обставин.

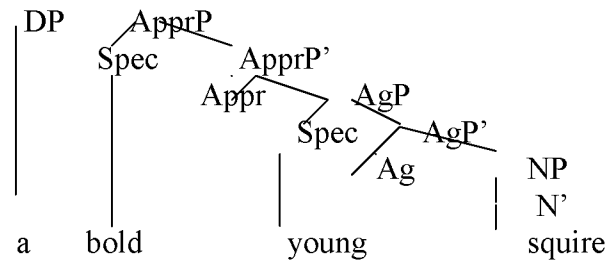
ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш И.Ф. Дательный принадлежности в современных русском и украинском литературных языках // Сопоставительное исследование русского и украинского языков. – Киев: Наук. думка, 1975. – С.222-238.
2. Арутюнова Н.Д. Семантическая структура и функции субъекта // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1979. – Т.38. – №4. – С.323-334.
3. Арутюнова Н.Д. Ширяев Е.Н. Русское предложение. Бытийный тип: структура и значение. – М.: Русский язык, 1983. – 198с.
4. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 232с.
5. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368с.
6. Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: Дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. – Луцьк, 1998. – 208 с.
7. Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – 709с.

АНОТАЦІЯ

У статті обґрунтовано поняття суб'єктного детермінанта як валентно не зумовленого поширювача предикативного центру із суб'єктним значенням, проаналізовано семантичні та морфологічні різновиди суб'єктних детермінантів, з'ясовано їхню роль у різних типах речень.

Ключові слова: суб'єктний детермінант, суб'єкт стану, суб'єкт володіння, буттєві речення, валентність.

Можливість ускладнення структури NP відбувається також за рахунок породження числівника у функціональному вузлі (*node*) DP, що функціонує як неозначений артикль, породжуючись у позиції вершини D Пор.:

(6) *Then, there's one doubt, I am glad he is not married* [5, c.134]

У ранньоновоанглійській мові у функції постмодифікаторів існуючого предмету вживаються відносні речення (марковані і немарковані релятивайзером, тобто відносним сполучником), інфінітивні звороти, дієприкметники I і II. Серед них найвагомішу роль (63.4%) відіграють відносні підрядні речення (*relative embedded clauses*).

Відносний тип залежних речень вважають одним із найдавніших в індоєвропейських мовах. Історичні зміни релятивних сполучників є результатом реінтерпретації наявних мовних одиниць і їх природним відбором [1, с.235]. У середньоанглійській функціонувало два релятивних займенника *which* і *that*. У називному відмінку займенник *who* вживався як питальний або неозначений займенник. Його закріплення у функції релятивного маркера відбувається у першій половині XVI ст., однак порівняно з *which* і *that*, частотність його вживання залишається невисокою [6, с.210-211].

У ранньоніовоанглійський, так само як і в сучасній мові, на вибір релятивного маркера впливають його граматична функція, тип антецедента та відстань від нього. Так, упродовж XVI-XVII ст. відбувається закріплення *who* і *which* після антецеденту, що позначає істоту чи неістоту відповідно, тоді як *that* не має цієї вибірковості. Відсоток вживання цього маркера після істоти і неістоти в нашій вибірці майже однаковий – 51% і 49%, що свідчить про те, що *that* продовжує зберігати недиференційоване вживання, властиве попереднім періодам розвитку англійської мови. Пор.:

There are the things that¹ you and I can do t¹ by lamplight [4, c.9]

Аналіз відносних підрядних речень подібний до аналізу непрямих питань із *wh*-елементом. На нашу думку, *that* займає саме позицію специфікатора C, як і питальне слово чи відносний займенник, що пояснюється їх взаємовиключною позицією (на відміну від позиції комплементаризера *that*, який вводить комплементарне речення до дієслова і займає позицію вершини CP). Займаючи позицію [Spec, C], *that* уводить відносне речення, яке модифікує іменну фразу, має з останньою спільного референта і отримує однакову індексацію (NP і відносний маркер можуть бути замінені займенником). У дужковому записі модифікована NP і відносне підрядне речення у прикладі (7) представлена як (8):

(8) [DP[D' [D the [NP[N' [NP things[CP that³ [CP'[C[TP you and I'[TP'[T can[vP t'
[vP'[v do² [VP[VP'[V t²[NP[NP' [N t³ [PP[PP'[P by[NP[NP' [N lamplight]]]]]]]]]]]]]]]]]]].

Варто відзначити, що в нашій вибірці релятивний маркер *that* майже не зустрічається у функції додатку до дієслова підрядного речення. У цій функції домінують *which, who* (його форми). Пор.:

(9) *There were so many whom¹ she may accuse t¹* [12, c.107]

У прикладі (9) відносний займенник породжується в позиції внутрішнього аргументу дієслова *accuse*, отримуючи від нього знахідний відмінок і приймаючи відповідну флексивну форму.

Вживання релятивного маркера *which* є частотнішим порівняно з маркером *who*. Як правило, він породжується у позиції внутрішнього аргументу дієслова (70%) (10), у решті

випадках – у позиції зовнішнього аргументу, функціонуючи підметом підрядного речення (11), пор.,

(10) *There is not the smallest orb* [CP *which*¹ [TP *thou* [T *behold'st* [t¹]]] [14, с.91]

(11) *And for the second, certain it is, there is no vexation or anxiety of mind* [TP *which*¹ [_vP t¹[_v *resulteth* [PP *from the knowledge*]]]] [4, с.5]

У реченні (11) аргументне оточення дієслова складається з внутрішнього аргументу, вираженого прийменниковою фразою і зовнішнього аргументу, експлікованого за допомогою відносного маркера *which*. Зазначаючи пересув в позицію підмета, *which* узгоджує неінтерпретовані ознаки особи й числа дієслова (актуалізовані флексивно), задовольняє вимогу принципу розширеної проекції (ПРП) і отримує відмінок від фінітної флексії. При цьому *which* має однакового референта з NP, яку модифікує введене ним підрядне відносне речення.

Повертаючись до *that*, нагадаємо, що він є найуживанішим релятивним маркером у нашій вибірці (27.5%). Як правило, він вживається у функції підмета підрядного відносного речення. Пор.:

(12) *Master, in brief, there is a thiefe that seekes your grief* [8, line 1592]

Відзначимо, що функцію підмета може також виконувати елемент, який породжується як внутрішній аргумент дієслова. Це відбувається за умови пасивізації дієслова, позиція аргументів змінюється, що не впливає на аргументну структуру дієслова. Пор.:

(13)... *there's no answer that¹ will be given t¹ to th' loud of noise we make* [10, с.184]

У прикладі (13) *give* є двоаргументним дієсловом, однак його зовнішній аргумент Агенс не є поверхнево експлікованим. Натомість внутрішній аргумент *that*, індексований із NP у головному реченні, функціонує як підмет і має тета-роль Теми. Імпліцитний зовнішній аргумент з'являється в реченні завдяки пасивній морфології дієслова, його поверхнева позиція залишається незаповненою, що зумовлює пересув до неї внутрішнього аргументу [7, с.200].

Окрім релятивно маркованого зв'язку, існує ще один тип вираження релятивної конструкції – немаркований (вживання нульового релятивного маркера). Відсутність релятивного маркера легко відновлюється завдяки мовній компетенції мовця і слухача. Згідно положень генеративної граматики структура релятивно маркованого і немаркованого речення після операції озвучення є однаковою за змістом [7, с.188; 1, с.221].

У проаналізованих нами прикладах відсоткове співвідношення вживання релятивних маркованих і немаркованих речень представлено як 47% і 53% відповідно. Відмітною рисою ранньомовноанглійського періоду є те, що нульовий релятив породжується як у позиції внутрішнього аргументу дієслова у підрядному реченні (що є характерним і для сучасної мови), так і в позиції зовнішнього комплементу дієслова відносного підрядного речення, пор.,

(14) *But there is never a fair woman has a true face* [9, с.405]

У відносному залежному реченні (14) у поверхневій репрезентації відсутній підмет. Дієслово в підрядному реченні є маркованим флексією третьої особи однини, що свідчить про те, що воно є узгодженим (фінітним). Відомо, що в сучасній англійській мові незаповнена категорія (*empty category ec*) може бути підметом нефінітного речення або фінітного головного речення у розмовному мовленні, пор., *feel tired*. Якщо припустити, що зовнішнім аргументом дієслова *have* у прикладі (14) є іменна фраза *fair woman*, яка, у свою чергу, є внутрішнім аргументом дієслова *be*, це порушує тета-критерій, згідно якого кожна NP може бути аргументом лише одного дієслова і може отримувати від нього лише одну тета-роль. Тому вважаємо місцем породження NP *a fair woman* позицію внутрішнього аргументу *be*. Однак, це не вирішує проблему відсутності зовнішнього аргументу дієслова у відносному реченні, оскільки аргументне оточення дієслова повинно бути повністю реалізоване. Пропонуємо розглядати відносне підрядне

речення (14), як речення, що має імпліцитно виражений (без фонетичного наповнення) суб'єкт дії, який є індексованим суб'єкту головного речення і який можна легко відтворити з контексту, завдяки кореферентності і контактному розташуванню з означуваним словом. Вживання імпліцитно вираженого підмету у мові XVI-XVII було можливим і у фінітних підрядних реченнях. Необхідно додати, що це вживання можливо лише у розмовній мові, оскільки у наукових працях філософів ранньомовноанглійського періоду, позиція підмету, як головного фінітного, так і підрядного речення, є завжди заповненою.

Отже, у ранньомодерноанглійський період відносно підрядне речення у позиції постмодифікатора NP в EP вживається з релятивними маркерами *that*, *which*, *who* (*whom*, *whose*). Релятивний маркер може породжуватися у позиції внутрішнього (при пересуві подібно до питальних займенників займає позицію [Spec, CP]) або зовнішнього аргументу дієслова в підрядному реченні (поводячи себе як будь-який інший аргумент, пересуваючись до позиції [Spec, T]). Окрім цього, зовнішній аргумент дієслова залежного відносного речення може бути виражений незаповненою категорією.

У ранньоніовоанглійському періоді у функції постмодифікатора нами зафіксовано вживання активного та пасивного інфінітиву, а також інфінітивної конструкції з прийменником *for* у співвідношенні 70%, 20% і 10% відповідно, пор.,

(15) *I see there's no way to conquer good nature* [5, c.84]

У прикладі (15) інфінітив розглядається нами, як згорнуте підрядне речення за аналогією з відносним реченням (16) [2]. Пор.:

(16) *There is no way which can conquer good nature*

Відомо, що інфінітивний маркер *to* породжується у функціональній проекції T, отримуючи показник нефінитності [-Tense]. Підметом нефінитного речення є незаповнена категорія PRO, а позиція комплементайзера залишається незаповненою. Пор. дужковий запис (17) речення (15):

[illegible]

Пасивний інфінітив відрізняється від активного тим, що пасивна морфологія не вимагає експлікації зовнішнього аргументу, позицію підмету отримує додаток, що зазнає пересуву ліворуч. У реченні (18) позиція підмету імпліцитно розміщує незаповнену категорію із позиції внутрішнього аргументу дієслова. Пор.:

(18) *Captain MacMorris, when there is more better opportunity to be required, look you, I will be so bold as to tell you ...* [11, c.412].

Спрощений запис речення (18) у дужковому варіанті представлено як (19):

(19) [NP opportunity [CP[CP'[C[TP ec [TP'[T to [vP[vP'[v be¹[VP[VP' [V t¹[TP [TP' [T ed [vP [v'¹[v require² [VP[VP' [V t²[DP[DP' [D[NP ec]]]]]]]]]]]]]]]]]]]]].

Структура інфінітивного речення, вираженого конструкцією *for* – NP – *to* Inf, має подібну структуру, однак у позиції комплементаризера розміщено *for*, який обирає неособово-дієслівне речення як комплемент і маркує підмет інфінітивного речення знахідним відмінком Пор.:

(20) *Thou know'st there's but one way for a woman to oblige me* [5, c.16]

Окрім інфінітива, у позиції постмодифікатора існуючого предмету може виступати дієприкметник II. Ця неособова форма дієслова може також вживатися у препозиції, однак у ранньоніовангліїській нами було знайдено лише один приклад такого вживання. Пор.:

(21) *There hath been also laboured and put in practice a method, which is not lawful method, but a method of imposture*[4, c.88].

Пропонуємо аналізувати позицію дієприкметникової групи в реченні (21) як топікалізовану у позиції [Spec, D]. Решта прикладів свідчать про те, що дієприкметник породжується у функціональній проекції TP, яку обирає своїм комплементом NP, що ним модифікується, пор. (22) і його дужковий запис (23):

(22) *Believe me, there's an ill opinion spread then, even of yourself, Lord cardinal* [13, c. 541].

Нагадаємо, що дієприкметник II має пасивне значення, значення завершеності. Саме тому вважаємо, що підметом дієприкметникової фрази є незаповнена категорія *es*, яка породжується в позиції внутрішнього аргументу дієслова, зазнає пересуву в позицію [Spec, T] і є коіндексованою з NP.

(23) [NP opinion [CP [CP' [C [TP *ec* [TP' [T -ed [vP [vP' [spreadⁱ [VP[VP'[V tⁱ [NP [NP' [*ec* [AdvP [AdvP' [Adv then]]]]]]]]]]]]]]]]]]]]].

Інтерес викликають ранньомовноанглійські речення з дієприкметниками II від дієслів руху (come, go, leave). Відомо, що в сучасній мові ці дієслова вживаються у презентаційних конструкціях з *there*. Пор.:

(24) *Tell him there is a post come from my master, with his horn full of good news* [14, c.91] – *There comes a post from my master...*

З іншого боку, проблема цих речень полягає в тому, що між ними не існує семантичної ізоморфності. У реченні зі структурою *there be NP come* відчувається завершеність дії, її результат. Якщо ми трансформуємо цю модель, намагаючись зберегти часове співвідношення (Present Simple), значення структури змінюється, ми спостерігаємо за дією, що відбувається на очах мовця.

Необхідно відзначити, що у нашій вибірці було знайдено лише чотири приклади дієприкметника І у функції постпозитивного модифікатора. Це пояснюється значним семантичним навантаженням препозитивних атрибутів, які широко вживалися у ранньоніованглійському періоді.

Наявність поширених за своєю структурою NP в EP свідчить про ускладненість синтаксичної будови досліджуваних речень в ранньоновоанглійський період. Вони є більш змістовими, оскільки містять додаткову інформацію про існуючий об'єкт.

Отже, поширення структури відбувається за рахунок розщеплення проекції DP на додаткові функціональні проекції (EvalP, IntenP, ApprP, AgP, тощо) у випадках з модифікаторами у препозиції. У позиції постмодифікатора NP в ЕР вживаються релятивні речення і неособові форми дієслова. Останні потребують проекціювання додаткової CP або TP, співвідносячись тим самим з підрядними релятивними реченнями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буніятова І.Р. Еволюція гіпотаксису в германських мовах (IV-XIII ст.): Монографія. – К.: Вид. Центр КНЛУ, 2003. – 327 с.
2. Снісаренко І.Є. Інфінітивна конструкція з прийменником for у середньоанглійській мові: семантика та функціонування: Дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.04. – К.: КНЛУ, 2001. – 166с.
3. Ascham R. The Scholemaster. – Book I – II. – <http://darkwing.uoregon.edu/~rbear/ren.html>
4. Bacon F. The Advancement of Learning. – <http://darkwing.uoregon.edu/%7Erbear/adv1.htm#1>
5. Behn Aphra. The Rover; or the Banish'd Cavaliers. Part I-II. – <http://darkwing.uoregon.edu/%7Erbear/rover1.html>
6. Blake. N.F. A History of the English Language. – London: Macmillan Press LTD, 1996. – 382 p.
7. Haegemann L., Gueron J. English Grammar. A Generative Perspective. – Oxford, Berlin: Balckwell Publishers, 1999. – 672 p.
8. Munday Anthony. The Downfall of Robert, Earle of Huntingon. – <http://www.lib.Rochester.edu/Camelot/teams/down.html>
9. Shakespeare W. Anthony and Cleopatra // Tragedies. Volume II. – London: Everyman's Library, 1993. – P. 352-503.
10. Shakespeare W. Cymbeline // Romances. – London: Everyman's Library, 1996. – P. 113-225.
11. Shakespeare W. Henry V // Histories. Volume II. – London: Everyman's Library, 1994. – P. 363-490.
12. Shakespeare W. Henry VI. – Part I // Histories. – London: Everyman's Library, 1994. – P.1-117.
13. Shakespeare W. Henry VIII // Histories. Volume II. – London: Everyman's Library, 1994. – P. 495-620.
14. Shakespeare W. The Merchant of Venice // Comedies. Volume II. – London: Everyman's Library, 1994. – P.3-123.
15. Shakespeare W. The Tempest // Romances. – London: Everyman's Library, 1996. – P. 375-462.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються основні способи розширення структури NP в екзистенційних реченнях ранньомовноанглійського періоду, що відображає основні особливості організації компонентів іменної фрази. Проведено аналіз модифікаторів у пре- і постпозиції NP з урахуванням останніх досягнень генеративної граматики.

Ключові слова: екзистенційні речення, пре-модифікація, пост-модифікація, функціональна проекція, операція Озвучення, незаповнена категорія.

The article deals with the main means of noun phrase extension in existential sentences of Early New English, which depicts the main situation of constituents' organization in any noun phrase of the period. The modifiers in pre- and post position are being analyzed on the basis of recent achievements of generative paradigm.

Key words: existential sentences, pre-modification, post-modification, functional projection, Spell-Out operation, empty category.

Оксана Путіліна
(Донецьк)

ВЗАЄМОДІЯ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА Й ІМЕНІ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО Й АНГЛІЙСЬКОГО РЕЧЕННЯ З ПОЗИЦІЙ ВІДМІНКОВОЇ ГРАМАТИКИ

Відмінкова граматика, як і сучасна лінгвістика загалом, виходить із визнання системного характеру структури мови, розглядаючи її як “систему систем”, оскільки, за визначенням А.Мейє, мова утворює систему, де “все взаємопов’язано і підкоряється плану дивовижної чіткості” (цит. за [5, с.177]). Внаслідок цього домінуючу роль у формуванні структури речення будь-якої мови світу (зокрема української та англійської) на глибинному рівні й на рівні його формально-граматичної презентації відіграють граматичні категорії дієслова й імені (іменника, рідше – займенника). При цьому важливим й актуальним є врахування й власне-граматичних (морфологічних) характеристик цих категорій і особливостей семантичної сполучуваності з іншими компонентами речення. Як зазначає А.П.Загнітко, досягнення сучасної граматичної науки, пов’язані із загальним інтересом до семантико-змістового плану різних мовних одиниць, привели до переосмислення взаємозв’язку й взаємовпливу семантичного й формально-граматичного змісту в структурі категорій й переконали в тому, що опис специфіки граматичних значень неможливий без послідовного структурного, функціонального й семантичного аналізу категорійних форм [6, с. 1]. Тому основним завданням пропонованої статті є розгляд співвідношення формально-граматичного й семантичного змісту в межах категорій дієслова й іменника.

Розв’язання проблеми взаємодії цих категорій в обох мовах неможливе без попереднього з’ясування специфіки реалізації відповідних компонентів окремо в кожній мові з урахуванням основних принципів зіставного аналізу вказаних явищ у цих мовах. Але обсяг статті не дозволяє належним чином розкрити основні закономірності реалізації відповідних компонентів в обох мовах водночас, тому стаття обмежена простеженням особливостей функціонування та взаємодії категорій дієслова й імені на глибинному і поверхневому рівнях в українській та англійській мовах.

Під граматичною категорією передусім розуміють сукупність граматичних значень, репрезентованих певними формальними засобами [4, с. 116], а отже, та чи інша граматична категорія характеризує певний лексико-граматичний клас слів [3, с. 134]. Зокрема іменнику властиві категорії відмінка, роду, числа, займеннику – категорія

відмінка й числа, деяким із них – і категорія роду, а дієслову – категорії виду, часу, стану, способу, особи і числа, причому остання залежить від категорії числа того слова, з яким дієслово координується.

Щодо трактування категорій дієслова та імені з позицій відмінкової граматyki, то ці дві категорії постають взаємопов'язаними й взаємовизначуваними. Категорія дієслова являє собою співвіднесеність усієї своєї семантики до істоти чи речі у вигляді іменної групи в структурі речення української і англійської мов. Проте варто погодитися з Г.Гійомом у тому, що в багатьох мовах дієслово може бути зведене до простого співвідношення суб'єкта і спільного дієслівного поняття. Зрозуміло, що в такій мові дієслів було б небагато, не більше, ніж способів зв'язків суб'єкта із загальним поняттям дієслова [5, с. 30]. Наслідком цього було б те, що категорія дієслова, зведена до незначної кількості надзвичайно абстрактних дієслів (про які загальне уявлення можуть дати допоміжні дієслова), була б категорією майже цілком формальною, що містила б зовсім маленьку частину усієї семантики дієслова, власне – її найбільш загальну частину, а решта була б віднесена до іменного плану, тобто, фактично, відбулося б перенесення семантичних акцентів з дієслова на іменник і навіть можлива була б така ситуація, за якої функціонувало б єдине дієслово. Зокрема, для французької мови таким дієсловом, на думку Г.Гійома, могло би бути *être*, а всі інші дієслова перейшли б у ад'єктивованій формі до іменної групи. Але в більшості мов світу, у тому числі українській та англійській, семантичний план відзначається наявністю тенденції до відносно рівномірного розподілу між двома категоріями (іменною та дієслівною) [2, с. 267, 1, с. 94].

Водночас слід зауважити, що англійській мові (як і українській) властива певна група дієслів, що у переважній більшості випадків використовуються носіями мови без іменного компонента, перебираючи на себе у реченні і семантичне навантаження імені, тобто глибинне відмінкове значення при таких дієсловах є імпліцитним. Це дієслова користування, що віддзеркалюють усі сфери людської діяльності: виробництво, рух, відпочинок, обслуговування, війну, відчуття, хвилювання, які вимагають застосування знарядь, приладів, речовин, засобів тощо [10, с. 42]. Ця група дієслів є найбільш відкритою, тому що вона демонструє лексичне різноманіття, зумовлене семантикою можливого для цих дієслів приєднуваного (часто імпліцитного, потенційно можливого) іменного компонента: *to wax* (воццати), тобто *to polish with wax* (полірувати воском). Деякі дієслова цієї групи містять сему *to use* (використовувати), але, крім неї, ще й сему специфічного впливу та використання іменника-назви: *to tango*, тобто *to dance tango* (танцювати танго); *to hymn*, тобто *to sing a hymn* (співати церковний гімн) (пор. з українською мовою, у якій, на відміну від англійської, не завжди знайдеться дієслово-відповідник, зокрема англійське дієслово *to waltz* (*to dance waltz*) має український відповідник *вальсувати* (танцювати вальс), але англійське *to tango* українською перекладається тільки описово – конструкцією *танцювати танго*).

На противагу таким дієсловам у сучасній англійській, а також українській мові є дієслова із “широким” значенням, що передбачають обов'язкову наявність експліцитного іменного компонента, але їхня семантика змінюється залежно від семантики імені: *to be* (бути), *to act* (чинити, робити), *to make* (робити), *to give* (давати), *to put* (класти, оцінювати, висловлювати, визначати), *to place* (уміщувати, класти), *to have* (мати), *to take* (брати), *to move* (рухати), *to spend* (витрачати). Крім того, як зазначає Л.П.Павличенко, результати проведених досліджень вказують на те, що 90,7 % усіх англійських дієслів відображають взаємоспрямованість і взаємозв'язок між дієсловом та іменем, причому аналогічна ситуація спостерігається у слов'янських мовах, зокрема в українській [Там само, с.43].

Загалом з певного моменту розвитку в мовах виникає універсальна тенденція до все більш формального й категоричного розмежування імені й дієслова [13]. Це мовне розрізнення має безпосереднє відношення до “ноологічного” розмежування часу й простору, тобто є результатом двох мисленнєвих протилежних операцій: виділення

(discernement) та включення (entendement) [14, р. 27]. Виділення є мисленнєвим вичленуванням часткового із загального, чому семантика й завдячує спроможністю індивідуалізації: лексика сучасних мов свідчить про надбану людським мисленням здатність виділяти будь-яке поняття з “поля всезагальності” [5, с. 115]. У розвинених мовах за процесом виділення автоматично йде зворотний процес [16, S. 62], а саме: абстраговане із загального в часткове повертається у всезагальне, при цьому ці два способи осмислення універсуму, що не одноразово намагалися дослідити філософи ще з часів античності [9, с. 16, 11, с. 23]. Цей процес не є антивиділенням, спрямованим на стирання індивідуалізації, а є процесом категоризації, скерованим (при збереженні досягнутого рівня індивідуалізації) на пробудження в мисленні найбільш загальної, не прив’язаної до часткового, класифікації, що набуває вигляду частин мови. На підставі цього можна дати визначення: “дієслово – це слово, включення якого завершується в часі, а ім’я – це слово, включення якого завершується поза часом, а значить – у просторі (де простором є все те, що не є часом)” [5, с. 115].

Теорія відмінкової граматики розглядає категорії дієслова та імені поза лінгвофілософським трактуванням їхньої природи, враховуючи тільки обмеження, що накладаються ними на функціонування глибинних відмінків, оскільки поняття, що лежать в основі опису відмінкових вживань, можуть мати значно більшу лінгвістичну значущість, ніж ті поняття, за допомогою яких описуються поверхневі відмінкові системи. До таких додаткових фактів можна віднести встановлення обмеженої кількості імен й обмеженої кількості дієслів, здатних вступати в ці відношення, а також будь-які додаткові узагальнення, які можна було б сформулювати в термінах таких класифікацій [12, с. 397].

Цінність цього підходу полягає в обов’язковій умові, сутність якої в тому, що для кожного окремого відмінка допустимим є його втілення у вигляді складної сутності (однорідної іменної групи), але будь-яке відмінкове відношення може зустрічатися в семантично простому реченні тільки один раз. Звідси очевидним є висновок, що в тому випадку, коли певна відмінкова форма з’являється в поверхневій структурі більш, ніж один раз (у різних іменних групах), то йдеться про два і більше глибинних відмінки або речення є семантично складним. Так, Ч.Філлмор наводить німецьке слово *lehren* (*вчити, викладати*), яке описується як дієслово, що “керує двома акузативами”, а отже, дає підстави припускати, що в глибинній структурі два його “додатки” розрізняються за відмінками. Підтвердженням є той факт, що досить часто в німецькій мові можна знайти аналогічні випадки розмежування відмінків, наприклад, у вигляді наявності пасивних речень типу (4) *Das wurde mir gelehrt* (*Це мені викладалося*) [Там само, с. 400].

Слід наголосити на тому, що дієслово, згідно з концептуальними засадами відмінкової граматики, бере участь у створенні пропозиції (Р) – набору відношень між дієсловами та іменами (або підрядними частинами, якщо такі є), без інформації про час, встановлюваної окремо від того, що називаємо модальністю (М), яку формують модальні характеристики речення загалом, а саме: заперечення, час, спосіб і вид. На відміну від Ч.Філлмора, Дж.Лайонз вважає, що з усім реченням безпосередньо пов’язані тільки заперечення, час і спосіб, а вид є ознакою дієслова [8, с. 218, 223]. Натомість Ч.Філлмор зауважує, що конкретна природа модальної складової для визначення глибинних відмінкових відношень не має вирішального значення. Водночас він припускає, що деякі відмінки мають бути прямо співвіднесені із модальними складниками так само, як деякі інші співвідносяться із власне-пропозицією, зокрема деякі обставини часу: *unfortunately* (*на жаль*), *willingly* (*із задоволенням*), *easily* (*легко*), *carefully* (*обережно*), тому що вони вводяться в речення з головної частини внаслідок трансформації [15, р. 35].

Важливим є також те, що дієслова в межах відмінкової граматики класифікуються за кількістю й типами відмінкових відношень, у які вони вступають, хоча така класифікація є досить складною не тільки через значну кількість структур з відмінками, але й через здатність багатьох дієслів сполучатися з кількома різними глибинними відмінками в різних комбінаціях (аналогічно до того, як на поверхневому рівні можливе

повне або часткове заповнення валентних гнізд залежно від контексту, в якому те чи інше дієслово функціонує) [7, с. 110-111], що дозволяє не виділяти у дієслова кілька значень, а говорити про можливі для нього відмінкові рамки: (5) *Fisherman is drying out the net* (Рибалка сушить сітку) + [__ O + A]; (6) *The net is drying out* (Сітка сушиться) + [__ O]. Обидва речення (5) і (6) демонструють особливість деяких мов (зокрема англійської), що полягає у наявності значної кількості дієслів, які можуть, не змінюючи своєї форми, функціонувати і як транзитивні (приклад (5)), і як нетранзитивні (приклад (6)). Збіг таких форм в англійській мові є випадковим: ототожнення перехідного і неперехідного *to drying (out)* виправданий настільки, наскільки семантична характеристика дієслова (на відміну від семантичної інтерпретації змісту речення, до якого входить дієслово, тому що тут беруться до уваги й інші компоненти речення, а також ті семантичні ролі, які вони відіграють залежно від своїх відмінків). Тому в усіх мовах, у яких можливе таке явище, доречною є презентація факультативних відмінків, чия наявність або відсутність обов'язково позначатиметься на дієслові [12, с. 414]. Якщо ж у дієслів типу + [__ O (A)] поява А (де А – агентив, тобто відмінок на позначення активного виконувача дії, а О – об'єктив як найбільш загальний відмінок на позначення об'єкта загалом)) зумовлює не таку форму, яка була б за відсутності цього відмінка (йдеться про розмежування перехідного і неперехідного вживань одного і того самого дієслова), або за відсутності А потрібен певний додатковий елемент (напр., “зворотня” морфема – частка-постфікс *-ся*), зокрема в українській мові, що є надлишковим при експліцитному А, то такі факти слід описувати за допомогою трансформацій та за умови залучення спеціалізованого позначника таких “поверхневих” елементів.

Крім того, для класифікації дієслів щодо їхнього оточення має значення не тільки набір відмінків у складі пропозиції. Оскільки один з відмінків може бути реалізований у вигляді S (де S – підрядна частина в межах складнопідрядного речення), дієслова можна класифікувати за типом репрезентації цієї відмінкової позиції: такі, що передбачають тільки іменну групу у ролі глибинного відмінка (а саме – об'єктива (O)), і ті, що можуть утворювати пропозицію з підрядною частиною (S) у функції глибинного відмінка. Останнє характерно для дієслів *true (правда, що)*, *interesting (цікаво, що)* і под., для яких рамкова ознака (відмінкове оточення) матиме вигляд + [__ S], для дієслів типу *say (сказати)*, *predict (передбачувати)* відмінкове оточення буде іншим: + [__ S + A], а дієслова *force (примушувати)*, *persuade (переконувати)* вставлятимуться в іншу відмінкову рамку: + [__ S + D + A] (де D (датив) у більшості випадків позначає істоту, яка зазнає певного впливу або є носієм певного стану) тощо.

Видається доцільним також зауважити, що в граматиках, що ґрунтуються на різниці між “підметом” і “додатком” (напр., англійська), опис підрядних частин як реалізації категорії NP (іменної групи) у вигляді *it + S (те, що S)* (тобто речення з формальним підметом) має гарантувати, що таке розгортання іменної групи матиме місце тільки в позиції підмета при транзитивному дієслові та в позиції додатка (прямого або непрямого) при нетранзитивному, хоча цих ускладнень можна уникнути, якщо обмежити використання підрядної частини S відмінковим елементом O.

Отже, граматичні категорії дієслова й імені в теорії відмінкової граматики взаємопов'язані. Вони формують пропозицію речення, при цьому частина дієслів англійської мови може функціонувати як транзитивні та нетранзитивні без зміни граматичної форми на поверхневому рівні, на відміну від українських дієслів, яким потрібні додаткові елементи, зокрема постфікс *-ся*. Відмінкове значення при деяких дієсловах української та англійської мов можуть бути імпліцитним, тобто іменна група, що є репрезентантом певного глибинного відмінка, може не бути вербально реалізованою на формально-граматичному рівні, проте українська мова не завжди має дієслова-відповідники до таких лексем англійської мови. Крім того, в обох мовах дієслова можуть класифікуватися за типом відмінкового відношення, а також за наявністю / відсутністю підрядної частини у функції відмінка.

Отримані результати репрезентують особливості реалізації глибинних об'єктних відмінків на поверхневому рівні, а також специфіку організації конструкцій поверхневого рівня сучасного англійського речення у зіставленні з українським, зокрема конструкцій з транзитивними й нетранзитивними дієсловами, що можуть бути класифіковані за типом відмінкового оточення, зокрема набором обов'язкових і факультативних глибинних відмінків як репрезентантів глибинної семантики та комплексів поверхневих засобів для їх вираження на поверхневому рівні в українській та англійській мовах, і можуть бути використані для подальшого зіставного аналізу взаємодії глибинних і поверхневих структур на матеріалі обох мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский язык. – Л.: Наука, 1986. – 326 с.
2. Андреев Н.Д. Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языковедении. – Л.: Наука, 1967. – 403 с.
3. Андреев Н.Д. Структурно-вероятностная типология отношений между семантикой слова и его грамматическими категориями // Типология грамматических категорий: Мещаниновские чтения. – М.: Наука, 1975. – С. 59-72.
4. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис. – К.: Вища школа, 2006. – 143 с.
5. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. Сборник неизданных текстов, подготовленный под руководством и с предисловием Рока Валена: Пер. с фр. / Общ. ред., послесл. и коммент. Л.М.Скрелиной. Изд. 2-е, испр. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 224 с.
6. Загнитко А.А. Соотношение формально-грамматического и семантического содержания в категории рода имен существительных (на материале современного украинского литературного языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1987. – 18 с.
7. Кацнельсон С.Д. Заметки о падежной теории Ч.Филлмора // Вопросы языкознания. – 1988. – № 1. – С. 110-117.
8. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 544 с.
9. Нарский И.С. Западноевропейская философия XVIII века. – М.: Высш. шк., 1973. – 302 с.
10. Павличенко Л.П. Типы словарных дефиниций отыменного конвертированного глагола // Коммуникативно-семантические особенности английской лексики: Межвузовский сборник научных трудов ОГПИ им. А.М.Горького. – Омск: Изд-во ОГПИ им. А.М.Горького, 1988. – С. 35-44.
11. Соколов В.В. Европейская философия XV- XVII веков. – М.: Высш. шк., 1996. – 400 с.
12. Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.10. – М.: Прогресс, 1981. – С. 369-495.
13. Ярцева В.Н. Исторический синтаксис древнеанглийского языка. – М.-Л.: Прогресс, 1961. – 308 с.
14. Bruner J.S. Acts of Meaning. – Cambridge (Mass.): London, 1990. – 189 p.
15. Fillmore Ch. The case for case // Universals in Linguistic Theory / Ed. by E. Bach and R. T. Harms. – New York: Holt et al. – Reinhart, 1968. – P. 1-88.
16. Klum A. Verbe et adverbe. – Stockholm: Stockholm University Press, 1961. – 201 S.

АНОТАЦІЯ

У статті описана роль категорій дієслова й імені у формуванні структури сучасного українського й англійського речення з позицій відмінкової граматики.

Ключові слова: *глибинний відмінок, граматична категорія, дієслово, іменник, пропозиція.*

In this article the role of verb and noun categories in the formation of the structure of modern English sentences is analyzed from the standpoint of case grammar.

Key words: *deep case, grammatical category, verb, noun, proposition.*

ФУНКЦІЯ ЗВЕРТАНЬ У ДІАЛОГІЧНОМУ МОВЛЕННІ (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО "БУРЛАЧКА")

Звертання як синтаксична категорія присутня в будь-якому комунікативному акті. "Звертання – це слово або сполучення слів, яке називає особу чи предмет, до яких звертається мовець" [5, с.63]. У вітчизняній мовознавчій літературі щодо сутності звертань погляди лінгвістів розходяться, подекуди вони навіть протилежні. З одного боку, звертання не входять до складу речення (О.О. Шахматов, О.М. Пешковський), а з іншого боку, спостерігаються граматичні зв'язки між звертанням і реченням, оскільки звертання виконує синтаксичну роль підмета або присудка [6, с.662], [7, с.70-71]. Проте, традиційно, звертання і досі вважаються такими, що не виступають членами речення. Ця суперечність поглядів походить від того, що раніше звертання розглядалися похідними від вокатива, тобто форми у кличному відмінку, який не вважався реченням.

У сучасних дослідженнях звертання мають суперечливий статус, який передається такими термінами: вокативні речення, або звертання-речення [3, с.37-43]; кличні комунікати [9, с.404-415]; "особлива синтаксична одиниця" [4, с.377-378]; "односкладні вокативні речення" [12, с.262]; "згорнуте висловлення, що має потенційну предикативність" [6, с.266]; "вокативні речення-заклики" та вокативні речення з емоційною реакцією [2, с.61-62].

Актуальність нашої статті полягає у тому, що, незважаючи на ґрунтовне теоретичне тлумачення звертання як особливої синтаксичної одиниці, недостатньо досліджено проблему звертальних комунікантів у діалогічному мовленні.

Метою нашої статті є дослідження функціонування звертань у діалогічному мовленні персонажів повісті І. Нечуя-Левицького "Бурлачка".

Мета зумовила розв'язання таких **завдань**:

- 1) схарактеризувати теоретичне підґрунтя щодо сутності звертання як акту комунікації;
- 2) визначити функціонально-стилістичну роль звертань у діалогічному мовленні у повісті І.С. Нечуя-Левицького "Бурлачка";
- 3) встановити специфіку комунікативної взаємодії мовців в аналізованому творі крізь призму української ментальності.

Звертання є засобом комунікативного оформлення речення, який спрямований на те, щоб привернути увагу співбесідника, спонукати його до виконання дій, спонукати слухати, висловлювати своє ставлення до вираженої мовцем думки. Унаслідок цього здійснюється комунікативний акт, у якому мовець і адресат протиставляються один одному. Звертання як акт комунікації найвиразніше розкривається в діалогічному мовленні комунікантів [11]. Отже, звертання, як правило, функціонує в діалозі. Повний діалог має певну структуру (за Є.В.Бобирєвою):

- 1) зачин, де представлені формули встановлення контакту між мовцями (формули вітань і звертань);
- 2) ядро, де представлені формули підтримання контакту (формули вибачення, прохання);
- 3) завершення, де представлені формули припинення контакту (формули прощання, побажання) [1, с.6].

Як зазначає Є.В.Бобирєва, така структура діалогу представлена лише у повному діалозі, в якому зачин та завершення не є обов'язковими компонентами його, а ядро присутнє завжди – це є усічений тип діалогу. Незалежно від структури діалогічного акту, як ми бачимо, звертання присутні в усіх трьох компонентах.

Звертання як акт комунікації часто визначає й ставлення мовця до співрозмовника чи якоїсь іншої особи, про яку йдеться в тексті. Звертання може виражати прихильність,

докір, зневагу, воно іноді стає емоційним центром речення. Його різні форми створюють відтінки урочистості, ліричності, інтимності тощо. Отже, зміст звертань завжди емоційно забарвлений, оскільки в них міститься не тільки спонукальна, а й оцінна семантика. Звертання відносимо до емоційно-вольової сфери мовця й воно виконуватиме експресивну функцію [11].

Аналізуючи повість І. Нечуя-Левицького "Бурлачка", можна сказати, що звертання вдало вплетені у мовну тканину твору. Через звертання простежуються різноманітні стосунки героїв, їхні почуття, переживання. У звертаннях розкривається ментальність українського народу, оскільки український мовленнєвий етноетикет, будучи тісно пов'язаний із вдачею українців, його психологічними рисами, яскраво проявляється саме у виборі звертання.

Головною героїнею повісті є Василина. Письменник яскраво розкриває її душевний стан через взаємини з іншими персонажами твору. Щодо Василини у повісті трапляються різноманітні емоційно навантажені звертання: *дівчино, Василино, дурна дівчино, дівко, серце Василино, моє серце, чорнобрива, нерозсудлива дівчино, дочко, молодиче, молодичко, Василюк*. Вони набувають різноманітних оцінно-емоційних відтінків залежно від ситуації спілкування, від ролі, яку виконує головна героїня, від психологічного стану героїв комунікації. Розглянемо мовний матеріал:

– *Як тебе, дівчино, звать, ану скажи!*

– *А тобі нащо? – спитала Василина й зареготалась* [8, с.222]

Це звертання абсолютно нейтральне, виражене іменником у кличному відмінку, непоширене. Діалог відбувається між Василиною і хлопцем, який намагається привернути її увагу, тому діалогічне мовлення невимушене, мета його – встановити контакт та отримати інформацію.

Крім цього, письменник використовує і звертання-речення типу:

– *Василино! Вставай, бо вже нерано! – будила мати дочку.*

Василина спала як вбита [8, с.223].

У цьому звертанні наявна невербальна дія (*Василина спить*) на реакцію мовця. Звертання-речення завдяки окличній інтонації стає більш емоційним та експресивним.

Емоційно-експресивним значенням відрізняються звертання негативно-оцінної семантики. Такі звертання трапляються найчастіше між комунікантами, у ситуації, коли вони знаходяться у знервованому, збудженому стані. Специфікою таких звертань є не тільки особливе інтонаційне оформлення, а й наявність згрубілої, іноді некодифікованої лексики [11]. У функціональному плані такі звертання характеризують емоційний стан персонажів, їхні почуття, переживання.

Розглянемо діалог між Василиною і паном:

– *Чого це ви причетились до мене! – крикнула Василина й хотіла втекти з хати.*

Ястиємбський вхопив її за руку й придержав. Василина пручалась. Вона в той час пригадала Василя Кравченка, його чорні кучері, його темні очі. Їй чогось стало жаль хлопця.

– *Чого ти пручаєшся, дурна дівчино? Я тебе не з'їм, - сказав Ястиємбський й сів на здорове крісло коло стола* [8, с.241].

Ястиємбський зареготався.

– *Та й бриклива ж ти, дівко, а ще й молода! – сказав Ястиємбський і при тих словах схотівся з крісла, погнався за Василиною й впіймав її серед світлиці* [8, с.241].

Основу комунікативного акту становить негативна канва емоційної розмови між Василиною і паном, викликана чіпляннями до неї, його служниці. Це призвело до пручання Василини і викликало відповідну реакцію з боку пана, який використовує звертання типу *дурна дівчино, дівко*. У цих звертаннях простежується емоційний стан пана, який використовує звертання *дівко*, що є зневажливим, емоційно згрубілим та несе в собі негативно-оцінну семантику. Василина не може грубо відповісти пану, бо це їй не

дозволяє соціальний стан, відчуття поваги, тому вона звертається до пана, використовуючи займенник *ви*.

Розглянемо інший діалогічний акт між Василюю і бурлаком, де відбувається подібна ситуація:

- *Ану, я тебе вицпну, чи видержиш?* – сказав бурлака до Василюю й присунувся ще ближче.
- *Геть, сатано, бо як дам, то й перекинешся!* – крикнула Василюю, махнувши на його рукою [8, с.298].

У цьому діалогічному акті Василюю почуває себе вільно у своїх діях, тому що вони люди одного соціального стану, Василюю бурлакові навіть погрожує. Її емоційне ставлення до нього концентрується саме у звертанні, яке і задає тон цьому діалогічному актові. Використовуючи звертання *сатано*, героїня повісті виражає свою негативну оцінку діям бурлака.

Отже, звертання з негативно-оцінною семантикою, перш за все, свідчать про ненависть, негативне ставлення до адресата, агресію тощо. Така мовленнєва поведінка поширена в побутових, сімейних, суспільних стосунках комунікантів.

Звертання до Василюю можна поділити на такі семантичні групи:

1) звертання-попередження:

- *Не плач, нерозсудлива дівчино! Покинь пана та вертайся додому. Ти не знаєш, що то за люди паничі. Коли не знаєш, то розпитай людей. Панич тебе зведе з розуму і прожсене з свого дому, як прогнав уже не одну дурну дівчину.*
- *Ні панич цього не зробить зо мною* [8, с.253];

2) звертання-гукання:

- *Дівчино! Вернися лишень сюди!* – гукнула Ядвіга на Василюю. Василюю вернулась з-за порога [8, с.264]. Або:
- *Одарко! Налий Лейбі стакан чаю, - гукнув пан до кімнати, де Одарка прибирала постіль.*

З кімнати вийшла молодиця, здорова, огрядна, повна та червона, як калина [8, с.231].

Такі звертання не є емоційно забарвленими, вони абсолютно нейтральні. Основне їхнє призначення – привернути увагу співрозмовника та спонукати його до виконання певної дії, тому вони містять у собі спонукальну інтонацію;

3) звертання-прохання:

- *Не йди, дочко. Щось недобре чує моя душа. Покинь службу та зоставайся дома, - говорила мати.*
- *Піду, мамо!* – сказала Василюю [8, с.272];

4) звертання – спонукання:

- *Ану, Василюю, ще раз подивись на себе в дзеркало, - сміявся Ястишембський. Василюю засоромилась і почервоніла* [8, с.240].

Звертання до Василюю іноді поширюється мовними кліше, наприклад:

- *Здорова була, чорнобрива!* – гукнув з-за стола мірошник. – *А ходи до нас, та сідай коло нас, та витий з нами по чарці.*

Василюю стояла серед хати й не знала, куди притулитись [8, с.245].

Або:

- *Добривечір, Василюю! От тепер ти в нас у Журавці, - сказав Василь. – А я оце йшов до панського двору, думав, чи не побачуся з тобою.*

Василюю ледве опам'яталась [8, с.243].

Такі характерні, клішовані етикетні вислови в аналізованій повісті демонструють чемність, ввічливість, щирість і доброзичливість українського народу. У цих етикетних висловах-звертаннях відбивається культура спілкування, яка існувала в українців відповідно до християнсько-етичних норм, що сприяли формуванню у людей уявлення про те, як треба будувати стосунки з людьми. Відповідно склався стереотип про те, що

завжди треба вітатися, втішати, відповідати, бути добрими і бажати людям добро, добирати відповідні форми звертання.

Найвища конденсація образу Василича передана в звертаннях із сакральною семантикою. Такі форми звертання перегукуються із релігійністю та побожністю українців, у етикетних формах спілкування яких спостерігаємо дуже багато висловів навколо слова *Бог*. В уяві українців *Бог* є батьком, опікуном, який оберігає та допомагає в тяжкі хвилини життя. Розглянемо мовний матеріал:

"Божже мій! Як же я вернусь до батьків? Як же я вернуся в своє село? Що скаже мати? Що скажуть люди? – думала Василина, слухаючи в садку соловейків" [8, с.274]; *"Божже мій! Де мені дітись, що мені робити? – говорила Василина, ламаючи руки"* [8, с.283].

Василина у відчаї звертається до Бога. Після того, як вона жила з паном та була незаміжня, їй було соромно повернутися до рідного села, родини, бо боялася людського осуду. Звертаючись до Бога, Василина шукає вихід з цієї ситуації і знаходить його у тому, щоб втекти до іншого села та найнятися на роботу. Цей стан жінки, що знаходиться у відчаї, відбивається у звертаннях, в яких відсутня спонукальна інтонація, але наявна комунікативна функція. Такі діалоги із сакральною семантикою визначаються більшим емоційно-експресивним забарвленням, інтенсивністю, яке пов'язане з емоційним станом головної героїні.

У повісті представлено й риторичне звертання до неживої істоти, наприклад: *"Світе мій ясний! Як же я тепер вернуся до батька, до матері? Що вони мені скажуть? Що скажуть за мене комарівські люди? Бодай я була на світ не родилась!"* [8, с.276].

В одному випадку Василина звертається по допомогу до Бога, а в іншому – до світу. В уяві героїні *світ* і *Бог* – це поняття надприродні, вона їх отожднює, Бог для неї і є світом. Таке звертання до неживого об'єкта відомо у художній літературі як стилістичний прийом, при якому виникає явище персоніфікації і контекст набуває емоційного забарвлення.

Звертання до рідних людей у повісті "Бурлачка" теж відзначається емоційністю, наприклад:

- *Ой матіночко, серденько! Пустіть мене на буряки, - сказала Василина до матері.*
- *Як же ти поїдеш не обідавши? – спитала мати.*
- Ой матіночко! Не хочу я й обідати. Вкиньте мені в торбину шматок хліба та сала, та й буде з мене. Їй-богу, поїду! Он і Марина, й Олена, й Гапка, й Одарка. Пустіть мене хоч на один день, - просилась Василина* [8, с.219]. Або:
- *Ой мамо! Коли б швидше обідати, бо вже фургони їздять по селі, - сказала Василина до матері, входячи в хату.*
- *Хіба ти знов поїдеш на буряки? – спитала її мати* [8, с. 219].

Або:

- *Василино, дочко моя, голубко моя!* – крикнула мати крізь сльози й кинулась обнімати й цілувати дочку.
- *Це я, ненько моя рідна, та ще й з своїм чоловіком Іваном Михальчевським* [8, с.373].

Звертання типу *матіночко, серденько, ненько моя рідна* є традиційними в українському етноетикеті і відображають любов, повагу до матері, які прищеплювалися дітям змалку. Василина також звертається до матері на *ви*, засвідчуючи високий ступінь поваги до старшого покоління, зокрема до батьків. Звертання такого типу відбивають центральне місце матері в родині, яке пов'язується з матріархальним устроєм української сім'ї. Жінка в родині набувала особливого значення тоді, коли ставала матір'ю, а чоловік – коли одружувався.

Як бачимо з контексту, зазначені звертання використовуються з вигук *ой*, який надає мовленню емоційності завдяки тому, що вигук допомагає швидше привернути увагу співрозмовника, і в такий спосіб зробити більш експресивним та інтенсивним комунікативний процес.

У результаті дослідження ми дійшли таких висновків: 1) звертання є основою комунікативного акту, які містять оцінну семантику і надають емоційно-експресивного забарвлення діалогічному мовленню повісті І.С. Нечуя-Левицького "Бурлачка"; 2) звертання виступає емоційним центром у діалогічному мовленні комунікантів, вказуючи на почуття, переживання мовця та його ставлення до співрозмовника; 3) звертання в аналізованій повісті І. Нечуя-Левицького відрізняються емоційністю й експресивністю, що зумовлено ментальністю українського народу.

У подальших розвідках з цієї проблеми варто було би дослідити звертання як засіб вираження категорії адресата у творах сучасних українських письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобырева Е.В. Семантика и прагматика инициальных и финальных реплик диалога: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Волгоград, 1996. – 24 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 61-62.
3. Дудик П.С. Звертання-речення в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1971. – №5. – С. 37-43.
4. Дудников А.В. Современный русский язык. – М.: Высш. школа, 1990. – 424 с.
5. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк, ДонНУ, 2001. – 662 с.
7. Кучеренко І.К. Локатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання // Проблеми синтаксису: Пр. міжвуз. наук. конф. з питань синтаксису. – Львів, 1963. – С. 70-71.
8. Нечуй-Левицький І.С. Твори в двох томах. Т.1. – К., 1977. – 519 с.
9. Слинько І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І. Слинько, Н.В. Гуїванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
10. Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К., 1973. – С. 381-384.
11. Форманова С.В. Звертання як засіб вираження категорії адресата (на матеріалі повісті С.Процюка "Червона троянда, чорна троянда")// Мова і культура. Науковий щорічний журнал. Вип.7. – Т.4. – Ч.2. "Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту". - К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 50-56.
12. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М.: Высш. школа, 1990. – 424 с.

АНОТАЦІЯ

Звертання як синтаксична одиниця найбільш яскраво і повно реалізується у діалогічному мовленні комунікантів. Через звертання у діалозі найяскравіше відображається ментальність, етикет українського народу. У реченні звертання виконують комунікативну функцію, виражають емоційно-експресивне забарвлення і відрізняються семантичною значущістю.

Ключові слова: звертання, діалогічне мовлення, ментальність, етикет.

Appeal as syntactic unit is most brightly and fully realized in dialogic speech of communicants. Everyday life is the most widespread sphere of their functioning. Through appeals mentality, etiquette of the Ukrainian people, are most brightly represented in a dialog. In a sentence appeals perform a communicative function, express the emotionally-expressive colouring and are distinguished by semantic meaningfulness.

Key words: appeal, dialogic speech, mentality, etiquette.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗВ'ЯЗКИ У СКЛАДЕНОМУ
ІМЕННОМУ ПРИСУДКУ

У сучасній мовознавчій науці, незважаючи на значні напрацювання з синтаксису простого речення, досі низка проблем залишається відкритою, дискусійною. Із розвитком функціонального напрямку в лінгвістиці увага дослідників зосереджується на когнітивному і функціональному аспектах мовних одиниць. Особливо складними для вивчення лишаються питання інтерпретації словоформ у не властивій їм синтаксичній ролі. Однією з актуальних проблем на сьогодні є формалізація семантики в слові не тільки на морфологічному, але й на синтаксичному рівнях. До цієї проблеми належить питання про вживання повнозначних дієслів у ролі зв'язки в іменному складеному присудку.

Проблема зв'язки віддавна привертає до себе увагу лінгвістів, логіків і філософів. Традиційно (О.О.Потебня, О.М.Пешковський) виділяють три типи зв'язок залежно від того, чи вони виражають тільки граматичні відношення між підметом і присудком, чи частково й речове значення присудка. До першої групи входить абстрактна дієслівна зв'язка *бути*, до другої – напівповнозначні дієслова *стати*, *ставати*, *виявлятися*, *залишатися*, *зоставатися*, *лишатися*, *здаватися*, *робитися*, *становити собою*, *вважатися*, *називатися*, *іменуватися*, *зватися*, *доводитися*, *правити* тощо. Третю групу становлять зв'язки, у ролі яких виступають дієслова *ходити*, *носити*, *бігти*, *брести*, *повернутися*, *жити*, *лежати*, *стояти*, *працювати*, *народитися*, *померти* тощо. Крім того, до зв'язок О.О.Шахматов, а пізніше й Н.С.Валгіна, зараховували вказівні (*це*, *ось*, *от*, *значить*) слова-частки й сполучникові зв'язки *мов*, *немов*, *як*, *що й* [15, с.260; 2, с.108] (хоч в останніх дослідженнях заперечується цей підхід, оскільки вони не надають словоформам функцій присудка, а лише “увиразнюють присудкову функцію іменника у називному відмінку” [14, с.173]). О.М.Пешковський звернув увагу на конструкції *Він в ударі*, *з характером*, *з німців* тощо, в яких немає того, “що робить їх предикативними, немає дієслівної зв'язки, до якої вони могли б приєднатися... При цьому психологічно це безумовно повні висловлювання”. Тому вчений робить висновок, що це “недиференційоване мовлення, нанизування форм одна на одну без жодного зв'язку, це елементарний, первісний, дограматичний тип висловлювання. ...Незважаючи на відсутність дієслова, тут усвідомлюються категорії часу і способу. ...Отже, порожнє місце функціонує у мові як теперішній час дійсного способу дієслова” [10, с.256-258].

Проте в сучасному мовознавстві немає єдиного підходу щодо визначення статусу дієслівної зв'язки. Одні вчені вважають, що у ролі зв'язки може виступати лише абстрактне дієслово *бути* [7, с.36], яке виражає лише граматичні значення часу, способу, роду або особи і має найвищий ступінь граматиалізації. О.О.Шахматов [15, с.260] пропонує до цього розряду віднести також дієслова *стати*, *являти собою*, *становити собою*, а Н.Ю.Шведова ще *означати*, *називатися* [12, с.120], семантика яких зберігається у присудках частково і які за умови виконання ролі зв'язки у іменному присудку переходять до розряду абстрактних. І.Р.Вихованець зауважує, що деякі повнозначні дієслова “(особливо дієслова стану) у певних контекстуальних умовах втрачають лексичне навантаження і зближуються з дієслівними зв'язками іменного присудка” [3, с.203]. Натомість Л.В.Колеснікова заперечує абстрактність зв'язок, визнаючи наявність лексичного значення навіть у дієслова *бути*, що, як і всі інші повнозначні дієслова, “має парадигму дієвідмінювання... і служить основою для створення різних похідних лексем” [6, с. 9].

Н.Л.Ковбаса розширює кількість допоміжних дієслів, відносячи до розряду зв'язок ті дієслова, що характеризуються “мінімальним обмеженням їх функціональної участі у вираженні лексичного змісту присудка” [5, с.33]. Далі дослідниця наводить приклади

зв'язок: *ставати, здаватися, відправлятися, зватися, називатися, залишатися, означати* тощо. Основною ознакою цих дієслів у ролі зв'язки є те, що вони відповідають сполукам з абстрактним дієсловом *бути*: *вони залишались людьми праці – вони були людьми праці*.

О.М.Пешковський стосовно складеного іменного присудка зауважує, що значення повнозначного дієслова, яке виконує роль зв'язки, “блідне” [10, с.215-255]. О.О.Потебня поділяв дієслова на два розряди, до першого належить абстрактні та напівповнозначні дієслова, а другий становлять повнозначні “дієслова речового руху і перебування в стані”, що переважно вживаються з прикметниками [11, с.180]. Л.Щерба також вважав, що межа між повнозначними та допоміжними дієсловами умовна, оскільки будь-яка дієслівна лексема під впливом виконуваної синтаксичної функції здатна до часткової десемантизації, тобто до втрати певної семи. Саме останні положення покладено в основу цього дослідження.

У цьому зв'язку слушною є думка О.І.Леути [8] про те, що „наявність великої кількості розходжень у теорії дієслівного присудка і дієслівної зв'язки свідчить про відсутність єдиної синтаксичної концепції” [8, с.20]. Зокрема, одним з проблемних є питання про кваліфікацію повнозначного дієслова у ролі зв'язки в іменному складеному присудку.

Зважаючи на зазначене, актуальною є проблема десемантизації дієслів у функції зв'язки. **Метою дослідження** у статті є з'ясування особливостей семантики повнозначних дієслів, що виконують роль зв'язки у складеному іменному присудку та умови їх десемантизації і переходу у розряд допоміжних дієслів.

Складений іменний присудок є аналітичною сполукою, що складається з основної (“лексико-семантичний зміст присудка”) та допоміжної (“вираження модально-часових значень і модифікація лексичного значення основної частини” [4, с.531]) частин. Допоміжна частина переважно може бути вираженою абстрактним або напівповнозначним дієсловом. Проте у ролі зв'язки може виступати і повнозначне дієслово.

На відміну від іменних присудків з абстрактною або напівповнозначною зв'язкою, присудки з повнозначною зв'язкою характеризується тим, що кожен з компонентів присудка виконує специфічні функції: зв'язковий елемент виражає граматичне і певне лексичне (речове) його значення, а іменна частина є носієм основного лексичного значення. Тобто такий присудок виражає подвійну інформацію. Пор.: *був студентом – приїхав студентом* – у першому випадку подано інформацію про статус особи, у другому про статус особи і одночасно про дію, здійснену цією особою. О.М.Пешковський такі присудки пропонував називати “речовими присудковими сполученнями” [10, с.212]. І.Р.Вихованець запропонував для номінації присудків, виражених повнозначним дієсловом-зв'язкою та іменною частиною мови, термін “подвійний, або складний, присудок” [14, с.175].

У складеному іменному присудку з повнозначним дієсловом у ролі зв'язки відбувається часткова зміна семантики, що супроводжується вираженням переносного значення, яке в нього вкладає мовець. Дієслово, що позначає конкретну дію, виступає зі значенням характеристичної особи чи предмета разом з іменником, у поєднанні з яким домінанта припадає на іменний компонент. У реченнях з іменним присудком повнозначне дієслово, виступаючи як зв'язковий компонент, набуває нових значень. Пор., наприклад: *Цілий тиждень лив дощ, як з відра. Цілий тиждень не виходив Чіпка а двору* (Панас Мирний) – *Директор вийшов з трансу* (Л.Дереш); *...Лягали на дно човна і за хвилину опинялись в казковому царстві* (М.Коцюбинський) – *...Малий Франко здивував усіх: він опинився першим учеником* (М.Коцюбинський).

У більшості складених іменних присудків з повнозначним дієсловом-зв'язкою спостерігається деяка ідіоматичність їх, вони позначають поняття, постійно відтворювані у мові. У ролі зв'язки можуть виступати дієслова різних семантичних груп: конкретної фізичної дії (*бити, вибухнути*), руху, переміщення, пересування (*йти, ходити, виходити*,

ставати), стану (*лежати, стояти*) тощо, які можна замінити простими дієслівними відповідниками або помислити їх як імпліцитні дієслова відповідних семантичних груп.

Найбільшою групою серед іменних присудків з повнозначним дієсловом у ролі зв'язки є такі, що позначають фізичний і психічний стан суб'єкта. Зокрема, у ролі зв'язки у таких конструкціях можуть виступати дієслова таких семантичних груп, визначених В.М.Русанівським [13, с.326-328] (для ілюстрації вживання дієслів у непрямому значенні взято перше, пряме значення та переносне дієслів за статтями “Словника української мови”, далі СУМ):

пересування, переміщення: *ходити* – *ходжу, ходиш, недок.* 1. Ступаючи ногами, переміщатися, змінювати місце в просторі (переважно в різних напрямках) протягом певного часу [СУМ, XI, с.105]: *Бугай ходив по колу, красиво вигнувши жирну, в важких зморшках шию* (Г.Тютюнник) – 7. *Визнаватися, вважатися ким-небудь або якимсь* [СУМ, XI, с.109]: *У неї Макс у фаворитах ходить – мій двоюрідний брат* (В.Слапчук); **приходити** – *джу, диш, недок., прийти, прийду, прийдеш, док.* 1. *куди, до кого — чого і без додатка.* Йдучи, з'являтися десь, у когось; прибувати куди-небудь, до когось пішки [СУМ, VII, с.85]: *Приходила [Марина] якось святками в село і хвалилася, що як у місті служити, то їй кращого не треба* (Панас Мирний) – 7. *у (в) що, рідко до чого.* Опинятися, виявлятися в певному душевному або фізичному стані: *Народ прийшов до тями* (М.Соколян); *Сьогодні Романа прийшла у тому ж інститутському платті* (В.Лис); **носити** – *ношу, носиш, недок.* 1. *перех.* Те саме, що *нести* 1, 2, але з позначенням повторюваності, тривалості дії, що відбувається в різний час або в різних напрямках [СУМ, V, с.445]. **Нести** – 1. Узявши кого-, що-небудь у руки або навантаживши на себе, переміщати, доставляти кудись [СУМ, V, с.390]: *Катерина По садочку ходить, На рученьках носить сина* (Т.Шевченко) – *Вже кілька років носить на душі Серафим Кармаліта оцей важкий тягар – таємне співробітництво в ГПУ* (Д.Гуменна);

зміни місцеположення: *упасти* – (впасти), упаду, упадеш, док. 1. Досягти якоїсь поверхні, валячись згори вниз взагалі або з якогось предмета під дією власної ваги [СУМ, X, с.454]: *Яблуко впало м'яко в траву* (Довженко) – *Здавалось, він упав у транс* (Л.Дереш); ... *А я впадала від подібного нахабства в істерику...* (І.Дідковська); *Щоб вона, не дай боже, в тяжку хворобу не впала* (О.Кобилянська);

власне стану: *Я з сестрою у білих сорочках сиділи на печі* (В.Стефаник); *Наш чоловік, ..., вбирається яко-так, бо бере на себе, що є в хаті, а жінка й діти сидять лише в драках* (В.Стефаник); ...*Послав [вірних людей] і до давнього побратима ще по стамбульській неволі Филон Джелалія, який сидів серед реєстровиків на тім боці Дніпра...* (П.Загребельний); *А тіло, як у схимника, що живе відлюдником у пустелі...* (В.Пеунов); *А він, онук твій, сиротою росте* (Л.Волошин); *Вона всі роки моєї служби стояла переді мною живим пам'ятником нашого прощання* (А.Олійник); *Одного разу мадяри там стояли постоем* (А.Олійник); *Вже понад два місяці я перебуваю під пресингом* (Л.Денисенко); *Люди, що перебувають у відчай, – ... – мають трохи розважатися, змінювати обстановку* (Л.Денисенко).

У двох перших групах присудки виражають стан суб'єкта саме через наявність у їхньому складі іменників відповідних груп. І.Р.Вихованець [14, с.175] зауважив, що у тричленних структурах (складених іменних присудках з повнозначним дієсловом у ролі зв'язки та, найчастіше, прикметником-присудком) утворюється подвійний зв'язок: $N_1 + V_{\text{Сор}}$, $N_1 + N_{2-6}$, причому друга пара є неоднозначною із синтаксичного погляду, оскільки іменна частина сама по собі не є носієм характерних для присудка категорій. Проте група предикатів стану характеризується тим, що присудок, утворюючись двома одиницями, дієслівною й субстанціальною, не може бути розділений, він мислиться в цілісному зв'язку двох компонентів між собою, а потім і з підметом, оскільки навіть перша група ($N_1 + V_{\text{Сор}}$) не може повністю розкрити стан суб'єкта. Специфіка складеного присудка полягає “у двоспрямованості значення обох присудкових лексем” [6, с.7]: з одного боку, вони мають власне референтне значення, з іншого – це референтне значення маніфестується за

завданням іншого компонента аналітичного утворення, відображаючи його властивості або відношення як семантичного ядра предикації. Інакше кажучи, відбувається “накладання на референтне значення “граматичності” [6, с.7]. Отже, лексичне значення зв’язки необхідне для формування єдиного лексичного значення аналітичного члена речення: формулу граматичної основи можна репрезентувати таким чином: $N_1 + (V_{\text{Cop}} + N_{2-6})$.

О.М.Пешковський щодо сполучень $V + N_5$ (*живе відлюдником, сиротою росте, стояла живим пам’ятником, стояли постом*) висловив таку думку: “дієслово у таких конструкціях є не зв’язкою, а дієсловом-присудком (хоча й поблідним часто у значенні), а орудний – особливим орудним, ... що найближче стоїть до орудного способу. В окремих випадках він позначає або посаду, заняття, або порівняння, або перетворення... Усі ці випадки становлять, по суті, одну синтаксичну одиницю, яку ми назвемо орудним півпредикативним” [10, с.244]. У випадках, коли орудний має інший відтінок значення (результативність, тимчасова тотожність тощо), дієслово часто може настільки втрачати частину свого речового значення, що його легко можна трансформувати у предикативне сполучення з дієсловом-зв’язкою *бути*: *живе відлюдником – є відлюдником*. Отже, незважаючи на те, що присудок виражений двома повнозначними компонентами, він сприймається як єдина структурна одиниця речення, в якій лексичне значення зв’язки компенсує граматичну і словотвірну недостатність іменних словоформ.

Іменні присудки можуть позначати тимчасовий або тривалий стан суб’єкта (часто з темпоральною обставиною, що позначає певний термін): *Наступні кілька місяців Дарця перебувала у критичній депресії* (Л.Дереш), перехід суб’єкта в інший стан: *Може, тому його голос бринів кривдою?* (Б.Жолдак); *Пані Держислава впала в екзальтацію*, властиву лише дуже відданим колекціонерам (Л.Дереш), збереження ним попереднього стану: *Пані Швєта робила вигляд, що не зауважує голодного хлопця з гуртожитку* (Л.Дереш) тощо.

У реченнях *Зал вибухнув аплодисментами* (М.Гримич); *Тим часом гемонський дід Підситок зчинив галас на все село* (Остап Вишня); *Дід заходиться кашлем* (В.Слапчук); *Вона заходиться реготом* (В.Слапчук) дієслова мають подвійне смислове навантаження: позначають різку зміну стану суб’єкта і означають початок іншого процесу (фазовість). Особливістю цієї групи присудків є те, що вони можуть бути замінені простими дієслівними: *вибухнути аплодисментами – зааплодувати, зчинити галас – загаласувати, зайтися кашлем, реготом – закашлятися, зареготатися*.

Незважаючи на те, що більшість дослідників у ролі зв’язки визнають лише повнозначні дієслова руху та стану, у складеному іменному присудку можуть вживатися дієслова й інших семантичних груп, зокрема **діяльності**: *Дідусь працював спочатку лісником, потім – на млині, маслоробці* (О.Овсянников); *Обидвоє працюємо тренерами в басейні “Динамо” вже років з десять* (Ю.Покальчук); *...Лариса – навчалася у педінституті, я – після технікуму працював майстром на автозаводі* (В.Слапчук). Характерною рисою таких присудків є те, що вони сприймаються як одне дієслово. По-перше, повнозначне дієслово *працювати* можна замінити особовою формою абстрактного дієслова *бути*: *був лісником*. По-друге, конструкцію *працював лісником* можна замінити на *лісникувати*. Інші ж конструкції, що не мають подібних відповідників, несуть у собі дієслівну сему “працювати за певним фахом, обіймати посаду”. Така особливість конструкцій пов’язана із заповненням лакун у лексичній парадигмі частин мови.

До цієї ж семантичної групи дієслів належать конструкції з дієсловом **служити** у значенні “бути слугою, прислугою; виконувати роботу по найму” [СУМ, IX, с.379]: *Старий Мартович змалку служив наймитом по господарях* (В.Стефанік) та значенні “працювати, займаючись розумовою працею, а також фізичною працею, пов’язаною не з виробництвом, а з обслуговуванням кого-, чого-небудь” [СУМ, IX, с.379]: - *У 1921 році переїхав до Москви, де служив у газетах репортером, потім фейлетонистом* (О.Овсянников); а також сполучення з дієсловом **робити** у значенні “займатися якою-

небудь справою, діяльністю” [СУМ, VIII, с.582]: *П’ять років тому в нього на Орловиці померла жінка, яка робила пташницею в панській економії* (Б. Антоненко-Давидович).

Семантика ставлення до об’єкта виявляється у присудках, зв’язкою у яких виступають дієслова *бити, пороти, роздирати, рвати* тощо: *Видно, ми їх в дитинстві мало “пороли” насками, дорога моя подружко* (А.Олійник), *Паламар у дзвони б’є!* (Остап Вишня); *...Багатство відтінків інтонації його промови вбивало навіть професіоналів, а профанів роздирило на шматки* (Л.Дереш).

Мінімальною кількістю прикладів репрезентовано вживання у функції зв’язки дієслів семантичних груп **впливу на об’єкт**: *Це не слушна нагода вправляти такій жінці мізки* (Л.Денисенко); *Через якийсь рік начальство ставить мене механіком* (А.Олійник); *Виглядав я так, наче спереду мене покрили штукатуркою* (В.Слапчук); **набуття суб’єктом або об’єктом** певної ознаки: *...При зрості капіталізму вона [експлуатація селянина] приймає форми гострої, смертельної боротьби* (М.Коцюбинський); **стосунку до об’єкта**: *Харитина Филипченкова цей рік за члена сільської Ради правила* (Остап Вишня); **залежності від об’єкта**: *Наприкінці березня він прийняв присягу як його повноправний член* (В.Лис); **мислення**: *Не пам’ятає її у поганому настрої* (В.Слапчук) тощо.

Основною ознакою аналізованих вище конструкцій є те, що у них однаковою мірою виявляється синтаксична обов’язковість для повноцінного вираження семантики і дієслова, і іменника.

Більшість іменних присудків являють собою фразеологізовані сполучення слів – “семантично цілісні і синтаксично неподільні” [1, с.770], що легко трансформуються у прості дієслівні присудки різних семантичних груп: *Одного дня Довбушеве військо повитягло ноги від народного гніву* (Остап Вишня) – зі значенням загинуло, померло [ФСУМ, с.124]; *Той її за два тижні до ручки довів* (А.Дімаров) – зіпсував, знищив; *За тиждень Федотович і на ноги звівся* (А.Дімаров) – одужав [ФСУМ, с.127]; *Підпара варив з челяді воду* (М.Коцюбинський) – капризував, знущався [ФСУМ, с.21]; *А тут ще й свекруха майже кожен день підливає масла у вогонь наших незгод* (А.Олійник) – розпалює [ФСУМ, с.105]; *А я тридцять три літа й тридцять три зими підряд панові сала оцими руками за шкуру закладав* (Остап Вишня) – дошкуляв [ФСУМ, с.219]; *Гримить високий гонор полонеза, і лихом б’є об землю перепляс* (Л.Костенко) – забуває, не зважає; *А якраз на Зелені свята Явдошка і Корнило стали під вінець* (В.Лис) – обвінчатися, одружитися [ФСУМ, с.17].

Фразеологізованими є дієслівно-іменні описові вирази, що являють собою своєрідні словникові одиниці, які мають свої специфічні особливості й відрізняються і від своїх простих дієслівних еквівалентів, і від вільних словосполучень: *брати участь, отримати перемогу, надавати допомогу, проводити агітацію, бесіду* тощо. О.П.Мордвилко зауважує, що “семантичний центр таких дієслівних словосполучень (тобто номінація дії, процесу чи стану) звичайно зосереджується не в дієслівному, а в іменному компоненті описового виразу” [9, с.26]. Це можна довести тим, що зміна іменника завжди супроводжуватиметься зміною семантики висловлювання. Пор.: *давати обіцянку* – *давати раду*; *вести боротьбу* – *вести розмову* – *вести перетягу*. Основною характерною ознакою дієслівно-іменних словосполучень є те, що їх не можна замінити простим дієсловом, оскільки це призведе до зміни смислу синтаксми: *Я помічаю, що на моїх дам він робить враження* (М.Коцюбинський) – *Я помічаю, що моїх дам він вражає*; *Він виявляв глибокий інтерес до цієї справи* (О.Кобилянська) – *Він цікавився цією справою*. У другому реченні дієслово вказує на вищий ступінь інтенсивності дії або на повне охоплення дією об’єкта, на який її спрямовано; у першому дієслово лише вказує на певне коло можливих дій, визначене семантичними межами іменника. Можна виділити групу словосполучень (*брати участь, займатися музикою (спортом, танцями), грати роль*), які не мають дієслівних еквівалентів.

Дієслова-зв'язки у складеному іменному присудку виконують такі функції: 1) виражають модальне та граматичне значення присудка і є засобом утворення модально-часової парадигми іменного присудка; 2) виражають віднесеність предикативної ознаки до суб'єкта і є засобом формального зв'язку присудка з підметом; 3) містять модальну оцінку відношення ознаки до суб'єкта і є лексико-синтаксичним засобом реалізації предикативних сполучень. Щодо останньої, то, на думку О.М.Пешковського, повнозначне дієслово не реалізує останню функцію: не дає модальної оцінки відношення пасивної ознаки до суб'єкта. Крім того, вчені висловлюють сумніви щодо здатності повнозначних слів граматикалізуватися (тобто позначати не дію, а синтаксичне відношення до суб'єкта й оцінку цього відношення мовцем). Проте, виступаючи зв'язкою, більшість повнозначних дієслів зазнають змін семантики, відповідно – вони мають певний ступінь граматикалізації.

Отже, незважаючи на те, що питання кваліфікації повнозначного дієслова у складеному іменному присудку є суперечливим, можна зробити висновок: виступаючи у ролі зв'язки, повнозначне дієслово частково десемантизується, набуває переносного значення, про що свідчить ідіоматичний, а часто і фразеологічний характер іменних присудків. Втрачаючи основну сему (переміщення, пересування, руху, зміни місцеположення тощо), дієслово виражає стан, стосунок до об'єкта, вплив на об'єкт чи залежність від нього, становлячи разом із іменною частиною, цілісну семантико-синтаксичну одиницю. Заважаючи на те, граматикалізація дієслів – процес продуктивний, подальший науковий пошук може спрямовуватися на з'ясування стилістичних можливостей реалізації іменного складеного присудка в художніх, публіцистичних, наукових і епістолярних текстах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М.Ф. Фразеологізм // Українська мова. Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., М.П.Зяблюк та ін.. – К.: Вид-во "Укр. енцикл." ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 770-772.
2. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – Изд. 2-е. Учебник для вузов. – М.: Высшая школа, 1978. – 439 с.
3. Вихованець І.Р. Зв'язка // Українська мова. Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., М.П.Зяблюк та ін.. – К.: Вид-во "Укр. енцикл." ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 203.
4. Вихованець І.Р. Присудок // Українська мова. Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., М.П.Зяблюк та ін.. – К.: Вид-во "Укр. енцикл." ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 530 – 532.
5. Ковбаса Н.Л. Розрізнення синтаксичних валентностей дієслівних зв'язок у іменному складеному присудку (за дистрибутивно-трансформаційними ознаками) // Мовознавство. – 1969. – № 6. – С. 31-37.
6. Колесникова Л.В. Специфика и типология связей в современном русском языке (на материале аналитических сказуемых, включающих инфинитив): Автореф. дисс. канд. филол. наук / Ростовский гос. ун-т. – Ростов-на-Дону, 1971. – 20 с.
7. Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 1976. – 145 с.
8. Леута О.І. Проблема дієслівної зв'язки в науковій літературі // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор А.П.Грищенко. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – Випуск 1. – С. 14-21.
9. Мордвилко А.П. Глагольно-именные описательные выражения как особый тип устойчивых словосочетаний // Русский язык в школе. – 1961. – № 6. – С. 24-29.
10. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 512 с.
11. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. I-II. – 536 с.
12. Русская грамматика: Синтаксис. Т. 2 / Под ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: Наука, 1980. – 712 с.
13. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 584 с.
14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 516 с.
15. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / Вступ. стаття д-ра филол. наук, проф. Е.В.Клобукова; редакция и комментарии проф. Е.С.Истриной. 3-е изд. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 624 с.

СЛОВНИКИ

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1, 5-7, 11.

ФСУМ – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. – К: Освіта, 1998. – 224 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається проблема функціонування повнозначного дієслова в ролі зв'язки у складеному іменному присудку: особливості десемантизації та граматикизації повнозначних дієслів, а також дієслівних фразеологізмів, як зв'язкових його компонентів, у позиції предиката.

Ключові слова: зв'язка, повнозначне дієслово, семантичні групи дієслів, десемантизація лексеми, ідіома, фразеологізм у ролі іменної частини присудка.

The article deals with functioning of meaningful verb as copula in nominal predicate; special feature of loss of meaning and gramaticalizacion of meaningful verbs and verbat phraseological units as their connective components in position of predicate.

Key words: copula, full meaning verb, semantic group of verbs, lexeme delexecalization, idiom, phraseological unit as nominal predicative.

Наталя Цівун
(Київ)

РОЛЬ ДОДАТКОВИХ СИНТАКСИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У ПЕРІОДІ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО)

Вчення про період та його стилістичні можливості має досить тривалу історію. Як фігуру мовлення період почали розглядати ще давньогрецькі ритори й оратори (Ісократ, Арістотель, Деметрій, Цицерон, Квінтіліан). Це питання розробляли і викладачі Києво-Могилянської академії XVII-XVIII століть такі, як: Й. Кононович-Горбацький, Ф. Прокопович, М. Довгалецький. Проблеми сутності періоду, категоріальні властивості, а також окремі аспекти аналізу знайшли своє, хоча й далеко неоднозначне, відображення в роботах багатьох вітчизняних та зарубіжних мовознавців (А. Акішина, Л. Ботіна, А. Галас, О. Карпов, А. Коваль, Л. Корсакова, М. Лапіна, Л. Мацько, О. Пономарів, І. Чередниченко, Н. Черемісіна, А. Шапіро).

Для періоду загалом характерна інтонаційна цілісність, монолітність, злитість, композиційна завершеність. Але іноді в межах періоду чіткість, усталена однорідність будови й вимови, його ритмічність порушується тим, що в структуру речення “вклинюються додаткові синтаксичні елементи: вставні і вставлені конструкції, поширені відокремлені члени, приєднувальні частини, звертання тощо. Тоді з'являються інтонаційні злами, які виходять із загального ритму періоду, але не руйнують його” [6, с. 191]. Вони є лише додатковим інтонаційним елементом до загалом непорушного паралельно-членного ритму класичного періоду. Отже, актуальною стала необхідність вивчення ролі відокремлених членів речення, а також вставних і вставлених конструкцій у періодах, створених Максимом Рильським.

Загалом мовознавці (А.О. Акішина) у залежності від ускладненості чи неускладненості періодів додатковими конструкціями виділяють ускладнені і неускладнені періоди. Неускладненими періодами вважають періоди, які мають тільки необхідні компоненти, що виявляють структурні особливості періоду. У склад такого періоду входять: у I частині – однорідні словосполучення чи однорідні підрядні речення, однорідні головні речення чи однорідні частини складносурядного речення; у II – частина простого речення чи частина складнопідрядного речення, головне речення чи підрядне речення (якщо протазис складається із ряду однорідних головних речень).

Наприклад: *Ці тіні, що лягли Мережкою вздовж давньої алеї, Цей вогкий подих лісової мли, Ця пташка, що з гушавини своєї Дзвенить одноманітно, як струна, А інша десь ладнається до неї, Ця строга, довга, чиста тишина, – // Все повне ним...* [XX, IV, с. 101].

Під ускладненими періодами розуміють конструкції, у складі яких, крім необхідних членів, що визначають структуру періоду, є ще й інші додаткові елементи. Такими додатковими елементами виступають відокремлені члени речення. Наприклад: *Метелики п'яні на синіх сонних квітах Тріпочуть, як живий, мерехтливий сніг; Струмує теплий дим по колях розмитих Дощами добрими напоєних доріг; У вогких небесах, хмарками перевитих, Передчервневий день, дрімаючи, заліг, – // І серцю віриться, що донесе до гробу, Мов неоціненний дар, воно свою жадабу* [XX, III, с. 64].

Відокремлення в реченні – це своєрідне смислове й інтонаційне виділення у ньому одиничного або поширеного члена речення. Зі стилістичного погляду це явище ґрунтується “на посиленні ролі другорядних членів речення у певній позиції за допомогою інтонації, наголосу та інших засобів” [4, с. 197].

За смисловими функціями відокремлені члени речення поділяють на напівпредикативні та пояснювальні (уточнювальні). Напівпредикативні одиниці передають додаткове до основного повідомлення. За змістом вони співвідносяться з самостійним або підрядним реченням, проте граматично не утворюють речення, а займають позицію його члена – одиничного чи поширеного у вигляді синтаксичного звороту. Максим Рильський у періодах активно використовує напівпредикативні одиниці – дієприкметникові та дієприслівникові звороти. Наприклад: *У серпні, як уже цілує осінь Берези й клени першим поцілунком, Трутизни підливаючи в любов; У серпні, як уже лелеки вчать Літати молодь, креслячи круги Все вище й вище в ясно-синім небі, Щоб до далеких позаморських мандрів Було готове плем'я молоде; У серпні, як горять жоржини повні Холодним полум'ям навпроти сонця І айстри розгортають пелюстки, До кучерів подібні, – // в тихім серпні Буває день, коли троянди куц, Що тішив нас жагучою весною, Як палу найчистішого вірець, Як пристрасть, перелита в ніжні тони І запах лагідний, – немов згадає Минуле щастя, стрепенеться враз, Росинками обсіпаний скляними, І викине тендітні бульбашки, Як навесні, і знову розцвіте* [XX, III, с. 349].

Використання відокремлених членів речення у періоді впливають на змістову тональність усього висловлення. Так, автор використовує дієприслівникові звороти, коли виникає потреба ввести читача в “гушавину подій”, допомагаючи створити епічний, розлогий темп розповіді. Відокремлені означення, виражені дієприкметниковими зворотами, у періодах певним чином ще й організовують розповідь, виділяючи в описах окремі штрихи. Хоч звороти ці й належать до засобів книжного мовлення, проте у широких текстових масивах серед сурядних і підрядних конструкцій вони успішно виконують водночас і організуючу, і увиразнюючу роль [3, с. 240].

У періоді автор використовує відокремлені члени речення у різних позиціях – на початку, у середині, кінці як І частини (протазису), так і II (апозису): *Обходячи високі дерева, То головою в роздумі кива, То обійде і щось під ніс мужиче, Немов клятьби шепоче таємничі, То підійде, то по корі дзвенить Тяжким обухом, – // і з-під верховіть Луна йому сто раз відповідає, Тетерюків полохаючи зграї* [XX, I, с. 208].

Як відзначають мовознавці (П.С. Дудик, Н.В. Гуйванюк, І.І. Слинько, М.Ф. Кобилянська, Ю. Шерех, К.Ф. Шульжук), відокремленням зумовлюється поява й використання паралельної форми вислову, а відповідно цим збагачується загальна синтаксична синоніміка мовлення, його виражальні форми, посилюється комунікативна гармонія сказаного. Крім того, вони наголошують, що “використання різнотипних відокремлених членів речення як у писемному мовленні, так і в усному свідчить про інтелігентність та ерудованість особи” [2, с. 258]. Наприклад: *Хоч Потебня не був послідовним матеріалістом, хоч на концепціях його відбилися деякі погляди філософів-ідеалістів, // проте здорове зерно його наукових побудов, створених під впливом передових*

російських мислителів, багато дало для розвитку радянського мовознавства й літературознавства, радянської фольклористики [XX, XVIII, с. 100].

До додаткових синтаксичних елементів у періоді відносять вставні і вставлені конструкції. Вони сприймаються як спеціальний прийом, конкретна реалізація якого залежить від творчого задуму та індивідуального стилю автора. Вони несуть значне змістове навантаження: передають додаткові відомості про предмет мовлення, пояснення, уточнення, поправки, принагідні зауваження.

Можливості вставлених конструкцій невичерпні і конкретизуються лише у тексті. Аналіз матеріалу дає підстави виділити такі семантичні типи вставних і вставлених компонентів у періоді:

– **вставлений компонент вносить додаткову інформацію:** *Поєдинок дон Жуана з донною Анною (у яким донна Анна, всупереч світовій традиції, бере гору), змагання Ричарда з пуританською громадою (“У пущі”), пророки, що голос за правду безбоязно подають супроти голосу загалу (“На руїнах”, “Кассандра”), – // все це трагічні моменти, трагічні постаті* [XX, XII, с. 113]. Вони мають значення пояснення, коментаря до логічного змісту речення. Крім того, допомагають уточнити характеристики, доповнити мовлене і є засобом підкреслення тих чи тих фрагментів висловлення. Наведемо ще один приклад, де вставлений компонент у протазисі виконує роль конкретизуючої деталі, – це назви літературних творів та їх авторів: *Бачимо в ній (прозі – Н.Ц.) симпатичні ноти людського гумору (“Хороші мої брехуни” – оповідання Володимира Бондаренка про сміх як засіб лікування, “Утиль допоміг” Олександра Корнета), прославлений у циркій ліричній прозі людський героїзм та боротьбу його з усім дрібним і себелюбним у людині (“Дніпро кличе” Олега Вернигори), психологічні нариси про боротьбу в людській душі старого з новим, про високе почуття обов’язку (“Човняр” Бориса Гвардіонова, “Березнева краплін” Дмитра Головка), розповідь про складні, і тяжкі, і героїчні дні Вітчизняної війни, показні крізь призму дитячого світовідчуття (“Спадкоємці” Бориса Карачиша), бачимо ніжні й теплі зарисовки живого життя в ліричних мініатюрах Зінаїди Касич-Пилипенко, в “образку” Юрія Коваля “Купуйте проліски”, оповідання про добрих людей і добре в людях, про виховну силу праці, про перемогу нового, громадського, нашого над старим, особистим, моїм (“Аллея новороджених” Івана Костири, “Кашкет” Олексія Опанасика, “Сестра” Віри Сотникової)...* // Словом, не великі це перед нами “полотна”, та на такі “полотна” автори, здається, тим часом і не претендують [XX, XIII, с. 442]. Апозис узагальнює I частину періоду. Автор його починає вставним словом, що вказує на порядок думок і їх зв’язок, а також надає узагальненості викладу;

– **вставний чи вставлений компонент містить побіжні зауваження до основного тексту:** *Хто, як тарган, життя прожив заціпно, Хто, друзі, у мандрівках не бував (В прямому значенні й метафорично), Той доброті людської не спізнав (Підлоти теж, признаюся дотично), Той не сподобився високих прав Почути в мові, мало не побожній: “Слід допомогти! Це люди подорожні!”* [XX, IV, с. 229]. Вони містять побіжні зауваження, асоціативні висловлення, оцінки, вияви ставлення до явищ експресії. Наведемо ще один приклад: *Були і ревнющі, і муки і докори, І вірші, розпачем налиті до країв (Писать я рано взявсь), // – та весь той жах і горе Як пух стелилися, і я спокійно їв Сир із сметаною, хоча з любові й хорий...* [XX, III, с. 74-75].

– **вставний чи вставлений компонент виражає емоційно-експресивне зауваження автора:** *Якщо мені пощастить допомогти хоч одному колгоспникові посадити новий сад, розбити виноградник – а який виноград може рости і родити на Україні! – зарибнити ставок чудесним дзеркальним короном, закласти заповідник з фазанами й куріпками, // то це й буде першим розділом моєї намірної поеми, дальші розділи якої будуть і про пісню, і про любов, і про кайло, і про плуг, і про книгу, і про ті безконечні перспективи, які відкрив нам усім непогасний Жовтень* [XX, XIII, с. 153]. У зв’язку з емоційним наповненням вони нерідко використовуються з певною стилістичною

настановою, зокрема передати напруженість, емоційність, хвилювання, для вияву ставлення (обурення, здивування, іронії тощо). У таких вставлених конструкціях у дужках автор використовує певні розділові знаки – знак оклику і знак питання. Досить виразний приклад використання таких вставлених речень з певною цілеспрямованістю, з великим семантичним навантаженням спостерігаємо у періоді: *Що, як би не загаяв він (Білецький – Н.Ц.) так старанно у затінок і так зовсім не відомої російському читачеві дожовтневої укр[аїнської] літератури. Правда, він говорить про неї лише побіжно, але говорить як про щось, чого майже не було, про дрібнєсеньку якусь туманність і те, що мала наша література свого часу такі величні постаті, як Куліш і Франко, таких майстрів, як Стефаник і (будь-що-будь!) Коцюбинський, такі надзвичайно оригінальні постаті, як Леся Українка (ну, де їй рівня, де паралель у сусідніх літературах?) та Ольга Кобилянська, що це була література подвижників, що тепер з кожним, хто взявся пера, панькаються (“ах, літератор! ах, в організацію! ах, нам відомий!”), а тоді скидали з посади, робили ще й далеко більші прикrostі – // усе це зостається зовсім не відоме російському читачеві, і він має право подумати: хіба ж не мав я рації, коли говорив було: “Ну, де ж та українська література? Один Шевченко та й то...”* [XX, XIX, с. 154].

При розгляді вставлених одиниць було з’ясовано, що для посилення емоційності і експресивності використовуються частки (*як, який, ну*), а також вигуки (*а, о, ой, ох, ах*), за допомогою яких виражаються найрізноманітніші почуття і переживання суб’єкта – здивування, захоплення, нетерпеливість, біль, жах, сумнів.

Вставленість найрізноманітнішої синтаксичної будови і стилістичної своєрідності може займати будь-яку позицію у реченні, у тексті, хоча препозиція для вставленості – явище рідкісне: це переважно ремарки у драматичних творах. Місце вставлених конструкцій у періоді, як правило, у середині I частини (протазиси): *Уже не чути сурем журавлиних, Уже й самих не видно журавлів (Восстание жінка, найбистріша оком, Гукнула: “Он... Дивись на ту антену, Праворуч...”)*, // *а ми все ще стоїмо, Все дивимось в небо спорожніле...* [XX, II, с. 188-189]. У II частині періоду Максим Рильський не використовує такі конструкції, оскільки кінцева позиція згладжує інтонацію вставленості і така конструкція тяжіє до повного відокремлення.

Вставлені конструкції у періоді приєднуються до основного речення різними типами зв’язку:

– **безсполучниковим зв’язком:** *Над Світезю прозорою, в долині, Де спочивав не раз колись Адам (Такий портрет лишив художник нам, Немов стоїть Міцкевич там донині), Де в водах небо спочиває синє, Де іви плачуть мовчазним гіллям, Що повороту мріям і літам, Як Пушкін каже, не знайти людині, // – Стоїть там дуб, могутній, як земля* [XX, IV, с. 169].

– **сполучниковим зв’язком:** *Можна та й цікаво говорити про впливи на Кримського улюблених ним персів та арабів, про залежність поетики його від поетики Гейне, про те, що вся ідилія “В горах Ліванських” витікає підземними струменями із “Подорожі на Гарц”, – як, до речі, интересно подумати й про зв’язок самого Гейне із східними поетами, – // але не місце тому всьому в моєму короткому слові* [XX, XII, с. 52-53]. Деякі вставлені підрядні частини вводяться сполучним словом: *Чи наглий сум опав, чи дівчина кохана Привітно глянула, зустрівшись на путі, Чи – що там критися! – зігріла чарка п’яна, Чи речі тратились найменші і пусті, Що інший би на них ніяк не обіззався, // – На все він пісню, як ехо, відкликався* [XX, III, 69]. У наведеному прикладі вставлена підрядна частина вводиться сполучним словом *що*. Такі підрядні частини, як зауважують мовознавці [6, с. 399], здебільшого відносяться до якогось одного слова основного речення і розташовуються безпосередньо біля нього. Уся вставлена конструкція містить має значення додаткового зауваження.

Вставні конструкції, що тісно пов’язані з поняттям модальності, не дуже поширені у періодах Максима Рильського, особливо це стосується поетичних творів. Хоч

своєрідний стилістичний ефект автор створює повторенням вставного слова чи словосполучення в одному реченні. Це посилює модальність, значеннєвість і стилістичну функцію вставної частини періоду: *До речі – може, я роздзвонюю секрети, може, і не все гаразд із сценічними творами, тут названими і не названими, // але самий факт оцього припливу сил до театру – знаменитий і радісний* [XX, XIII, с. 124]. Спостерігаємо у періоді наявність несинонімічних (до речі – може) вставних одиниць, які внутрішньо розчленовують модальність періоду.

Стилістична маркованість вставних конструкцій зумовлюється відсутністю граматичного зв'язку з основним реченням, що компенсується семантико-стилістичним зв'язком. Відзначимо, що Максим Рильський у періодах використовує вставні конструкції, які виражають складну і різнобарвну гаму припущень, сумнівів, здогадів. Крім того, у періодах зустрічаємо вставні слова на позначення повторюваності дії в минулому (було, бувало): *Бувало, журавлі дзвенять про вічність мрії, Холодна з дня на день синішає ріка, Береза в золоті, а дуб ще зеленіє, І павутина вдаль пливе й пливе тонка, І осінь дивиться крізь довгі русі вії, // – Прип'явши Какваса тоненьким ремінцем, Ми з луками удвох “на полювання” йдемо* [XX, III, с. 77]. Такі вставні слова при введенні їх у художній текст надають останньому колориту розмовності.

У деяких періодах, що зафіксовані у публіцистичних текстах Максима Рильського, спостерігаємо цікаве поєднання вставних і вставлених конструкцій: *Малий Мирон з його пожадливою цікавістю до світу, з наївними спробами самотійно осмислити явища життя (“От сонічко – чому воно таке невелике, а татуньо казали, що воно велике?”), з його надзвичайно гострою уявою, якій вузенька мілка річка здавалась синьою безоднею, з його “відкриттями”, ніби людина “очима видить, а вухами чує кудкудакання, а пальцями шум”, малий Мирон, що плакав, заявляючи, начебто він “не вміє мислити так, як люди”, малий Мирон – “туман вісімнадцятий”, на думку матері, ба й сторонніх людей, а насправді дуже вразлива й обдарована натура, // – звичайно, певною мірою це малий Івась, син “ковалів Яця з Гори”* [XX, XII, с. 196]. Причому вставлений компонент – це цитата, яка виконує роль конкретизуючої деталі і надає періоду певної експресивності. Вставні компоненти автор використовує у двох частинах періоду. У протазисі вставні словосполучення вказують на джерело інформації (на думку матері, ба й сторонніх людей), створюючи колорит розмовності; в апозисі – на ступінь звичайності викладених фактів (звичайно).

Проаналізовані випадки вживання вставних і вставлених конструкцій у періодах свідчать про те, що вони несуть значне змістове навантаження: передають додаткові відомості про предмет мовлення, пояснення, уточнення, поправки, принагідні зауваження. Разом з тим автор їх використовує з яскравою стилістичною функцією. Відокремлені члени речення в періодах Максима Рильського – це, як правило, розгорнуті структури. Вони семантично і граматично доповнюють всю структуру конкретного періоду, розгортають його, збільшують кількість можливих паралельних конструкцій, створюючи синтаксичну синонімію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акишина А.А. Период как синтаксико-стилистическая категория современного русского языка. – Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1958. – 39 с.
2. Дудик П.С. Стилістика української мови: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2005. – 368 с.
3. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища шк., 1987. – 351 с.
4. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
5. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
6. Сучасна українська мова. Синтаксис: Підручник / За ред. О.Д. Пономаріва. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається роль додаткових синтаксичних елементів (вставних і вставлених конструкцій, відокремлених членів речення) у періодах Максима Рильського. З'ясовуються їхні змістові навантаження та стилістичні функції.

Ключові слова: *період, вставні слова, вставлені конструкції, відокремлені члени речення, стилістична функція.*

The role of supplementary syntactical elements (inserted and parenthetical construction, isolated members of sentence) in M.Ryl'sky periods is considered in the article. Their contents and style are also indentified.

Key words: *period, inserted words, parenthetical construction, isolated members of sentence, stylistic functions.*

Вікторія Чолан
(Київ)

ВІРОГІДНІ ПАРАМЕТРИ СИНТАКСИСУ ВІЙСЬКОВОЇ СУБМОВИ

Одним із пріоритетних напрямків державної мовної політики, спрямованої на збереження національної самобутності в сучасних умовах, вважають розвиток окремих підсистем фахового вербального спілкування [9, с.36-37]. Операціональним критерієм диференціації таких підсистем виступають професійні характеристики спільноти, потреби якої мовна підсистема обслуговує і в просторі якої функціонує [16, с.35, 68]. Користувачами підсистеми військової вербальної комунікації, або субмови, є члени організованого на підставі військової професії колективу озброєних і підготовлених до війни людей, які складають національну армію держави [4, с.94-95].

У перекладі з латини префікс «sub» співвідноситься з українським аналогом «під» і становить першу частину складних слів, які означають розташування об'єкта внизу, під чимось, його підлягання, підпорядкованість [19, с.650]. Поняття субмови передбачене науковим осмисленням структури мови як синергетичної сукупності взаємопов'язаних мовних знаків, що виражають ідеї, є соціальним продуктом колективного духу мовних груп, об'єднуючи в процесах комунікації окремих індивідів у мовну спільноту [12, с.158-186; 8; 10, с.9-10]. Тобто, військова субмова – це відгалуження єдиного для нації мовного дерева, яке зберігає характерологічні ознаки загальнонаціональної мови, пов'язане в ціле згідно із закономірностями більш складної єдності, і водночас коректується впливом специфічних імпульсів військової сфери.

Комплексне дослідження синтаксичного ладу офіційних текстів – репрезентантів військової україномовної комунікації сприяє вирішенню проблем в цій галузі. Новітні тенденції залучення суміжних наукових потенціалів до синтаксичного аналізу фахових текстів національною мовою посилюють його **актуальність**. Пошуки закономірностей кореляції між синтаксичними моделями речень, варіантами їх реалізації в офіційних текстах і типовими ситуаціями військового спілкування, об'єднаними форматом субмови, об'єктивують **мету** дослідження.

У межах парадигми, орієнтованої на точку перетину дотичних до лінгвістики дисциплін, підсистема військового спілкування, що являє собою **об'єкт вивчення**, розглядається як феноменальна форма існування мови [13; 16, с.33]. Особливості цього складного явища виявляються не в окремих мовних фактах, а послідовно, і на матеріалі різножанрових українських військових текстів.

Важливими аспектами феноменології військової субмови, якими продиктовано відповідні параметри її синтаксису, є характеристики способів кумуляції і вербальної передачі масивів інформації. Згідно з завданнями військ і системами управління

військовими силами, чия мета підтримувати стабільну бойову готовність, комунікативні процеси повинні відповідати належному рівню достовірності, потайності, мобільності і стислості викладу [4, с.1396]. Часовий проміжок між одержанням інформації і втіленням її в дію скорочується до мінімального.

Вербалізація військових реалій зумовлює специфічні форми їх вираження. Найбільш репрезентативні «військові» синтаксичні моделі актуалізовані в командах «*Струнко*», «*Вільно. По наметах*», «*Відбій*», «*Черговий першої роти, на лінію*», «*Зорю*», «*За зброю*», «*До машин*», «*Зміна, справа по одному, заряджай*», «*Варта – рівняйся, струнко*», «*Бігом – руш*», «*Кроком – руш*», «*Чатовий, здати пост*», «*Заправитись*» і т.п [4, с.252-348].

Термін «команда» походить від франц. *commande* та пізньолат. *commando* – *доручаю, наказую*, і позначає наказ командира, переважно усний, відданий в короткій формі, регламентованій військовими статутами та постановами [18, с.726].

Застосування класифікаційних принципів системи простого речення, до якого належить військова команда, дає змогу відобразити внутрішню синтаксичну структуру цього різновиду за допомогою відповідних формул, що фіксують його граматичні ознаки [3, 5, 6, 7, 13, 15].

На підставі теоретичних положень структурна схема наведених речень визначається як односкладна, в тому числі однослівна, організована одним головним членом: однокомпонентним («*Струнко*», «*Вільно. Відбій*», «*По наметах*») і двоконпонентним («*Бігом – руш*», «*Кроком – руш*» і т.д.).

Головний член цих речень, виявляючись носієм предикативності, на думку мовознавців, не може бути ототожнений ні з підметом, ні з присудком [5, 6, 7]. У залежності від морфологічної віднесеності слів у синтаксичній функції предиката команди розподіляються на класи: іменникові («*По наметах*», «*Зорю*», «*За зброю*»), дієслівні, виражені особовими формами дієслів («*Зміна, справа по одному, заряджай*», «*Варта – рівняйся, струнко*»), інфінітивні («*Чатовий, здати пост*», «*Заправитись*»), прислівникові («*Вільно*», «*Струнко*»), [3, с.98].

Вдаючись до класифікації, що сполучає формально-граматичні і семантичні ознаки конструкцій, речення-команди визначають як називні, або номінативні (перша група), узагальнено-особові (друга група), безособові прислівникові (третья група), безособові інфінітивні, що позначають дію, яку необхідно виконати формально невираженому суб'єкту (при цьому відсутній обов'язковий, за літературними мовними нормами, другорядний член-додаток у давальному відмінку (четверта група) [13, 14, 15].

Усі речення об'єднані специфічними для військової сфери засобами вираження предикативності, коли роль предикатів відіграють предикативні слова – номінативні одиниці-виразники нединамічних станів у функції головного члена, словоформи й аналітичні сполучення, за якими традиційно ця функція не закріплена в мові в силу їх частиномовної віднесеності і з огляду на лексичні значення (наприклад, «*Зорю*»).

Предикат як обов'язковий і центральний компонент неодмінно передбачає виконавця дії або носія стану.

У військовій субмові під впливом мовних і позамовних чинників відбулися специфічні процеси стирання або заміни нулем у поверхневій структурі речення головних елементів його глибинної структури, зокрема, словесного позначення виконавця дії або носія стану, неодмінно передбаченого предикатом. Виходячи за межі внутрішньосинтаксичної структури речення, предикативні відношення реалізуються таким характерним чином у конструкціях, де один з головних компонентів має нульову форму вираження. Речення-команди слугують підтвердженням, що для вираження предикативності кількість мовних знаків не грає ролі, може бути досить одного слова [14, с.8-12; 15, с.10; 1, с.446].

Редукція синтаксеми суб'єкта дії або стану, яка спостерігається внаслідок трансформації власне семантичної структури конструкції в семантико-синтаксичну,

закріпилась у спектрі характерних рис української мови [5, с.52]. На мовну тканину військової субмови згортання суб'єктної синтаксеми спроектувалось у вигляді специфічної моделі імперативного висловлення.

Специфіка предикативного зв'язку полягає в тому, що предикативна ознака, наділена часовими й модальними характеристиками, виявляє співвіднесеність із категорією особи, тобто з ситуацією та учасниками комунікації. Відношення між предикатом і зумовленим його валентністю нульовим компонентом, наявні в командах, відображають ситуацію **інституціональних стосунків** між її учасниками, що реалізуються в ієрархічній соціальній структурі – армії. Ця діюча складова Збройних Сил України становить державну ієрархічну організацію особливого характеру, головні принципи якої полягають у єдиноначальності й беззастережному виконанні наказів командирів [16, с.96-98; 18, с.7,8,11]. Асиметричні відношення підлеглості, зумовлені більш «високою» соціальною роллю імпліцитного семантичного суб'єкта (агенса), ніж роль адресата (або контрагента), відтворено у предикатах синтаксичних конструкцій військових команд.

Згідно з різновидами комунікативної модальності наведені конструкції належать до типу категоричного спонування. Непоширеність їх структури впливає на підвищення ступеня вияву імперативності [2, с.8].

Синтаксичні параметри спонукальної модальності в військовій субмові визначаються наявністю прямоспонукальних конструкцій, які передбачають наявність адресанта волевиявлення – командира, і реального (або потенційного) адресата, виконавця необхідних дій. Для цього існують спеціалізовані, традиційні для мови, форми вияву, та неспеціалізовані, специфічні для військової мовної підсистеми. Ядром вираження спеціалізованих форм прямого спонування є дієслова наказового способу 2-ої особи однини (*«Заряджай», «Ставай», «Стій», «Відділення, розійдись»*) [18, с.337, 346].

Неспеціалізовані форми представлені поширеними й непоширеними інфінітивними реченнями, які в системі загальномовних засобів вираження спонукальної модальності займають периферійну позицію, проте в системі субмови вживаються максимально активно (*«Заправитись», «Головні убори зняти», «Багнети примкнути»*) [18, с.339, 345].

Значення інфінітивних речень може варіюватись залежно від інтонації, обстановки, контексту й характеру використаного дієслова. Бувши сам по собі безособовим, інфінітив легко допускає узагальнення особи, хоча з іншого боку може бути застосований до будь-якої конкретної особи. Звідси функціонування інфінітива як головного члена в односкладних реченнях із семантикою наказу [7, с.320].

Номінативні конструкції також містять неспеціалізовані форми вираження спонукальності [2, с.10-11]. Здатність передавати в лаконічній формі спонукальні відношення, однаково зрозумілі всім учасникам комунікативної ситуації, забезпечили цим моделям переміщення з другорядного складу існуючих в українській мові засобів вираження спонукальної модальності на панівне місце у форматі військової субмови (наприклад, *« Для зустрічі справа (зліва) зброєю – честь», «На місці» , «Частіший крок»*) [18, с.341, 348-349].

Продуктивними моделями імперативних висловлень виявились у військовій сфері односкладні прислівникові конструкції з прихованою подвійною предикативністю. Предикативне ядро представлене в цих реченнях прислівником, але інфінітив може бути домислений. Зважаючи на те, що такі речення вживаються на позначення непрямо-відносної до логічного суб'єкта дії, яка зумовлює певний стан і ним супроводжується, можна стверджувати, що предикативний прислівник маркує стан особи, а домислюваний інфінітив – спонування до активної дії, у результаті якої необхідно цього стану досягти (*«Півоберту право-РУЧ», «Бігом», «Зброю – за спину», «Вільно», «Струнко»*) [3, с.72-112; 18, с.339, 345-346].

Слід відзначити специфічність речень, ускладнених звертаннями, які на синтаксичному рівні військової субмови відіграють важливу роль у побудові прямоспонукальних конструкцій (*«Барабаничик, бий збір»*, *«Начальники варт, стати до строю»*) [18, с.253]. Формально, основною функцією звертання є вияв спонукання, і, незалежно від обсягу поширеності, воно залишається сторонньою для речення групою. Ускладнення, зумовлене ним, полягає в тому, що названа особа є суб'єктом дії, і разом з тим до цієї особи звернена мова того, хто говорить. Волевиявлення мовця містить спонукання адресата до дії, імперативну вимогу, щоб адресат виконав названу мовцем дію, тобто виступив суб'єктом дії [7, с.210-221]. Отже, звертання в структурі команди посилює спонукальні потенції предиката, виступаючи носієм узагальненого значення спонукання, та коннотативного зосередження уваги названої ним особи (осіб) до висловленого мовцем.

Командам притаманна виразна оклична інтонація, що підкреслює їх належність до імперативного типу спонукальної модальності.

Домінування зазначених конструкцій у підсистемі офіційного військового спілкування можна пояснити спільністю важливих синтаксичних ознак: для них характерна передбачувана безвідносність дії до діяча, неможливість представити логічного суб'єкта як підмет. Водночас ці речення позначають дію, яку належить негайно виконати формально вираженому (або невираженому) адресатові. Здебільшого вони мають узагальнено-особове значення.

Актуалізація зазначених синтаксичних моделей у варіантах військових команд зумовлена **аксіальним характером** військової вербальної комунікації, її адресованістю конкретним чи узагальненим особам [13, с.19].

Синтаксичний час військових спонукальних конструкцій кваліфікується як актуальний теперішній, оскільки специфіка команди полягає в співвіднесенні негайної дії з моментом мовлення.

Субмова розуміється в значенні підпорядкованого макросистемі цілісного об'єднання взаємоузгоджених складових частин і елементів, до її інтегральних ознак слід зарахувати рівневу організацію. Рівні, як і одиниці, що їх репрезентують, характеризуються взаємною проникністю, постійним взаємозв'язком і неізолюваністю, навіть, перебуваючи в ієрархічних відношеннях, коли одиниці нижчого рівня є складниками одиниць вищого рівня [13, с.483; 15, с.9-10; 5, с.51-55].

Найбільш демонстративним підтвердженням наведеного положення слугують військові команди: *«Кулемети на ре-МІНЬ»*, *«Карабіни на пле-ЧЕ»*, *«Ліво-РУЧ»*, *«Право-РУЧ»*, *«Кру-ГОМ»* [18, с.339-356].

За допомогою надсегментних просодичних засобів команда поділяється на дві частини – попередню й виконавчу. Обидві частини команди є семантично та синтаксично рівноцінними, представляючи коротку форму наказу командира на виконання конкретних дій у два прийоми, адресованого конкретним особам (особі) [4, с.726]. Перший склад виділяється в мовному потоці засобом емоційної довготи – довільного збільшення довготи звука, другий склад – акцентуацією, посиленням голосу, підвищенням тону.

Тенденція взаємопереходу і взаємодії одиниць різних рівнів мови й мовлення доводить, що навіть у випадку збігу в одній одиниці кількох рівнів, вони не ототожнюються, а представляють різні аспекти мовного членування. Команда одночасно виступає як словосполучення, що структурно й семантично збігається з реченням, словоформа, або конкретна реалізація графеми (*«На пле-ЧЕ»* і т.д.), лексема і морфема (у випадках *«Ліво-руч»*, *«Право-руч»*, *«Кру-гом»*). З одного боку, слово-морфема – об'єкт морфології, і в той же час – об'єкт синтаксису мови, оскільки будь-яка словоформа функціонує і як одиниця синтаксичного рівня мови, і як одиниця синтаксису мовлення. Рівневі мовні одиниці виконують роль засобів організації мовної системи та її мовленнєвої реалізації [15, с.9-10; 13, с.381].

Процеси фахового спілкування здійснюються шляхом використання загальноприйнятих мовних одиниць, однаково зрозумілих у межах мовного середовища: для кожного й усіх загалом одні й ті ж знаки відповідають одним і тим самим поняттям. Тобто, кожний елемент цієї знакової системи становить окрему асоціативно пов'язану єдність акустично-вокального комплексу із співвідносним йому акустичним, або акустично-зоровим, образом об'єктивної реальності, – поняття, однаково (в загальних рисах) відтворюване всіма членами соціальної спільності користувачів цієї мовної системи [17, с.35-38]. Характерне явище взаємного розуміння в армійському просторі набуває посиленої важливості. Його суть полягає в здатності усіх індивідів військової професії відтворювати одні й ті ж мовні знаки, пов'язуючи їх з тими самими поняттями військової сфери. Саме в армійському середовищі переконливо простежується реалізація **необхідності взаємного розуміння**, оскільки специфіка синтаксису української мови, експлікована в комбінаціях мовних знаків й послідовності їх комбінування в інформативній й комунікативній єдності різної складності, по-особливому заломлюється у функціональній підсистемі військового спілкування. Моделі речень військової субмови є результатом процесів використання загального мовного кодексу людьми, які належать до військових професійних груп; це синтаксичні схеми, свого роду готові каркаси, пристосовані для лексичного заповнення, які задовольняють основній вимозі взаємного розуміння своїх носіїв - користувачів [10, с.3].

Термін «синтаксис» ужито в значенні сукупності типів сполучення слів і моделей речень, виділених в українських військових текстах. Модель, з одного боку, відображає послідовність сегментних і надсегментних елементів у мовних конструкціях, регламентовану властивостями даної мови й регулярно відтворювану в мовленні; з іншого боку – притаманну синтаксису цієї мови парадигматичну схему елементів – складових її структури. Синтаксичний рівень виступає завершальною ланкою мовної структури, він формується внаслідок діалектичної взаємодії, тісного переплетення лексичної й морфологічної семантики із семантикою синтаксичного зв'язку в межах речення [11, с.4; 6, с.3].

Аналіз зв'язків між формально-граматичними категоріями і відображенням у їхній структурі позамовним змістом висвітлює щільність конструктів лінгвістичної тріади «мова» – «національна мова» – «фахова субмова» [9, с.6].

Професійна специфіка військової вербальної комунікації лежить в основі синтаксичної феноменології військової субмови і зумовлює її параметри. Синтаксична вісь військової мовної підсистеми співпадає з характерною лінією імпліцитної предикативності, яка проходить через зону спонукальної модальності. На ґрунті багатодетермінантної природи мовних засобів формуються умови творення специфічних для підсистеми військового мовного спілкування синтаксичних конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа // Новое в лингвистике. – Вып. IV. – М., 1966. – 446 с.
2. Бережан Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 – Івано-Франківськ, 1997. – 16 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Военный энциклопедический словарь/. – Редкол.: А.Л.Горкин, В.А.Золотарев и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, "Рипол Классик", 2002. – 1664 с.
5. Городенська К.Г. Проблема двоскладності – односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису // Мовознавство: Тексти доповідей та повідомлень ІУ-го Міжнародного конгресу українців. – Університетське видавництво "Пульсари", 2002. – С.51-55.
6. Іваницька Н.Л. Синтаксис простого речення: складні випадки аналізу. – К.: Вища школа, 1989. – 64 с.
7. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Видання друге, уточнене й доповнене. – Вінниця: "Поділля-2000", 2003. – 464 с.
8. Мельничук А.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. – 1977. – № 2-3.

9. Михайленко Т.Д. Інтра- та екстралінгвістичні аспекти формування і функціонування військової терміносистеми в національних мовах (на матеріалі російської, німецької та української мов): Автореф. дис. докт. філол. наук. – К., 1996. – 48 с.
10. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша: Монографія. – К.: Вид-во “Сталь”, 2006. – 304 с.
11. Мойсієнко А.К. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис простого ускладненого речення. – К.: ПП Я.Січовик, 2006. – 240 с.
12. Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.
13. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К., 2006. – 716 с.
14. Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наукова думка, 1975. – 221 с.
15. Синтаксична будова української мови /. – К.: Наукова думка, 1968. – 203 с.
16. Современный русский язык: Социальная и функциональная дифференциация /. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 568 с.
17. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики: Пер. с фр. /Под ред. и с примеч. Р.И.Шор. Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
18. Статути Збройних Сил України. – Атіка, 2006. – 432 с.
19. Сучасний словник іншомовних слів /Уклали О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються синтаксичні параметри офіційних різновидів текстів, що характеризують українську підсистему військової вербальної комунікації як форму існування української національної мови. Синтаксичні моделі військових команд розглядаються в площині імпліцитної предикативності та об'єктивної спонукальної модальності.

Ключові слова: *українська вербальна військова комунікація, команди, імпліцитна предикативність.*

The author examined the problem of syntactical parameters of official texts from functional – communicative positions which characterize Ukrainian professional subsystem of military communication as a form of the Ukrainian national language existence. Syntactic military command models are analyzed in the context of implicit predicativeness and objective imperative modality.

Key words: *Ukrainian verbal military communication, commands, implicit predicativeness.*

РЕЦЕНЗІЇ

ПЕРШИЙ ГРАМАТИЧНИЙ СЛОВНИК СПОЛУЧНИКІВ

(Катерина Городенська. Граматичний словник української мови: Сполучники. – К.; Херсон: Вид-во ХДУ, 2007 – 340с.)

Щойно побачив світ незвичайний лінгвістичний словник, концепція і засади укладання якого не мають аналогів, принаймні, у слов'янських мовах. Це – “Граматичний словник української мови: Сполучники” Катерини Городенської, що є першою спробою лексикографічного подання граматичних характеристик сполучників сучасної української мови. Він ґрунтується на нових теоретичних засадах витлумачення сполучника – як окремого типу службових слів-морфем, що виражають семантику відношень у двох ярусах речення: формально-граматичному та семантико-синтаксичному. Саме це зумовило виокремлення двох основних граматичних функцій сполучників: *формально-синтаксичної*, суть якої полягає у визначенні їхнього статусу за типом синтаксичного зв'язку, яким пов'язані предикативні частини в складному реченні або однорідні члени в простому ускладненому реченні, та *семантико-синтаксичної*, що кваліфікує семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами чи однорідними членами речення. На противагу традиційному поділу сполучників за типом синтаксичного зв'язку на сполучники сурядності та сполучники підрядності, у рецензованому словникові виокремлено ще й сполучники сурядності-підрядності та сполучники підрядності-сурядності, причому в передмові словника обґрунтовано теоретичні підстави їх виокремлення та окреслено коло сполучників, належних до цих синкретичних груп.

Вичерпними й докладними вважаємо характеристики семантико-синтаксичних функцій сполучників. Крім трьох основних типів семантико-синтаксичних відношень – еднальних, протиставних (зіставних) та розділових, сурядним сполучникам надано також функцію виразників градаційних та приєднувальних семантико-синтаксичних відношень. Ці характеристики сурядних сполучників мають винятково важливе значення, тому що ні в теоретичному синтаксисі, ні в підручниках із синтаксису досі не маємо однозначної кваліфікації згаданих типів семантико-синтаксичних відношень.

По-новому витлумачено і функцію виразників семантико-синтаксичних відношень підрядних сполучників: її кваліфіковано залежно від позиції, у яку вони ставлять підрядну частину. Це дало змогу встановити семантико-синтаксичні відношення, які виражають підрядні сполучники в детермінантній позиції, позиції прислівного залежного другорядного члена речення, формально-синтаксичній позиції атрибута та специфічній позиції при займенниковому співвідносному слові. Останню позицію в традиційній граматиці не виділяли, що певною мірою ускладнює її сприймання.

Для підрядних сполучників конкретизовано тип підрядного зв'язку на основі того, від чого залежить підрядна частина складнопідрядного речення: від слова чи головної частини в цілому. За цією ознакою розмежовано підрядний прислівний і підрядний детермінантний зв'язок. Зважаючи на специфіку зв'язку підрядної частини із співвідносним займенниковим словом у головній частині складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу виокремлено специфічний різновид підрядного прислівного зв'язку – прислівно-кореляційний.

Залежні від окремого слова підрядні частини поділено на валентно зумовлені з'ясувальні з об'єктною семантикою (які залежать від опорного дієслова або модального предикатива) та валентно не зумовлені означальні (які залежать від субстантива з конкретно-предметним значенням). До валентно зумовлених віднесено і проміжний, з'ясувально-означальний, тип підрядних частин, що залежать від предикатного (ознакового) іменника, оскільки вони, з одного боку, пояснюють, з'ясовують предикатну семантику цього іменника, а з іншого – виступають у формально-синтаксичній позиції атрибута щодо нього.

Незаперечним здобутком автора словника вважаємо встановлення ієрархії семантико-синтаксичних функцій сполучників, спираючись на яку можна розмежувати їхні первинні й вторинні, чи транспозиційні, функції.

Рецензований словник має свою специфіку і в доборі його реєстру. Крім традиційних сполучників, до нього внесено гібридний тип сполучних засобів на зразок **що не... а, що не... але, що не... та, що не... проте, як не... а, як не... але, як не... проте, як не... та** й ін., що передають в українській мові кількісно-допустове семантико-синтаксичне відношення. Їх названо сполучнослівно-сполучниковими парами. Зауважимо, лише деякі з них зрідка подавали серед допустових сполучників, але не вказували ні на їхній кількісний склад, ні на їхню семантико-синтаксичну специфіку. До реєстру словника залучено 42 таких сполучнослівно-сполучникових пар, граматична кваліфікація яких становить неабияку наукову цінність.

Переконливо обґрунтовано внесення до реєстру словника аналітичних одиниць, утворених із традиційного сполучника та часток **тільки, лиш, лише, навіть** і под., на зразок **аби тільки, аби лиш, аби лише, якби тільки, якби лише, якби лише, та навіть** тощо, які саме з часткою становлять функціонально цілісні релятивні одиниці. Їх диференційовано на дві основні групи. Одні з них є виразниками відмінного, порівняно з базовим сполучником, семантико-синтаксичного відношення (пор. **а** – сполучник сурядності, виразник трьох типів семантико-синтаксичних відношень – протиставних, зіставних та єднальних і **а й** – сполучник сурядності, виразник тільки градаційних семантико-синтаксичних відношень; **та** – сполучник сурядності, виразник трьох типів семантико-синтаксичних відношень – єднальних, приєднувальних та протиставних і **та навіть** – сполучник сурядності, виразник тільки градаційних семантико-синтаксичних відношень), інші передають семантико-синтаксичне відношення базового сполучника з новим значеннєвим відтінком, пор. **якщо** – сполучник підрядності, виразник умовних семантико-синтаксичних відношень і **якщо тільки** – сполучник підрядності, виразник умовних семантико-синтаксичних відношень з відтінком готовності, прагнення до чогось. Це спростовує поширену думку, що частка не може утворювати із сполучником функціонально цілісного похідного сполучника.

Усе це дає підстави констатувати, що **Граматичний словник української мови** має найповніший реєстр сполучників: разом із фонетичними варіантами налічує 338 одиниць. Він самодостатній як лексикографічна праця.

Чітко побудовано словникові граматичні статті, які не дублюють статті цих сполучників у тлумачному одинадцятитомному Словникові української мови та інших лексикографічних виданнях тлумачного типу. У граматичних статтях уперше для кожного сполучника визначено повний набір формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних функцій, чітко систематизовано їх за характерністю для української мови, проілюстровано переконливими прикладами. Багатий ілюстративний матеріал дібрано з різностильових текстів – фольклору, художньої літератури, наукового й офіційно-ділового стилів, публіцистики, що засвідчує характерність кожного сполучника на рівні його семантико-синтаксичних функцій для сучасної української мови, сприяє правильному визначенню функціонально-стильових сфер їхнього вживання.

Оцінюючи Граматичний словник української мови (Сполучники) загалом, відзначимо його безсумнівний новаторський характер, фахово грамотну кваліфікацію граматичних функцій сполучників, їхню чітку систематизацію в межах словникових статей, повноту реєстру й широке використання джерельно-ілюстративної бази. Цей словник дав змогу лексикографічно впорядкувати й вичерпно подати великий за обсягом і складний фрагмент граматики української мови. Саме як лексикографічна праця він зручний для практичного використання широким колом користувачів, безперечно прислужиться викладачам і студентам, а також учителям-словесникам і навіть учням.

*Інна Завальнюк,
кандидат філологічних наук, докторант*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Байдусь Сніжана Анатоліївна, аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова; заступник директора з методичної роботи Хмельницької гімназії № 1 імені Володимира Крasiцького.

Беркешук Інна Степанівна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови факультету української філології та журналістики Кам'янець-Подільського державного університету.

Богатько Валентина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Верезубенко Микола Миколайович, аспірант кафедри перекладу та загального мовознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка.

Висоцька Тетяна Йосипівна, молодший науковий співробітник Центру італійської мови і культури, пошукувач кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка.

Висоцький Анатолій Васильович, кандидат філологічних наук, професор, директор Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Вікторіна Олена Миколаївна, аспірантка кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка.

Гаврилюк Оксана Романівна, аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Галайбіда Оксана Василівна, викладач кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського державного університету.

Гурко Олена Василівна, аспірантка кафедри української мови факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету.

Демешко Інна Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка.

Дишлева Світлана Миколаївна, викладач кафедри іноземних мов Інституту іноземної філології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Долгополова Лілія Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри граматики та історії англійської мови Київського національного лінгвістичного університету.

Драч Юлія Борисівна, аспірантка кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Дудик Петро Семенович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Жаровська Олена Петрівна, асистент кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Завальнюк Інна Яківна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Іваницька Наталя Борисівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Вінницького торгівельно-економічного інституту Київського торгівельно-економічного університету.

Іваницька Ніна Лаврентіївна, доктор філологічних наук, професор, в.о. завідувача кафедри зіставного мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Лініч Світлана Юріївна, аспірантка кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Каленич Володимир Миколайович, кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Калитюк Ліля Петрівна, аспірантка кафедри граматики та історії англійської мови Київського національного лінгвістичного університету.

Ківшик Наталія Миколаївна, аспірантка кафедри української мови Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Коваль Людмила Михайлівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Колісник Олена Петрівна, аспірантка кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка.

Кочерга Галина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Кравець Лариса Вікторівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Кутня Галина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка.

Кухар Ніна Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Куцевол Ольга Миколаївна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Леута Олександр Іванович, кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Марчук Людмила Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Кам'янець-Подільського державного університету.

Мачак Оксана Юріївна, аспірантка кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка.

Мелешкевич Лариса Миколаївна, аспірантка кафедри граматики та історії англійської мови Київського національного лінгвістичного університету.

Москалюк Наталія Вікторівна, аспірантка кафедри англійської філології Київського національного лінгвістичного університету.

Наконечна Лариса Богданівна, асистент кафедри філології та методики початкової освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Нелюба Анатолій Миколайович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Нечитайло Ірина Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету.

Огринчук Олександра Петрівна, аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка, викладач Івано-Франківського державного медичного університету.

Ожоган Андрій Васильович, аспірант кафедри перекладу та загального мовознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка.

Озарко Іванна Іванівна, кандидат філологічних наук, завідувач кафедри англійської мови Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Педченко Світлана Олександрівна, аспірантка кафедри української мови Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Петрова Тетяна Михайлівна, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського державного університету.

Полховська Марина Володимирівна, аспірантка Інституту філології Житомирського державного педагогічного університету ім. І.Я.Франка.

Путіліна Оксана Леонідівна, аспірантка, асистент кафедри української мови Донецького національного університету.

Романюк Ілона Валентинівна, аспірантка кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.

Руснак Ірина Євгеніївна, доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Савчук Тетяна Василівна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри філологічних і природничо-математичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Сулима Олеся Петрівна, аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Теклюк Варвара Яківна, кандидат педагогічних наук, доцент, директор Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Терехова Світлана Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики перекладу Київського національного лінгвістичного університету.

Федчук Лілія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики філологічних дисциплін, заступник директора Інституту філології й журналістики з наукової роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Цівун Наталія Миколаївна, викладач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Чолан Вікторія Янівна, аспірантка кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шинкарук Василь Дмитрович, доктор філологічних наук, професор, заступник міністра освіти і науки України.

Щигло Лариса Володимирівна, аспірантка кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету.

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОЛОГІЇ

<i>Дудик Петро, Теклюк Варвара.</i> Мова й мовлення: деякі спільні й диференційні ознаки	3
<i>Шинкарук Василь.</i> Реченнєва актуалізація темпоральності в системі значеннєвих варіантів семантико-синтаксичної категорії диктуму	8
<i>Іваницька Ніна.</i> Абсолютивно-релятивна природа повнозначного слова і формально-граматичне членування речення	14
<i>Кравець Лариса.</i> Мовна картина світу і національний світогляд	21
<i>Руснак Ірина.</i> Поетика „чужого слова” в романі „Кулак” Уласа Самчука	27
<i>Терехова Світлана.</i> Егоцентричне Я в свідомості і мові	31
<i>Федчук Лілія.</i> Релевантні критерії семантичної диференціації предикативних конструкцій	36
<i>Куцевол Ольга.</i> Креативні засади професійно-комунікативної діяльності вчителя-словесника	40

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КАТЕГОРІЙНОЇ МОРФОЛОГІЇ І СЛОВОТВОРУ

<i>Беркешук Інна.</i> Структура вербального та адвербіального блоків словотвірних парадигм іменників на позначення частин тіла та способи й засоби їх творення	45
<i>Висоцька Тетяна.</i> Сполучники <i>і</i> (<i>и</i>), <i>а</i> (<i>а</i>) та їх функції у писемних пам'ятках української мови XVI-XVII ст.	49
<i>Висоцький Анатолій.</i> Теоретичні засади та історія дослідження прислівника	55
<i>Вікторіна Олена.</i> Відад'єктивні суфіксальні назви на позначення хвороб, патологічних утворень, хворобливих станів (на матеріалі говірок Кіровоградщини) ...	61
<i>Гурко Олена.</i> Префіксальний та суфіксальний способи творення термінологічного графічного дизайну	66
<i>Демешко Інна.</i> Проблема місця словотвірної морфології в системі мови	70
<i>Дишлева Світлана.</i> Дистрибутивний аналіз адвербіальних характеристик дієслів на позначення фізіологічних процесів	75
<i>Долгополова Лилия.</i> Развитие структуры инфинитива в немецком языке (VIII – XI вв.)	80

Іваницька Наталя. Вираження мікроденотата „процесуальна зміна якості” українськими та англійськими дієсловами	86
Ківишик Наталія. Категорія кількості у філософському та лінгвістичному витлумаченні	93
Кочерга Галина. Мотиваційні особливості комітативу українських відіменникових дієслів: когнітивно-ономасіологічний аспект	97
Марчук Людмила. Частки як периферійні виразники поля градації	104
Наконечна Лариса. Функціонування структури “частка як + форма майбутнього часу доконаного виду” в часових планах минулого і теперішнього	108
Нелюба Анатолій. Римейк у словотвірній номінації	113
Нечитайло Ірина. Семантико-словотвірні типи праслов’янських діалектизмів (балкано-карпатські ізоглоси)	118
Огринчук Олександра. Поетико-стилістичні особливості дієслівних повторів М. Бажана та І. Драча у категорії теперішнього часу	122
Педченко Світлана. Питальні частки як маркери субкатегоріальних модальних значень	126
Петрова Тетяна. Втрата семантичного зв’язку між твірним і похідним словами при суфіксальному способі словотворення	130
Савчук Тетяна. Релятивні дієслова у семантичних єдностях із двома обов’язковими придієслівними компонентами об’єктного та обставинного значення	135
Щигло Лариса. Семантичний зв’язок між твірними та похідними дієслівними основами з категоріальним значенням активного руху в сучасній німецькій мові	138

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ КАТЕГОРІЙНОГО СИНТАКСИСУ

Байдусь Сніжана. Складносурядні синтаксичні конструкції з пояснювальними відношеннями	143
Богатько Валентина. Неповні речення як складова синтаксичної будови української мови	147
Верезубенко Микола. Особливості функціонування синтаксичних ітеративізаторів у німецькій та українській мовах	152
Гаврилюк Оксана. Засоби зв’язку у складнопідрядних реченнях інтенсивної допустово-протиставної семантики	156
Галайбіда Оксана. Функціональні характеристики вставлених конструкцій	161

<i>Драч Юлія.</i> Обов'язкові приіменникові компоненти формально-граматичної структури речення	166
<i>Дудик Петро.</i> Відокремлення як семантичне, граматичне і стилістичне явище	170
<i>Жаровська Олена.</i> Питальні речення: деякі питання теорії	176
<i>Ілініч Світлана.</i> Синтаксичні параметри законодавчих текстів у дослідженнях вітчизняних мовознавців	180
<i>Каленич Володимир.</i> Одновалентні дієслівні предикати звучання в українській мові	185
<i>Калитюк Ліля.</i> Маркери питальності питальних речень в англійській мові	191
<i>Людмила Коваль.</i> Проекція інформативної недостатності числівника у формально-граматичну площину речення	196
<i>Колісник Олена.</i> Семантична структура пояснювальних поліпредикативних конструкцій зі сполучниковим зв'язком	201
<i>Кутня Галина.</i> Предикати процесу в сучасній українській мові: семантико-синтаксичні структури з імпліцитним суб'єктом на позначення змін у навколишньому середовищі ...	206
<i>Кухар Ніна.</i> Семантико - граматична та комунікативна зумовленість перерозподілу прислівних компонентів за параметром «обов'язковість – факультативність»	211
<i>Леута Олександр.</i> Моделі речень на позначення соціальних та ментальних дій суб'єкта в українській мові	215
<i>Мачак Оксана.</i> Складні концесивні утворення в граматичному ладі української мови	220
<i>Мелешкевич Лариса.</i> Семантико-граматичні особливості предикатів у текстах енциклопедичного типу: співвідношення семантичної та поверхневої структур	225
<i>Москалюк Наталія.</i> Граматична сполучуваність конверсійних відіменникових дієслів у текстах британських англословесних статей	230
<i>Ожоган Андрій.</i> Класифікація предикатів у сучасних лінгвістичних студіях	235
<i>Озарко Іванна.</i> Семантичні та морфологічні різновиди суб'єктного детермінанта ...	240
<i>Полховська Марина.</i> Модифікатори іменної фрази в екзистенційних реченнях (на матеріалі ранньомовноанглійської мови)	245
<i>Путіліна Оксана.</i> Взаємодія граматичних форм дієслова й імені як визначальних компонентів формування структури українського й англійського речення з позицій відмінкової граматики	250
<i>Романюк Ілона.</i> Функція звертань у діалогічному мовленні (на матеріалі повісті І.Нечуя-Левицького "Бурлачка")	255

<i>Сулима Олеся.</i> Особливості функціонування зв'язки у складеному іменному присудку	260
<i>Цієун Наталя .</i> Роль додаткових синтаксичних елементів у періоді (на матеріалі творчості Максима Рильського)	266
<i>Чолан Вікторія.</i> Вірогідні параметри синтаксису військової субмови	271
Рецензії. Перший граматичний словник сполучників.....	277
Відомості про авторів	280

Вийшли друком

Катерина Городенська. Граматичний словник української мови: Сполучники. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. – 341 с.

У словнику вичерпно подано формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції сполучників сучасної української мови, визначено їхні позиції у складному й простому ускладненому реченнях, указано на походження та спосіб уживання сполучників. Багатий ілюстративний матеріал дібрано з різностильових текстів – фольклору, художньої літератури, наукового й офіційно-ділового стилів, публіцистики тощо, на основі якого встановлено характерність граматичних функцій для кожного сполучника.

Для викладачів та студентів університетів, учителів і учнів, журналістів та шанувальників рідного слова.

Телеки М.М., Шинкарук В.Д. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру: Монографія. – Київ; Миколаїв: Вид-но МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 176 с.

В українському мовознавстві вперше на матеріалі епістолярного тексту виконано цілісне дослідження з категорійної граматики, в якому по-новому виокремлено соціальні категорії модусу; визначено їх функціонування в семантико-синтаксичній структурі висловлення; встановлено різновиди соціальних категорій модусу; висвітлено лінгвосемантичні, прагмалінгвістичні, соціолінгвістичні параметри, які зумовлюють особливості функціонування соціальних категорій модусу; встановлено ієрархію засобів їх вираження; обґрунтовано взаємозв'язок лексичних, морфологічних та синтаксичних виразників соціальних категорій модусу в структурі висловлення.

Для наукових працівників, викладачів, студентів та вчителів.

Навчук Г.В., Шинкарук В.Д. Формально-синтаксичні та функціонально-семантичні особливості окличних речень: Монографія. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – 200 с.

У монографії вмотивовано місце емоційної функції серед інших функцій мови; з'ясовано категорію емотивності у лінгвістичному аспекті; визначено засоби вираження емоцій у мові; уточнено сутність та обсяг поняття «окличність»; систематизовано витлумачення окличних речень, наявні у лінгвістичній літературі; вмотивовано доцільність розгляду окличних конструкцій з погляду теорії мовленнєвих актів. Досліджено формальні показники окличних речень, якими є фонетичні, лексичні, морфологічні й синтаксичні засоби; з'ясовано структурно-синтаксичну своєрідність різних груп окличних речень. Проаналізовано вплив семантичного і синтагматичного оточення на зміст окличного речення, типи мовленнєвих намірів, що можуть бути виражені в окличних реченнях, і мовні засоби, що беруть участь у їхній вербалізації; розглянуто залежність значення мовної одиниці від тієї функції мови, що реалізується мовцем; встановлено роль окличного речення в текстотворенні.

Дудик П.С., Литовченко В.М. Сучасна українська мова: Завдання і вправи: Навч. посіб. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 264 с. (Альма-матер).

У навчальному посібнику подано систематизовані відповідно до кожного розділу сучасної української літературної мови завдання і вправи для студентів-філологів. Кожен розділ супроводжується стислим викладом теоретичного матеріалу. Полегшенню виконання завдань і вправ сприятиме короткий словник лінгвістичних термінів.

Крім студентів-філологів, навчальним посібником можуть скористатися вчителі-словесники, абітурієнти філологічних факультетів вищих навчальних закладів.

Українська література. Хрестоматія-посібник для позакласного читання для 5 класу загальноосвіт. навч. закл./ Упоряд. О.М. Куцевол. – К.: Генеза, 2007. – 320 с.: іл.

Хрестоматію-посібник укладено відповідно до чинної програми з української літератури для 5 класу 12-річної школи. Крім рекомендованих художніх текстів, до видання включено ще й ті, що традиційно входять до кола позакласного та самостійного читання учнів підліткового віку. Це дає змогу вчителеві здійснювати варіативний підхід при виборі творів для проведення уроків позакласного читання та літератури рідного краю.

Методичні рекомендації містять запитання, спрямовані на поглиблений текстуальний розгляд художніх творів, розвиток мислення учнів, їхнього мовлення і творчих здібностей. Певні завдання пропонуються для обговорення в родинному читацькому колі. Матеріали «Літературної ігротеки» можуть бути використані в самостійній та позакласній роботі з української літератури.

